“Kooperasiya” elmi-praktiki jurnal

Научно-практический журнал “Кооперация”

Scientific-practical journal “Cooperation”

Jurnal 2005-ci ilin yanvar ayından çıxır.
№ 3 (82)-2026

TƏSİSÇİ: AZƏRBAYCAN KOOPERASİYA UNİVERSİTETİ

Redaksiya heyəti:

i.e.d., prof. Eldar QULİYEV **(baş redaktor)**
i.e.d., prof., Əməkdar elm xadimi, Bəyalı ATAŞOV
(baş redaktorun müavini)
i.e.n., dos. Samirə MƏMMƏDOVA **(məsul redaktor)**
i.e.d., prof. AMEA-nın həqiqi üzvü Ziyad SƏMƏDZADƏ
i.e.d., prof. AMEA-nın müxbir üzvü Əli NURİYEV
i.e.d., prof. Eldar İBRAHİMOV
i.e.d., prof. Vüsal QASIMLI
i.e.d., prof. Zahid MƏMMƏDOV
i.e.d., prof. Rəsul BALAYEV
i.e.d., prof. Aygün QULİYEVA
i.e.d., prof. İslam İBRAHİMOV
i.e.d., prof. Şəfa ƏLİYEV
i.e.d., prof. Murad TAĞIYEV
f.e.d., prof. Müslüm NƏZƏROV
i.e.d., prof. Rəsmiyyə ABDULLAYEVA
i.e.d., prof. Möhübbət HÜSEYNOV
i.e.n., dos. Tahir ŞÜKÜROV
i.e.d., prof. Müslüm İBRAHİMOV
(Almaniya Federativ Respublikası)
i.e.d., prof. Aleksandr TKAÇ
(Rusiya Federasiyası)
Dr. Pr. Mustafa EMEK
(Türkiyə Cümhuriyyəti)

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində 15 mart 2005-ci il tarixdə №1250 ilə qeydə alınmış, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 6 iyul 2012-ci il tarixli (protokol №10-R) qərarı ilə İqtisadiyyat elmləri üzrə “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı”na daxil edilmişdir.

2023-cü ilin 4-cü nömrəsindən başlayaraq jurnala Rəqəmsal Obyekt İdentifikatoru (DOİ) verilmişdir.

Ünvan:
AZ1106, Bakı şəhəri, Nərimanov rayonu, Nəcəf Nərimanov küçəsi 93.
tel: 562-25-43, 562-74-24, faks: (+99412) 5614134
e.mail: aku1964@mail.ru
akudoktorantura@mail.ru
info@aku.edu.az
web: www.aku.edu.az

Materiallarımızdan istifadə olunarkən jurnala istinad etmək vacibdir.
Tirajı 100 ədəd

Texniki redaktor: Əhməd ZİYƏDDİNOĞLU
Kompüter və dizayn: Hacı İSMAYILOV

MÜNDƏRİCAT

I BÖLMƏ.
İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN İNKİŞAFI VƏ YAŞIL ENERJİNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Səbinə İzzət qızı VƏLİYEVA
İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə qeyri-neft sektorunun inkişaf perspektivləri və onun regional iqtisadi artıma təsiri 5
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.17

Əbdülcəlil Zaur oğlu KAZIMOV, Firüzə Nəcəf qızı ƏLİYEVA
İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə sahibkarlığın inkişaf istiqamətləri 13
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.21

Yunis Əvəz oğlu ƏVƏZOV
Regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi mexanizmlərinin tənzimlənməsinin metodoloji xüsusiyyətləri 21
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.24

Vüqar Vüqar oğlu BAĞIROV
Azərbaycanda yaşıl enerji sahəsinin formalaşdırılması proseslərinin müasir vəziyyəti 29
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.28

II BÖLMƏ.
BANK FƏALİYYƏTİ. MALİYYƏ, MÜHASİBAT UÇOTU

Ülviyyə Telman qızı HƏMDULLAYEVA, Şahin Şahvələd oğlu MUSTAFAYEV
Azərbaycanın bank sisteminin inkişaf dinamikası 37
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.32

Azər Azad oğlu ƏMİROV
Geosiyasi fraqmentasiya, sərhədlərarası vençur kapitalı və məhsuldarlıq artımı.....45
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.35

Mirhəmid Zaur oğlu HƏSƏNOV, Vüsalə Musa qızı BABAYEVA
Azərbaycanda kiçik və orta müəssisələr üçün mühasibat uçotu sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri 54
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.38

Şəfiqə Fuat qızı RƏSULZADƏ
Azərbaycanda nəqliyyat müəssisələrində insan resurslarının idarə edilməsi strategiyası.....62
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.39

Aynur Teymur qızı ZEYNALOVA, Zülfiyyə Əkbər qızı SADIQOVA
Şirkətlərdə diversifikasiya strategiyasının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi.....71
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.43

Günay Rövşən qızı İSGƏNDƏROVA
İnsan kapitalına investisiyaların Azərbaycan üzrə qeyri-neft sənayesinin əmək məhsuldarlığına təsiri 80
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.46

Səttar Ceyhun oğlu TOMAYEV, Zöhrab Həsən oğlu İBRAHİMOV
Müasir dövrdə gəlirlərin bərabərliyinin aradan qaldırılmasının aktual məsələləri.....89
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.49

III BÖLMƏ.
AQRAR-ƏRZAQ KOMPLEKSLƏRİNİN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ

Elnur Qara oğlu ALLAHVERDİYEV
Azərbaycanda orqanik kənd təsərrüfatının formalaşdırılmasının müasir drayverləri 97
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.53

Eldəniz Məzahir oğlu MƏHƏRRƏMOV
Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda aqrar sahənin inkişafının aktual problemləri.....106
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.55

Vaqif Bəyalı oğlu ATAŞOV
Ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının istehsal proseslərinin idarəetmə mexanizmlərinin aktual aspektləri.....114
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.57

Hüseyn Elçin oğlu DAŞPOLADOV
Kənd təsərrüfatında kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin müasir vəziyyəti 124
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.58

Cəlal Nəsimi oğlu SƏFƏROV
Aqrar sahədə istehsal resurslarına fermer əlyetərliyinin təmin edilməsində dövlət dəstəyinin təkmilləşdirilməsi 131
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.59

Nihad Ülvi oğlu CƏFƏRLİ, Hicran Əmirxan qızı MİRZƏYEVA
Aqrar sığortada suni intellektdən istifadənin üstünlükləri.....140
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.62

IV BÖLMƏ.
RƏQƏMSAL İQTİSADİYYAT VƏ SÜNİ İNTELLEKT

Müslüm Hətəm oğlu NƏZƏROV
Rəqəmsal transformasiya dövrünün sosial-mədəni və fəlsəfi aspektləri.....148
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.64

Şəfəq Hüseyn qızı ABDULLAYEVA
Rəqəmsal iqtisadiyyat və süni intellektin təsirləri.....157
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.68

Teyyub Qəni oğlu ƏLİYEV, Şəms Teyyub qızı ƏLİYEVA
Rəqəmsal iqtisadiyyat şəraitində məşğulluq problemləri və onların həlli yolları 164
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.71

Səxavət Əhliman oğlu MİRZƏYEV
Yeyinti sənayesində süni intellekt və rəqəmsallaşmanın tətbiqi imkanları 172
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.74

Anar Elman oğlu MƏHƏRRƏMOV, Vüsalə Musa qızı BABAYEVA
Azərbaycanda vergi uçotu modelinin təkmilləşdirilməsi: rəqəmsallaşma və beynəlxalq standartlara uyğunlaşma 180
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.76

Afət Eyyub qızı İSRAYILOVA
Aqroekosistemlər və onların idarə edilməsi: rəqəmsal aspektlər 189
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.79

Aynur Əsgər qızı ADIGÖZƏLOVA
Rəqəmsal transformasiya şəraitində mühasibat uçotu sistemlərinin inkişaf istiqamətləri 196
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.83

Aytən Akif qızı ŞÜKÜROVA
Müəssisənin biznes fəaliyyətinin rəqəmsallaşmasının zəruriliyi və əsas istiqamətləri 205
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.85

Məhəmməd Vədadi oğlu BAYRAMOV
Xidmət sahəsində yeni texnologiyalar və onların sosial iqtisadi, mənəvi nəticələri 215
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.87

Turan Natiq oğlu ALLAHVERDİ
Hava nəqliyyatı sahəsində yeni texnologiyaların tətbiqi və innovativ meyillər.....223
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.93

V BÖLMƏ.
İQTİSADİ TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ KORPORATİV İDARƏETMƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Murad Şahrza oğlu ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması və beynəlxalq təcrübədən istifadə imkanları.....231
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.96

Kazım Əkrəm oğlu VƏLİYEV
Korporativ idarəetmə münasibətlərinin tənzimlənməsinin müasir prinsipləri 238
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.97

I BÖLMƏ.
İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN İNKİŞAFI VƏ YAŞIL ENERJİNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

UOT 338.45:332.1

Səbinə İzzət qızı VƏLİYEVA
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti,
iqtisad elmləri doktoru, professor
E-mail: sivaliyeva77@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.17

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ VƏ ONUN REGİONAL İQTİSADİ ARTIMA TƏSİRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi. Bu məqalədə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə qeyri-neft sektorunun inkişaf perspektivləri və regional iqtisadi artıma təsiri kompleks şəkildə təhlil edilmişdir. Tədqiqat çərçivəsində kənd təsərrüfatı, sənaye, turizm, logistika və nəqliyyat infrastrukturu sahələrinin inkişaf imkanları araşdırılmış, regionun iqtisadi potensialının ölkənin ümumi sosial-iqtisadi inkişafına təsiri qiymətləndirilmişdir. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərin iqtisadi dövriyyəyə reinteqrasiyası qeyri-neft sektorunun genişlənməsinə, məşğulluğun artmasına və ixrac potensialının yüksəlməsinə mühüm töhfə verir.

Tədqiqatın metodologiyası. əsas etibarı ilə sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil, statistik məlumatların təhlili, iqtisadi qiymətləndirmə metodu, rəsmi hesabat və elmi mənbələrin analizi və ümumiləşdirmə kimi metodlardan formalaşdırılmışdır. Məlumat bazası kimi dövlət proqramları, statistik göstəricilər, beynəlxalq hesabatlar və elmi ədəbiyyatlardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə qeyri-neft sektorunun inkişafı regionların iqtisadi reinteqrasiyasını sürətləndirməklə yanaşı, ölkənin iqtisadiyyatının diversifikasiyasına və davamlı inkişafına mühüm təsir göstərir. Aqrar sektorun, sənayenin və turizmin inkişafı yeni iş yerlərinin yaradılmasına, əhalinin sosial rifahının yüksəlməsinə və regional iqtisadi fəallığın artmasına şərait yaradır. Eyni zamanda nəqliyyat-logistika layihələrinin reallaşdırılması Azərbaycanın regional tranzit imkanlarını genişləndirir.

Tədqiqatın nəticələri. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları yüksək iqtisadi potensiala malikdir və bu potensialın səmərəli istifadəsi qeyri-neft sektorunun inkişafını sürətləndirən əsas amillərdən biridir. Müasir infrastrukturun qurulması, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və innovativ texnologiyaların tətbiqi regionun uzunmüddətli iqtisadi inkişafını təmin edir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi. Təqdim olunan tədqiqat işğaldan azad olunmuş ərazilərin qeyri-neft sektorunun inkişaf istiqamətlərini kompleks şəkildə araşdıraraq regional iqtisadi inkişafın yeni modellərini elmi baxımdan əsaslandırır. Məqalə post-münaqişə dövründə iqtisadi reinteqrasiya və davamlı inkişaf siyasətinin formalaşdırılması baxımından nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: Qarabağ, Şərqi Zəngəzur, qeyri-neft sektoru, iqtisadi inkişaf, regional inteqrasiya, investisiya, məşğulluq, logistika.

Giriş

Məqalədə işğaldan azad olunmuş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının qeyri-neft sektorunun inkişaf potensialı, regionlarda iqtisadi fəaliyyətin bərpası, yeni iş yerlərinin yaradılması və bu prosesin Azərbaycanın ümumi iqtisadi inkişafına təsiri tədqiq edilmişdir [1; 2]. Araşdırmada kənd təsərrüfatı, sənaye, turizm, logistika və nəqliyyat infrastrukturu sahələrinin inkişaf imkanları təhlil olunmuşdur [3; 5]. Eyni zamanda regionların bərpası çərçivəsində həyata keçirilən dövlət proqramları, investisiya təşviqləri və “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədinin əsas istiqamətləri araşdırılmışdır (1). Müəyyən edilmişdir ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərin iqtisadi dövriyyəyə reinteqrasiyası qeyri-neft sektorunun genişlənməsinə, məşğulluğun artmasına, ixrac potensialının yüksəlməsinə və ÜDM-in artımına mühüm töhfə verəcək dir [2; 7].

Azərbaycan Respublikasının Vətən müharibəsində əldə etdiyi tarixi qələbə nəticəsində işğaldan azad olunmuş ərazilərdə genişmiqyaslı bərpa və yenidənqurma prosesinə başlanılmışdır [1]. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının yenidən iqtisadi dövriyyəyə cəlb olunması ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir [2]. Uzun illər ərzində işğal altında qalmış bu ərazilərdə infrastrukturun dağıdılması, kənd təsərrüfatı torpaqlarının istifadəsiz qalması, sənaye obyektlərinin sıradan çıxması regionun iqtisadi potensialının zəifləməsinə səbəb olmuşdur [3].

Hazırda dövlət tərəfindən həyata keçirilən kompleks bərpa siyasəti regionların iqtisadi reinteqrasiyasını, qeyri-neft sektorunun inkişafını, yeni iş yerlərinin yaradılmasını və əhalinin doğma torpaqlarına qayıdışını təmin etməyə yönəlmişdir [1; 2]. Bu baxımdan işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsi və gələcək inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi mühüm elmi və praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Müasir tədqiqatlarda qeyd olunur ki, postmünaqişə dövründə iqtisadi reinteqrasiya prosesinin uğuru infrastrukturun bərpası, investisiya axınının təşviqi və yerli iqtisadi resursların səmərəli idarə olunmasından birbaşa asılıdır [11, s.84-86].

Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş əraziləri zəngin təbii ehtiyatları, əlverişli coğrafi mövqeyi, məhsuldar torpaq fondu və geniş turizm potensialı ilə seçilir. Bu ərazilərin iqtisadi dövriyyəyə qaytarılması yalnız regional inkişaf baxımından deyil, həm də ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi strategiyasının həyata keçirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında yaradılan yeni nəqliyyat-kommunikasiya infrastrukturu, beynəlxalq hava limanları, avtomobil və dəmir yolları regionun daxili və xarici bazarlarla inteqrasiyasını sürətləndirir. Bununla yanaşı, “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” konsepsiyalarının tətbiqi, yaşıl enerji zonalarının formalaşdırılması və müasir istehsal sahələrinin yaradılması regionun innovativ inkişaf modelinə uyğun şəkildə yenidən qurulmasına şərait yaradır. Bu proseslər qeyri-neft sektorunun rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə, özəl investisiyaların cəlb edilməsinə və uzunmüddətli iqtisadi artımın təmin olunmasına xidmət edir. Beləliklə, işğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişaf perspektivlərinin araşdırılması Azərbaycanın regional inkişaf siyasətinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi və gələcək iqtisadi strategiyaların müəyyənləşdirilməsi baxımından xüsusi aktuallıq kəsb edir.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin qeyri-neft sektoru üzrə inkişaf potensialı

İşğaldan azad olunmuş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları zəngin təbii ehtiyatları, əlverişli coğrafi mövqeyi, münbit torpaq resursları və geniş istehsal imkanları ilə Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun inkişafında strateji əhəmiyyətə malikdir [3; 5]. Uzun illər işğal altında qalmasına baxmayaraq, bu ərazilər yüksək iqtisadi potensialını qoruyub saxlamış və post-münaqişə dövründə ölkənin iqtisadi inkişafının əsas hərəkətverici qüvvələrindən birinə çevrilmişdir. Regionların iqtisadi dövriyyəyə yenidən inteqrasiyası iqtisadiyyatın diversifikasiyası, regional inkişafın sürətləndirilməsi və qeyri-neft ixracının artırılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır [2].

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin iqtisadi potensialı ilk növbədə aqrar sektorun inkişaf imkanları ilə xarakterizə olunur. Regionun əlverişli torpaq-iqlim şəraiti taxılçılıq, pambıqçılıq, üzümçülük, tütünçülük, meyvəçilik və heyvandarlıq sahələrinin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır [5]. Qarabağ

bölgəsi tarixən Azərbaycanın mühüm kənd təsərrüfatı mərkəzlərindən biri olmuş, xüsusilə üzümçülük və heyvandarlıq sahələri yüksək məhsuldarlıq göstəriciləri ilə seçilmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, işğaldan əvvəl Qarabağ və Şərqi Zəngəzur ərazilərində torpaq-iqlim şəraiti üzümçülük, taxılçılıq və heyvandarlığın inkişafı üçün əlverişli olmuş, bu sahələr regionun iqtisadi strukturunda aparıcı mövqe tutmuşdur [10, s.38-44].

İşğal dövründə kənd təsərrüfatı infrastrukturu dağıdılmış, əkin sahələrinin əhəmiyyətli hissəsi istifadədən kənarda qalmış və suvarma sistemləri sıradan çıxmışdır. Nəticədə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı istehsalına ciddi iqtisadi ziyan dəymişdir [7].

Qarabağın dağlıq hissəsi və onun ətrafındakı yeddi rayon zəngin təbii resurslarla zəngindir ki, bu da Azərbaycan iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək və vətəndaşlarının rifahını artırmaq imkanı yaradır. İşğal nəticəsində 647,9 min hektar münbit torpaq zərər görmüşdür, bunun çox hissəsi kənd təsərrüfatı üçün yararlıdır. Birinci Qarabağ Müharibəsindən əvvəl bu bölgədə 199 min hektar torpaq əkinçilik məqsədilə istifadə olunurdu. Ümumilikdə 1,7 milyon hektar ərazi işğal olunmuş, ancaq indi bu sahələr Azərbaycanın kənd təsərrüfatı üçün geri qaytarılıb. Bu, bitkiçilikdən sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının hazırlanmasına qədər istehsal zəncirinin bərpa olunmasına şərait yaradacaq.

Bu isə ölkəyə qayıtmaq istəyən vətəndaşlar üçün yeni iş imkanları deməkdir. Sovet dövründə işğaldan əvvəl Cəbrayıl və Füzuli rayonlarında sakinlər üzümçülük, heyvandarlıq, taxılyetişdirmə, ipəkçilik və digər kənd təsərrüfatı sahələri ilə məşğul olurdular [11, s.217-218].

Məlumata görə, işğal nəticəsində ölkənin əkin üçün yararlı torpaqlarının 10 faizdən çoxu istifadədən çıxmış, əkin sahələrinin təxminən 18 faizi iqtisadi dövriyyədən kənarda qalmışdır [7]. Bununla yanaşı, meşə ehtiyatlarının məhv edilməsi, torpaqların ekoloji çirklənməyə məruz qalması və su resurslarının qeyri-qanuni istismarı regionun ekoloji və iqtisadi tarazlığına mənfi təsir göstərmişdir [3]. Bu baxımdan işğaldan azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatının yenidən formalaşdırılması yalnız iqtisadi inkişaf baxımından deyil, həm də ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır [5].

Qarabağ regionunda 250 min hektardan artıq əkinə yararlı torpaq sahəsinin mövcudluğu aqrar sektorun sürətli inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır [5]. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən aqrar siyasət çərçivəsində torpaqların minalardan təmizlənməsi, meliorasiya və irriqasiya sistemlərinin bərpası, fermerlərə subsidiya və güzəştli kreditlərin verilməsi kənd təsərrüfatının inkişafını sürətləndirən əsas amillər sırasındadır [1; 5]. Eyni zamanda “ağıllı kənd” konsepsiyasının tətbiqi, rəqəmsal texnologiyaların və innovativ idarəetmə mexanizmlərinin istifadəsi kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artırılmasına və resurslardan daha səmərəli istifadəyə şərait yaradır.

Regionun qeyri-neft sektorunun inkişafında sənaye sahəsi də mühüm yer tutur. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə mövcud təbii resurslar emal sənayesinin inkişafı üçün əlverişli zəmin formalaşdırır. Xüsusilə tikinti materialları istehsalı, qida sənayesi, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və yüngül sənaye müəssisələrinin yaradılması regionun sənaye potensialının genişlənməsinə imkan verir.

Ağdam Sənaye Parkı və digər iqtisadi zonaların yaradılması yerli istehsalın artırılmasına, investisiyaların cəlb edilməsinə və ixracyönümlü məhsul istehsalının genişlənməsinə xidmət edir [2]. Sənaye zonalarının fəaliyyətə başlaması regionda istehsal kooperasiyasının genişlənməsinə, sahibkarlığın inkişafına və əlavə dəyər yaradan müəssisələrin formalaşdırılmasına imkan verəcəkdir [11, s.226-229].

Bununla yanaşı, işğaldan azad olunmuş ərazilərin turizm potensialı da qeyri-neft sektorunun inkişafında mühüm istiqamətlərdən biri hesab edilir. Şuşa, Kəlbəcər, Laçın və Zəngilan rayonları zəngin tarixi-mədəni irsi, əlverişli təbii-landşaft xüsusiyyətləri, mineral su ehtiyatları və biomüxtəlifliyi ilə seçilir [2; 3].

Xüsusilə Şuşa şəhərinin Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan olunması regionun turizm imkanlarının genişlənməsinə mühüm təkan vermişdir. Dağ turizmi, ekoturizm, sağlamlıq turizmi və qış turizmi istiqamətlərində həyata keçirilən layihələr regionun beynəlxalq turizm bazarına

inteqrasiyası üçün geniş perspektivlər yaradır.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə nəqliyyat və logistika infrastrukturunun yenidən qurulması da qeyri-neft sektorunun inkişafına mühüm təsir göstərir. Yeni avtomobil yollarının, dəmir yolu xətlərinin və hava limanlarının tikintisi regionun iqtisadi fəallığını artırmaqla yanaşı, daxili və xarici bazarlara çıxış imkanlarını genişləndirir. Xüsusilə Zəngəzur nəqliyyat dəhlizinin perspektivləri Azərbaycanın regional tranzit imkanlarını artıraraq ölkənin beynəlxalq logistik mərkəzə çevrilməsinə şərait yaradır [6].

Beləliklə, işğaldan azad olunmuş ərazilərin zəngin iqtisadi potensialı qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün mühüm imkanlar formalaşdırır. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən kompleks bərpa və inkişaf siyasəti regionların iqtisadi reinteqrasiyasını sürətləndirərək Azərbaycanın dayanıqlı iqtisadi inkişafına və iqtisadiyyatın diversifikasiyasına mühüm töhfə verir.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə yeni iş yerlərinin yaradılması və sosial-iqtisadi inkişaf

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirilən genişmiqyaslı bərpa və yenidənqurma tədbirləri regionun sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsində və məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır [2; 4]. Müharibədən sonra dağıdılmış infrastrukturun yenidən qurulması, yaşayış məntəqələrinin bərpası, nəqliyyat-kommunikasiya sistemlərinin modernləşdirilməsi və istehsal sahələrinin yaradılması iqtisadi fəallığın artmasına və yeni əmək bazarının formalaşmasına şərait yaradır [4; 7]. Bu proses həm yerli əhalinin məşğulluğunun təmin olunmasına, həm də regionun ümumi iqtisadi potensialının genişlənməsinə xidmət edir.

Azad olunmuş ərazilərdə həyata keçirilən iri infrastruktur layihələri minlərlə yeni iş yerinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bərpa və yenidənqurma layihələrinin iqtisadi təsiri yalnız tikinti mərhələsi ilə məhdudlaşmır, həmin layihələr gələcəkdə xidmət, nəqliyyat və istehsal sektorlarında davamlı məşğulluq imkanlarının formalaşmasına da şərait yaradır [9, s.201-204]. Xüsusilə avtomobil yollarının, dəmir yolu xətlərinin, körpülərin, elektrik yarımstansiyalarının, su təchizatı sistemlərinin və beynəlxalq hava limanlarının tikintisi tikinti, xidmət, logistika və sənaye sektorlarında məşğulluğun artmasına müsbət təsir göstərir [4]. Füzuli, Zəngilan və Laçın beynəlxalq hava limanlarının istifadəyə verilməsi regionun iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsinə və investisiya cəlbediciliyinin yüksəlməsinə şərait yaratmışdır [2].

Dövlət tərəfindən həyata keçirilən “Böyük Qayıdış” proqramı işğaldan azad olunmuş ərazilərin sosial dirçəlişinin əsas istiqamətlərindən biri hesab olunur [1]. Proqram çərçivəsində əhalinin doğma torpaqlarına mərhələli şəkildə qayıdışı təmin edilir, müasir yaşayış kompleksləri, məktəblər, xəstəxanalar və sosial xidmət obyektləri inşa olunur. Bu tədbirlər regionlarda dayanıqlı məskunlaşmanın təmin edilməsinə, sosial rifahın yüksəldilməsinə və insan kapitalının inkişafına mühüm töhfə verir [2; 5]. Əhalinin geri qayıdışı ilə paralel olaraq iqtisadi fəallığın artması yerli bazarların formalaşmasını sürətləndirir və kiçik sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır [11, s. 256-259]. Eyni zamanda, əhalinin geri qayıdışı kənd təsərrüfatı, ticarət, xidmət və kiçik sahibkarlıq sahələrinin inkişafını sürətləndirir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə sənaye parklarının və iqtisadi zonaların yaradılması regionun iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas istiqamətlərindən biridir. Ağdam Sənaye Parkı, “Araz Vadisi İqtisadi Zonası” Sənaye Parkı və digər sənaye məkanları qeyri-neft sənayesinin inkişafına, yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsinə, yeni istehsal müəssisələrinin yaradılmasına və ixracyönümlü məhsul istehsalının genişləndirilməsinə imkan yaradır [2; 7]. Bu sənaye zonalarında tikinti materialları, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı, logistika və yüngül sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur ki, bu da regionda uzunmüddətli məşğulluğun təmin edilməsinə şərait yaradır.

İnvestisiya mühitinin keyfiyyəti regionun iqtisadi inkişaf tempini müəyyən edən əsas amillərdən biri hesab olunur və investorlar üçün hüquqi, maliyyə və institusional təminatların mövcudluğu xüsusi əhəmiyyət daşıyır [12, s.22].

Bununla yanaşı, azad olunmuş ərazilərdə “ağıllı kənd” və “ağıllı şəhər” konsepsiyalarının tətbiqi innovativ iqtisadi modelin formalaşmasına səbəb olur. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda rəqəmsal

idarəetmə, yaşıl enerji texnologiyaları və innovativ məskunlaşma modellərinin tətbiqi regionların dayanıqlı inkişafına xidmət etməklə yanaşı, yeni iqtisadi fəaliyyət sahələrinin formalaşmasına və məşğulluğun artmasına şərait yaradır [9, s.214-216].

Rəqəmsal texnologiyaların, alternativ enerji mənbələrinin və müasir idarəetmə sistemlərinin tətbiqi regionun davamlı inkişafını təmin etməklə yanaşı, yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinə tələbatı artırır [5]. Bu yanaşma gələcəkdə regionun rəqabətqabiliyyətli iqtisadi məkana çevrilməsinə və ölkənin qeyri-neft sektorunun inkişafında strateji rol oynamasına imkan yaradacaqdır. Regionların iqtisadi potensialının reallaşdırılması investisiya aktivliyinin yüksəlməsinə, qeyri-neft sektorunda rəqabət qabiliyyətinin güclənməsinə və ölkənin davamlı iqtisadi inkişaf hədəflərinə nail olunmasına mühüm töhfə verəcəkdir [11, s.332-334].

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının ÜDM-ə təsiri

İşğaldan azad olunmuş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının mövcud iqtisadi potensialının bərpası və səmərəli istifadəsi Azərbaycanın ümumi daxili məhsulunun (ÜDM) artımına mühüm töhfə verəcək əsas amillərdən biri hesab olunur [2; 7]. Regionların zəngin təbii ehtiyatları, əlverişli coğrafi mövqeyi, kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələri, faydalı qazıntı yataqları və turizm resursları ölkənin qeyri-neft sektorunun inkişafı baxımından geniş imkanlar yaradır [5]. Qarabağda həyata keçirilən yeni layihələr sayəsində Azərbaycanda iqtisadi inkişaf o qədər yüksəlməlidir ki, 2020-ci ildə ÜDM-in kəskin azalmasından sonra bu il 2,7% artım gözlənilir. Bu gün müəyyən bir əraziyə və ya regiona investisiya yatırımı ölkəmizin qarşısında duran mühüm məsələlərdən biridir. Uğurlu investisiya obyektlərinin yaradılması investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasına əlverişli imkanlar təqdim edir. Belə bir mühit, hər hansı ölkədə və ya regionda infrastrukturun keyfiyyətinə mühüm təsir göstərir. İnvestisiya səviyyəsini və bununla bağlı mümkün risklərin qiymətləndirilməsini müəyyən edən siyasətlər, sosial, maliyyə, iqtisadi və hüquqi amilləri əhatə edən bir sistem kimi qəbul olunur [12, s.22]. Bu potensialın iqtisadi dövriyyəyə cəlb olunması istehsal həcminin artmasına, yeni investisiya axınının formalaşmasına və regional iqtisadi fəallığın genişlənməsinə səbəb olacaqdır.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında kənd təsərrüfatının yenidən inkişaf etdirilməsi ölkənin aqrar məhsul istehsalının artırılmasına və ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsinə mühüm təsir göstərəcəkdir [5; 7]. Qiymətləndirmələrimizə görə, işğaldan azad olunmuş ərazilərin aqrar istehsal sisteminə tam inteqrasiyası ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmlənməsinə və qeyri-neft ixracının genişlənməsinə əhəmiyyətli töhfə verə bilər [10, s.40-42]. Taxılçılıq, heyvandarlıq, bağçılıq, üzümçülük və digər aqrar sahələrin inkişafı həm daxili bazarın tələbatının ödənilməsinə, həm də ixrac potensialının genişlənməsinə şərait yaradacaqdır. Bununla yanaşı, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı müəssisələrinin yaradılması əlavə dəyər zəncirinin formalaşmasına və qeyri-neft sənayesinin inkişafına müsbət təsir göstərəcəkdir.

Regionların sənaye potensialının bərpası da ÜDM-in artımında mühüm rol oynayacaqdır. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə sənaye parklarının, iqtisadi zonaların və logistika mərkəzlərinin yaradılması yeni istehsal sahələrinin formalaşmasına, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsinə və ixracyönümlü məhsul istehsalının artmasına imkan yaradır [2]. Xüsusilə tikinti materialları, dağmədən sənayesi, yüngül sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı istiqamətlərində həyata keçirilən layihələr regionun iqtisadi əhəmiyyətini daha da artırır.

Turizm sektorunun inkişafı da Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının ÜDM-ə təsir edən əsas istiqamətlərindən biridir. Şuşa, Kəlbəcər, Laçın və digər rayonların zəngin tarixi-mədəni irsi, təbii-landşaft xüsusiyyətləri, mineral su ehtiyatları və ekoturizm imkanları regionun beynəlxalq turizm mərkəzinə çevrilməsi üçün əlverişli şərait yaradır [3; s.5]. Turistlərin cəlb edilməsi baxımından Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun təbiəti, tarixi abidələri, mədəni irsi üstünlük təşkil edir və həmin üstünlüklərdən yararlanmaq məqsədilə bir qrup istiqamətlər üzrə tədbirlərin görülməsi zəruridir: turizmə göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi də daxil olmaqla həmin fəaliyyət sahəsinin müxtəlif növlərinin inkişafına dəstək göstərilməsi; tarixi-mədəni irs obyektlərinə investisiya qoyacaq investorların stimullaşdırılması baxımından münbit şəraitin yaradılması;

turizmin işguzar formasının fəal inkişafı, sərgi və konqres infrastrukturunun yaradılması; ayrı-ayrı turizm növləri üçün klasterlərin yaradılması; Şanlı Qələbəmiz də daxil olmaqla hadisə turizmi üçün obyektlərin müəyyənləşdirilməsi və onların təkmilləşdirilməsi [9, s. 275-276]. Turizmin inkişafı xidmət sektorunun genişlənməsinə, yeni iş yerlərinin yaranmasına və regionun iqtisadi gəlirlərinin artmasına səbəb olacaqdır. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının davamlı inkişaf modelində turizm klasterlərinin yaradılması, mədəni irs obyektlərinin bərpası və ekoturizm marşrutlarının formalaşdırılması regionun iqtisadi gəlirlərinin şaxələndirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır [9, s.275-276].

Bununla yanaşı, Zəngəzur nəqliyyat dəhlizinin fəaliyyətə başlaması Azərbaycanın regional və beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsinə mühüm təsir göstərəcək strateji layihələrdən biridir [6]. Bu dəhliz Şərq-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyyat marşrutlarının inteqrasiyasını gücləndirərək yükdaşımaların həcmini artıracaq, tranzit gəlirlərinin yüksəlməsinə və logistika imkanlarının genişlənməsinə şərait yaradacaqdır [6]. Eyni zamanda, Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanı regionun əsas nəqliyyat və logistika mərkəzlərindən birinə çevirməklə ölkənin geoiqtisadi mövqeyini daha da gücləndirəcək və uzunmüddətli iqtisadi inkişaf perspektivlərini genişləndirəcəkdir.

Nəticə

Aparılmış tədqiqat göstərir ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə qeyri-neft sektorunun inkişafı Azərbaycanın uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas prioritet istiqamətlərindən biridir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının zəngin təbii resursları, münbit torpaq ehtiyatları, əlverişli coğrafi mövqeyi və geniş iqtisadi potensialı regionun davamlı inkişafı üçün mühüm imkanlar yaradır.

Tədqiqat nəticələri sübut edir ki, regionlarda həyata keçirilən genişmiqyaslı bərpa və yenidənqurma layihələri kənd təsərrüfatı, sənaye, turizm və logistika sahələrinin inkişafına müsbət təsir göstərir. Müasir infrastrukturun qurulması, sənaye parklarının yaradılması, innovativ texnologiyaların tətbiqi və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması qeyri-neft sektorunun genişlənməsini sürətləndirən əsas amillər kimi çıxış edir.

Eyni zamanda işğaldan azad olunmuş ərazilərdə iqtisadi fəaliyyətin bərpası yeni iş yerlərinin yaradılmasına, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsinə və sosial rifahın yaxşılaşmasına şərait yaradır. “Böyük Qayıdış” proqramı çərçivəsində əhalinin doğma torpaqlarına qayıdışı regionların iqtisadi və sosial reinteqrasiyasını daha da sürətləndirir.

Araşdırma göstərir ki, nəqliyyat-logistika layihələrinin, xüsusilə Zəngəzur dəhlizinin reallaşdırılması Azərbaycanın regional tranzit imkanlarını genişləndirərək ölkənin geoiqtisadi mövqeyini gücləndirəcəkdir. Bu proses həm regional əməkdaşlığın inkişafına, həm də beynəlxalq ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə mühüm töhfə verəcəkdir.

Nəticə etibarilə, işğaldan azad olunmuş ərazilərin iqtisadi potensialından səmərəli istifadə olunması qeyri-neft sektorunun inkişafını sürətləndirməklə yanaşı, iqtisadiyyatın diversifikasiyasına, ixrac potensialının artmasına və ölkədə dayanıqlı iqtisadi artımın təmin edilməsinə mühüm təsir göstərəcəkdir. Bu baxımdan Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının inkişafı Azərbaycanın gələcək iqtisadi strategiyasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli prioritetlər” haqqında Sərəncamı, 2 fevral 2021-ci il
2. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının inkişaf perspektivləri. Bakı, 2023
3. Baxşəliyev R. Qarabağ iqtisadi rayonunun inkişaf perspektivləri. Bakı, 2021
4. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi. Dövlət büdcəsinin icrası haqqında hesabatlar. Bakı, 2021

5. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi. Aqrar inkişaf göstəriciləri üzrə statistik məlumatlar. Bakı, 2023
6. "Zəngəzur dəhlizinin Azərbaycan və region üçün əhəmiyyəti". Eurasian Research Institute, 2021
7. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın regionları üzrə statistik göstəricilər. Bakı, 2024
8. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 7 iyul 2021-ci il
9. Quliyev E.A. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının Azərbaycanın davamlı inkişafında rolu, Monoqrafiya, "Kooperasiya" nəşriyyatı, Bakı-2023, səh.319
10. Vəliyev, A.H. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişafının torpaq-iqlim amilləri // Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı elmi-praktik jurnal – 2020. № 4 (34), - s.38-44
11. Vəliyeva S.İ. Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərinin davamlı iqtisadi inkişaf perspektivləri, Monoqrafiya, "Kooperasiya" nəşriyyatı, Bakı-2024, səh. 375
12. Məmmədova E.B.. "Azərbaycanda investisiya mühitinin formalaşması və səmərəlilik problemləri "mövzusunda doktorluq dissertasiyası, səh. 22

Сабина Иззат кызы Велиева
Азербайджанского Университета Кооперации,
доктор экономических наук, профессор
E-mail: sivaliyeva77@gmail.com

Перспективы развития ненефтяного сектора на оккупированных территориях и его влияние на региональный экономический рост

Резюме

Цель исследования: В данной статье всесторонне анализируются перспективы развития ненефтяного сектора на освобожденных территориях и его влияние на региональный экономический рост. В рамках исследования рассмотрены возможности развития сельскохозяйственного, промышленного, туристического, логистического и транспортного секторов, а также оценено влияние экономического потенциала региона на общее социально-экономическое развитие страны. В результате исследования установлено, что реинтеграция освобожденных территорий в экономический цикл вносит существенный вклад в расширение ненефтяного сектора, увеличение занятости и рост экспортного потенциала.

Методология исследования в основном формировалась с помощью таких методов, как систематический подход, сравнительный анализ, анализ статистических данных, метод экономической оценки, анализ и обобщение официальных отчетов и научных источников. В качестве базы данных использовались государственные программы, статистические показатели, международные отчеты и научная литература.

Прикладное значение исследования: Развитие несырьевого сектора на освобожденных территориях не только ускоряет экономическую реинтеграцию регионов, но и оказывает существенное влияние на диверсификацию и устойчивое развитие экономики страны. Развитие агропромышленного сектора, промышленности и туризма создает условия для создания новых рабочих мест, повышения социального благосостояния населения и увеличения региональной экономической активности. Одновременно реализация транспортно-логистических проектов расширяет региональные транзитные возможности Азербайджана.

Результаты исследования: Результаты исследования показывают, что Карабахский и Восточно-Зангезурский экономические регионы обладают высоким экономическим потенциалом, и эффективное использование этого потенциала является одним из главных факто-

ров, ускоряющих развитие несырьевого сектора. Строительство современной инфраструктуры, улучшение инвестиционного климата и применение инновационных технологий обеспечивают долгосрочное экономическое развитие региона.

Оригинальность и научная новизна исследования: Представленное исследование научно обосновывает новые модели регионального экономического развития путем всестороннего изучения направлений развития несырьевого сектора освобожденных территорий. Статья имеет теоретическое и практическое значение в контексте формирования политики экономической реинтеграции и устойчивого развития в постконфликтный период.

Ключевые слова: Карабах, Восточный Зангезур, не нефтяной сектор, экономическое развитие, региональная интеграция, инвестиции, занятость, логистика.

Sabina Izzat Valiyeva
Azerbaijan Cooperation University,
Doctor of Economic Sciences, Professor
E-mail: sivaliyeva77@

Development prospects of the non-oil sector in the occupied territories and its impact on regional economic growth

Summary

Purpose of the study: This article comprehensively analyzes the development prospects of the non-oil sector in the liberated territories and its impact on regional economic growth. Within the framework of the study, the development opportunities of the agricultural, industrial, tourism, logistics and transport infrastructure sectors were examined, and the impact of the region's economic potential on the overall socio-economic development of the country was assessed. As a result of the study, it was determined that the reintegration of the liberated territories into the economic cycle makes a significant contribution to the expansion of the non-oil sector, increasing employment and increasing export potential.

The methodology of the study was mainly formed by methods such as a systematic approach, comparative analysis, analysis of statistical data, economic evaluation method, analysis and generalization of official reports and scientific sources. State programs, statistical indicators, international reports and scientific literature were used as a database.

Applied significance of the study: The development of the non-oil sector in the liberated territories not only accelerates the economic reintegration of the regions, but also has a significant impact on the diversification and sustainable development of the country's economy. The development of the agricultural sector, industry and tourism creates conditions for the creation of new jobs, the improvement of the social welfare of the population and the increase in regional economic activity. At the same time, the implementation of transport and logistics projects expands the regional transit opportunities of Azerbaijan.

Research results: The study results show that the Karabakh and East Zangezur economic regions have high economic potential and the effective use of this potential is one of the main factors accelerating the development of the non-oil sector. The construction of modern infrastructure, improvement of the investment climate and the application of innovative technologies ensure the long-term economic development of the region.

Originality and scientific novelty of the study: The presented study scientifically substantiates new models of regional economic development by comprehensively examining the development directions of the non-oil sector of the liberated territories. The article is of theoretical and practical importance in terms of shaping economic reintegration and sustainable development policies in the post-conflict period.

Key words: Karabakh, Eastern Zangezur, non-oil sector, economic development, regional integration, investment, employment, logistics.

UOT 334.72:352.1

Əbdülcəlil Zaur oğlu KAZIMOV
magistrant
E-mail: kazimovabduljalil@gmail.com

Firuzə Nəcəf qızı ƏLİYEVA
Azərbaycan Kooperasiya Universtiteti
"Biznesin təşkili, dövlət və bələdiyyə idarəetməsi" kafedrasının dosenti, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: firuzanecef@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.21

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi Qarabağ və Şərqi Zəngəsur iqtisadi rayonlarının sosial-iqtisadi inkişafının müasir vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi və bu ərazilərdə sahibkarlığın inkişaf istiqamətlərinin araşdırılması, təkliv və tövsiyələrin işlənib hazırlanmasıdır.

Tədqiqatın metodologiyası. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsaslarını yerli və xarici ölkə alimlərinin əsərləri, Milli Məclis tərəfindən qəbul edilmiş qanunlar, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə sahibkarlığın inkişafı istiqamətləri ilə bağlı fərman və sərəncamlar, normativ-hüquqi aktlar və qərarlar təşkil edir.

Tədqiqatın tədbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqatın əsas nəticələri və irəli sürülmüş təklif və tösiyələr işğaldan azad olunmuş ərazilərdə sahibkarlığın inkişafında tədbiq edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə sahibkarlığın inkişafı ölkədə iqtisadi artımın təmin olunmasında başlıca amil kimi qiymətləndirilir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə sahibkarlığın inkişafı milli iqtisadiyatın əsas sahələrindən olub, əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Həmçinin, idxalı əvəz edən yerli məhsulların istehsalı artacaqdır.

Açar sözlər: ***aqrar, biznes, sosial-iqtisadi həyat, investisiya, azad edilmiş ərazilər, sahibkarlıq.***

Giriş

Azərbaycan xalqı tarixin ən yaddaqalan şərəfli illərini yaşayır. Qırx dörd günlük Vətən Müharibəsindən sonra işğaldan azad olunmuş ərazilərin minalardan təmizlənməsi, Qarabağ və Şərgi Zəngəzurda həyata keçirilən bərpa-quruculuq işləri, yeni infrastrukturların yaradılması istiqamətində görülən işlər burada sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən 2021-ci il 10 dekabr tarixli sərəncam imzalanmışdır. Bu sərəncam sosial-iqtisadi həyatın canlanmasında, Qarabağ və Şərgi Zəngəzurun bərpası, sahibkarlıq fəaliyyətində mühüm rol oynayır.

Azərbaycanda sahibkarlığın stimullaşdırılması üçün biznes və investisiya mühiti davamlı şəkildə yaxşılaşdırılır, qanunvericilik təkmilləşdirilir və sahibkar–dövlət münasibətləri gücləndirilir. İqtisadi dəstək proqramları vasitəsilə investisiya cəlbediciliyi artırılır, sahibkarların maliyyə bazarlarına çıxışı asanlaşdırılır, ənənəvi və yeni bazarlarda payları genişləndirilir. Bu tədbirlər özəl sektorun güclənməsinə və ölkədə davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə imkan yaradır.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin nəzəri və təkamül əsaslarının inkişaf etdirilməsində bir çox iqtisadi amillər iştirak etməsinə baxmayaraq, ilk dəfə olaraq A.Smit tərəfindən iqtisadi, sosial və idarəçilik baxımından inkişaf etdirilmişdir.

G.Şumpeter sahibkarlığın mahiyyətinin və qanunlarının müasir nəzəri-metodoloji kvalifikasiyasını sistemli şəkildə izah etmişdir. Tədqiqat onun hazırda məlum olan bütün elementlərini, tərkib

hissələrini ayıraraq, sahibkarlığın iqtisadiyyatın və cəmiyyətin inkişafında yenilik, innovasiyalarla əlaqəsini metodoloji cəhətdən sübut etmiş, xüsusi ilə qeyd etmişdir ki, “sahibkar olmaq yeni birləşmələri təcəssüm etdirmək deməkdir”. Yəni, sübut etdi ki, sahibkarlıq gəlir əldə etmək məqsədi ilə resursların və kapitalın yaradıcı birləşmələrinin subyektidir. Ümumiyyətlə, bu klassik anlayışda sahibkarlığın bir fenomen kimi mahiyyəti, bir proses kimi sahibkarlıq fəaliyyəti bazarın idarə edilməsi praktikasnda, eləcə də, elmi dövriyyədə istifadə olunur.

Şumpeter iqtisadi inkişafı sahibkarlığın keyfiyyət əlamətləri prizmasından səmərəlilik və sosial faydalılığa nail olmaq prosesi kimi hesab edirdi [1, səh 299].

Əminliklə qeyd edə bilərk ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə idxalı əvəz edən yerli məhsulların istehsalı artırılacaqdır.

Müstəqillik dövründə ölkəmizin aqrar sahədə əldə edilən təcrübələrinin işğaldan azad edilmiş rayonlara transfer edilməsi, orada sahibkarlıq fəaliyyətlərinin təşviq edilməsi üçün xüsusi dəstəkləmə proqramlarının həyata keçirilməsi, heyvandarlıq və bitkiçilik sahəsində zəruri infrasturktur qurulması kimi məsələlər prioritet əhəmiyyətə malikdir.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin inkişafı istiqamətində beynəlxalq təcrübənin istifadəsi də əhəmiyyətlidir. BMT-nin FAO təşkilatının İraq və Əfqanıstanda müharibədən sonrakı dövrdə aqrar sahədə iri həcmli layihələr həyata keçirmək təcrübəsi var. Kənd təsərrüfatı sahəsində dayanıqlığın və bərpanın təmin edilməsi, deqradasiya olunmuş torpaqların bərpası və su ehtiyatlarından daha səmərəli istifadə, kiçik fermer təsərrüfatlarının davamlı məhsuldarlığının təmin edilməsi kimi layihələrdən əldə edilmiş təcrübələrin ölkəmizdə də istifadə imkanlarını qiymətləndirmək mümkündür.

Qarabağ və Şərgi Zəgəzur İqtisadi rayonlarının formalaşması və sosial-iqtisadi inkişafının müasir vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi, reallaşdırılması, inkişaf etdirilməsi müasir dövrümüzün ən aktual və vacib məsələlərindəndir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə müvəqqəti idarəetmə formaları təmin edilmiş, iqtisadi rayonların yeni bölgüsü hazırlanmış, eyni zamanda bu vaxta kimi mövcud olan 12 iqtisadi rayon 14-ə çatdırılmış və işğaldan azad olunmuş ərazilərdə buranın spesifik xüsusiyyətləri, tarixi inkişaf qanunauyğunluqları, resursları, ərazi-coğrafi yerləşməsi, yeraltı və yerüstü sərvətlər və digər amillər nəzərə alınaraq Azərbaycan Respublikasının İqtisadi rayonlarının yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 iyul 2021-ci il tarixli Fərmanına əsasən iki yeni iqtisadi rayon - Qarabağ və Şərgi Zəngəzur İqtisadi rayonları yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii sərvətlər Nazirliyinin açıqlamasına görə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə 167 müxtəlif təyinatlı qazıntı yataqları mövcuddur. Onlardan 5-i sement və soba üçün xammal, 42-si üzlük, müasir və müxtəlif növ tikinti daşları, 19-u gips və gil, 14-ü əlvan və bəzək daşları, 21-i pemza və vulkan milli yataqlarıdır.

Torpaq islahatının aparılması

Torpaqların yalnız kəmiyyət göstəricilərinin deyil, həm də aqrokimyəvi araşdırmalar əsasında onların keyfiyyət xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişaf istiqamətlərinin düzgün seçilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Torpaq və su ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi həyata keçirildikdən və onların uçot sistemi formalaşdırıldıqdan sonra əsas istiqamətlər islahatların reallaşdırılmasıdır. Bu istiqamətdə bir sıra əlverişli və müsbət amillər mövcuddur.

Növbəti mərhələdə heyvandarlıq fermalarının yaradılması və təsərrüfatların heyvan ehtiyatı ilə təmin edilməsi istiqamətində məqsədyönlü addımlar atılmalıdır. Heyvandarlığın intensiv inkişaf imkanları nəzərə alınaraq, müasir tələblərə cavab verən fermaların qurulması və onların yüksək məhsuldarlığa malik heyvanlarla komplektləşdirilməsi xüsusi aktuallıq daşıyır. Eyni zamanda, bu proses iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi məqsədilə fermaların optimal ölçü və struktur əsasında təşkilini də əhatə etməlidir.

Hazırda hökumətin aqrar sahədə həyata keçirdiyi dövlət dəstəyi tədbirləri, eləcə də aqrobiznes istiqamətində tətbiq olunan investisiya təşviqi mexanizmləri işğaldan azad edilmiş ərazilərin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla müəyyən düzəlişlər tələb edir. Mövcud dəstək və təşviq siyasəti əsasən

ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı və satışının genişləndirilməsinə yönəlib. Halbuki, azad olunmuş ərazilərdə prioritet məsələ bu sahələrin əvvəlcə yenidən qurulmasıdır.

Son zamanlar ölkəmizin aqrar sektorunun idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi və bu sahədə aparılan struktur dəyişikliklər diqqətə layiqdir. Qlobal Çağırışlar şəraitində Azərbaycanın aqrar sektorunun inkişafı məqsədi ilə ilk öncə onun strukturunun mütərəqqi dünya təcrübəsinə uyğunlaşdırılması və səmərəlilik problemlərinin həlli yolları müəyyənləşdirilməlidir. Bu kimi məsələlər Qarabağda fundamental xarakter daşımalı və həmin amillər nəzərə alınmalıdır, bölgənin aqrar sahənin idarə olunması mexanizmləri müasir yüksək texnologiyalara əsaslanmalı, ağıllı, innovativ və rəgəmsal texnologiyalardan istifadəyə üstünlük verilməlidir [3].

Qarabağ və Şərgi Zəngəzurda reallaşan quruculuq və bərpa işləri, dövlət başçısının bu sahədə imzaladığı tarixi fərman və sərəmcamların yerinə yetirilməsi görülən tədbirlərin səmərəliliyinin artırılmasına öz töhfəsini verir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərə dəstək tədbirləri

Son zamanlar ölkəmizdə aqrar sektorun idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi və bu sahədə aparılan struktur dəyişikliklər diqqətə layiqdir.

Əsas dəstək tədbirləri:

- **Vergi güzəştləri:** mənfəət, əmlak, torpaq və sadələşdirilmiş vergidən, sənaye parkında fəaliyyət göstərən sahibkarlar 10 il müddətinə azad olunur.
- **ƏDV və Gömrük rüsumlarından azad olma:** vergilər, avadanlıq, idxal olunan texnika, xammal və materiallara görə tətbiq edilmir.
- **Maliyyə dəstəyi;**
- **Məcburi dövlət sığorta haqqında subsidiyalaşdırlma;**
- **Dövlət tərəfindən kommunal xidmətlər:** elektrik, qaz, su 20% ödənilir**.**
- **Faizlə subsidiyalar, güzəştli kreditlər, 5 milyon manatadək yeddi il müddətinə verilir.**
- **İqtisadi prioritetlər:** sahibkarlığın inkişafında əsas diqqət kənd təsərrüfatı, Şərgi Zəngəzur iqtisadi rayonuna yönəlir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi fəaliyyətin canlandırılmasına yönəlmiş bir sıra vergi təşviqləri təsdiq edilmişdir. Bu bölgələrin geniş turizm potensialı nəzərə alınaraq, turizm sektoruna tətbiq olunan ümumi güzəştlərdən əlavə, mehmanxana xidmətlərinə görə ödənilən ƏDV-nin istehlakçılara geri qaytarılması mexanizmi də fəaliyyətə başlayacaq. Bu təşəbbüslər həm turizm sənayesini sürətlə inkişaf etdirəcək, həm də yerli iqtisadiyyatın dirçəlişinə və məşğulluğun artmasına əhəmiyyətli töhfə verəcək.

Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi azad edilmiş ərazilərdə regional iqtisadiyyatı canlandırmaq məqsədi daşıyır.

Azad edilmiş ərazilərin sənaye potensialının reallaşdırılması, təbii və iqtisadi resurslardan səmərəli istifadə olunması istiqamətində işlər davam etdirilir.

Regionda yaradılmış Ağdam və “Araz Vadisi İqtisadi Zonası” sənaye parklarında sənaye istehsalının qurulması və qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi istiqamətində sistemli tətbirlər görülür. Ağdam Sənaye Parkının bir çox hissəsi sahibkarların istifadəsinə verilib, qalan hissəsi üzrə sahibkarlardan investisiya müraciətlərinin qəbulu davam edir.

Sənaye Parklarında sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün əlverişli mühit yaradılıb, qaz, işıq, su, kanalizasiya, fiber optik xətlər, dəmir yolu, daxili avtomobil yolları dövlət vəsaiti hesabına təmin edilir.

Rezidentlər on il müddətinə əmlak, gəlir vergilərindən, istehsal məqsədli texnologiyalardan, avadanlıqların və qurğuların idxalı zamanı gömrük rüsumundan azad edilirlər.

44 günlük Vətən müharibəsindən sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərin minadan təmizlənməsi, Qarabağ və Şərgi Zəngəzurda həyata keçirilən bərpa-quruculuq işləri sahibkarlq fəaliyyəti üçün əlveriışli imkanlar yaradır. Sahibkarlıq Qarabağ və Şərgi Zəngəzurun bərpasında mühüm rol oynayır. Hazırda Qarabağ və Şərgi Zəngəzurda əsas investor Azərbaycan dövlətidir.

Qarabağ və Şərgi Zəngəzurda reallaşan quruculuq və bərpa işləri, dövlət başçısının bu sahədə

imzaladığı tarixi fərman və sərəncamların yerinə yetirilməsi görülən tədbirlərin səmərəliliyinin artırılmasında öz töhfəsini verir.

Qarabağda aqrar sahənin bərpası və innovativ inkişafı şəraitində informasiya-məsləhət xidmətləri sisteminin əsas fəaliyyət istiqamətlərinə aşağıdakılar daxil edilməlidir:

- Təsərrüfat subyektlərinin ETT-nin nailiyyətləri haqqında məlumatlarla təmin edilməsi;
- Qarabağda aqrar sahənin innovativ inkişafı üzrə proqramların hazırlanması;
- Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının texnika və texnoloji cəhətdən yenidən təchiz edilməsi üzrə məsləhətləşmənin təşkili;
- İnnovativ inkişafların praktiki tədqiqində dəstəyin göstərilməsi;
- Kənd təsərrüfatı istehsalçıları tərəfindən innovasiyaların inkişafı üçün sərgilərin, yarmarkaların, seminarların və digər tədbirlərin davamlı olaraq keçirilməsi;
- Elektron və çap informasiya materiallarının və digər dövri nəşrlərin təşkili [4].

Qarabağda əlverişli biznes mühitinin yaradılması

Qarabağda biznes mühitinin inkişafı üçün sahibkarlara əlverişli şərait yaradılır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə sahibkarlığın inkişafı kənd təsərrüfatının, heyvandarlığın, inşaat sahəsinin, ümumilikdə isə, iqtisadiyyatın bütün sahələrinin daimi inkişafına təkan verəcəkdir.

Füzuli Beynəlxalq hava limanının istifadəyə verilməsi biznesin inkişafı və xüsusi investorların cəlb edilməsi üçün mühüm stimul olmaqla, həmçinin Şərgi Zəngəzur iqtisadi rayonunun inkişafında da müsbət nəticə verəcəkdir.

2025-ci ildə Qarabağ və Şərgi Zəngəzur İqtisadi rayonunda sahibkarlıq sürətlə inkişaf etmiş, bir çox kənd təsərrüfatı, sənaye və infrastruktur layihələri formalaşmışdır.

İqtisadiyyatın prioritet sahələrində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin təşviqində dövlətin maliyyə dəstəyi alətləri mühüm əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycanda sahibkarlığın, xüsusilə kiçik və orta biznesin inkişafına yönəlmiş siyasətin icrasında Sahibkarlığın İnkişafı Fondu tərəfindən tətbiq olunan maliyyə mexanizmləri biznes mühitinin möhkəmləndirilməsinin əsas vasitələrindən hesab olunur. Bu çərçivədə, güzəştli kreditlər sahibkarların fəaliyyətlərini genişləndirmək və investisiya imkanlarını artırmaq üçün ən çox istifadə etdikləri maliyyə alətlərindən biridir.

KOBİA-ya 3500-dən çox yerli sahibkarların müraciəti bu bölgənin biznes fəallığını artırmış, 19000-dən çox əhalinin doğma yurdlarına köçürüldüyü ərazilərdə 45.6 milion manat güzəştli kredit verilmiş, 3300 km-dən çox yeni nəqliyyat infrastrukturu yaradılmışdır.

Sahibkarlıq fəaliyyətini inkişaf etdirmək və bölgəyə investisiya yatırmaq istəyən yerli və xarici biznes subyektlərinə KOBİA aşağıdakı istiqamətlərdə dəstək göstərir:

- Peşəkar məsləhət xidməti
- İnvestisiya potensialına dair məlumat dəstəyi
- Bölgənin iqtisadi potensialına dair məlumat dəstəyi
- Yerli tərəfdaşların tapılmasına dəstək
- Müvafiq dövlət qurumları ilə əlaqə yaratmaq.

Üzümçülük, tütünçülük, pambıqçılıq, barama istehsalı, meyvə-tərəvəz istehsalı bostançılıq və heyvandarlığın inkişafı üçün böyük imkanlar təqdim edir. Bu ərazilərdə əsas bitkilərə qarğıdalı, noxud və üzüm daxildir. Beləliklə, azad edilmiş ərazilərimizin təbii sərvətləri və kənd təsərrüfatı potensialı bölgədə iqtisadi bərpanın sürətlənməsinə zəmin yarada bilər.

Bu dəstək agentliyin Zəngilan İqtisadi rayonunun Ağalı kəndində, Laçın, Kəlbəcər rayonlarında fəaliyyət göstərən ofisləri və Şuşa şəhərində Dövlət Xidmət Mərkəzində yerləşən KOB evi vasitəsilə təmin olunur.

2025-ci ilin oktyabr ayına qədər KOBİA-ya işğaldan azad edilmiş ərazilərdə biznes qurmaq və investisiya yatırmaq istəyən sahibkarlar tərəfindən 4000-dən çox müraciət daxil olub ki, onlardan 3500-dən çoxu yerli sahibkarların və bölgədə biznes qurmaq istəyən şəxslərin müraciətləridir [5].

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə fəaliyyət göstərən sahibkarlara 2025-ci ilin dekabr ayınadək ümumilikdə 45,6 milyon manat məbləğində güzəştli kredit təqdim edilib.

Azərbaycan Biznesinin İnkişafı Fondundan (ABİF) verilən məlumata görə, sahibkarların bank

və bank olmayan kredit təşkilatlarından cəlb etdikləri kreditlərin 90 faizədək hissəsinə dövlət zəmanəti təmin olunur. Bununla yanaşı, həmin kreditlər üzrə illik faiz dərəcəsinin 10 faiz bəndi maksimum 36 ay müddətində dövlət tərəfindən subsidiyalaşdırılır.

Cari ilin dekabr ayınadək 43 layihə üzrə sahibkarların banklardan götürdüyü 55,9 milyon manat kreditə 47,8 milyon manat dövlət zəmanəti verilib. Eyni zamanda kredit faizlərinin subsidiyalaşdırılması üçün 14,4 milyon manat vəsaitin ayrılması təsdiqlənib [6].

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə sahibkarların banklardan aldıqları kreditlərə zəmanət verilib, kredit faizləri subsidiyalaşdırılıb.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadiyyatın bərpası, sahibkarlığın inkişafı və investisiya mühitinin yaxşılaşması dövlət siyasətinin prioritetlərindən biridir. Bu məqsədlə Azərbaycan Biznesinin İnkişafı Fondu (ABİF) bölgədə fəaliyyət göstərən sahibkarları maliyyə alətləri və güzəştli maliyyə mexanizmləri ilə dəstəkləyir.

“İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə fəaliyyət göstərən sahibkarlara dəstək” mexanizmi çərçivəsində bu bölgələrdə investisiya layihələri həyata keçirən sahibkarlar zəmanət-subsidiya mexanizmi ilə dəstəklənirlər. Mexanizmə əsasən sahibkarların bank və bank olmayan kredit təşkilatlarından əldə etdikləri kreditlərin məbləğinin 90%-dək hissəsinə dövlət zəmanəti verilir. Eyni zamanda həmin kreditlər üzrə illik faiz dərəcəsinin 10 faiz bəndi 36 aya qədər müddətdə dövlət tərəfindən subsidiyalaşdırılır və kreditin müddətinin yarısınadək olmaqla 36 aya qədər güzəşt müddəti tətbiq edilir.

Azərbaycan hökuməti işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sahibkarlığın inkişafını sürətləndirmək üçün xüsusi proqramlar qəbul edib. Bu ərazilərdə fəaliyyət göstərmək istəyən iş adamları üçün Dövlət Sahibkarlığın İnkişafı Fondu tərəfindən güzəştli kreditlər ayrılır. Artıq Ağdam Sənaye Parkı, Cəbrayıl Sənaye Parkı və Şərgi Zəngəzur İqtisadi Rayonunda yeni layihələrin icrasına başlanılıb [7].

Sahibkarlığın İnkişafı Fondu işğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadiyyatın dirçəldilməsi və investisiya fəallığının artırılması məqsədilə xüsusi maliyyə alətlərindən istifadə edir. Bu çərçivədə regionda kreditlərin təqdim olunması nəzərdə tutulur.

Ayrılan vəsaitlər əsasən yeni istehsal və emal müəssisələrinin qurulmasına, mövcud biznes subyektlərinin fəaliyyət miqyasının genişləndirilməsinə və onların texniki-modernizasiya prosesinə yönəldilir. İndiyədək verilmiş kreditlərin əhəmiyyətli hissəsi sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sahələrinə istiqamətlənib.

Cari ildə Fond tərəfindən azad olunmuş ərazilərdə reallaşdırılan 4 layihəyə ümumilikdə 6 milyon manat həcmində güzəştli maliyyə dəstəyi göstərilib. Həmin layihələr Ağdam Sənaye Parkı rezidentləri tərəfindən icra olunur.

Milli inkişaf strategiyasına uyğun şəkildə, Qarabağ iqtisadiyyatında həm ənənəvi təsərrüfat sahələrinin, həm də yeni yaranan sektorların inkişafı iqtisadi və sosial-siyasi baxımdan prioritet istiqamət kimi çıxış edir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf meyllərinin təhlili, regionda əhalinin rifahının davamlı artırılması və inklüziv inkişafın təmin olunması üçün müasir və innovativ texnologiyaların tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qarabağ iqtisadi rayonunda innovasiya yönümlü infrastrukturun yaradılması və rəqəmsal həllərin geniş şəkildə tətbiqi ölkənin aktual strateji hədəfləri sırasındadır.

Nəticə

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə bərpa-quruculuq işlərinin sürətlə həyata keçirilməsi, əhalinin öz doğma torpaqlarında tezliklə məskunlaşması və bu regionda yüksək həyat şəraitinin yaradılması dövlət siyasətinin qarşısında duran əsas prioritet vəzifələrdən biridir.

Tədqiqatlar göstərir ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə şirkətlər üçün əlverişli mühitin yaradılması, xüsusi ilə, vergi güzəştləri və onun mexanizmlərinin genişləndirilməsi, qrant proqramları, aşağı faiz kreditləri, texnoparkların inkişafı və genişləndirilməsi iqtisadi artımın yüksəlməsinə müsbət təsir edə bilər.

Qarabağın bərpasında əlçatan, şəffaf və səmərəli maliyyə-kredit mexanizmləri önəmli əhəmiyyət daşıyır. Belə mexanizmlərin geniş istifadəsi bölgənin aqrar-sənaye sahələrinin dirçəlməsində xüsusilə əhəmiyyətlidir. Buna görə, Qarabağ regionunun kənd təsərrüfatı və aqrar sənayesinin inkişafı üzrə maliyyə-investisiya mexanizmlərinin formalaşdırılması, həmin mexanizmlərin inkişafını və mövcudluğunu təmin edən maliyyə, kredit və investisiya müəssisə, birlik, assosiasiya və fondlar şəbəkəsinin təşkili önəmli şərtlərdəndir.

Araşdırmalar göstərir ki, ətraf mühitə mənfi təsir göstərməyəcək yaşıl energetika, aqrar sahənin inkişafı istiqamətində addımlar, turizm sektorunun inkişafı üçün ərazinin füsunkar təbiətinin olduğu rayonlarda kurort mərkəzlərinin yenidən dirçəlməsi üçün dövlət dəstəyinin verilməsi və xarici mütəxəssislərin bölgəyə cəlb olunmasını təmin etmək, o cümlədən ağıllı kəndlərin inkişafına dair layihələrin hazırlanmasına dəstəyin göstərilməsi vacib məsələlərdəndir.

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin bərpası məqsədilə müasir texnika və yüksək səviyyəli texnologiyadan, xammal, enerji və innovativ layihələrdən daha səmərəli istifadə, sahibkarlıq subyektinin inkişafı bu ərazinin dayanıqlı iqtisadi və sosial inkişafına, məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsinə geniş imkanlar yaradacaqdır.

Planlaşdırılan bərpa tədbirlərinin reallaşdırılması və istehsal prosesinin qurulması üçün xüsusi xarakterli dəstək mexanizmlərinin tətbiqi zəruridir. Mövcud aqrar siyasət ümumilikdə sahənin inkişafına yönəlsə də, azad olunmuş ərazilərdə əlavə olaraq kənd təsərrüfatının yenidən qurulması və infrastrukturunun formalaşdırılması ilə bağlı xüsusi mexanizmlərin hazırlanması və tətbiqi ehtiyacı nəzərə alınmalıdır.

Sahibkarların istehsal və ixrac imkanlarını artırmaq və biznes mühitini yaxşılaşdırmaq məqsədilə effektiv mexanizmlər tətbiq edilir. Onlardan biri investisiya fəaliyyətinin genişləndirilməsidir ki, bu da sahibkarlığın inkişafına və iqtisadiyyatın güclənməsinə töhfə verir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə həyata keçiriləcək bərpa və inkişaf layihələri Azərbaycan dövlətinin maliyyə sərmayələrini dəfələrlə üstələyəcək yeni iqtisadi dəyər yaradacaq. Bu proses genişmiqyaslı iş yerlərinin açılmasına, yerli iqtisadiyyatın canlanmasına və vətəndaşların məşğulluğunun artırılmasına zəmin hazırlayacaq. Yeni infrastruktur və kənd təsərrüfatı layihələri bölgədə dayanıqlı inkişaf modelini formalaşdıraraq iqtisadi potensialı maksimum dərəcədə realizə etməyə imkan verəcək.

Tədqiqatlar göstərir ki, azad edilmiş ərazilərin bərpası, dayanıqlı inkişafın təmin olunması, müasir sürətli inteqrasiya infrastrukturunun qurulması, mədəni-tarixi abidələrin bərpası istiqamətində tədbirlər mühüm əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Nizami Qafarov. Azərbaycanın aqrar sənaye kompleksi: Formalaşması və davamlı inkişaf problemləri, Bakı, 2024, 463 səh.
2. https://ikisahil.az/
3. Məhərrəmov E.M. Qarabağ və Şərgi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında aqrar sahənin inkişafına konseptual yanaşma. Geostrategiya jurnalı, 2022, N4 (70), sıh 119-123
4. Eldar Quliyev. “Qarabağ və Şərgi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının Azərbaycanın davamlı inkişafında rolu”, monoqrafiya, Bakı, 2023
5. Azərtac.az/xəbər/gov
6. https://mi-news.az
7. https://economy.gov.az
8. https://vergiler.az/news/economy/11182.html

Абдулжалил Заур оглу Казимов,
магистрант
E-mail: kazimovabduljalil@gmail.com

Фируза Наджаф кызы Алиева
Азербайджанский Университет Кооперации
доцент кафедры «Организация бизнеса,
государственного и муниципального управления»
доктор философии по экономическим наукам
E-mail: firuzanecef@gmail.com

Направления развития предпринимательства на освобожденных территориях

Резюме

Цель исследования. Целью исследования является определение современных задач социально-экономического развития Карабахского и Восточно-Зангезурского экономических регионов, изучение направлений развития предпринимательства на этих территориях, разработка и подготовка предложений и рекомендаций.

Методология исследования. Теоретической и методологической основой исследования являются работы зарубежных ученых, законы, принятые Милли Меджлисом, указы и распоряжения, касающиеся направлений развития предпринимательства на освобожденных территориях, нормативно-правовые акты и решения.

Прикладная значимость исследования заключается в том, что основные результаты исследования и предложенные предложения и рекомендации могут быть применены в развитии предпринимательства на освобожденных территориях.

Результаты исследования. Развитие предпринимательства на освобожденных территориях оценивается как ключевой фактор обеспечения экономического роста в стране.

Оригинальность и научная новизна исследования. Развитие предпринимательства на освобожденных территориях является одним из главных направлений национальной экономики, играет важную роль в повышении уровня жизни населения, формирование малых и средних предприятий придаст значительный импульс динамичному развитию некоммерческого сектора. Также увеличится производство местной продукции, замещающей импорт.

Ключевые слова: аграрный, бизнес, социально-экономическая жизнь, инвестиции, освобожденные территории.

Abduljalil Zaur Kazimov
Master's student
***E-mail* kazimovabduljalil@gmail.com**

Firuza Aliyeva
Azerbaijan Cooperation University, PhD in Economics
Associate Professor of the Department of "Business Organization,
State and Municipal Administration"
***E-mail:* firuzanecef@gmail.com**

Development directions of entrepreneurship in the liberated territories

Summary

The purpose of the study is to determine the modern tasks of the socio-economic development of the Karabakh and East Zangasur economic regions and to study the development directions of

entrepreneurship in these territories, to develop and prepare proposals and recommendations.

Research methodology. The theoretical and methodological basis of the study is the works of foreign scholars, laws adopted by the Milli Majlis, decrees and orders related to the development directions of entrepreneurship in the liberated territories, normative and legal acts, and decisions.

The applied significance of the study is that the main results of the study and the proposed proposals and recommendations can be applied in the development of entrepreneurship in the liberated territories.

Research results. The development of entrepreneurship in the liberated territories is assessed as a key factor in ensuring economic growth in the country.

Originality and scientific novelty of the study. The development of entrepreneurship in the liberated territories is one of the main areas of the national economy, plays an important role in improving the living standards of the population, the formation of small and medium-sized businesses will give a significant impetus to the dynamic development of the non-profit sector. Also, the production of local products that replace imports will increase.

Key words: Agrarian, business, socio-economic life, investment, liberated territories.

UOT: 332.1 **JEL**: R10; R19

Yunis Əvəz oğlu ƏVƏZOV
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin doktorantı
E-mail: avazovy@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.24

REGİONLARDA SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ MEXANİZMLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN METODOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi mexanizmlərinin tənzimlənməsinin metodoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılması və ümumiləşdirilməsidir. Regionların sosial-iqtisadi inkişaf problemlərinin həllində sahibkarlığın rolu və əhəmiyyəti araşdırılmışdır. Sahibkarlıq fəaliyyətinin mövcud mexanizmlərinin tənzimlənməsinin və təkmilləşdirilməsinin vacibliyi əsaslandırılmışdır. Bunlarla bağlı müvafiq təkliflər hazırlanmışdır.

Tədqiqatın metodologiyası baxımından analiz, sintez, statistik və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir. Eyni zamanda, regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin gücləndirilməsi mexanizmləri ilə bağlı araşdırmalara, elmi əsərlərə istinadlar olunmuşdur.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti nöqteyi-nəzərindən bunu deyə bilərik ki, müasir dövrdə ölkə regionlarında sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsində daha üstün mexanizmlərin hazırlanması və tətbiqində məqalədə verilmiş təkliflərdən istifadə olunması fayda verə bilər.

Tədqiqatın nəticələri baxımından məqalədə əks edilmiş nəticələrdən ölkənin regionlarında sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi məsələlərinin daha səmərəli təşkil edilməsi tədbirlərində istifadə etmək olar.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi onunla izah edilir ki, müasir dövrdə ölkə regionlarında sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi mexanizmlərinin tənzimlənməsinin daha üstün metodoloji xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmiş və üslubları verilmişdir. Regionların resurslarından səmərəli istifadə edilməsində sahibkarlığın rolunun artırılmasının vacibliyi əsaslanıdırılmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, regionlar, sahibkarlıq, sahibkarlıq fəaliyyəti, sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi, metodoloji xüsusiyyətlər, metodoloji üslublar.

Giriş

Region iqtisadiyyatının inkişafında sahibkarlıq sektoru xüsusi rol oynayır. Regionlarda sahibkarlığın inkişafı regional iqtisadiyyatın inkişafı, istehlakçı və iqtisadiyyatın digər sahələrinin genişlənməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Ölkə iqtisadiyyatının səmərəliliyinin artırılması regionlarda sahibkarlığın formalaşması və inkişafı problemlərinin həlli ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Sahibkarlıq regionların iqtisadi vəziyyətini gücləndirməyə, iş yerlərinin sayını, rəqabəti artırmağa, bazarı istehlakçılar arasında əhəmiyyətli tələbat olan mal və xidmətlərlə doldurmağa kömək edir. Regionlarda sahibkarlığın genişləndirilməsinin verdiyi faydalara əsaslanaraq, onun təşkilati-iqtisadi və maliyyə mexanizmlərinin tənzimlənməsinin böyük önəm daşıdığını deyə bilərik.

Qeyd edək ki, regionlarda sahibkarlığın genişləndirilməsinin təşkilati-iqtisadi və maliyyə mexanizmlərinin tənzimlənməsi milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafına töhfə verir. Regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilati-iqtisad və maliyyə mexanizmlərinin tənzimlənməsi sahibkarlıq subyektlərinin və vətəndaşların mənafelərinə birbaşa təsir göstərir. Regionlarda sahibkarlıq inkişafı, onun təşkilati-iqtisadi və maliyyə mexanizmlərinin tənzimləmə sisteminin fəaliyyəti dövlət siyasətinin siyasi, hüquqi, iqtisadi, maliyyə, büdcə, investisiya, sosial və s. kimi sahələri ilə sıx bağlıdır. Azərbaycanın bütün iqtisadi regionlarında sahibkarlığın bərabər səviyyədə inkişafının ən önəmli şərti vətəndaşlar, sahibkarlıq subyektləri və dövlət arasında səmərəli qarşılıqlı əlaqəni təmin etmək qabiliyyətinə malik institusional mühitin və təşkilati-iqtisadi və maliyyə tənzimləmə mexanizmlərinin yaradılması və inkişafıdır [1, s.5].

Regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi mexanizmlərinin tənzimlənməsinin metodoloji xüsusiyyətlərinin tədqiqi

Müasir sahibkarlıq regionun iqtisadi inkişaf amili kimi qanunvericilik və icra hakimiyyəti strukturlarının idarəetmə və tənzimləmə funksiyalarının iqtisadiyyatda və cəmiyyətdə əvəzsiz olduğunu dərk edərək dövlətin daimi dəstəyinə ehtiyac duyur. Bu faktı onunla izah etmək olar ki, bu funksiyanın mahiyyəti ictimai istehsalın çoxşaxəli və mürəkkəb strukturunun bütün həlqələrində güc strukturlarının fəaliyyətinin davamlı təkmilləşdirilməsində, idarəetmə işinin iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılmasının ümumi işinə əvəzsiz töhfəsində özünü göstərir [2]. Müasir iqtisadi şəraitdə regional rəhbərlik çevikliyi sayəsində daim dəyişən bazar şərtlərinə daha çox uyğunlaşan kiçik və orta sahibkarlığa (KOS) önəmli rol verir. Respublika rəhbərliyi əlverişli mühitin yaradılması üçün kompleks və sistemli tədbirlər reallaşdırmaqla regionlarda iri şirkətlərlə rəqabət apara bilən KOS-ların rəqabət potensialının artırılmasına yardım edir. Beləliklə, sahibkarlıq fəaliyyətinin ən geniş yayılmış formasını təmsil edən KOS, regionlarda bir sıra kəskin sosial problemləri həll etməyə qadirdir: yerli əhalinin xeyli hissəsinin aktiv iqtisadi fəaliyyətə cəlb edilməsi və nəticədə işsizlərin səviyyəsinin azaldılması; rəqabət mühitinin genişlənməsi və inhisarçılığın aradan qaldırılması; qıt məhsulların və xidmətlərin istehsalı və müvafiq açıq bazar boşluqlarının doldurulması üçün kiçik müəssisələrin fəaliyyətinin yenidən istiqamətləndirilməsi; kiçik mülkiyyətçilərin əhəmiyyətli təbəqəsinin formalaşması və bununla da cəmiyyətdə təkcə iqtisadi deyil, habelə sosial sabitliyin təminatı kimi orta təbəqənin yaradılmasına şəraitin təmin edilməsi.

Müasir sahibkarlıq sahibkarlıq fəaliyyətinin bütün aspektlərini özündə birləşdirən bir sıra fundamental prinsiplərə əsaslanır: ölkənin və onun təsis qurumlarının mövcud qanunvericiliyi ilə qadağan olunmayan fəaliyyət növlərinin sərbəst seçimi; fəaliyyət proqramının müstəqil formalaşdırılması; sahibkarlıq fəaliyyətinin aparılmasına könüllülük əsasında fiziki və hüquqi şəxslərin vəsaitlərinin və əmlakının cəlb edilməsi və s.

Regionlarda sahibkarlığın genişləndirilməsinin təşkilati-iqtisadi və maliyyə mexanizmlərinin tətbiqi ilə müsbət dinamikaya nail olmaq üçün regionda əlverişli sahibkarlıq mühitinin yaradılması, onun təşkilati, informasiya və maliyyə təminatının səmərəli sisteminin formalaşdırılması əsas şərtdir ki, bunun üçün: sahibkarlığa səmərəli dəstək sistemi yaradılmalı; əhalinin və KOS-ların hüquqi və maliyyə savadlılığının artırılması məqsədilə sahibkarlıq məsələləri üzrə məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi; sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində normativ-hüquqi bazanın və maliyyə-kredit siyasətinin təkmilləşdirilməsi; sahibkarlığın dəstəklənməsi və inkişafı proqramlarının reallaşdırılması; sahibkarlıq sahəsində regionlararası və beynəlxalq əlaqələrin qurulması; regionlarda sahibkarlığın formalaşması mərhələsində yeni başlayan sahibkarlara dəstək göstərilməsi; regional sahibkarlıq subyektlərinə qrantların verilməsi üçün proqramların reallaşdırılması; regionlarda sahibkarlıq sektorunda dövlət-özəl əməkdaşlıq əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi.

Deməli, sahibkarlıq fəaliyyəti regionun iqtisadi inkişaf amili kimi qanunvericilik və icra hakimiyyəti strukturlarının idarəetmə və tənzimləmə funksiyalarının iqtisadiyyatda və cəmiyyətdə əvəzsiz olduğunu dərk edərək dövlətin daimi dəstəyinə ehtiyac duyur. Regionlarda sahibkarlığın genişləndirilməsinin təşkilati-iqtisadi və maliyyə mexanizmlərinin tənzimlənməsi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirərkən yerinə yetirilməsi zəruri olan bir sıra vəzifələri qeyd etmək yerinə düşər: 1. Müasir dövlət tənzimlənməsi şəraitində sahibkarlığın genişləndirilməsinin əsas problemlərinin müəyyənləşdirilməsi; 2. Ölkənin ayrı-ayrı subyektlərində sahibkarlığın genişləndirilməsi proseslərinin dövlət tərəfindən idarə edilməsi üçün ümumi hüquqi və təşkilati şərtlərin müəyyənləşdirilməsi; 3. Regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsinin tənzimlənməsinin xüsusi vasitələri və üsullarının xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək məqsədilə ölkənin təsis qurumlarının normativ-hüquqi aktlarının təhlili. Sahibkarlığın genişləndirilməsinin təşkilati-iqtisadi və maliyyə mexanizmlərinin tənzimlənməsi bu fəaliyyət sahəsinin xüsusiyyətlərinə görə mürəkkəb vəzifədir. Sahibkarlıq fəaliyyəti aktiv həyat mövqeyini, sahibkarlıq ideyalarının dərk edilməsinə və formalaşdırılmasına yönəlmiş müəyyən düşüncə tərzini və onların sonradan reallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Sahibkarlıq fəaliyyəti müəyyən qanunlara tabedir, bunları nəzərə alsaq, dövlət sahibkarlığın

inkişafı üçün optimal şəraiti təmin edə bilər [6, s. 144].

Ümumiyyətlə, dövlət sahibkarlığın region iqtisadiyyatının inkişafında çox önəmli rol oynadığını nəzərə alaraq birbaşa nəzarətə şərait yaradır. Dövlət tənzimlənməsinin təcrübi olaraq reallaşdırılması hakimiyyətin demək olar bütün qollarının iştirakı ilə təmin edilir. Sahibkarlar çox vaxt biznes mühitinin tənzimlənməsində dövlətin iştirakından faydalanır, çünki dövlət sahibkarlıq fəaliyyətinin sabitləşməsi və inkişafına bərabər şərait yaradır, lakin sahibkar dövlətə münasibətdə ədalətli davrandığı təqdirdə fayda əldə edilər. Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsinin məqsədi sahibkarlıq fəaliyyəti göstərilməsi üçün əlverişli şərait yaratmaqla iqtisadi inkişafa nail olmaqdır. Regionlarda sahibkarlığın genişləndirilməsinin təşkilati-iqtisadi və maliyyə mexanizmlərinin tənzimlənməsi qarşıya aşağıdakı vəzifələri qoyur: sahibkarların hüquqlarının müdafiəsi; kiçik biznesin inkişafı və dəstəklənməsi; azad rəqabətə dəstəyin göstərilməsi; əhali məşğulluğunun təmin edilməsi; vətəndaşların həyat və sağlamlığının qorunması; iqtisadi böhranlara dayanıqlılıq nümayiş etdirilməsi; ətraf mühitin mühafizəsi və s. [11, s.136]. Regionlarda sahibkarlığın genişləndirilməsində təşkilati-iqtisadi və maliyyə mexanizmlərinin yaxşılaşdırılması tənzimlənmə formalarına əsaslanır. Sahibkarlığın tənzimləmə formaları dedikdə, hüquqi normalarda təsbit olunmuş və qanunvericilik çərçivəsində reallaşdırılan sahibkarlıq fəaliyyətinə təşkilati, hüquqi və iqtisadi təsirin konkret tədbirləri başa düşülür. Beləliklə, tənzimləmənin formaları müxtəlifdir və hüquqi, iqtisadi və təşkilati olaraq bölünür [10, s. 247].

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində regionlarda sahibkarlığın genişləndirilməsində təşkilati-iqtisadi və maliyyə mexanizmlərinin tənzimlənməsində iqtisadi formalar aparıcı yer tutur. İqtisadi formaları bütövlükdə iqtisadiyyatın və ya müxtəlif sahələrin və iqtisadi fəaliyyət növlərinin inkişaf strategiyasını və istiqamətlərini müəyyənləşdirən tədbirlər kimi xarakterizə etmək olar ki, bunlara vergi, gömrük və valyuta tənzimlənməsi daxildir. Sosial-iqtisadi inkişafın proqramlaşdırılması və proqnozlaşdırılması regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilati-iqtisadi və maliyyə mexanizmlərinin tənzimlənməsinin formalarından biridir. Regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilati-iqtisadi və maliyyə mexanizmlərinin tənzimlənməsinin yuxarıda göstərilən formalarının əsas məqsədi iqtisadi təsir tədbirlərinin tətbiqindən ibarətdir. Ancaq heç bir inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı təşkilati formalar olmadan edə bilməz.

İdarəetmənin təşkilati forması bütövlükdə iqtisadiyyata münasibətdə qanunvericilik çərçivəsində və səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən tətbiq edilən idarəetmə tədbirlərini ifadə edir (məsələn, lisenziyalaşdırma, sahibkarlıq subyektlərinin qeydiyyatı). Sahibkarlıq subyektlərinin qanunvericiliyə əməl olunması sahəsində dövlət nəzarəti dövlət tənzimlənməsinin təşkilati formalarından biridir. Sahibkarlıq subyektlərinin müdafiəsi həmin subyektlərin mübahisəli və ya pozulmuş hüquqlarının tanınması və ya bərpası baxımından müəyyən tədbirlərdən ibarətdir. Qanunlar və qanunvericilik aktları sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsinin hüquqi formalarının əsası kimi çıxış edir. Müvafiq normativ-hüquqi aktlarda tənzimləmənin müxtəlif formaları öz əksini tapır, məsələn, Azərbaycanda “Texniki tənzimləmə haqqında” Qanun texniki tənzimləməni, həmçinin əmlak məsuliyyəti, müqavilə kimi hüquqi tədbirləri nəzərdə tutur [3].

Regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi mexanizmlərinin tənzimlənməsi istiqamətləri

Regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilati-iqtisadi və maliyyə mexanizmlərinin tənzimlənməsi üsul və formaları arasındakı əlaqəni nəzərdən keçirərkən, əksər formalar sahibkarlıq fəaliyyəti elementlərinin birləşməsində əks olunur. Bu üsullardan sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi forması olan antiinhisar tənzimlənməsinin reallaşdırılmasında istifadə olunur. Antiinhisar orqanı yerli özünüidarəetmə və icra hakimiyyəti orqanlarına rəqabətin inkişafına dair tövsiyələr göndərmək, kapitalın təmərküzləşməsinə yönəlmiş müəyyən hərəkətlərin reallaşdırılmasına ilkin razılıq vermək kimi funksiyaları yerinə yetirir.

Tənzimlənmə formalarına hüquq normalarının qoyulması və istifadəsi, habelə qanuni təşkilati hərəkətlərin reallaşdırılması, o cümlədən bu prosesin bir növü olan dövlət nəzarəti də daxildir. Dövlətin məcburiyyət tədbirlərinin istifadəsi regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafının

planlaşdırılması, tənzimlənməsi və nəzarətinin müstəqil forması kimi müəyyənləşdirilə bilər.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi və dəstəklənməsi zamanı sahibkarlıq hüququnun üç əsas prinsipini ayırd etmək olar, bunlar: sahibkarlıq fəaliyyətinin azadlığı, ədalətli rəqabət və qanunvericiliyin qanuniliyi. Sahibkarlıq fəaliyyətinin azadlığı prinsipinə əsasən hər kəsin qanunla qadağan olunmayan sahibkarlıq və digər iqtisadi fəaliyyətlər üçün öz qabiliyyətlərindən və əmlakından sərbəst istifadə etmək hüququ var. Rəqabətin qorunması və ədalətsiz rəqabətə yönəlmiş iqtisadi fəaliyyətin qarşısının alınması prinsipi rəqabətə və iqtisadi fəaliyyət azadlığına dəstək təmin edir. Qanunilik prinsipi sahibkarlıq fəaliyyətinin yalnız qanuna ciddi riayət olunmaqla reallaşdırılmalı olduğunu nəzərdə tutur.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi üsullarından istifadə sahibkarların qanuni davranışını təmin etmək məqsədilə hüquqi münasibətlər iştirakçılarına təsir göstərməkdən ibarətdir. Sahibkarlığın tənzimlənməsi vasitələri birbaşa və dolayı olmaqla iki yerə bölünür. Birbaşa olanlara daxildir: subvensiyalar, subsidiyalar, güzəştlər. Dövlətin sahibkarlıq subyektlərinə dolayı təsir üsullarına daxildir: pul siyasəti, vergi siyasəti, amortizasiya siyasəti.

Sahibkarlığın tənzimlənməsinin inzibati üsulları ilə iqtisadi üsullar bir-biri ilə sıx bağlıdır. Məsələn, sahibkarlıq fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsindən danışırıqsa, bu mexanizm ilk öncə, ölkənin Vergi Məcəlləsinin normalarına əsaslanır. Sahibkarlığın tənzimlənməsində və inkişafında maliyyələşdirmə önəmli rol oynayır. Dövlət büdcə vəsaitlərinin bölüşdürülməsi yolu ilə sahibkarların məhdud kapitalı ilə bağlı problemləri həll edir: ümumən sahibkarlığın və xüsusilə ayrı-ayrı sahələrdə sahibkarlığın dəstəklənməsi üzrə dövlət proqramları çərçivəsində; müəyyən sənaye sahələrinə subsidiya verməklə; sahibkarlara büdcədən və büdcədənkənar fondlardan kreditlər verməklə.

Regionlarda sahibkarlığın genişləndirilməsi müəyyən maliyyələşdirmə prinsiplərinə əsaslanır. Müasir şəraitdə regionlarda sahibkarlığın genişləndirilməsinin maliyyələşdirilməsinin prinsipləri müəyyənləşdirilə və sistemləşdirilə bilər ki, bunlara özünümaliyyələşdirmə, məqsədyönlülük, güzəştli kreditləşmə, maliyyə resurslarından səmərəli istifadə, planlaşdırma və iqtisadi məsuliyyət, risk səviyyəsinin nəzərə alınması, hüquqi məsuliyyət, uyğunluq, idarəetmə qərarlarının əsaslılığı, ardıcıllıq, KOS-un prioritetlərinin nəzərə alınması, sosial məsuliyyətin dövlət təminatı daxildir [7, s.115].

Özünümaliyyələşdirmə prinsipi istehsal xərclərinin tam ödənilməsini ifadə edir və məhsul satışı nəticəsində toplanmış öz vəsaiti və lazım gəldikdə bank kreditləri hesabına istehsalın inkişafına sərmayə qoymağı nəzərdə tutur. Hazırda sahibkarlıq subyektləri heç də hamısı özünümaliyyələşdirmə prinsipi tam şəkildə fəaliyyətlərini reallaşdıra bilmir. Sahibkarlıq subyektlərinin vəsaitlərinin ümumi həcmi ciddi investisiya proqramlarının reallaşdırılması üçün yetərli olmadığından güzəştli bank kreditlərindən istifadə olunur ki, bu da güzəştli kreditləşdirmə prinsipinə əsaslanır.

Məqsədyönlülülk prinsipi büdcə vəsaitlərindən məqsədyönlü istifadə tələbini səciyyələndirir. Sahibkarlığın maliyyələşdirilməsi, ümumiyyətlə, məqsədyönlü olmalı və bir qayda olaraq, dövlət vəsaitləri xüsusi planlaşdırılmış fəaliyyətlərə yönəldilməlidir. Maliyyə resurslarından səmərəli istifadə prinsipi az miqdarda resurslardan və ya büdcədə nəzərdə tutulmuş vəsaitdən istifadə etməklə ən yaxşı nəticənin əldə olunmasını təmin etməkdir. Büdcədən maliyyələşmə nəzərə alınmaqla sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas nəticəsi regionların və bütövlükdə ölkənin sosial-iqtisadi səviyyəsinin yüksəldilməsi olmalıdır. Ona görə regionlarda sahibkarlıq fəaliyyəti gələcəkdə ən az xərclə ən böyük effekti verməlidir.

Hüquqi məsuliyyət prinsipi sahibkarlığın mülki, vergi və büdcə qanunvericiliyinə əməl etməsini nəzərdə tutur. Riskin səviyyəsinin nəzərə alınması prinsipi riskin miqyasına təsir edən amillərin təhlilini, konkret hadisənin başvermə riskinin qiymətləndirilməsini, maliyyələşdirmənin konkret formalarını, habelə riskin azaldılması üzrə tədbirlərin hazırlanmasını nəzərdə tutur. Regionların iqtisadi inkişaf dinamikası ilə regional maliyyə sisteminin inkişaf səviyyəsi arasında uyğunluq prinsipi iqtisadi dinamikanın keyfiyyəti ilə maliyyə sisteminin inkişaf səviyyəsi arasında tarazlığın təmin edilməsini zərurətə çevririr, çünki balanssız artımın yaranması struktur problem-

lərin artmasına səbəb olur.

Məhz regional maliyyə sisteminin vəziyyəti və inkişaf səviyyəsi mezoiqtisadiyyatın artım tempini və onun davamlılığını müəyyənləşdirir. Regionların iqtisadi və maliyyə siyasətinin istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində əsas rol oynamalı olan maliyyə inkişafı modelinin formalaşmasında idarəetmə qərarlarının əsaslılıq prinsipidir [5]. Yalnız regional maliyyə potensialı, təsərrüfat kompleksinin xüsusiyyətləri və resurs bazası nəzərə alınmaqla hazırlanmış əsaslandırılmış regional siyasət regionların tarazlı və ahəngdar inkişaf etməsinə, onların maraqlarını və əhalinin rifahını təmin etməyə imkan verəcəkdir. Ardıcıllıq prinsipi regional təkrar istehsal prosesinin maliyyə komponentləri arasında proporsiyaların müəyyənləşdirilməsi, regional maliyyə sisteminin elementlərinin onların qarşılıqlı əlaqəsi və asılılığında nəzərə alınması zərurətindən ibarətdir.

Regionlarda sahibkarlığın genişləndirilməsinin təşkilati-iqtisadi və maliyyə mexanizmlərinin tənzimlənməsi və dəstəklənməsi vəzifələri təkcə birbaşa dövlət orqanları tərəfindən həll edilmir. Baxılan sistemin səmərəliliyini artırmaq üçün sahibkarlığın inkişafı və dəstəklənməsi üzrə çoxsaylı qurumlar, assosiasiyalar və fondlar yaradılmalıdır. Belə qurumlar ticarət və sənaye palataları, biznes inkubatorlar, texnoparklar, innovasiya və texniki mərkəzlər və s. ola bilər. Sadalanan sahibkarlığı dəstəkləyən və inkişaf etdirən subyektlər, bir qayda olaraq, informasiya dəstəyi göstərir, sahibkarlarla dövlət arasında qarşılıqlı əlaqələrin səmərəliliyini artırır [8, s.148].

Sahibkarlıq regionda bazar islahatlarının sürətləndirilməsinin, eləcə də insanlar üçün layiqli həyat şəraitinin yaradılmasının açarıdır. Amma bütün bunlar dövlətin dəstəyi olmadan reallaşdırıla bilməz. Regionun iqtisadi rifahının təmin edilməsində sahibkarlığın rolu çox yüksəkdir, lakin onların inkişafı üçün səmərəli dövlət dəstəyi lazımdır. Regionlarda sahibkarlığın genişləndirilməsinin təşkilati-iqtisadi və maliyyə mexanizmlərinin tənzimlənməsi və dəstəklənməsi sisteminin məqsəd və vəzifələrinin reallaşdırılması səmərəli milli iqtisadi sistemin fəaliyyət göstərməsi üçün əvəzsiz şərtdir.

Sahibkarlığa dövlət dəstəyi təkcə dövlətlə sahibkarlar arasında münasibətləri deyil, habelə sahibkarların özləri arasında normal münasibətlərin qurulmasını səciyyələndirir. Buna görə regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətini genişləndirmək məqsədilə təşkilati-iqtisadi və maliyyə mexanizmlərinin tənzimlənməsi dövlət tənzimləyici vasitələrinin köməyi ilə reallaşdırılır ki, bu da onların inkişafının proqnozlaşdırılmasını, antiinhisar tədbirlərinin görülməsini, investisiyalar və kapital qoyuluşları üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını, ETT-nin nailiyyətlərindən və normal inkişafdan istifadə etməyi nəzərdə tutur [9, s.37].

Aydındır ki, Azərbaycanın regionlarında sahibkarlığın inkişafında bununla bağlı qəbul edilmiş dövlət proqramları önəmli rol oynamış, KOS-un inkişafı ilə bağlı dövlət tədbirləri dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevirmişdir. Sahibkarlara həmin dövlət proqramları əsasında dövlət maliyyə yardımı sistemi formalaşdırılıb, sahibkarlığın və ümumilikdə iqtisadiyyatın tənzimlənməsi sahəsində önəmli tədbirlər reallaşdırılıb. Sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı atılan addımlar sırasında infrastrukturun, sahibkarlara lazımi texniki yardım informasiya, konsaltinq və s. xidmətlər göstərən strukturların formalaşdırılmasını, vergi yükünün azaldılması üzrə dövlət səviyyəsində reallaşdırılan tədbirləri də göstərmək olar [2, s.161]. Bu gün sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi üzrə regional proqramların əsas istiqaməti sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi üçün infrastrukturun hərtərəfli inkişafına yönəlib. Bu, regionlarda ixtisaslaşmış infrastrukturun yaradılmasında özünü göstərir. Regionlarda sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi üçün müxtəlif infrastruktur elementlərindən istifadə olunmalıdır ki, bunlara regional biznesə dəstək fondları və inkişaf agentlikləri, texnoparklar, biznes inkubatorlar, konsaltinq mərkəzləri, zəmanət, investisiya fondları və digər müxtəlif fondlar daxildir.

Nəticə

Beləliklə, regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətini genişləndirmək məqsədilə təşkilati-iqtisadi və maliyyə mexanizmlərinin səmərəli tətbiqi zəruri şərtdir ki, bunun üçün dövlət dəstəyinə ehtiyac var:

1. Biznesin inkişafı üçün əlverişli hüquqi normaların yaradılması;
2. Sahibkarlıqla bağlı vergi güzəştləşrinin tətbiqi;
3. Təhsili maliyyələşdirməklə daha ixtisaslı kadrlar yetişdirilməsi;
4. Rəqabəti inkişaf etdirmək üçün tender sistemindən istifadə etməklə dövlət sifarişlərinin yerinə yetirilməsi;
5. Sahibkarlıq sferasında uğura görə mükafatlar şəklində stimulun tətbiqi.

Bunlarla bərabər, regional sahibkarlıq strukturlarında iqtisadi münasibətlərin səmərəli təşkilini təmin etmək üçün müvafiq şərait yaradılmalıdır. Bunlara daxildir:

- ✓ mütərəqqi tənzimləmə bazası;
- ✓ fəaliyyətlərin qiymətləndirilməsi və maddi stimullaşdırılması üçün rasional sistem;
- ✓ maddi aktivlərin, xərclərin və məhsulların hərəkətinin uçotu sistemi;
- ✓ inventar axınının idarə edilməsi üçün infrastruktur;
- ✓ logistika sxemlərinin yaradılması.

Regionlarda sahibkarlıq subyektləri üçün maliyyə resurslarının əlçatanlığının artırılması onların inkişafına kömək edə bilər.

Beləliklə, dövlət qurumları sahibkarlıq üçün faiz dərəcələrinin ölçüsünə daha sərt nəzarət funksiyalarını öz üzərinə götürməlidir. Bundan əlavə, kredit təşkilatlarının xərclərini azaltmaqla sahibkarlara verilən bank kreditlərinin faiz dərəcələrini aşağı salmaq olar.

İnvestisiya layihələrinin səmərəli idarə edilməsi üçün müəssisənin məqsədləri və onlara nail olmaq vasitələri, əvvəlki dövrlərin nəticələri və mövcud vəziyyəti nəzərə almaq lazımdır:

- Regionlarda sahibkarlığın genişləndirilməsi üçün optimal şəraitin yaradılmasında mühüm cəhət əhalinin müxtəlif təbəqələrinin və qruplarının sahibkarlıq fəaliyyətinə müsbət münasibətinin formalaşdırılmasıdır;
- Regional sahibkarlığın səmərəli fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması iqtisadiyyatın bu sektorundan büdcə daxilolmalarını artıracaq, həmçinin əmək bazarını sabitləşdirəcək və regionlarda yerli istehsal olunan məhsulların çeşidini genişləndirəcək və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhədov, V.P. Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafında institusional tənzimlənmənin təkmilləşdirilməsi. Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2024, 40 s.
2. Tağıyev, V.Q. Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafında dövlət siyasəti istiqamətləri. Audit 2020, 4 (30), s. 156-167.
3. “Texniki tənzimləmə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 30 sentyabr 2019.
4. Алиев Ш.Т. Моделирование инноватизации национальной экономики в современных условиях // Научное обозрение, 2014 , № 06, С. 342-346.
5. Алиев Ш.Т. Проблемы конкурентоспособности реального сектора экономики Азербайджана в условиях глобализации// Журнал «Доклады» НАНА. – 2008. – № 6. – С. 135–143.
6. Игнатова, И.В. Развитие предпринимательства в регионе: факторы и проблемы / И.В. Игна това, Е.С. Игнатов // Экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз. – 2017. – Т. 10. – № 5. – С. 143-157.
7. Исаев, М. А. Основные принципы финансирования малого и среднего бизнеса / М.А. Исаев // Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2022. – № 5. – С. 113-116.
8. Козырев, О.С. Механизмы государственного регулирования предпринимательской деятельности / О.С. Козырев // Актуальные вопросы права, экономики и управления: сборник статей IV Международной научно-практической конференции, Пенза, 12 октября 2016. – С. 147-149.

9. Мамедов, Э.С. Основные направления поддержки малого и среднего предпринимательства государством в Стратегической дорожной карте / Э.С. Мамедов // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: Экономика и управление. – 2019. – № 2(37). – С. 36-42.
10. Мухамедова, А.И. Формы и методы государственного регулирования предпринимательской деятельности / А. И. Мухамедова // Трибуна ученого. – 2021. – № 5. – С. 245-249.
11. Тимофеева, Т.Ф. Государственное регулирование предпринимательской деятельности / Т.Ф. Тимофеева, Л. Г. Зиновьева // Вестник Российского университета кооперации. – 2016. – № 2(24). – С. 134-137.

Юнис Аваз оглы Авазов
Докторант Азербайджанского Университета Кооперации,
E-mail: avazovy@gmail.com

Методологические особенности механизмов регулирования расширения предпринимательской деятельности в регионах

Резюме

Цель исследования – изучение и обобщение методологических особенностей регулирования механизмов расширения предпринимательской деятельности в регионах. Исследована роль и значение предпринимательства в решении проблем социально-экономического развития регионов. Обоснована важность регулирования и совершенствования существующих механизмов предпринимательской деятельности. Разработаны соответствующие предложения по этому вопросу.

Методология исследования – в части анализа, синтеза, статистических и обобщающих методов. Одновременно приведены ссылки на исследования и научные работы, посвященные механизмам укрепления предпринимательской деятельности в регионах.

С точки зрения прикладной значимости исследования – можно сказать, что использование предложенных в статье методов может быть полезным при разработке и внедрении более эффективных механизмов расширения предпринимательской деятельности в регионах страны в современную эпоху.

С точки зрения результатов исследования – результаты, отраженные в статье, могут быть использованы в мерах по более эффективной организации вопросов регулирования предпринимательской деятельности в регионах страны.

Оригинальность и научная новизна исследования – объясняется тем, что были выявлены и предложены лучшие методологические особенности механизмов регулирования предпринимательской деятельности в регионах страны в современную эпоху. Обоснована важность повышения роли предпринимательства в эффективном использовании региональных ресурсов.

Ключевые слова: Азербайджан, регионы, предпринимательство, предпринимательская деятельность, регулирование предпринимательской деятельности, методологические особенности, методологические стили.

Yunis Avaz Avazov
Doctoral student of Azerbaijan Cooperation University,
E-mail: avazovy@gmail.com

Methodological features of regulating mechanisms for expanding entrepreneurial activity in the regions

Summary

The purpose of the study is to investigate and generalize the methodological features of the regulation of mechanisms for expanding entrepreneurial activity in the regions. The role and importance of entrepreneurship in solving the problems of socio-economic development of the regions have been investigated. The importance of regulating and improving the existing mechanisms of entrepreneurial activity has been substantiated. Relevant proposals have been developed in this regard.

Methodology of the study – in terms of analysis, synthesis, statistical and generalization methods have been used. At the same time, references have been made to research and scientific works related to the mechanisms for strengthening entrepreneurial activity in the regions.

From the point of view of the applied significance of the study – we can say that the use of the proposals given in the article may be beneficial in the development and implementation of better mechanisms for expanding entrepreneurial activity in the regions of the country in modern times.

From the point of view of the results of the study – the results reflected in the article can be used in measures for more efficient organization of issues of regulating entrepreneurial activity in the regions of the country.

The originality and scientific novelty of the study – is explained by the fact that better methodological features of regulating mechanisms for expanding entrepreneurial activity in the regions of the country in modern times have been identified and styles have been given. The importance of increasing the role of entrepreneurship in the efficient use of regional resources has been substantiated.

Key words: Azerbaijan, regions, entrepreneurship, entrepreneurial activity, regulation of entrepreneurial activity, methodological features, methodological styles.

UOT: 338.24:620.91 JEL: Q42; P18; P48

Vüqar Vüqar oğlu BAĞIROV
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin doktorantı
E-mail: vugarvba@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.28

AZƏRBAYCANDA YAŞIL ENERJİ SAHƏSİNİN FORMALAŞDIRILMASI PROSESLƏRİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda yaşıl enerji sahəsinin formalaşdırılması proseslərinin müasir vəziyyətinin araşdırılması və ümumiləşdirilməsidir. Yaşıl enerji sahəsinin yaradılması çətinlikləri müəyyənləşdirilmiş və sistemləşdirilmişdir. Azərbaycanda yaşıl enerji infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi perspektivləri baxılmış və qiymətləndirilmişdir. Ölkə iqtisadiyyatının strukturunda yaşıl enerjinin payı hesabına iqtisadi artım mənbələrinin formlaşadırlması üzrə təkliflər verilmişdir.

Tədqiqatın metodologiyası kimi elmi abstraksiya, analiz, sintez və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur. Digər tərəfdən, yaşıl enerji sahəsinin formalaşdırılması proseslərində ortaya çıxan problemlər üzrə müxtəlif tədqiqatçıların əsərlərinə istinadlar edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti baxımından, hesab edirik ki, məqalədə təkliflərdən Azərbaycanda yaşıl enerji sahəsinin inkişaf etdirilməsi üzrə kompleks tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi fayda verə bilər.

Tədqiqatın nəticələri ilə əlaqədar qeyd edək ki, məqalədə yer almış nəticələrdən, mexanizmlərdən və alətlərdən Azərbaycanda yaşıl enerji sahəsinin inkişafı üzrə məqsədli proqramların və fəaliyyət strategiyalarının hazırlanması mümkündür.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi ilə bağlı qeyd etmək olar ki, qlobal iqlim dəyişiklikləri kontekstində Azərbaycanda yaşıl enerji sahəsinin inkişaf etdirilməsinin vacibliyi elmi-praktiki arqumentlərlə əsaslandırılmış və bu istiqamətlərdə fəaliyyətin gücləndirilməsi üzrə tövsiyələr və təkliflər hazırlanmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, yaşıl enerji, yaşıl enerji sahəsi, yaşıl enerji resursları, yaşıl enerjinin inkişaf problemləri, yaşıl enerjinin inkişaf perspektivləri.

Giriş

Azərbaycanda enerji sektoru son illərdə böyük dəyişikliklərə məruz qalır. Bu dəyişikliklərin əsasını təşkil edən məsələlərdən biri də yaşıl enerji sahəsinin inkişafıdır. Azərbaycanın geniş təbii resursları, xüsusən günəş, külək və su enerjisi potensialı, ölkənin enerji istehsalında ekoloji baxımdan təmiz və davamlı enerji mənbələrinə keçməsini mümkün edir. Yaşıl enerji sahəsi Azərbaycanın iqtisadiyyatında diversifikasiyanın və enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından önəmli rol oynayır [11]. Son illərdə qlobal miqyasda ekoloji tarazlığın pozulması getdikcə daha ciddi xarakter alır və bu proses iqlim dəyişiklikləri vasitəsilə ərzaq təhlükəsizliyinə birbaşa təsir göstərir. Bir tərəfdən torpaq sahələrinin su altında qalması, digər tərəfdən isə uzunmüddətli quraqlıqlar kənd təsərrüfatı üçün yararlı ərazilərin azalmasına səbəb olur. Belə şəraitdə inkişafın davamlılığının təmin edilməsi resurslardan səmərəli istifadənin vacibliyini ön plana çıxarır və gələcək nəsillərin ehtiyaclarının qorunmasını zəruri edir. Məhz bu səbəbdən yaşıl enerji sahəsinin inkişaf edirilməsi məsələsi ön plana çıxır. Bu istiqamətdə Azərbaycan bir tərəfdən mövcud neft və qaz potensialını beynəlxalq tərəfdaşlarla, xüsusilə Avropa Birliyi ölkələri ilə paylaşır, digər tərəfdən isə yaşıl enerji sahələrinin inkişafını strateji prioritet kimi müəyyənləşdirir [5, s.126].

Ölkə böyük enerji ehtiyatlarına malik olsa da, bu gün artıq təbii sərvətlərin qorunması və ətraf mühitin mühafizəsi məsələləri daha çox ön plana çıxır. Xüsusilə, Azərbaycanın enerji istehsalında və istehlakında daha dayanıqlı və ekoloji təmiz alternativlərə ehtiyac duyulması yaşıl enerji sahə-

sinin inkişafına stimul yaratmışdır. Beynəlxalq aləmdə yaşıl enerji sektorunun inkişafı XX əsrin əvvəllərindən bəri sürətlənmişdir. Azərbaycan da bu qlobal trendləri izləyərək, 2004-cü ildən başlayaraq yaşıl enerji mənbələrindən istifadəni artırmağa başlamışdır. Həmin ildə bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəni nəzərdə tutan dövlət proqramının təsdiq olunması bu proseslərə təkan vermişdir. Bu Sərəncamın əsas məqsədi ölkənin enerji sektorunun inkişafını təmin etmək, enerji təminatının diversifikasiyasını artırmaq, ekoloji tarazlığı qorumaq və ətraf mühitin mühafizəsini təmin etməkdir. Həmin sənəd təbii sərvətlərin daha səmərəli istifadə olunması, qeyri-ənənəvi enerji mənbələrinin tətbiqi və energetika sahəsində müasir texnologiyaların istifadəsi ilə əlaqədar bir çox hədəfləri də müəyyənləşdirir [1].

Azərbaycan hökuməti ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi və ətraf mühitin qorunması məqsədilə yaşıl enerji layihələrini prioritet sahə olaraq müəyyənləşdirmişdir. Bu istiqamətdə müxtəlif beynəlxalq maliyyə qurumları ilə əməkdaşlıq edilir, həmçinin müxtəlif dövlət qurumları və özəl sektor bu layihələrin reallaşdırılması üçün müvafiq addımlar atmağa başlamışdır.

Azərbaycanda yaşıl enerji sahəsinin formalaşdırılması proseslərinin təhlili

Azərbaycanın yaşıl enerji strategiyası 2020-ci ildən etibarən daha da güclənmişdir. 2021-ci il 3 may tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yaşıl enerji zonasının yaradılması ilə bağlı imzalanmış sərəncam ölkənin enerji strategiyası və bərpa siyasətinin mühüm tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Sərəncam, bütünlükdə **həmin ərazilərdə enerji infrastrukturunun qurulmasını, yaşıl enerji mənbələrinin geniş istifadəsini** və **ekoloji davamlı inkişafın təmin olunmasını** hədəfləyir. Bu, yalnız regional enerji təminatını gücləndirmir, həmçinin Azərbaycanın iqlim və ətraf mühit siyasəti ilə uzlaşan əsas strateji qərarlardan biridir [2]. Sərəncamın icrası çərçivəsində Azərbaycan tərəfi Yaponiyanın tanınmış enerji şirkəti TEPSCO ilə əməkdaşlığa başlamışdır. Bu əməkdaşlıq çərçivəsində şirkət müvafiq ərazilərin enerji potensialının qiymətləndirilməsi, texniki və iqtisadi əsaslandırmanın hazırlanması və “yaşıl enerji” zonalarının yaradılması üçün optimal strategiyaların müəyyənləşdirilməsi işlərinə cəlb olunmuşdur. TEPSCO-nun peşəkar komandası tərəfindən hazırlanan konsepsiya sənədi bu zonaların milli enerji şəbəkəsinə inteqrasiyasını və yerli iqtisadiyyata müsbət təsirini təmin edəcək əsas prinsipləri əhatə edir [7].

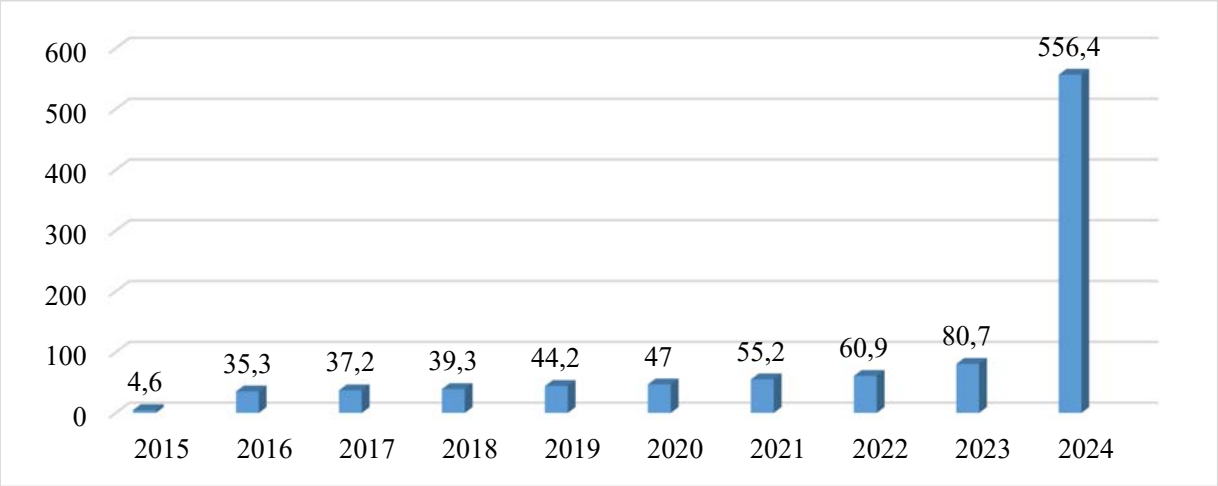
Azərbaycanın 2030-cu ilə qədər yaşıl enerji istehsalının artırılması və ölkənin ümumi enerji balansında bərpa olunan enerji mənbələrinin payının yüksəldilməsi üzrə konkret hədəfləri mövcuddur [10]. Əsas ilkin hədəf 2030-cu ilədək bərpa olunan enerji mənbələrinin ölkə ümumi enerji istehsalının 30%-ni təşkil etməsinə nail olmaqdır. Bu məqsədlə, Azərbaycan hökuməti, xüsusilə külək və günəş enerjisi sahələrində mühüm addımlar atmaqdadır. Bu sahədə yaşıl enerji razılaşmaları ilə xarici investisiyaların ölkəyə cəlb olunması və müxtəlif regional layihələrin reallaşdırılması üçün zəmin yaranmışdır.

Azərbaycanda yaşıl enerji mənbələrinin əsasını günəş enerjisi təşkil edir. Azərbaycanda günəş enerjisi, coğrafi mövqeyi və mülayim iqlim şəraiti sayəsində geniş potensiala malikdir. Xüsusilə, ölkənin cənub bölgələri və digər günəşli rayonlarda günəş radiasiyası yüksəkdir, bu da günəş panelləri ilə enerji istehsalını daha effektiv edir. Günəş enerjisi istehsalı sahəsində son illərdə bir sıra layihələr reallaşdırılmışdır. Bakı və Abşeron yarımadasında yerləşən günəş enerjisi stansiyaları ölkədə bu sahənin inkişafını göstərir. Məsələn, Qaradağ Günəş Elektrik Stansiyası (GES) kimi iri miqyaslı layihələr ölkənin enerji istehsalına mühüm töhfə verir. Belə layihələr yerli iqtisadiyyata yeni iş yerlərinin yaradılmasına və ekoloji təmiz enerji istehsalına şərait yaradır.

Azərbaycanda günəş enerjisi sahəsində dövlət tərəfindən verilən dəstəklər və stimullaşdırıcı tədbirlər bu sahənin gələcək inkişafına imkan yaradır. Dövlətin enerji effektivliyi və təmiz enerji istehsalına yönəlik hədəfləri, günəş enerjisinin daha geniş miqyasda tətbiqini təşviq edir. Dövlət-özəl tərəfdaşlığı və “bir pəncərə” prinsipi yaşıl enerji layihələrinin reallaşdırılmasını xeyli asanlaşdırıb. 2025–2030-cu illər ərzində əlavə 1500 MVt gücündə yaşıl enerji obyektlərinin istifadəyə verilməsi nəzərdə tutulur. Azərbaycan gələcəkdə yalnız günəş və külək enerjisinə deyil, həmçinin yaşıl su enerjisinin istehsalına diqqət ayırmağı planlaşdırır. Xəzər dənizinin potensialı Azərbay-

canın ixracyönümlü yaşıl su enerjisi bazası yaratmasına imkan verir. Bu dəyişiklik ölkəni ənənəvi enerji ixracatçısından regional “yaşıl enerji mərkəzi”nə çevirərək iqtisadi diversifikasiya yolu ilə enerji təhlükəsizliyini gücləndirməyə şərait yaradır [9, s.25].

Azərbaycanda günəş enerjisi üzrə reallaşdırılan layihələr ölkənin enerji balansının şaxələndirilməsi və iqlim öhdəliklərinin icrası baxımından mühüm mərhələ hesab olunur. 2023-cü il 26 oktyabr tarixində istismara verilmiş 230 MVt gücündə Qaradağ GES, BƏƏ-nin “Masdar” şirkəti ilə tərəfdaşlıq çərçivəsində pilot layihə kimi reallaşdırılıb və bu prosesə 262 milyon ABŞ dolları həcmində xarici investisiya cəlb olunub. Stansiyanın illik təxminən 500 milyon kVt.saat elektrik enerjisi istehsal etməsi hesabına 110 milyon kubmetr təbii qaza qənaət edilir və hər il 200 min ton karbon emissiyasının qarşısı alınır ki, bu da istilik-elektrik stansiyalarından asılılığın azalmasına real töhfə verir. Bu kimi layihələr son illər ölkənin günəş elektrik enerjisinin istehsal həcminin artmasına töhfə vermişdir ki, bunu şəkil 1-dən daha aydın görə bilərik.

Şəkil 1. Azərbaycanda GES-lərdə elektrik enerjisi istehsalı, milyon kvt.saat

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/balance_fuel/ ARDSK -əsasında tərtib edilib.

Şəkil 1-dən Azərbaycan GES-lərdən elektrik enerji istehsalının 2024-cü ildə kəskin artdığını görmək olar. Belə ki, həmin ildə GES-lər üzrə elektrik enerjisi istehsalı 556,4 milyon kvt.saat olub ki, bu, bütün dövrlər ərzində ən yüksək göstəricidir. Artım 2015-ci ilə görə 120,9 dəfə, 2020-ci ilə görə 11,8 dəfə, 2023-cü ilə görə isə 6,9 dəfə çox olmuşdur. Bu göstəricilər ölkədə günəş enerjisi istehsalının sürətlə artdığını, yeni GES-lərin istifadəyə verildiyini və mövcud infrastrukturların optimallaşdırıldığını göstərir. Həmçinin, bu tendensiya Azərbaycanın enerji sektorunda yaşıl enerji mənbələrinin payının getdikcə artdığını və enerji balansının diversifikasiyasına yönəldiyini təsdiqləyir. Artımın bu sürəti texnoloji investisiyaların, dövlət dəstəyinin nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər, çünki qısa müddət ərzində istehsal həcminin bu qədər yüksəlməsi sadəcə təbii artım və ya mövsümi dəyişikliklərlə izah oluna bilməz. Bu məlumatlar, həmçinin, ölkənin gələcəkdə enerji ixracını artırmaq və karbon emissiyalarını azaltmaq kimi strateji məqsədlərinə xidmət edən güclü potensialın mövcud olduğunu göstərir.

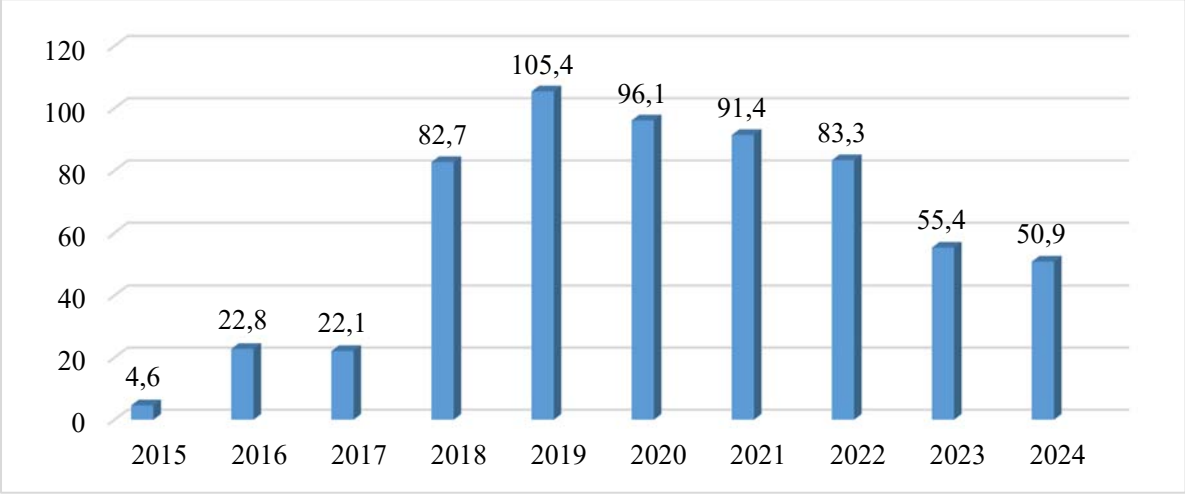
Günəş enerjisinin istehsal potensialının artırılması baxımından Cəbrayıl rayonunda BP şirkəti ilə birgə icra olunan 240 MVt gücündə Şəfəq GES isə enerji sektorunda yeni yanaşma olan “virtual enerji ötürülməsi” modelinin tətbiqi xüsusi əhəmiyyəti ilə seçilir. Bu mexanizm sayəsində Cəbrayılda istehsal edilən elektrik enerjisi Azərenerji ASC vasitəsilə ekvivalent həcmdə Bakının Səngəçal terminalına yönəldiləcək və nəticədə terminalın əməliyyat fəaliyyəti zamanı yaranan emissiyaların təxminən yarıbayarı azaldılması mümkün olacaq. Layihə çərçivəsində ildə 500 milyon kVt·st-ə yaxın elektrik enerjisinin istehsalı, 120–150 milyon kubmetr təbii qazın qənaəti və 260–330 min ton karbon emissiyasının azalması gözlənilir ki, bu da sənaye obyektlərinin dekarbonizasiyası baxımından xüsusi önəm daşıyır.

2024-cü ildə keçirilmiş hərracın qalibi olan Çinin “Universal International Holdings Limited” şirkəti tərəfindən reallaşdırılan 100 MVt gücündə Qobustan GES bərpa olunan enerji portfelinin genişlənməsinə xidmət edir. Bu stansiyada illik 260 milyon kVt·st elektrik enerjisinin istehsalı proqnozlaşdırılır ki, bu da hər il 57 milyon kubmetr təbii qaza qənaət və 124 min ton karbon emissiyasının azaldılması deməkdir.

Bərpa olunan enerji sahəsində innovativ yanaşmalardan biri kimi, Asiya İnkişaf Bankının dəstəyi ilə 2024-cü ilin 29 iyul tarixində Böyükşor gölündə 100 kVt gücündə üzən günəş panelləri sistemi istismara verilib. Su hövzəsi üzərində qurulan bu eksperimental fotovoltaik qurğu ölkədə bu formatda ilk layihə olmaqla, torpaq resurslarından səmərəli istifadə və texnologiyaların gələcəkdə genişləndirilməsi üçün mühüm baza yaradır. Bundan əlavə, 2 iyun 2025-ci ildə Bakı Enerji Həftəsi çərçivəsində azad edilmiş ərazilərin yaşıl enerji zonasına çevrilməsi məqsədilə Nobel Energy şirkəti ilə Cəbrayıl rayonunda hər biri 50 MVt gücündə olan Üfüq və Şəms GES-lərin tikintisinə dair icra müqavilələrinin imzalanması regional inkişafla ekoloji hədəflərin uzlaşdırıldığını göstərir [3]. Ümumilikdə bu layihələr Azərbaycanın yaşıl enerji sahəsində institusional və texnoloji potensialını gücləndirir, xarici investisiyaların cəlbini sürətləndirir, təbii qazın ixrac üçün azad olunmasına şərait yaradır və ölkənin karbon emissiyalarının azaldılması üzrə beynəlxalq öhdəliklərinə real töhfə verir. Həmçinin, regionların sosial-iqtisadi inkişafını dəstəkləməklə enerji təhlükəsizliyinin daha dayanıqlı və ekoloji cəhətdən təmiz model üzrə formalaşmasına zəmin yaradır. Azərbaycanda günəş enerjisi sahəsində texnoloji tərəqqi də müşahidə olunur. Yeni və daha yüksək səmərəliliyə malik fotovoltaik panellərin istifadəyə verilməsi enerjinin istehsalını artırmaqla yanaşı, onun qiymətinin də azaldılmasına səbəb olur. Gələcəkdə bu texnologiyaların daha da inkişaf etməsi enerjinin daha əlverişli və davamlı şəkildə istehsalına şərait yaradacaqdır.

Digər bir yaşıl enerji mənbəyi olan külək enerjisi istehsalı Azərbaycanda hələ nisbətən yeni bir sahə olsa da, bu sahənin inkişafı üçün böyük potensial mövcuddur. Xüsusilə, ölkənin Xəzər dənizi sahili boyunca və dağlıq bölgələrində külək enerjisindən istifadə etmək üçün əlverişli şərait var. Azərbaycanda külək enerjisi istehsalına yönəlmiş layihələr daxili tələbin ödənilməsinə və ixrac imkanlarının artmasına xidmət edir.

Azərbaycanda külək enerjisi istehsalı sahəsində müasir vəziyyətin və inkişaf proseslərinin təhlili son illər daha da aktual olub, çünki ölkə enerji istehsalında müxtəlif yaşıl enerji mənbələrinə keçidi artırmağı hədəfləyir. Bu sahənin inkişafı ekoloji və iqtisadi baxımdan böyük önəm daşıyır. Külək enerjisi istehsalının inkişafı ölkədə elektrik enerjisi istehsalının diversifikasiyasına və bu sahədə ixrac potensialının artırılmasına kömək edir. Külək enerjisinin tətbiqinə dair müxtəlif vergi güzəştləri və təşviqedici tədbirlər investorlar üçün cəlbedici şərait yaradır. Son illər Azərbaycanda külək enerjisi istehsalının artım tempini şəkil 2 vasitəsilə görmək olar.

Şəkil 2. Azərbaycanda KES-lərdə elektrik enerjisi istehsalı, milyon kvt.saat

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/balance_fuel/ ARDSK -əsasında tərtib edilib.

Şəkil 2-dən görürük ki, 2020-ci ildən etibarən gülək enerjisi istehsalı azalmağa doğru meyil göstərmişdir. Belə ki, 2019-cu ildə 2015-ci ilə görə külək enerjisi istehsalı 22,9 dəfə, 2018-ci ilə görə 27,4% artdığı halda, 2020-ci ildə 2019-cu ilə görə 8,9%, 2024-cü ildə isə 51,7% azalma müşahidə olunub. Bunlar onu deməyə əsas verir ki, enerjinin davamlı inkişafı üçün yalnız ilkin artım kifayət etmir, bunun üçün davamlı planlama, texniki yenilənmə və yeni iqtisadi strategiyaların reallaşdırılması zəruridir.

Gələcək illərdə ölkəmizdə külək enerji istehsalının artırılması baxımından ən iri külək enerjisi layihələrindən biri olan Xızı rayonunda yerləşən külək elektrik stansiyasının (KES) rolunu xüsusilə vurğulamaq lazımdır. 240 MVt gücə malik “Xızı-Abşeron” KES Azərbaycan ilə Səudiyyə Ərəbistanının “ACWA Power” şirkəti arasında qurulan tərəfdaşlıq çərçivəsində nümunəvi layihə kimi reallaşdırılır. İstismara verildikdən sonra stansiyanın ildə təxminən 1 milyard kVt·saat elektrik enerjisi istehsal etməsi gözlənilir ki, bu da hər il 220 milyon kubmetr təbii qazın istifadədən kənarda qalmasına imkan yaradacaq. Bununla yanaşı, 400 min tondan çox karbon qazının atmosferə buraxılmasının qarşısı alınacaq ki, bu da ekoloji yükün xeyli dərəcədə azalması deməkdir.

Su elektrik enerjisi də Azərbaycanın enerji sektorunun ən böyük komponentlərindən biridir. Ölkənin dağlıq və çaylı əraziləri bu enerjinin istehsalını mümkün edən ideal coğrafi şərait təqdim edir. Azərbaycanda su-elektrik stansiyalarının (SES) inkişafı, enerjinin mövcud istehsalının artırılması ilə yanaşı, su ehtiyatlarının səmərəli istifadəsini də təmin edir. Bununla belə, SES-in ətraf mühitə təsirləri və bəndlərin tikilməsi ilə bağlı ekoloji problemlər də mövcuddur. Bu baxımdan, ekologiyanın qorunmasına dair yeni texnologiyaların tətbiqi vacibdir.

Azərbaycanda yaşıl enerji sahəsinin formalaşdırılması proseslərinin intensivləşdirilməsi istiqamətləri

Azərbaycanda günəş, külək və su-elektrik enerjisi sahəsində dövlət siyasəti, bu sahələrin inkişafını təşviq etməyə yönəlmişdir. Dövlət başçısının çıxışlarında təmiz enerji istehsalının və iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizənin önəmi dəfələrlə vurğulanmışdır. Həmçinin, bu sahədə dövlətin verdiyi vergi güzəştləri və investisiya təşviq proqramları yeni layihələrin reallaşdırılmasını asanlaşdırır.

Azərbaycanda günəş, külək və su-elektrik enerjisi istehsalı sahəsində gələcək inkişaf, əsasən, texnoloji innovasiyalar, beynəlxalq əməkdaşlıq və dövlətin stimullaşdırıcı tədbirləri ilə bağlı olacaqdır. Günəş və külək enerjisi sektorlarında texnologiyaların daha da təkmilləşməsi enerjinin effektiv istehsalını və istifadəsini təmin edəcək. Bununla yanaşı, su-elektrik enerjisi sahəsində bəndlər və stansiyalar üzərində yeni tədqiqatlar və təkmilləşdirmələr vacibdir.

Yaşıl enerji imkanlarından maksimum fayda əldə etmək məqsədilə müvafiq dövlət və aidiyyəti strukturlar tərəfindən ölkənin müxtəlif ərazilərində mövcud yaşıl enerji mənbələri davamlı şəkildə qiymətləndirilməli, həmin mənbələrin istismarına imkan verən texniki şərtlər və iqtisadi səmərəlilik meyarları diqqətlə təhlil olunmalıdır. Bununla yanaşı, cəmiyyətin və biznes subyektlərinin yaşıl enerji mənbələrinə marağını artırmaq üçün maarifləndirici təşəbbüslər gücləndirilməli, stimullaşdırıcı mexanizmlər tətbiq edilməli və bu sahəyə yönələn xarici sərmayələr üçün əlverişli mühit formalaşdırılmalıdır. Belə bir yanaşma yalnız enerji təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsinə deyil, həmçinin ətraf mühitin qorunmasına, karbon emissiyalarının azaldılmasına və uzunmüddətli dövrdə dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasına mühüm töhfə verə bilər [4, s.157].

Ümumiyyətlə, yaşıl enerji mənbələri Azərbaycan üçün yalnız ekoloji baxımdan deyil, iqtisadi baxımından da faydalar gətirir. Yaşıl enerji mənbələrindən istifadə ölkənin enerji təchizatının diversifikasiyasına və ölkənin beynəlxalq enerji bazarlarında daha müstəqil olmasına gətirib çıxarmasına baxmayaraq, bu sahədə müəyyən çətinliklər də mövcuddur. Bunlardan biri yüksək ilkin investisiya tələb edən layihələrdir. Əsas məsələ yaşıl enerji sahəsinin inkişafı üçün tələb olunan böyük maliyyə resurslarının cəlb edilməsidir. Dövlətin və özəl sektoru bir araya gətirərək, bu maliyyə resurslarını əldə etmək və layihələri reallaşdırması vacibdir. Həmçinin, yaşıl enerji mənbələrindən enerji istehsalı ilə bağlı texniki çətinliklər də vardır ki, bunlar infrastrukturun inkişafı və enerji şəbəkələrinin yenidən qurulması ilə bağlıdır. Bu problemləri həll etməkdən ötrü ölkə

müvafiq maliyyə və texnoloji resursları cəlb etməlidir.

Demək olar ki, gələcəkdə Azərbaycanın yaşıl enerji sahəsinin inkişafı üçün perspektivlər çox ümidvericidir. Xüsusilə, yeni texnologiyaların tətbiqi, xarici investisiyaların cəlbediciliyinin gücləndirilməsi və yerli istehsalın dəstəklənməsi nəticəsində Azərbaycanın bu sahədə daha da irəliləməsi gözlənilir. Həmçinin, regional və beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi, yeni enerji infrastrukturunun yaradılması və bu sahədə təhsilin və peşə hazırlığının artırılması, yaşıl enerji sektorunun daha da sürətlə inkişaf etməsinə kömək edəcəkdir.

Azərbaycan üçün yaşıl enerji mənbələrinə keçid yalnız ətraf mühitin qorunması və iqtisadi davamlılıq baxımından zəruri addım deyil, həmçinin Xəzər regionunda dayanıqlı enerji inkişafında lider mövqe tutmaq üçün strateji bir imkandır. Ölkənin malik olduğu zəngin yaşıl enerji potensialının səmərəli şəkildə qiymətləndirilməsi və bu sahədə məqsədyönlü, çevik siyasət dəyişikliklərinin reallaşdırılması enerji təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsinə şərait yarada bilər [8, s.19]. Bu yanaşma Azərbaycanın beynəlxalq enerji sistemində rolunu təkcə istehsalçı kimi deyil, həmçinin innovativ və məsuliyyətli tərəfdaş kimi gücləndirər. Uzunmüddətli perspektivdə isə yaşıl enerjiyə keçid yeni investisiya imkanları açа, texnoloji inkişafı sürətləndirə və ölkənin qlobal miqyasda dayanıqlı enerji həllərinə keçiddə aparıcı mövqeyə yüksəlməsinə töhfə verə bilər. Bu proses regional əməkdaşlığı dərinləşdirər, gələcək nəsillər üçün daha sabit və təhlükəsiz enerji mühiti formalaşdırar.

Ölkənin hüquqi və inzibati sistemində yaşıl enerji sahəsini dəstəkləyən qanunvericilik bazasının hələ də tam inkişaf etməməsi layihələrin reallaşdırılmasına əngəl törədir. Bununla yanaşı, yaşıl enerji istehsalı üçün tələb olunan infrastrukturun qurulması da xeyli xərc və vaxt tələb edir.

Azərbaycanda yaşıl enerji istehsalı və bu enerjinin ixracına yönəlmiş irimiqyaslı layihələrin icrasına start verilməsi qeyri-neft sahələrinin genişlənməsi baxımından xüsusi önəm daşıyır. Sözügedən təşəbbüslər ölkənin yaşıl enerji potensialından daha effektiv şəkildə yararlanmasına şərait yaradır. Bununla yanaşı, Azərbaycan ilə Avropa arasında yaşıl enerji dəhlizinin formalaşdırılması iqtisadi və siyasi maraqların möhkəmləndirilməsi nöqteyi-nəzərindən önəmli addım kimi dəyərləndirilə bilər. Azərbaycan tərəfindən Qara dənizin dibi ilə elektrik kabelinin çəkilməsi layihəsinə qoşulmaq təşəbbüsü isə yaşıl enerjinin xarici bazarlara çıxarılması imkanlarını xeyli dərəcədə genişləndirir. Həmçinin, bu cür layihələr ölkənin yaşıl enerji sahəsini beynəlxalq investorlar üçün daha cəlbedici və rəqabətqabiliyyətli edir [6, s.20].

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda enerji sektorunda islahatların reallaşdırılması yaşıl enerji sahəsinin inkişafı üçün vacibdir. Bu sahədə bürokratik maneələrin aradan qaldırılması, hüquqi və inzibati çərçivənin gücləndirilməsi və yerli istehsalçıların stimullaşdırılması müsbət nəticələr verə bilər. Deməli, Azərbaycanda yaşıl enerji sahəsinin inkişafı ölkənin enerji müstəqilliyini təmin etməklə yanaşı, ətraf mühitin qorunmasına və iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinə mühüm töhfə verəcəkdir. Bu prosesin daha da irəliləməsi üçün dövlətin, biznesin və vətəndaş cəmiyyətinin birgə səyləri vacibdir. Yaşıl enerji mənbələrindən istifadənin artırılması ölkənin iqtisadi inkişafını sürətləndirəcək, qlobal iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə rolunu gücləndirəcəkdir.

Nəticə

Azərbaycanda yaşıl enerji sahəsinin müasir vəziyyəti və inkişaf proseslərinin təhlili göstərir ki, bu istiqamətdə müxtəlif xarakterli tədbirlərin görülməsi faydalı ola bilər:

– Birincisi, yerli istehsalın inkişafına, texnologiya transferinə və innovativ startapların dəstəyinə yönəlmiş investisiyaların artırılması vacibdir;

– İkincisi, yaşıl enerji sahəsində pilot layihələrin genişləndirilməsi, xüsusilə kənd və dağlıq bölgələrdə kiçik və mikroenerji sistemlərinin tətbiqi faydalıdır;

– Üçüncüsü, dövlət tərəfindən stimullaşdırıcı mexanizmlərin, o cümlədən, subsidiyalar, vergi güzəştləri və uzunmüddətli kredit imkanlarının daha əlçatan və şəffaf şəkildə təmin olunması zəruridir;

– Dördüncüsü, enerji şəbəkələrinin modernləşdirilməsi və enerji saxlama texnologiyalarının

tətbiqi ilə sabitlik və dayanıqlılıq artırılmalıdır;

– Beşincisi, əhali və biznesin maarifləndirilməsi proqramları, həmçinin yaşıl enerji sahəsində təhsil və tədqiqatların gücləndirilməsi uzunmüddətli inkişaf üçün vacibdir və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə olunması üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı, 21 oktyabr 2021
2. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində ‘yaşıl enerji’ zonasının yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı. Bakı, 3 may 2021.
3. Azərbaycanda bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə. https://minenergy.gov.az/az/alternativ-ve-berpa-olunan-enerji/azerbaycanda-berpa-olunan-enerji-menbelerinden-istifade.
4. Cəfərova, Ə. Azərbaycanin “yaşil enerji”yə keçid siyasətində perspektivlər və çətinliklər. UNEC, İl 13, Cild 13, aprel –iyun, 2025, s. 148-158.
5. Əliyev Ş.T. Qarabağ iqtisadi rayonunda yaşıl enerji resurslarından səmərəli istifadənin aktual aspektləri. Geostrategiya jurnalı, iyul-avqust, 2024 № 04 (82), s.124-128
6. Hüseyn, R. Azərbaycan Respublikasının yaşıl enerji potensialından istifadə məsələləri. “İslahatlar” elmi-analitik jurnal, № 4(5), 2022, s,15-22.
7. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə Yaşıl Enerji Zonası. https://area.gov.az/az/page/layiheler/yasil-enerji-zonasi/yasil?utm_source//.
8. Kausar, S. Powering the Future: Azerbaijan’s Renewable Energy Sector and its Strategic Transformation. Pakistan Research Journal of Social Sciences, Vol.4, Issue 3, July 2025, p.18-34.
9. Mirzai C. Yaşıl enerjiyə keçid və enerji təhlükəsizliyi: Azərbaycanın strateji prioritetləri. Elmi Tədqiqat Beynəlxalq Elmi Jurnal, Xüsusi buraxılış, 2025, s.23-26.
10. Aliyev, S., Hasanov, R. I., Aghayeva, K., Gasimov, J. Y., & Ahmadova, S. E. (2024). The Relationship between Renewable Energy Consumption and Economic Growth: Insights from Iceland and Azerbaijan. International Journal of Energy Economics and Policy, 14(5), 229–235. https://doi.org/10.32479/ijeep.16490.
11. Aliyev, Sh. T. Problems Of Diversification Of Azerbaijani Economy In Modern Conditions. VIII International scientific and practical conference «Current problems of social and labor relations»(ISPCCPSLR 2020), Makhachkala. 2020.12.17, p. 38-44.

Вугар Вугар оглу Багиров
Докторант Азербайджанского Университета Кооперации
E-mail: vugarvba@gmail.com

Текущее состояние процессов формирования сектора зеленой энергетики в Азербайджане

Резюме

Цель исследования – изучение и обобщение текущего состояния процессов формирования сектора зеленой энергетики в Азербайджане. Выявлены и систематизированы трудности создания сектора зеленой энергетики. Рассмотрены и оценены перспективы развития инфраструктуры зеленой энергетики в Азербайджане. Предложены варианты формирования источников экономического роста за счет доли зеленой энергетики в структуре экономики страны.

Методология исследования – методы научной абстракции, анализа, синтеза и обобще-

ния. В свою очередь, использованы работы различных исследователей по проблемам, возникающим в процессах формирования сектора зеленой энергетики.

С точки зрения прикладной значимости исследования, мы считаем, что предложения, представленные в статье, могут быть полезны для подготовки и реализации комплексных мер по развитию сектора зеленой энергетики в Азербайджане.

Что касается результатов исследования, следует отметить, что на основе результатов, механизмов и инструментов, включенных в статью, можно разработать целевые программы и стратегии действий по развитию сектора зеленой энергетики в Азербайджане.

Что касается оригинальности и научной новизны исследования, можно отметить, что важность развития сектора зеленой энергетики в Азербайджане в контексте глобального изменения климата подкрепляется научными и практическими аргументами, а также подготовлены рекомендации и предложения по усилению деятельности в этих областях.

Ключевые слова: Азербайджан, зеленая энергия, сектор зеленой энергии, ресурсы зеленой энергии, проблемы развития зеленой энергии, перспективы развития зеленой энергии.

Vugar Vugar Bagirov
Doctoral student of Azerbaijan University of Cooperation,
E-mail: vugarvba@gmail.com

Current status of the formatıon processes of the green energy sector ın Azerbaıjan

Summary

The purpose of the study is to investigate and generalize the current state of the processes of forming the green energy sector in Azerbaijan. The difficulties of creating the green energy sector have been identified and systematized. The prospects for developing green energy infrastructure in Azerbaijan have been considered and assessed. Proposals have been made on the formation of sources of economic growth through the share of green energy in the structure of the country's economy.

The methodology of the study - such scientific abstraction, analysis, synthesis and generalization methods have been used. On the other hand, references have been made to the works of various researchers on the problems arising in the processes of forming the green energy sector.

In terms of the applied significance of the study, we believe that the proposals in the article can be useful for the preparation and implementation of complex measures for the development of the green energy sector in Azerbaijan.

Regarding the results of the study, it should be noted that it is possible to prepare targeted programs and action strategies for the development of the green energy sector in Azerbaijan from the results, mechanisms and tools included in the article.

Regarding the originality and scientific novelty of the study, it can be noted that the importance of developing the green energy sector in Azerbaijan in the context of global climate change is substantiated by scientific and practical arguments, and recommendations and proposals have been prepared to strengthen activities in these areas.

Key words: Azerbaijan, green energy, green energy sector, green energy resources, green energy development problems, green energy development prospects.

II BÖLMƏ.
BANK FƏALİYYƏTİ. MALİYYƏ, MÜHASİBAT UÇOTU

UOT: 336.7

Ülviyyə Telman qızı HƏMDULLAYEVA
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
“Biznes və menecment” fakültəsinin magistrantı
hmdlyva17@gmail.com
ORCID NO: 0009-0000-4894-0067

Elmi rəhbər: Şahin Şahvələd oğlu MUSTAFAYEV
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
“İqtisadiyyat” kafedrasının baş müəllimi
shahin.mustafayev74@gmail.com
ORCID NO: 0000-0002-1604-5858
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.32

AZƏRBAYCANIN BANK SİSTEMİNİN İNKİŞAF DİNAMİKASI

Xülasə

Məqalə Azərbaycanın bank sisteminin inkişaf dinamikasının milli iqtisadiyyatın transformasiya prosesləri kontekstində hərtərəfli təhlilinə həsr olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsədi postböhran və rəqəmsallaşma dövrlərində ölkənin bank sektorunun təkamülünü müəyyənləşdirən əsas meylləri, amilləri və struktur dəyişikliklərini aşkar etməkdən ibarətdir.

Tədqiqat metodologiyası əsasən iqtisadi-statistik təhlil alətlərinin tətbiqinə əsaslanır. Bu metodun tətbiqi likvidlik, dayanıqlıq, rəqəmsallaşma və bank sisteminin rəqabətqabiliyyətliliyi göstəricilərinin dinamikasını kompleks şəkildə qiymətləndirməyə imkan vermişdir.

Tədqiqatın əhəmiyyəti onun dövlət tənzimləyiciləri, kommersiya bankları və analitik mərkəzlər üçün praktiki tətbiq oluna bilməsi ilə müəyyən edilir. Nəticələr maliyyə siyasətinin təkmilləşdirilməsi, rəqəmsal strategiyaların işlənməsi və bank sektorunun xarici şoklara davamlılığının artırılması üçün əsas rol oynaya bilər.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Azərbaycanın bank sistemi davamlı artım, sürətli rəqəmsal transformasiya, problemli kreditlərin payının azalması və korporativ idarəetmənin keyfiyyətinin yüksəlməsi ilə xarakterizə olunur ki, bu amillər bütövlükdə maliyyə sabitliyinin möhkəmlənməsinə töhfə verir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi bank sisteminin inkişaf dinamikasının müasir texnoloji trendlər və institusional dəyişikliklər nəzərə alınmaqla kompleks qiymətləndirilməsində, həmçinin onun gələcək modernizasiyasını müəyyənləşdirən amillərin müəllif konseptual modelinin irəli sürülməsində əks olunur.

Açar sözlər: Azərbaycanın bank sistemi, bank sektorunun aktivləri, ev təsərrüfatlarına verilən kreditlər, hüquqi şəxslərə verilən kreditlər, regionlar üzrə kredit qoyuluşu, cəmi depozit bazasının valyutalar üzrə strukturu, regionlar üzrə cəlb olunmuş əmanətlər.

Giriş

Qloballaşma və rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı müasir milli iqtisadiyyatların institusional strukturunda əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuş, maliyyə institutlarının, xüsusilə bank sisteminin iqtisadi proseslərdə rolunu əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Banklar maliyyə resurslarının

səmərəli bölgüsünü həyata keçirən, investisiya və istehlak fəaliyyətini stimullaşdıran, eyni zamanda makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsində mühüm funksiyalar icra edən əsas iqtisadi subyektlər kimi çıxış edir. Bu baxımdan bank sektorunda baş verən struktur və funksional transformasiyaların elmi əsaslarla araşdırılması aktual tədqiqat istiqaməti hesab olunur [1, s. 8-49].

Azərbaycanın bank sistemi milli iqtisadiyyatın inkişaf dinamikası ilə sıx bağlı olaraq son illərdə əhəmiyyətli təkamül mərhələsindən keçmişdir. Postböhran dövründə maliyyə dayanıqlığının gücləndirilməsi, normativ-hüquqi çərçivənin təkmilləşdirilməsi, risklərin idarə olunması mexanizmlərinin modernləşdirilməsi və rəqəmsal bankçılıq həllərinin tətbiqi sektorun inkişafında həlledici rol oynamışdır. Bu proseslər bankların əməliyyat səmərəliliyinin yüksəlməsinə, aktivlərin keyfiyyətinin yaxşılaşmasına və maliyyə xidmətlərinin daha geniş əhali qrupları üçün əlçatan olmasına şərait yaratmışdır. Eyni zamanda mərkəzi bankın makroprudensial siyasət alətlərinin gücləndirilməsi bank sisteminin institusional dayanıqlığını artırmış və beynəlxalq maliyyə standartlarına uyğunlaşmanı sürətləndirmişdir [2, s. 21-67].

Müasir mərhələdə bank sektorunun inkişafının öyrənilməsi rəqəmsallaşma, fintex həllərinin genişlənməsi, maliyyə istehlakçılarının davranışındakı dəyişikliklər və qlobal maliyyə bazarlarında artan qeyri-müəyyənlik fonunda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu amillər bankların rəqabətqabiliyyətliliyinə, risklərə davamlılığına və uzunmüddətli inkişaf potensialına birbaşa təsir göstərir. Sözügedən meyllərin kompleks təhlili həm tənzimləyici orqanlar, həm də kommersiya bankları üçün strateji qərarların qəbulunda elmi əsasların formalaşdırılmasına imkan yaradır [3, s. 306-330].

Bu baxımdan tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanın bank sisteminin inkişaf xüsusiyyətlərini, struktur dəyişikliklərini və müasir çağırışlara adaptasiya imkanlarını kompleks şəkildə təhlil etməkdən ibarətdir. Aparılan araşdırma bank sektorunun mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsinə, inkişaf meyllərinin müəyyənləşdirilməsinə və dinamik iqtisadi mühitdə onun davamlı fəaliyyətini şərtləndirən əsas amillərin elmi cəhətdən əsaslandırılmasına yönəlmişdir.

Azərbaycanda bank sisteminin inkişaf dinamikasına bank sektorunun aktivlərinin və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə verilən kreditlərin təsir dərəcəsi

Tədqiqatın metodoloji əsası Azərbaycanın bank sistemində baş verən proseslərin kompleks, etibarlı və hərtərəfli təhlilini təmin etmək məqsədilə formalaşdırılmışdır. İnkişaf dinamikasının kəmiyyət baxımından qiymətləndirilməsi üçün **iqtisadi-statistik təhlil metodları** tətbiq olunur.

Cədvəl 1.

Bank sektorunun aktivləri, mln. manat [9, s.58; 10, s.57; 11, s.64; 12, s.65; 13, s.65; 14, s.65]

İllər	2020	2021	2022	2023	2024	31.10.2025
Cəmi	32055.3	38462.2	47054.9	49178.2	53001.4	56341.9
Xarici valyutada	12954.4	15160.1	19064.6	16552.4	16196.3	16917.8

Cədvəl 1-də 2020 - 2025-ci illərdə Azərbaycanda bank sektorunun aktivləri təqdim olunub. Cədvəl 1 əsasında qeyd etmək lazımdır ki, 2020-ci il ilə müqayisədə 31.10.2025-ci ilə cəmi bank sektorunun aktivləri 24286.6 mln. manat, yaxud 75.8% artmışdır, həmçinin həmin dövrdə xarici valyutada bank sektorunun aktivləri 3963.4 mln. manat, yaxud 30.6% artmışdır, lakin bu göstərici təhlil olunan dövrün ən yüksək göstəricisindən (2022-ci il) 2146.8 mln. manat, yaxud 11.3% aşağıdır [9, s.58; 10, s.57; 11, s.64; 12, s.65; 13, s.65; 14, s.65].

Cədvəl 2-də 2021-2025-ci illərdə Azərbaycanda iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə verilən kreditlər təqdim olunub və bu cədvəl əsasında aşağıdakıları xüsusilə qeyd etməliyik: 2021-ci il ilə müqayisədə 2025-ci ilin oktyabr ayında ev təsərrüfatlarına verilən kreditlər 9548.4 mln. manat, yaxud 114.8% artmışdır; 2021-ci il ilə müqayisədə 2025-ci ilin oktyabr ayında ticarət və xidmət sektorunda fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərə verilən kreditlər 1147.5 mln. manat, yaxud 38.5% artmışdır; 2021-ci il ilə müqayisədə 2025-ci ilin oktyabr ayında mədənçıxarma sektorunda fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərə verilən kreditlər 142.7 mln. manat, yaxud 30.8% azalmışdır; 2021-ci il ilə müqayisədə 2025-ci ilin oktyabr ayında elektrik enerjisi, qaz, buxar və su təsərrüfatı sektorunda fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərə verilən kreditlər 59.6 mln. manat, yaxud 23.3% artmışdır.

Cədvəl 2.

İqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə verilən kreditlər, mln. manat [9, s.20; 10, s.20; 11, s.22; 12, s.22; 13, s.22; 14, s.22]

İllər	2021	2022	2023	2024	2025-oktyabr
1. Ev təsərrüfatlarına verilən kreditlər, cəmi	8320.5	10889.7	13515.0	16358.5	17868.9
2. Ticarət və xidmət sektorunda fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərə verilən kreditlər, cəmi	2982.3	3293.4	3505.5	4075.7	4129.8
3. Mədənçıxarma sektorunda fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərə verilən kreditlər, cəmi	462.8	385.5	332.1	413.7	320.1
4. Elektrik enerjisi, qaz, buxar və su təsərrüfatı sektoruna verilən kreditlər, cəmi	256.1	231.0	378.0	306.5	315.7
5. Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sektorunda fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərə verilən kreditlər, cəmi	563.2	583.7	487.1	472.7	452.4
6. İnşaat və tikinti sektorunda fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərə verilən kreditlər, cəmi	623.1	834.8	865.5	1091.6	1238.6
7. Daşınmaz əmlak sektorunda fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərə verilən kreditlər, cəmi	279.9	261.3	268.0	86.7	26.2
8. Sənaye və istehsal sektorunda fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərə verilən kreditlər, cəmi	960.2	1048.8	1188.1	1534.9	1631.2
9. Nəqliyyat və rabitə sektorunda fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərə verilən kreditlər, cəmi	733.9	788.6	1421.0	1854.1	2115.8

Lakin bu göstərici təhlil olunan dövrün ən yüksək göstəricisindən (2023-cü il) 62.3 mln. manat, yaxud 16.5% aşağıdır; 2021-ci il ilə müqayisədə 2025-ci ilin oktyabr ayında kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sektorunda fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərə verilən kreditlər 110.8 mln. manat, yaxud 19.7% azalmışdır; 2021-ci il ilə müqayisədə 2025-ci ilin oktyabr ayında inşaat və tikinti sektorunda fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərə verilən kreditlər 615.5 mln. manat, yaxud 98.8% artmışdır; 2021-ci il ilə müqayisədə 2025-ci ilin oktyabr ayında daşınmaz əmlak sektorunda fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərə verilən kreditlər 253.7 mln. manat, yaxud 90.6% azalmışdır; 2021-ci il ilə müqayisədə 2025-ci ilin oktyabr ayında sənaye və istehsal sektorunda fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərə verilən kreditlər 671.0 mln. manat, yaxud 69.9% artmışdır; 2021-ci il ilə müqayisədə 2025-ci ilin oktyabr ayında nəqliyyat və rabitə sektorunda fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərə verilən kreditlər 1381.9 mln. manat, yaxud 188.3% artmışdır [9, s.20; 10, s.20; 11, s.22; 12, s.22; 13, s.22; 14, s.22].

Azərbaycanda bank sisteminin inkişaf dinamikasında bankların kredit portfelinin, regionlar üzrə kredit qoyuluşunun, depozit (əmanət) bazasının rolu

Cədvəl 3.

2019-2025-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında bankların kredit portfelinin strukturu barədə məlumat, mln. manat [9, s.61; 10, s.60; 11, s.68; 12, s.69; 13, s.69; 14, s.69]

İllər	2019	2020	2021	2022	2023	2024	31.10.2025
Kredit portfeli, o cümlədən:	14900.9	14157.0	16659.1	19594.4	23183.0	27477.7	29403.9
*biznes krediti	9031.6	8478.3	9740.0	10855.1	12616.8	14787.2	15623.4
*istehlak krediti	4075.3	3661.2	4518.4	5754.1	6937.0	8445.0	9232.4
*ipoteka krediti	1794.0	2017.5	2400.7	2985.2	3629.2	4245.5	4548.0

Cədvəl 3-də 2019-2024-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında bankların kredit portfelinin strukturu barədə məlumat təqdim olunub. Bu cədvəldən aşağıdakı məsələləri xüsusi qeyd etməliyik: 2019-cu il ilə müqayisədə 2025-ci ilin 31 oktyabr tarixinə Azərbaycan Respublikasında bankların kredit portfelində canlanma müşahidə edilir, belə ki, təhlil olunan dövrdə kredit portfeli

14503 mln. manat, yaxud 97.3% artmışdır; kredit portfelində ən böyük pay biznes kreditlərinin payına düşür; 2019-cu il ilə müqayisədə 2025-ci ilin 31 oktyabr tarixinə kredit portfelində biznes kreditləri 6591.8 mln. manat, yaxud 73.0% artmışdır; 2019-cu il ilə müqayisədə 2025-ci ilin 31 oktyabr tarixinə kredit portfelində istehlak kreditləri 5157.1 mln. manat, yaxud 126.5% artmışdır; 2019-cu il ilə müqayisədə 2025-ci ilin 31 oktyabr tarixinə kredit portfelində ipoteka kreditləri 2754.0 mln. manat, yaxud 153.5% artmışdır [9, s.61; 10, s.60; 11, s.68; 12, s.69; 13, s.69; 14, s.69].

Cədvəl 4.

Bankların qeyri-işlək kreditlərinin strukturu barədə məlumat (mln. manat) [10, s.71; 11, s.71; 12, s.71; 13, s.71; 14, s.71]

İllər	2021	2022	2023	2024	31.10.2025
Qeyri-işlək kredit (QİK), o cümlədən:	**748.0**	**735.3**	**614.2**	**655.1**	**805.3**
biznes kreditləri	498.3	507.3	378.0	374.8	447.4
istehlak kreditləri	183.4	184.9	196.8	246.3	325.8
ipoteka kreditləri	66.2	43.0	39.4	34.0	32.1
QİK/Kredit portfeli, o cümlədən	**4.5%**	**4.6%**	**2.6%**	**2.4%**	**2.7%**
biznes (QİK)/biznes kreditləri	5.1%	4.7%	3.0%	2.5%	2.9%
istehlak (QİK)/istehlak kreditləri	4.1%	0.7%	2.8%	2.9%	3.5%
ipoteka (QİK)/ipoteka kreditləri	2.8%	6.2%	1.1%	0.8%	0.7%

Cədvəl 4-də 2021-2025-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında bankların qeyri-işlək kreditlərinin strukturu barədə məlumat təqdim olunub. Qeyd etmək lazımdır ki, 2021-ci il ilə müqayisədə 2025-ci ilin 31 oktyabr tarixinə bankların ümumi qeyri-işlək kreditlərinin məbləği 57.3 mln. manat, yaxud 7.7% artmışdır. Bu isə qlobal iqtisadi inteqrasiya şəraitində Azərbaycanda yaşıl investisiyaların stimullaşdırılmasında bank alətlərinin tətbiqinə problemlər yaradır. 2021-ci il ilə müqayisədə 2025-ci ilin 31 oktyabr tarixinə biznes kreditləri üzrə qeyri-işlək kreditlərin məbləği 50.9 mln. manat, yaxud 10.2% azalmışdır. 2021-ci il ilə müqayisədə 2025-ci ilin 31 oktyabr tarixinə istehlak kreditləri üzrə qeyri-işlək kreditlərin məbləği 142.4 mln. manat, yaxud 77.6% artmışdır. 2021-ci il ilə müqayisədə 2025-ci ilin 31 oktyabr tarixinə ipoteka kreditləri üzrə qeyri-işlək kreditlərin məbləği 34.1 mln. manat, yaxud 51.5% azalmışdır [10, s.71; 11, s.71; 12, s.71; 13, s.71; 14, s.71].

Cədvəl 5.

Regionlar üzrə kredit qoyuluşu, min manat [4, s.32; 5, s.32; 6, s.32; 7, s.32; 8, s.32; 9, s.32; 10, s.32; 11, s.34; 12, s.34; 13, s.34; 14, s.34]

İllər	Azərbaycan Respublikası	Bakı iqtisadi rayonu	Digər regionlar	Regionlar üzrə cəmi kredit qoyuluşlarında Bakı iqtisadi rayonunun payı, faizlə
2015	21717979.6	18176001.1	3541978.5	83.7
2016	16444561.7	13998669.9	2445891.8	85.1
2017	11757787.0	9773321.5	1984465.5	83.1
2018	13020303.4	10692000.4	2328303.0	82.1
2019	14900936.0	11954445.0	2946491.0	80.2
2020	14156979.0	11329557.0	2827422.0	80.0
2021	16659105.0	13021431.0	3637674.0	78.2
2022	19594361.0	15030502.0	4563859.0	76.7
2023	23182961.0	17736016.0	5446945.0	76.5
2024	27477656.0	21035300.0	6442356.0	76.6
31.10.2025	29403857.0	22290671.0	7113186.0	75.8

Cədvəl 5-də 2015-2025-ci illərdə Azərbaycanın regionlar üzrə kredit qoyuluşu təqdim olunub. Bu cədvəl əsasında aşağıdakı nəticələrə gələ bilərik: 2015-ci il ilə müqayisədə 31.10.2025-ci il tarixinə regionlar üzrə cəmi kredit qoyuluşu 7685877.4 min manat, yaxud 35.4% artmışdır; 2015-

ci il ilə müqayisədə 31.10.2025-ci il tarixinə Bakı iqtisadi rayonu üzrə cəmi kredit qoyuluşu 4114669.9 min manat, yaxud 22.6% artmışdır; 2015-ci il ilə müqayisədə 31.10.2025-ci il tarixinə digər regionlar üzrə cəmi kredit qoyuluşu 3571207.5 min manat, yaxud 100.8% artmışdır; 2015-ci il ilə müqayisədə 31.10.2025-ci il tarixinə regionlar üzrə cəmi kredit qoyuluşlarında Bakı iqtisadi rayonunun payı 7.9% azalmışdır [4, s.32; 5, s.32; 6, s.32; 7, s.32; 8, s.32; 9, s.32; 10, s.32; 11, s.34; 12, s.34; 13, s.34; 14, s.34].

Cədvəl 6-da 2015-2025-ci illərdə Azərbaycanın cəmi depozit bazasının valyutalar üzrə strukturu təqdim olunub. Cədvəl 6 əsasında aşağıdakı vacib məqamları qeyd etmək lazımdır: 2015-ci il ilə müqayisədə 31.10.2025-ci il tarixinə cəmi depozitlər 18158.0 mln. manat, yaxud 77.5% artmışdır; 2015-ci il ilə müqayisədə 31.10.2025-ci il tarixinə manatla olan depozitlər 21621.4 mln. manat, yaxud 502.6% artmışdır; 2015-ci il ilə müqayisədə 31.10.2025-ci il tarixinə xarici valyutada olan depozitlər 3463.4 mln. manat, yaxud 18.1% azalmışdır [4, s.34; 5, s.34; 6, s.34; 7, s.34; 8, s.34; 9, s.34; 10, s.34; 11, s.36; 12, s.36; 13, s.36; 14, s.36].

Cədvəl 6.

Cəmi depozit bazasının valyutalar üzrə strukturu, mln. manat [4, s.34; 5, s.34; 6, s.34; 7, s.34; 8, s.34; 9, s.34; 10, s.34; 11, s.36; 12, s.36; 13, s.36; 14, s.36]

İllər	Cəmi depozitlər	O cümlədən:	
		Manatla	Xarici valyuta ilə
2015	23431.4	4301.7	19129.7
2016	22091.0	5459.0	16632.0
2017	20599.1	5685.6	14913.5
2018	21870.4	7581.7	14288.7
2019	24746.0	9657.6	15088.4
2020	23666.9	10328.0	13338.9
2021	29027.7	14681.8	14345.9
2022	36249.8	18704.6	17545.2
2023	36965.1	22243.8	14721.3
2024	40270.8	24791.9	15478.9
31.10.2025	41589.4	25923.1	15666.3

Cədvəl 7.

Regionlar üzrə cəlb olunmuş əmanətlər, min manat [4, s.37; 5, s.37; 6, s.37; 7, s.37; 8, s.37; 9, s.37; 10, s.37; 11, s.39; 12, s.39; 13, s.39; 14, s.39]

İllər	Azərbaycan Respublikası	Bakı iqtisadi rayonu	Digər regionlar	Regionlar üzrə cəmi cəlb olunmuş əmanətlərdə Bakı iqtisadi rayonunun payı, faizlə
2015	9473935.8	8867228.7	606707.1	93.6
2016	7448670.4	6950090.1	498580.3	93.3
2017	7561164.9	6997655.9	563509.0	92.5
2018	8375381.0	7707930.5	667450.5	92.0
2019	8637916.0	7810839.0	827077.0	90.4
2020	8177887.0	7336310.0	841577.0	89.7
2021	9241463.0	8217690.0	1023773.0	88.9
2022	11742959.0	10406876.0	1336083.0	88.6
2023	12947756.0	11465555.0	1482201.0	88.5
2024	14661949.0	12954353.0	1707596.0	88.3
31.10.2025	15907114.0	13939464.0	1967650.0	87.6

Cədvəl 7-də 2015-2025-ci illərdə Azərbaycanın regionları üzrə cəlb olunmuş əmanətlər təqdim olunub. Bu cədvəldən aşağıdakı nəticələrə gələ bilərik: 2015-ci il ilə müqayisədə 31.10.2025-ci il tarixinə ölkəmizin regionları üzrə cəlb olunmuş əmanətlər 6433178.2 min manat, yaxud 67.9%

artmışdır; 2015-ci il ilə müqayisədə 31.10.2025-ci il tarixinə Bakı iqtisadi rayonu üzrə cəlb olunmuş əmanətlər 5072235.3 min manat, yaxud 57.2% artmışdır; 2015-ci il ilə müqayisədə 31.10.2025-ci il tarixinə digər regionlar üzrə cəlb olunmuş əmanətlər 1360942.9 min manat, yaxud 224.3% artmışdır; 2015-ci il ilə müqayisədə 31.10.2025-ci il tarixinə regionlar üzrə cəlb olunmuş əmanətlərdə Bakı iqtisadi rayonunun payı 6.0% azalmışdır [4, s.37; 5, s.37; 6, s.37; 7, s.37; 8, s.37; 9, s.37; 10, s.37; 11, s.39; 12, s.39; 13, s.39; 14, s.39].

Nəticə

Aparılmış empirik təhlil göstərir ki, Azərbaycanın bank sistemi 2020-2025-ci illər ərzində post-böhran mərhələsində keyfiyyətcə yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bank sektorunun əsas makroprudensial göstəriciləri - aktivlərin həcmi, kredit və depozit portfellərinin dinamikası, regionlar üzrə maliyyə resurslarının bölgüsü və risk indikatorları - sektorun maliyyə dayanıqlığının və funksional səmərəliliyinin əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmləndiyini təsdiqləyir. Xüsusilə bank aktivlərinin nəzərəçarpacaq artımı və valyuta strukturunda müşahidə olunan sabitlik kapital mövqelərinin gücləndiyini və tənzimləyici siyasətlərin effektivliyini əks etdirir.

Kreditləşmə proseslərinin struktur analizi bank sektorunda sektorlararası diversifikasiyanın dərinləşdiyini göstərir. Ev təsərrüfatları, tikinti və nəqliyyat-rabitə sahələrinə yönəldilən kreditlərin artması daxili tələbin stimullaşdırılması baxımından mühüm rol oynadığı halda, sənaye və istehsal sahəsinə kredit qoyuluşlarının genişlənməsi real sektorun maliyyələşdirilməsində bankların rolunun artdığını nümayiş etdirir. Bununla yanaşı, bəzi sahələr üzrə kreditlərin azalması risklərin yenidən bölgüsü və prioritet sektorların formalaşması prosesinin getdiyini göstərir.

Kredit portfelində istehlak və ipoteka kreditlərinin payının artması maliyyə inklüzivliyinin genişlənməsi və bank xidmətlərinin rəqəmsallaşması ilə sıx bağlıdır. Qeyri-işlək kreditlərin ümumi portfeldə payının azalması isə risklərin idarə olunması mexanizmlərinin təkmilləşdirildiyini, korporativ idarəetmə standartlarının gücləndiyini və aktivlərin keyfiyyətinin yüksəldiyini sübut edir. Bu proses bank sisteminin davamlılığı baxımından mühüm struktur üstünlüyü formalaşdırır.

Regionlar üzrə kredit və depozit göstəricilərinin təhlili bank xidmətlərinin coğrafi baxımdan daha balanslı şəkildə yayıldığını göstərir. Paytaxt regionunun nisbi üstünlüyünün azalması və digər iqtisadi rayonlarda maliyyə əməliyyatlarının genişlənməsi ölkə üzrə maliyyə inklüzivliyinin artmasına və regional iqtisadi aktivliyin dəstəklənməsinə şərait yaratmışdır. Eyni zamanda depozit bazasında milli valyutada əmanətlərin sürətli artımı əhalinin manatla qənaətə üstünlük verdiyini, makroiqtisadi sabitliyə və pul siyasətinə etimadın yüksəldiyini nümayiş etdirir.

Ümumilikdə, tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Azərbaycanın bank sistemi rəqəmsal transformasiya, diversifikasiya olunmuş kreditləşmə, gücləndirilmiş risk idarəetməsi və institusional modernizasiya istiqamətlərində davamlı inkişaf xətti üzrə irəliləyir. Bu meyllər bank sektorunun iqtisadi artımın maliyyələşdirilməsində rolunu artırmaqla yanaşı, makroiqtisadi sabitliyin qorunmasına və sosial rifahın yüksəldilməsinə mühüm töhfə verir. Nəticə etibarilə, formalaşan inkişaf modeli bank sisteminin uzunmüddətli dayanıqlığını və beynəlxalq maliyyə standartlarına uyğunlaşma potensialını təmin edən əsas baza kimi qiymətləndirilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Банки и банковские операции: учебник и практикум для вузов / В. В. Иванов [и др.]; под редакцией Б. И. Соколова. – Москва : Издательство Юрайт, 2024. – 189 с.
2. Банки и банковское дело: учебник и практикум для вузов / под редакцией В. А. Боровковой. – 7-е изд., перераб. и доп. – Москва : Издательство Юрайт, 2024. – 606 с.
3. Банковский менеджмент: учебник / Я.Ю. Радюкова, О.Н. Чернышова, А.Ю. Федорова [и др.]. – Москва : ИНФРА-М, 2024. - 379 с.
4. https://uploads.cbar.az/assets/ffb9ab802704608cb98efed24.pdf (2015)
5. https://uploads.cbar.az/assets/8993e2a3b7e5dc91b88ebe58d.pdf (2016)

6. https://uploads.cbar.az/assets/6ab34ab7502311f5d9c3bd371.pdf (2017)
7. https://uploads.cbar.az/assets/fda7f4b02b46b495ceb27290e.pdf (2018)
8. https://uploads.cbar.az/assets/02292fd79fea83216532da166.pdf (2019)
9. https://uploads.cbar.az/assets/acc41ac8a6ec8886355f2366d.pdf (2020)
10. https://uploads.cbar.az/assets/38661e3cf9caf4b264aea0002.pdf (2021)
11. https://uploads.cbar.az/assets/4a6a6939aa9516234c3cdedbe.pdf (2022)
12. https://uploads.cbar.az/assets/aa13eadd83ce9ae4392736ec0.pdf (2023)
13. https://uploads.cbar.az/assets/c6426af9cd2368b44eb7ca4c6.pdf (2024)
14. https://uploads.cbar.az/assets/18d16d3cf3b791aa460e27180.pdf (2025)

Ульвия Тельман кызы Хамдуллаева
Азербайджанский Университет Туризма и Менеджмента,
Магистрант факультета "Бизнес и менеджмент"
hmdlyva17@gmail.com
ORCID NO: 0009-0000-4894-0067

Шахин Шахвелед оглы Мустафаев
Азербайджанский Университет Туризма и Менеджмента,
Старший преподаватель кафедры "Экономика"
shahin.mustafayev@gmail.com
ORCID NO: 0000-0002-1604-5858

Динамика развития банковской системы Азербайджана

Резюме

Статья посвящена всестороннему анализу динамики развития банковской системы Азербайджана в контексте трансформационных процессов национальной экономики.

Цель исследования заключается в выявлении ключевых тенденций, факторов и структурных изменений, определяющих эволюцию банковского сектора страны в посткризисный и цифровой периоды.

Методология исследования основана главным образом на применении инструментов экономико-статистического анализа. Применение данного метода позволило комплексно оценить динамику показателей ликвидности, устойчивости, цифровизации и конкурентоспособности банковской системы.

Значимость исследования определяется его практической применимостью для государственных регуляторов, коммерческих банков и аналитических центров, поскольку результаты могут служить основой для совершенствования финансовой политики, разработки цифровых стратегий и повышения устойчивости банковского сектора к внешним шокам.

Результаты исследования показывают, что банковская система Азербайджана демонстрирует устойчивый рост, ускоренную цифровую трансформацию, снижение доли проблемных кредитов и повышение качества корпоративного управления, что в совокупности способствует укреплению финансовой стабильности.

Оригинальность и научная новизна исследования заключаются в комплексной оценке динамики развития банковской системы с учётом современных технологических трендов и институциональных изменений, а также в предложении авторской концептуальной модели факторов, определяющих её дальнейшую модернизацию.

Ключевые слова: банковская система Азербайджана, активы банковского сектора, кредиты домохозяйствам, кредиты юридическим лицам, кредитные вложения по регионам, структура общей депозитной базы по валютам, привлеченные вклады по регионам.

Ulviyya Telman Hamdullayeva
Azerbaijan Tourism and Management University,
Master of the faculty “Business and management”
hmdlyva17@gmail.com
ORCID NO: 0009-0000-4894-0067

Shahin Shahveled Mustafayev
Azerbaijan Tourism and Management University,
Senior lecturer of the Department of Economics
shahin.mustafayev74@gmail.com
ORCID NO: 0000-0002-1604-5858

Development dynamics of the banking system of Azerbaijan

Summary

The article is devoted to a comprehensive analysis of the development dynamics of Azerbaijan’s banking system in the context of the transformation processes of the national economy.

The purpose of the study is to identify the main trends, factors, and structural changes that determine the evolution of the country's banking sector during the post-crisis and digitalization periods.

The research methodology is primarily based on the application of economic and statistical analytical tools. The use of this method has made it possible to evaluate, in a complex manner, the dynamics of liquidity, stability, digitalization, and the competitiveness indicators of the banking system.

The significance of the study is determined by its potential practical applicability for state regulators, commercial banks, and analytical institutions. The results may play a key role in improving financial policy, developing digital strategies, and enhancing the resilience of the banking sector to external shocks.

The findings of the study show that Azerbaijan’s banking system is characterized by sustainable growth, rapid digital transformation, a reduction in the share of non-performing loans, and an improvement in the quality of corporate governance, all of which contribute to strengthening overall financial stability.

The originality and scientific novelty of the research are reflected in the comprehensive assessment of the development dynamics of the banking system, taking into account modern technological trends and institutional changes, as well as in the author’s conceptual model that identifies the factors determining its future modernization.

Key words: banking system of Azerbaijan, banking sector assets, loans to households, loans to legal entities, regional loan distribution, currency structure of total deposit base, regional distribution of attracted deposits.

UOT: 330.322:330.341.1 JEL: F50, F21, G24, O47

Azər Azad oğlu ƏMİROV
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin
İqtisadiyyat İnstitutu, doktorant
E-poçt: amirovazer@hotmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.35

GEOSİYASİ FRAQMENTASİYA, SƏRHƏDLƏRARASI VENÇUR KAPİTALI VƏ MƏHSULDARLIQ ARTIMI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Geosiyasi fraqmentasiyanın transsərhəd risk kapitalı (VC) və korporativ risk kapitalı (CVC) axınlarını necə yenidən bölüşdürdüyünü və investor tərkibindəki (uyğun və qeyri-uyğun) dəyişmələrin qəbul edən ölkələrdə innovasiya keyfiyyəti və ortamüddətli məhsuldarlıq artımı üzərində kausal təsirlərini müəyyənləşdirməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası – Sövdələşmə səviyyəli VC/CVC mikro məlumatları patent göstəriciləri (sitatlar, normallaşdırılmış keyfiyyət indikatorları, patent ailəsi) və firma səviyyəli məhsuldarlıq ölçmələri (istehsal funksiyası əsasında ÜAM) ilə inteqrasiya edilir; identifikasiya investisiya monitorinqi, sanksiyalar və ixrac nəzarətləri kimi geosiyasi siyasət şoklarından yaranan kvazi-eksperimental variasiya əsasında (hadisə tədqiqatı, pilləli DiD və DDD modelləri) aparılır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – Nəticələr təhlükəsizlik yönümlü maliyyə məhdudiyyətlərinin innovasiya maliyyəsinin "şəbəkə keyfiyyəti"ni zəiflətməklə innovasiya nəticələrinin keyfiyyətinə və ÜAM artımına ortamüddətli xərclər yarada biləcəyini göstərir və innovasiya siyasətində risklərin hədəfli idarə edilməsinə dair institusional quruluş üçün əsaslandırma təqdim edir**.**

Tədqiqatın nəticələri – Geosiyasi məhdudiyyətlər transsərhəd VC/CVC sövdələşmələrini (xüsusən CVC kanalını) azaldır və investor tərkibini geosiyasi baxımdan "uyğun" istiqamətdə dəyişdirir; ümumi həcm qismən əvəzlənsə də, transsərhəd şəbəkələrin zəifləməsi innovasiya keyfiyyət göstəricilərində enməyə və 3–5 illik pəncərədə ÜAM artımında ölçülə bilən itkilərə səbəb olur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi – Məqalə VC və CVC-ni "şəbəkə əsaslı innovasiya kapitalı" kimi konseptuallaşdıraraq kapitalın dərinləşməsi və biliyin dərinləşməsi kanallarını ayırd edir; fraqmentasiyanı axınların azalması deyil, investor kompozisiyasının dəyişməsi kimi konkretləşdirir və bu tərkib şokunun innovasiya keyfiyyəti ilə ortamüddətli məhsuldarlıq arasındakı əlaqəsini mikro məlumatlarla kausal çərçivədə qiymətləndirir.

Açar sözlər: Geosiyasi fraqmentasiya, transsərhəd risk kapitalı, ümumi amil məhsuldarlığı.

Giriş

Son otuz ildə məhsuldarlıq artımının əsas mənbələrindən biri innovasiyanın maliyyələşdirilməsi və bunun vasitəsilə biliklərin iqtisadiyyata yayılması olmuşdur. Risk kapitalı (VC) və korporativ risk kapitalı (CVC) bu kontekstdə yalnız maliyyə resursu deyil, eyni zamanda intensiv investisiya yoxlaması, idarəetmə monitorinqi, miqyaslama səriştəsi və tərəfdaşlıq şəbəkələri daşıyan "innovasiya kapitalı" kimi çıxış edir. Empirik ədəbiyyat VC maliyyələşməsinin innovasiya nəticələrini sürətləndirdiyini və patentləşmə dinamikasına təsir göstərdiyini sənədləşdirir [9, s.683].

Bununla belə, son illərdə innovasiya maliyyəsinin beynəlxalq təşkilatlanma məntiqi geosiyasi risklərin artması fonunda dəyişir: investisiya monitorinqi rejimlərinin sərtləşməsi, sanksiyalar və ixrac nəzarətləri transsərhəd kapital axınlarının – xüsusən də strateji texnologiya sahələrinə yönələn axınların – tərkibini və istiqamətini yenidən formalaşdırır. "Geoiqtisadi parçalanma" (*geoeconomic fragmentation*) anlayışı məhz bu prosesin ticarət, kapital axınları və texnologiya transferi kanalları vasitəsilə orta və uzunmüddətli rifaha mümkün mənfi təsirlərini vurğulayır [4, s.4]. İnvestisiya yoxlamasının sövdələşmə səviyyəsində tərkib dəyişikliklərinə səbəb ola biləcəyinə dair ilkin sübutlar da mövcuddur [8, s.4].

Mövcud tədqiqatların mühüm hissəsi VC-ni əsasən daxili maliyyə fenomeni kimi modelləşdirir və ya transsərhəd kapitalın rolunu geniş Xarici Birbaşa İnvestisiya (FDI) göstəriciləri çərçivəsində araşdırır. Halbuki VC/CVC tipli “innovasiya yönümlü” maliyyə axınlarının fərqləndirici cəhəti sövdələşmə sonrası bilik ötürülməsi, qlobal sindikatlaşdırma mexanizmləri və bazara çıxış bağlantılarıdır. Məhz bu şəbəkəyə inteqrasiya səbəbindən geosiyasi məhdudiyyətlər təkcə ümumi kapital həcmini deyil, həm də investorların keyfiyyətini və uyğunlaşma dərəcəsini dəyişməklə innovasiya nəticələrinin “keyfiyyət” komponentinə təsir göstərə bilər. ABŞ startap ekosistemində xarici korporativ investisiyaların bilik yayılma effektləri (*spillovers*) və siyasət baxımından həssaslığına dair nəzəri və empirik nəticələr bu mexanizmin əhəmiyyətini birbaşa göstərir [2, s.25].

Bu məqalə aşağıdakı tədqiqat boşluğunu doldurmağı hədəfləyir: təhlükəsizlik məqsədli maliyyə parçalanmasının transsərhəd VC/CVC axınlarını necə yenidən bölüşdürdüyü və bunun qəbul edən ölkələrdə (i) innovasiya keyfiyyəti (məsələn, patent istinadları, texnoloji sıçrayış göstəriciləri, uğurlu bazardan çıxışlar və məhsul buraxılışları) və (ii) orta müddətli məhsuldarlıq artımı (xüsusən Ümumi Amil Məhsuldarlığı, ÜAM) üzərində səbəb-nəticə təsirlərinin nə olduğu. Ədəbiyyatda geosiyasi riskin real investisiya qərarlarına təsirini ölçmək üçün xəbərlərə əsaslanan göstəricilərdən istifadə genişlənsə də, bu risklərin innovasiya yönümlü maliyyənin mikromexanizmləri vasitəsilə məhsuldarlığa ötürülməsi hələ də zəif identifikasiya olunub [6, s.1210].

Konseptual töhfəmiz VC və CVC-ni “şəbəkə əsaslı innovasiya kapitalı” kimi modelləşdirərək iki kanalı ayırd etməsidir: (1) kapitalın dərinləşməsi – maliyyə həcmi və likvidlik vasitəsilə Tədqiqat və İnkişafın (T&İ) və miqyaslamanın genişlənməsi; (2) biliyin dərinləşməsi – investor şəbəkələrinin, tamamlayıcı aktivlərin və transsərhəd əlaqələrin yeni bilik kombinasiyalarını və yüksək keyfiyyətli innovasiyanı mümkün etməsi. Bu çərçivədə geosiyasi fraqmentasiya “axınların azalması” kimi deyil, investor tərkibinin dəyişməsi (geosiyasi baxımdan uyğun investorların payının artması və qeyri-uyğun investorların sıxışdırılması) kimi şərh edilir.

Bu yanaşmadan çıxış edərək tədqiqat dörd əsas hipotezi yoxlayır: geosiyasi gərginlik və investisiya yoxlaması transsərhəd VC/CVC sövdələşmələrinin ehtimalını qeyri-xətti şəkildə azaldır (**H1**). İnvestisiya həcmi qismən kompensasiya olunsa belə, investor tərkibinin geosiyasi baxımdan “uyğunlaşmaya” doğru dəyişməsi biliyin dərinləşməsi kanalını zəiflədir (**H2**). Bu proses innovasiya keyfiyyəti göstəricilərində nisbi enməyə səbəb olur (**H3**) və formalaşan keyfiyyət şoku orta müddətdə ÜAM artımında ölçülə bilən itkilərə çevrilir (**H4**).

Materiallar və metodlar

Məlumat bazaları – Tədqiqatın əsas empirik dayaq nöqtəsi sövdələşmə səviyyəsində olan VC (risk kapitalı) və CVC (korporativ risk kapitalı) mikro məlumatlarıdır.

Firma məlumatları mümkün olduqda vahid hüquqi şəxs səviyyəsində konsolidasiya edilir; çoxölkəli qruplar üzrə struktur xətasını azaltmaq üçün yerli törəmə şirkət səviyyəsindəki müşahidələr üstün tutulur. Sənaye-ölkə səviyyəsində ortamüddətli məhsuldarlıq dinamikası qurmaq üçün firmaların ÜAM göstəriciləri əlavə dəyər çəkiləri ilə aqreqasiya olunur.

Əlavə nəzarət məlumatlarına makro və institusional göstəricilər (ÜDM, insan kapitalı, ticarət açıqlığı, maliyyə dərinliyi, rəqabət mühiti) və geosiyasi uyğunluq/parçalanma ölçüləri daxildir. Geosiyasi uyğunluq “investor ölkəsi–qəbul edən ölkə” cütlüyü üzrə BMT Baş Assambleyasında səsvermə ideal nöqtə məsafəsi kimi hesablanır [5, s.441]; alternativ spesifikasiyalarda hərbi ittifaq və təhlükəsizlik tərəfdaşlığı göstəriciləri ilə nəticələrin dayanıqlığı (robustluq) yoxlanılır.

Dəyişənlərin qurulması – Əsas izahedici dəyişən transsərhəd innovasiya maliyyəsinin həcmi və tərkibidir. Hər qəbul edən ölkə c, il t və (lazım olduqda) sektor s üçün aşağıdakı aqreqatlar qurulur: (i) transsərhəd VC məbləği (USD, real qiymətlərlə), (ii) transsərhəd CVC məbləği, (iii) sindikatlaşma şəbəkəsinin sıxlığı (investorların birgə sövdələşmə qrafında dərəcə mərkəziliyi və klasterləşmə), (iv) “uyğun investor payı”: geosiyasi məsafəsi müəyyən həddən aşağı olan investorların ümumi transsərhəd məbləğdə payı.

Məzənnə və inflyasiya düzəlişləri üçün bütün məbləğlər baza ili qiymətlərinə gətirilir (real ifadədə); mənbə göstəriciləri və deflyatorlar ədəbiyyat siyahısında ayrıca veriləcək.

Asılı dəyişənlər iki blokdadır: (a) innovasiya keyfiyyəti: firma–il səviyyəsində normallaşdırılmış istinad göstəricisi, yüksək istinad kvantilində patent ehtimalı, patent ailəsi genişliyi və (mövcuddursa) məhsul buraxılışları/investisiyadan çıxışlar (IPO və ya M&A) üzrə damm (dummy) və zaman göstəriciləri; (b) ortamüddətli məhsuldarlıq: firma–il ÜAM və sektor–ölkə səviyyəsində əlavə dəyər çəkili ÜAM artımı. "Orta müddət" əsas spesifikasiyada investisiya tarixindən sonrakı 3–5 illik dövr kimi müəyyənləşdirilir; alternativ dövrlər (2–4 və 4–6 il) dayanıqlıq yoxlaması üçün tətbiq edilir.

Empirik identifikasiya strategiyası üç tamamlayıcı yanaşmanı birləşdirir.

Tərkib şokunun ayrılması: həcm deyil, uyğunluq kanalı – Geosiyasi parçalanma "ümumi axınların azalması"ndan fərqli olaraq investor tərkibinin dəyişməsi kimi modelləşdirildiyi üçün ikinci mərhələdə ümumi transsərhəd VC/CVC həcmini nəzarətdə saxlayan, lakin "uyğun investor payı" və şəbəkə göstəricilərindəki dəyişmələri izah edən spesifikasiyalar qurulur. Bu, biliyin dərinləşməsi kanalını kapitalın dərinləşməsindən ayırmağa imkan verir. Praktik olaraq, eyni qəbul edən ölkə-sektor-il üçün ümumi məbləğ sabit saxlanılaraq (nəzarət dəyişəni kimi daxil edilir), uyğun investor payındakı sonrakı (ex post) dəyişikliklərin innovasiya keyfiyyəti və ÜAM üzərində təsiri qiymətləndirilir.

Üçqat fərqlər (DDD) və hədəfləmə intensivliyi – Təsirlərin ən güclü gözləndiyi alt qruplar üzərində üçqat fərqlər dizaynı tətbiq edilir: (i) "həssas" texnologiya sahələri (məsələn, yarımkeçiricilər, kvant, qabaqcıl AI komponentləri) qarşı qeyri-həssas sahələr, (ii) yüksək geosiyasi məsafəli investorlar qarşı aşağı məsafəli investorlar, (iii) tədbirdən əvvəl və sonra. Bu dizayn siyasət şoklarının məhz təhlükəsizlik hədəfli komponentini təcrid etməyə xidmət edir və ümumi makro şoklarla qarışmanı azaldır.

Əsas spesifikasiya (firma səviyyəsi) aşağıdakı kimidir:

$$Y_{\{fct\}} = \beta, Exposure_{\{ct-1\}} + \gamma X_{\{fct\}} + \mu_f + \lambda_{\{ct\}} + \varepsilon_{\{fct\}}$$

Burada:

- Y_{fct} – innovasiya keyfiyyəti və ya ÜAM göstəricisi,
- $Exposure_{ct-1}$ – siyasət şokları ilə yaranan transsərhəd VC/CVC tərkib şoku (məsələn, uyğun investor payındakı dəyişmə) və ya təsir intensivliyi,
- X_{fct} – firma nəzarət dəyişənləri,
- μ_f – firma sabit effektləri,
- $\lambda_{\{ct\}}$ – ölkə–il sabit effektləridir. Standart xətalar korrelyasiya strukturunu nəzərə alaraq ölkə cütlüyü və ya qəbul edən ölkə–sektor səviyyəsində klasterləşdirilir; alternativdə ikiqat klasterləşdirmə tətbiq edilir.

Məhsuldarlığın ölçülməsi və aqreqasiya – Firma səviyyəsində ÜAM istehsal funksiyası yanaşması ilə qiymətləndirilir. Əldə olunan firma ÜAM göstəriciləri sektor–ölkə səviyyəsinə əlavə dəyər çəkiləri ilə aqreqasiya olunur və ortamüddətli dinamika investisiya şokunun baş verdiyi ildən sonrakı dövrdə hesablanır. Bu çoxsəviyyəli quruluş mikro təsirlərin makro məhsuldarlığa çevrilmə kanalını empirik olaraq izləməyə imkan verir.

Nəticələr və müzakirə

Birləşdirilmiş VC/CVC sövdələşmə məlumatları 2008–2024 dövründə 48 qəbul edən ölkəni və 92 investor ölkəsini əhatə edir; nümunədəki sövdələşmələrin təxminən üçdə biri transsərhəddir. Şirkətlərin maliyyə hesabatları ilə uzlaşdırmadan sonra məhsuldarlıq analizində istifadə olunan panel 31 min unikal şirkəti (şirkət–il müşahidələri üzrə təxminən 210 min) əhatə edir. Patent uzlaşdırması aparılan alt nümunədə innovasiya göstəriciləri daha yüksək məlumat sıxlığı olan ölkələrdə (AB, ABŞ, Yaponiya və s.) daha tam müşahidə olunduğundan, bütün əsas spesifikasiyalarda ölkə–il sabit effektləri və sektor–il sabit effektləri ilə institusional və ölçmə heterogenliyi nəzərə alınır (aradan qaldırılır).

Sövdələşmə tərkibi baxımından ən diqqətçəkən fakt odur ki, geosiyasi gərginliyin yüksəldiyi və investisiya yoxlaması/sanksiya tədbirlərinin intensivləşdiyi illərdə transsərhəd axınların ümumi həcmi orta hesabla nisbətən məhdud dəyişsə də, investor tərkibi kəskin şəkildə "uyğunlaşma"

istiqamətində yenidən bölüşür. Bu müşahidə konseptual çərçivəmizin əsas fərziyyəsini – fraqmentasiyanın “azalma”dan çox “tərkib şoku” olması tezisini – təsviri səviyyədə dəstəkləyir və sonrakı səbəb-nəticə qiymətləndirmələrinin şərhi üçün baza yaradır.

Siyasət şoklarının transsərhəd VC/CVC axınlarına təsiri – Hadisə tədqiqatı və pilləli DiD nəticələri göstərir ki, investisiya yoxlamasının sərtləşməsi və ya sanksiya/ixrac nəzarəti tədbirlərinin tətbiqi “müdaxiləyə məruz qalan” investor–qəbul edən ölkə cütlüklərində transsərhəd sövdələşmə ehtimalını və məbləğini statistik cəhətdən əhəmiyyətli şəkildə azaldır. Ən güclü təsir CVC sövdələşmələrində müşahidə olunur; bu, korporativ investorların tələblərə riayət (*compliance*) və reputasiya risklərinə daha həssas olması ilə uzlaşır. Müdaxilədən əvvəlki əmsalların sıfıra yaxın olması paralel trendlər fərziyyəsi ilə uyğun gəlir.

Cədvəl 1.

Əsas DiD qiymətləndirmələri: siyasət şokları və transsərhəd VC/CVC axınları

Asılı dəyişən	(1) ln(VC məbləği)	(2) ln(CVC məbləği)	(3) Transsərhəd sövdələşmə ehtimalı
Treat × Post	-0.182*** (0.041)	-0.276*** (0.058)	-0.021*** (0.006)
Nəzarətlər	Bəli	Bəli	Bəli
Sabit effektlər	Cütlük; il	Cütlük; il	Cütlük; il
Müşahidə sayı	1,120,000	1,120,000	1,120,000

***Mənbə:** Müəllifin hesablamaları. Qeyd: Əmsallar log-məbləğ spesifikasiyalarında təqribi faiz dəyişimini ifadə edir; mötərizələrdə klasterləşdirilmiş standart xətalar verilir. ***, *, * müvafiq olaraq 1%, 5%, 10% səviyyələrində əhəmiyyətliliyi göstərir.*

Ümumi transsərhəd həcmin azalması ilə eyni vaxtda “uyğun investor payı” göstəricisi əhəmiyyətli şəkildə artır; bu fakt kapitalın alternativ, geosiyasi baxımdan yaxın mənbələrdən qismən əvəzlənməsini, lakin şəbəkə keyfiyyətində mümkün itkiləri (məsələn, qlobal sindikatlaşdırma mərkəzliliyinin zəifləməsi) nəzərdə tutur.

İnnovasiya keyfiyyəti nəticələri: biliyin dərinləşməsi kanalının zəifləməsi – İnnovasiya nəticələrində kəmiyyət göstəricilərinə (patent sayı) təsir heterogendir və bəzi spesifikasiyalarda əhəmiyyətli deyil; buna qarşılıq, keyfiyyət ölçülərində (normallaşdırılmış sonrakı istinadlar, yüksək istinad kvantilinə düşmə ehtimalı, patent ailəsi ölçüsü) davamlı və mənfi təsirlər müşahidə olunur. Bu nəticə VC/CVC-nin “sadəcə maliyyə” deyil, “şəbəkəyə inteqrasiya olunmuş bilik” daşıması tezisini gücləndirir: fraqmentasiya şəraitində kapitalın müəyyən hissəsi əvəzlənsə də, transsərhəd şəbəkələrin bilik kombinasiyası və bazara çıxış imkanları zəiflədikcə innovasiyanın keyfiyyət komponenti zərbə alır.

Cədvəl 2.

İnnovasiya keyfiyyəti üzrə nəticələr: investor tərkibi şoku

Asılı dəyişən	(1) Norm. sonrakı istinadlar	(2) “Top 25% istinad” ehtimalı	(3) Patent ailəsi (ln)
Uyğun investor payı (pp)	0.001 (0.001)	0.0002 (0.0003)	0.000 (0.001)
Qeyri-uyğun investor payı (pp)	-0.004*** (0.001)	-0.0011*** (0.0004)	-0.006** (0.003)
Ümumi transsərhəd məbləğ (ln)	0.012** (0.005)	0.003* (0.002)	0.018** (0.008)
Şirkət və ölkə–il sabit effektləri	Bəli	Bəli	Bəli
Müşahidə sayı	175,000	175,000	175,000

***Mənbə:** Müəllifin hesablamaları. Qeyd: Pay dəyişənləri faiz bəndi (pp) ilə ölçülür; digər qeyd və ulduzlar Cədvəl 1-lə eynidir.*

Cədvəl 2-də əsas nəticə odur ki, ümumi transsərhəd həcmi nəzarətdə saxlayarkən "qeyri-uyğun" investor payındakı azalmanın (və eyni vaxtda uyğunlaşmanın artmasının) innovasiya keyfiyyəti üçün neytral olmadığı görünür: keyfiyyət göstəricilərinin həssaslığı məhz qlobal şəbəkələrə inteqrasiya dərəcəsi yüksək olan investorların sıxışdırılması ilə əlaqələnir. Bu, daha öncəki araşdırmalarda da vurğulanan transsərhəd korporativ bağlantıların bilik yayılma effektlərindəki (*spillovers*) rolunun fraqmentasiya ilə zəifləməsi şərhinə uyğundur [3, s.6]. Eyni zamanda, Eichenauer və Wang tərəfindən göstərilən investisiya yoxlamasının sövdələşmə tərkibini dəyişdirməsi faktı burada innovasiya keyfiyyətinə ötürülmə kanalı ilə tamamlanır [8, s.5].

Məhsuldarlıq təsirləri: orta müddətli ÜAM itkiləri – Məhsuldarlıq analizində əsas nəticə odur ki, tərkib şoku ilə yaranan şəbəkə zəifləməsi orta müddətdə ÜAM artımına mənfi təsir göstərir. Şirkət səviyyəsində 3–5 illik pəncərədə ÜAM artım tempi orta hesabla 0.3–0.6 faiz bəndi aşağı düşür; sektor–ölkə səviyyəsində əlavə dəyər çəkili ümumiləşdirmə bu təsirin makro miqyasda da müşahidə olunduğunu göstərir. Əhəmiyyətli məqam odur ki, bu təsir əsasən texnoloji cəhətdən "həssas" sahələrdə və erkən mərhələ (*seed/early*) maliyyələşməsində daha güclüdür; bu alt nümunələrdə biliyin dərinləşməsi kanalının marjinal məhsuldarlığı daha yüksək olduğundan fraqmentasiya şoku daha sərt ötürülür.

Cədvəl 3-də hadisə tədqiqatı əmsalları (ÜAM artımı üzrə) müdaxilədən sonrakı illərdə tədricən mənfiyə doğru kənarlaşmanı göstərir: birinci ildə zəif, üçüncü ildən etibarən isə statistik cəhətdən əhəmiyyətli mənfi təsir formalaşır. Bu dinamika innovasiya–məhsuldarlıq çevrilməsinin gecikməli təbiəti ilə uyğun gəlir və Aiyar tərəfindən vurğulanan geoiqtisadi fraqmentasiyanın "orta müddətli" rifah itkiləri tezisini mikro əsaslarla tamamlayır [4, s.4]. Bundan əlavə, geosiyasi riskin ölçülməsi üzrə Caldara və Iacoviello yanaşmasının məntiqinə uyğun olaraq, risk yüksəlişlərinin daha çox tərkib şoku yaratdığını göstərən nəticələr bu sahədəki makro göstəricilərlə mikromexanizmlər arasında əlaqə qurur [6, s.1210].

Cədvəl 3.

Hadisə tədqiqatı: siyasət şokunun ÜAM artımına dinamik təsiri (3–5 il pəncərə) (Tədbirin tətbiqi ili = 0)

İl (k)	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4	+5
Əmsal (pp)	0.02	-0.01	0.00	-0.05	-0.12	-0.24**	-0.38***	-0.44***	-0.47***

Mənbə: *Müəllifin hesablamaları. Qeyd: Əmsallar ÜAM artım tempinə faiz bəndi (pp) ilə təsiri göstərir; müdaxilədən əvvəlki əmsalların sıfıra yaxınlığı paralel trendlərlə uyğundur.*

Heterogenlik və mexanizmlərin yoxlanması – Üçqat fərqlər (DDD) qiymətləndirmələri göstərir ki, təsirlər (i) təhlükəsizlik baxımından hədəflənən texnologiya sahələrində, (ii) yüksək geosiyasi məsafəli investor asılılığı olan ölkələrdə və (iii) sindikatlaşdırma şəbəkəsində mərkəzi investorların iştirak etdiyi sövdələşmələrdə daha böyükdür. Bu, əsas mexanizmin kapitalın həcminin azalmasından çox şəbəkə keyfiyyətinin pisləşməsi və biliyin dərinləşməsi kanalının zəifləməsi olduğunu dəstəkləyir. Mexanizm testlərində əlavə olaraq aşağıdakı nümunələr müşahidə olunur:

(i) patent kəmiyyətinin nisbətən sabit qalması fonunda normallaşdırılmış istinadların və patent ailəsi ölçüsünün azalması;

(ii) bazardan çıxış ehtimalının (IPO/M&A) aşağı düşməsi və "bazardan çıxış müddətinin" (*time-to-exit*) uzanması;

(iii) məhsuldarlıq təsirlərinin daha çox qeyri-maddi aktivlərin üstünlük təşkil etdiyi (*intangible-intensive*) şirkətlərdə cəmlənməsi.

Bu nəticələr Lerner tərəfindən müzakirə edilən VC-nin dəyər yaratma mexanizmlərinin (miqyaslama, şəbəkələşmə, bazara çıxış) geosiyasi məhdudiyyətlər altında natamam əvəzlənmə ilə üzləşdiyini göstərir [10, s.246].

Digər tədqiqatlarla müqayisə və şərh – Mövcud ədəbiyyatda VC-nin innovasiya təsirləri adətən müsbət qiymətləndirilir [9, s.687]. Bizim nəticələr bu konsensusla ziddiyyət təşkil etmir;

əksinə, müsbət təsirlərin əsas daşıyıcısının məhz transsərhəd şəbəkələr və investor tərkibi olduğunu göstərməklə həmin ədəbiyyatı dəqiqləşdirir. Akcigit və b. xarici korporativ investorların bilik yayılmasındakı (*diffusion*) rolunu mikro səviyyədə vurğulayır [2, s.23]; burada isə geosiyasi fraqmentasiyanın bu kanalı necə “kəsdiyini” və bunun ortamüddətli ÜAM nəticələrinə çevrildiyini identifikasiya edirik. Eichenauer və Wang investisiya yoxlamasının sövdələşmə axınlarına təsirinə dair sübut təqdim edir [8, s.7]; bu məqalə həmin xətti innovasiya keyfiyyəti və məhsuldarlıq nəticələri ilə tamamlayır. Nəhayət, Poelhekke və Wache kimi yeni makro-mikro əlaqə quran yanaşmalarla paralel olaraq, bizim dizaynın üstünlüyü təhlükəsizlik motivli şoklardan istifadə etməklə daha sərt səbəb-nəticə şərhinə imkan verməsidir [13, s.7].

Dayanıqlıq yoxlamaları – Əsas nəticələr alternativ qiymətləndiricilərlə (heterogen müdaxilə effektlərinə davamlı DiD), alternativ pəncərələrlə (2–4 və 4–6 il), fərqli klasterləşdirmə sxemləri ilə və plasebo tədbir tarixləri ilə dayanıqlı (*robust*) qalır. Bundan əlavə, yalnız yerli (*domestic*) VC-nin artımı ilə kompensasiya ehtimalı nəzərə alınsa da, keyfiyyət göstəricilərindəki mənfi təsirin saxlanılması biliyin dərinləşməsi kanalının daxili maliyyə ilə tam əvəzlənmədiyini göstərir. Bu, fraqmentasiyanın real iqtisadi xərcinin “miqdar”dan çox “keyfiyyət” üzərindən formalaşması qənaətini gücləndirir.

Nəticə

Bu tədqiqat geosiyasi parçalanmanın sərhədlərarası risk kapitalı (VC) və korporativ risk kapitalı (CVC) axınlarını təkcə həcm baxımından deyil, investor tərkibi və şəbəkə strukturu baxımından yenidən bölüşdürdüyünü, bu tərkib şokunun isə qəbul edən ölkələrdə innovasiya keyfiyyəti və orta müddətli məhsuldarlıq artımı üzərində səbəb-nəticə təsirləri yaratdığını empirik olaraq sübut edir. Əsas nəticələrə görə, investisiya yoxlanışı (seçimi), sanksiyalar və ixrac nəzarətləri kimi təhlükəsizlik yönümlü siyasət tədbirləri sərhədlərarası sövdələşmələri xüsusən CVC kanalında daha kəskin şəkildə məhdudlaşdırır, eyni zamanda investor portfelini geosiyasi baxımdan “strateji uyğun” tərəflərə doğru yönəldir. Lakin həcmin qismən əvəzlənməsi baş versə belə, sərhədlərarası şəbəkələrin zəifləməsi biliyin dərinləşməsi kanalını zədələyir: innovasiyanın kəmiyyətindən çox keyfiyyət göstəricilərində (normallaşdırılmış istinadlar, yüksək təsirli patent ehtimalı, patent ailəsi genişliyi və bazardan çıxış dinamikası) davamlı mənfi dəyişikliklər müşahidə olunur. Bu keyfiyyət şoku 3-5 illik dövrdə ÜAM artımında ölçülə bilən itkilərə çevrilir və beləliklə, geoiqtisadi parçalanmanın rifah itkilərinin mikro mexanizmlərini aşkarlayır.

Nəticələrin nəzəri-praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, innovasiya ekosistemində maliyyə axınlarının “mənbə keyfiyyəti” və şəbəkə xüsusiyyətləri makro məhsuldarlıq üçün kritik rol oynayır. Siyasət baxımından, təhlükəsizlik məqsədləri ilə tətbiq edilən məhdudiyyətlərin texnoloji suverenlik və riskin azaldılması faydaları ilə yanaşı, innovasiya keyfiyyətinə və ortamüddətli ÜAM artımına yaratdığı potensial itkilər də nəzərə alınmalıdır. Bu, xüsusən erkən mərhələ maliyyələşməsinin, yüksək qeyri-maddi kapital tutumlu sahələrin və qlobal sindikatlaşma şəbəkələrinə daha çox bağlı ekosistemlərin daha həssas ola biləcəyini göstərir. Praktiki nəticə kimi, qəbul edən ölkələr üçün innovasiya siyasəti yalnız yerli kapitalı artırmağa deyil, həm də beynəlxalq şəbəkə bağlantılarını qoruyan, riskləri hədəfli idarə edən və alternativ “uyğun” şəbəkələrdə bilik dərinliyini artıran institusional çərçivə həllərinə yönəlməlidir.

Gələcək tədqiqatlar üçün bir neçə istiqamət təklif olunur: (i) şəbəkə mexanizmlərinin daha incə identifikasiyası üçün investor–firma–işçi mobilliyi məlumatlarının əlavə edilməsi, biliklərin yayılma effektlərinin insan kapitalı kanalı ilə ölçülməsi; (ii) parçalanmanın qlobal dəyər zəncirləri və qeyri-maddi aktivlərin (məsələn, proqram təminatı, məlumat, brend) sərhədlərarası təşkilatlanması üzərində yaratdığı ikinci dərəcəli təsirlərin modelləşdirilməsi; (iii) təhlükəsizlik yönümlü məhdudiyyətlərə firmaların endogen uyğunlaşma strategiyalarının (birgə investisiya, yerli tərəfdaş seçimi, texnologiya modulluğu) struktur modellərlə qiymətləndirilməsi; (iv) inkişaf etməkdə olan bazarlarda innovasiya maliyyəsinin əvəzlənmə imkanlarının (dövlət fondları, inkişaf bankları, diaspor kapitalı) məhsuldarlıq nəticələri ilə müqayisəli təhlili. Bu istiqamətlər parçalanma

mühitində innovasiya maliyyəsinin optimal tənzimlənməsi və məhsuldarlığın qorunması üçün daha dəqiq siyasət nəticələri çıxarmağa imkan verəcək.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ackerberg, D. A., Caves, K. və Frazer, G. (2015), Identification properties of recent production function estimators, Econometrica, 83(6), 2411-2451.
2. Akcigit, U., Ates, S. T., Lerner, J., Townsend, R. R. və Zhestkova, Y. (2024), Fencing off Silicon Valley: Cross-border venture capital and technology spillovers, Journal of Monetary Economics, 141(C), 14-39.
3. Akcigit, U., Ates, S. T., Lerner, J., Townsend, R. R. və Zhestkova, Y. (2020), Fencing off Silicon Valley: Cross-border venture capital and technology spillovers, NBER Working Paper No. 27828, National Bureau of Economic Research, Cambridge, MA.
4. Aiyar, S., Ilyina, A. və b. (2023), Geoeconomic Fragmentation and the Future of Multilateralism, IMF Staff Discussion Note SDN/2023/001, International Monetary Fund, Washington, DC.
5. Bailey, M. A., Strezhnev, A. və Voeten, E. (2017), Estimating dynamic state preferences from United Nations voting data, Journal of Conflict Resolution, 61(2), 430–456.
6. Caldara, D. və Iacoviello, M. (2022), Measuring geopolitical risk, American Economic Review, 112(4), 1194–1225.
7. Callaway, B. və Sant'Anna, P. H. C. (2021), Difference-in-differences with multiple time periods, Journal of Econometrics, 225(2), 200–230.
8. Eichenauer, V. Z. və Wang, F. (2024), Foreign investment screening and cross-border investment, CESifo Working Paper No. 11538, CESifo, Munich.
9. Kortum, S. və Lerner, J. (2000), Assessing the contribution of venture capital to innovation, The RAND Journal of Economics, 31(4), 674-692.
10. Lerner, J. və Nanda, R. (2020), Venture capital's role in financing innovation: What we know and how much we still need to learn, Journal of Economic Perspectives, 34(3), 237–261.
11. Levinsohn, J. və Petrin, A. (2003), Estimating production functions using inputs to control for unobservables, The Review of Economic Studies, 70(2), 317–341.
12. Olley, G. S. və Pakes, A. (1996), The dynamics of productivity in the telecommunications equipment industry, Econometrica, 64(6), 1263-1297.
13. Poelhekke, S. və Wache, B. (2025), The impact of venture capital on economic growth (Revision: January 2025), Tinbergen Institute Discussion Paper TI 2023-050/VIII, Tinbergen Institute.
14. Sun, L. və Abraham, S. (2021), Estimating dynamic treatment effects in event studies with heterogeneous treatment effects, Journal of Econometrics, 225(2), 175-199.

Азер Азад оглы Амиров
Докторант Институт экономики
Министерства науки и образования
Азербайджанской Республики
E-mail: amirovazer@hotmail.com

Ограждая фронтирные финансы: геополитическая фрагментация, трансграничный венчурный капитал и среднесрочный рост производительности

Резюме

Цель исследования - определить, как геополитическая фрагментация перераспределяет трансграничные потоки венчурного капитала (VC) и корпоративного венчурного капитала (CVC), а также выявить причинно-следственные эффекты изменений в составе инвесторов

(согласованные vs. несогласованные) на качество инноваций и среднесрочный рост производительности в странах-реципиентах.

Методология исследования - Используются микроданные по сделкам VC/CVC на уровне транзакций, интегрированные с патентными показателями (цитирования, нормализованные индикаторы качества, размер патентной семьи) и оценками производительности на уровне фирмы (ОФП/TFP на основе производственной функции); идентификация строится на квазиэкспериментальной вариации, обусловленной геополитическими политическими шоками, включая режимы инвестиционного скрининга, санкции и экспортный контроль (event-study, ступенчатые DiD и DDD-дизайны).

Важность исследовательского приложения - Результаты показывают, что ограничения финансовых потоков, мотивированные соображениями безопасности, могут снижать «сетевое качество» инновационного финансирования, приводя к среднесрочным издержкам для качества инноваций и роста ОФП/TFP; выводы формируют обоснование для институционального дизайна, ориентированного на целевое управление рисками в инновационной политике.

Результаты исследования - Геополитические ограничения сокращают трансграничные сделки VC/CVC (особенно по каналу CVC) и сдвигают состав инвесторов в сторону геополитически «согласованных»; даже при частичном замещении общего объёма ослабление трансграничных сетей сопровождается ухудшением показателей качества инноваций и приводит к измеримым потерям в темпах роста ОФП/TFP в окне 3–5 лет.

Научная новизна исследования - Статья концептуализирует VC и CVC как «сетевовстроенный инновационный капитал», разграничивая каналы углубления капитала и углубления знаний; операционализирует фрагментацию не как падение потоков, а как изменение композиции инвесторов, и причинно-следственно оценивает связь между этим композиционным шоком, качеством инноваций и среднесрочной производительностью на основе микроданных.

Ключевые слова: Геополитическая фрагментация, трансграничный венчурный капитал, общая факторная производительность.

Azar Azad Amirov
PhD of Institute of Economics, Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan
E-mail: amirovazer@hotmail.com

Fencing Off Frontier Finance: Geopolitical Fragmentation, Cross-Border Venture Capital, and Medium-Run Productivity Growth

Summary

The purpose of the research - This article aims to identify how geopolitical fragmentation reallocates cross-border venture capital (VC) and corporate venture capital (CVC) and to estimate the causal effects of changes in investor composition (aligned vs. non-aligned) on recipient-country innovation quality and medium-run productivity growth.

The methodology of the research- Deal-level VC/CVC microdata are integrated with patent-based indicators (citations, normalized quality metrics, patent family size) and firm-level productivity estimation (TFP based on production-function methods); identification exploits quasi-experimental variation from geopolitical policy shocks, including investment screening regimes, sanctions, and export controls, using event-study, staggered DiD, and DDD designs.

The practical importance of the research - The findings indicate that security-driven restrictions can weaken the “network quality” of innovation finance, generating medium-run costs for innovation quality and TFP growth; the results provide guidance for institutional design in

innovation policy focused on targeted risk management.The results of the research.

The scientific novelty of research - Geopolitical restrictions reduce cross-border VC/CVC deals (with stronger effects in the CVC channel) and shift investor composition toward geopolitically “aligned” sources; even when total volumes are partially substituted, the weakening of cross-border networks lowers innovation quality metrics and translates into measurable losses in TFP growth over a 3–5 year window.

Scientific novelty of the research - The paper conceptualizes VC and CVC as “network-embedded innovation capital,” distinguishing capital-deepening from knowledge-deepening channels; it operationalizes fragmentation as a change in investor composition rather than merely a fall in inflows, and causally links this composition shock to innovation quality and medium-run productivity using microdata.

Key words: Geopolitical fragmentation, cross-border venture capital, total factor productivity.

UOT: 657

Mirhəmid Zaur oğlu HƏSƏNOV
Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyasının magistrantı
E-mail: hasanovmirhamid06@icloud.com

Elmi rəhbər: i.f.d. Vüsalə Musa qızı BABAYEVA
Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyasının müəllimi
E-mail: vusalababayeva2212@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.38

AZƏRBAYCANDA KİÇİK VƏ ORTA MÜƏSSİSƏLƏR ÜÇÜN MÜHASİBAT UÇOTU SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan iqtisadiyyatında kiçik və orta müəssisələrin (KOB-ların) rolunun artması fonunda onların mühasibat uçotu sistemlərinin mövcud vəziyyətinin təhlili və müasirləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Qeyri-neft sektorunda KOB-ların əlavə dəyər və məşğulluqda payının artım dinamikası araşdırılmış, müasir mühasibat uçotunun idarəetmə qərarlarına və maliyyə resurslarına çıxışa təsiri əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın metodologiyası elmi abstraksiya, analiz, sintez, statistik müqayisə və ümumiləşdirmə metodlarına əsaslanmışdır. Eyni zamanda, KOB-lar üçün mühasibat uçotu sahəsində mövcud beynəlxalq təcrübə, xüsusilə IFRS for SMEs standartlarının tətbiqi ilə bağlı yanaşmalar nəzərdən keçirilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti baxımından əldə olunan nəticələr KOB-larda mühasibat uçotu sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, maliyyə şəffaflığının artırılması, risklərin daha düzgün qiymətləndirilməsi və maliyyə axınlarının effektiv idarə olunması istiqamətində praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Araşdırma nəticələrindən dövlət dəstəyi mexanizmlərinin formalaşdırılmasında, peşəkar təlim proqramlarının hazırlanmasında və sadələşdirilmiş uçot alətlərinin tətbiqində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, rəqəmsallaşma hesabatların operativliyini və dəqiqliyini artırsa da, IFRS for SMEs standartlarının tətbiqi yüksək xərclər, texniki bilik çatışmazlığı və ənənəvi uçot yanaşmaları ilə məhdudlaşır. Bu baxımdan KOB-ların mühasibat uçotunun modernləşdirilməsi üçün dövlət dəstəyi və institusional mexanizmlərin gücləndirilməsi zəruridir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi KOB-ların iqtisadiyyatda artan rolunu nəzərə alaraq, müasir mühasibat uçotu sistemlərinin tətbiqi problemlərinin kompleks şəkildə təhlil edilməsi və bu problemlərin aradan qaldırılması üçün institusional və praktiki yanaşmaların əsaslandırılmasından ibarətdir. Araşdırmada KOB-ların maliyyə idarəetməsinin gücləndirilməsi üçün rəqəmsallaşma və beynəlxalq standartların uyğunlaşdırılması üzrə konseptual istiqamətlər müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: mühasibat uçotu, KOB-lar, rəqəmsallaşma, IFRS, mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsi.

Giriş

Azərbaycan iqtisadiyyatında KOB-ların payı son illərdə əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. 2018-ci ildə əlavə dəyərin cəmi 13,4%-i və məşğulluğun 42,9%-i KOB-ların payına düşürdü, lakin 2024-cü ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq 18,5% və 45,3% olmuşdur. Bu dinamika dövlətin iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində apardığı siyasətin, eləcə də KOB-ların inkişafına yönəlmiş institusional mexanizmlərin genişlənməsinin real nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Xüsusilə qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayının artması mühasibat uçotunun keyfiyyətinə və təşkili səviyyəsinə olan tələbləri də yüksəltmişdir.

KOB-ların davamlı inkişafı üçün şəffaf və etibarlı mühasibat uçotu mühüm şərt hesab olunur. Praktikada müəssisələrin maliyyə resurslarına çıxışı, vergi öhdəliklərinin düzgün icrası və biznes tərəfdaşları ilə münasibətlərin formalaşması birbaşa mühasibat hesabatlarının keyfiyyəti ilə əlaqəlidir. Məhz bu səbəbdən mühasibat uçotu yalnız texniki uçot mexanizmi deyil, eyni zamanda idarəetmə və qərarvermə üçün əsas informasiya mənbəyi kimi çıxış edir. Lakin KOB-larda resurs məhdudiyyəti, peşəkar kadr çatışmazlığı və texnoloji imkanların qeyri-bərabərliyi mühasibat uçotunun təşkili prosesində müəyyən çətinliklər yaradır.

Azərbaycanın mühasibat uçotuna dair hüquqi çərçivəsi 2018-ci il Mülki Məcəllə və “Mühasibat uçotu haqqında” Qanunla müəyyən edilir. Bu çərçivə daxilində böyük müəssisələr üçün IFRS, orta müəssisələr üçün IFRS for SMEs, kiçik və mikro müəssisələr üçün isə sadələşdirilmiş uçot qaydaları tətbiq olunur. Normativ baxımdan bu yanaşma çevik görünməsinə baxmayaraq, praktiki tətbiq səviyyəsində standartların tam mənimsənilməsi və vahid uçot mədəniyyətinin formalaşması hələ də aktual məsələ olaraq qalır.

Son illərdə rəqəmsal texnologiyaların geniş yayılması mühasibat uçotunun təşkili və aparılması formasına da təsir göstərmişdir. KOB-lar getdikcə daha çox bulud əsaslı mühasibat proqramlarına, elektron vergi sistemlərinə və avtomatlaşdırılmış hesabat alətlərinə müraciət edirlər. Bu proses uçotun operativliyini artırsa da, eyni zamanda məlumat təhlükəsizliyi, kadr hazırlığı və texniki uyğunlaşma kimi yeni suallar ortaya çıxarır. Belə bir şəraitdə KOB-lar üçün mövcud mühasibat uçotu sisteminin nə dərəcədə effektiv olduğu və hansı istiqamətlər üzrə təkmilləşdirilməsinin zəruri olduğu ayrıca araşdırma tələb edir.

Bu baxımdan məqalənin məqsədi Azərbaycanda KOB-lar üçün mühasibat uçotu sisteminin mövcud vəziyyətini təhlil etmək və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdir. Araşdırma çərçivəsində normativ-hüquqi baza, beynəlxalq təcrübə və son illərdə aparılmış empirik tədqiqatların nəticələri nəzərdən keçirilir. Metodoloji baxımdan məqalədə müqayisəli təhlil, sistemləşdirmə və elmi ədəbiyyatın icmalı üsullarından istifadə olunmuşdur ki, bu da mövzunun həm nəzəri, həm də praktik aspektlərini daha aydın şəkildə ortaya qoymağa imkan verir.

Mühasibat uçotunun normativ bazası və IFRS tətbiqi

Azərbaycanda mühasibat uçotu sistemləri dövlət nəzarəti altında formalaşır və mərhələli şəkildə qlobal maliyyə hesabatı standartları ilə uyğunlaşdırılır. Mövcud qanunvericilik müəssisələrin ölçüsünü və fəaliyyət miqyasını nəzərə alaraq diferensial yanaşma tətbiq etməyə imkan verir ki, bu da KOB-lar üçün uçot yükünün nisbətən azaldılmasına xidmət edir. Mühasibat uçotuna dair tələblərin müəssisə ölçüsünə görə fərqləndirilməsi hesabat xərclərinin optimallaşdırılması və resurslardan daha səmərəli istifadə baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır [3, s.6]. Bu yanaşma, eyni zamanda, kiçik və orta müəssisələrin hüquqi və maliyyə mühitinə daha rahat uyğunlaşmasına şərait yaradır.

IFRS for SMEs standartları beynəlxalq təcrübədə KOB-lar üçün nəzərdə tutulmuş sadələşdirilmiş maliyyə hesabatı modeli kimi qəbul olunur. Bu standartlar tam IFRS-lə müqayisədə daha az hesabat tələbləri irəli sürür və KOB-ların əməliyyat xüsusiyyətlərini nəzərə alır. Azərbaycanda IFRS for SMEs-in tətbiqi mühasibat uçotunun şəffaflığının artırılmasına, maliyyə məlumatlarının müqayisəliliyinin təmin olunmasına və hesabatların beynəlxalq investorlar üçün daha anlaşıqlı olmasına imkan yaradır. Bununla belə, praktik tətbiq mərhələsində bir sıra struktur və institusional çətinliklər müşahidə olunur [2, s.7].

Araşdırmalar göstərir ki, IFRS for SMEs-in tətbiqi zamanı əsas problemlərdən biri standartların tətbiqi ilə bağlı xərclərin nisbətən yüksək olmasıdır. Kiçik və orta müəssisələr üçün yeni uçot sistemlərinə keçid əlavə proqram təminatı, mühasiblərin yenidən hazırlanması və metodiki dəstək tələb edir. Digər tərəfdən, mühasiblərin bir hissəsinin beynəlxalq standartlar üzrə praktik təcrübəsinin məhdud olması tətbiq prosesini ləngidir və standartların formal şəkildə icra olunmasına səbəb ola bilir [9, s.7]. Standartların texniki mürəkkəbliyi də xüsusilə mikro və kiçik müəssisələr üçün əlavə çətinlik yaradır.

Bununla yanaşı, IFRS-in tətbiqi uzunmüddətli perspektivdə KOB-lar üçün mühüm üstünlüklər

formalaşdırır. Beynəlxalq standartlara uyğun hazırlanmış maliyyə hesabatları investorlar və kredit təşkilatları üçün etibarlılığı artırır, maliyyə risklərinin daha düzgün qiymətləndirilməsinə şərait yaradır və xarici kapitalın cəlb olunmasını asanlaşdırır. Bu amil xüsusilə ixrac yönümlü və genişlənmə mərhələsində olan KOB-lar üçün əhəmiyyətlidir.

Cədvəl 1.

KOB sektor göstəriciləri (2018–2024)

Göstəricilər	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Əlavə dəyər payı (%)	13,4	14,9	16,7	16,4	13,9	18,0	18,5
İşçi qüvvəsi payı (%)	42,9	43,7	42,1	41,8	41,8	44,0	45,3
Qeyri-neft sektoru üzrə işçi payı (%)	45,0	53,6	43,8	43,2	43,1	45,3	46,4
KOB-ların sayı (min)	244.9	271,3	316,4	355,9	377,8	401,1	424,4

Mənbə: *SME platform məlumatları (2018) və KOBİA (2023) statistika hesabatları.*

Cədvəldə təqdim olunan göstəricilər 2018–2024-cü illər ərzində KOB-ların Azərbaycan iqtisadiyyatında rolunun ardıcıl şəkildə gücləndiyini göstərir. Xüsusilə əlavə dəyər payının 2018-ci ildəki 13,4%-dən 2024-cü ildə 18,5%-ə yüksəlməsi KOB-ların iqtisadi artımda iştirak səviyyəsinin artdığını və onların dəyəryaratma qabiliyyətinin gücləndiyini təsdiqləyir. 2020–2022-ci illərdə müşahidə olunan nisbi azalma qlobal iqtisadi qeyri-sabitlik və pandemiya ilə əlaqələndirilə bilər, lakin 2023–2024-cü illərdə göstəricilərin bərpa olunması sektorun adaptasiya potensialının yüksək olduğunu göstərir.

İşçi qüvvəsi payı göstəriciləri də oxşar tendensiyanı əks etdirir. 2018–2022-ci illərdə müəyyən dalğalanmalar müşahidə edilsə də, 2023-cü ildə bu göstərici 44%, 2024-cü ildə isə 45,3% səviyyəsinə çatmışdır. Bu artım KOB-ların məşğulluğun təmin edilməsində əsas rol oynadığını və əmək bazarında mövqelərinin möhkəmləndiyini göstərir. Qeyri-neft sektoru üzrə məşğulluq payının 2024-cü ildə 46,4%-ə yüksəlməsi isə KOB-ların iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi prosesində aparıcı mövqedə olduğunu bir daha təsdiqləyir.

KOB-ların sayında müşahidə olunan artım xüsusilə diqqətəlayiqdir. 2018-ci ildə 244,9 min olan KOB-ların sayı 2024-cü ildə 424,4 minə çatmışdır ki, bu da altı il ərzində təxminən 73 %-lik artım deməkdir. Bu dinamika sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndiyini və biznes mühitinin nisbətən əlverişli istiqamətdə inkişaf etdiyini göstərir. Eyni zamanda, müəssisələrin sayının sürətlə artması mühasibat uçotu, maliyyə hesabatları və vergi nəzarətinə olan tələbləri daha da artırır [6, s.9].

Ümumilikdə, 2024-cü il məlumatları KOB sektorunun həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından inkişaf etdiyini nümayiş etdirir. Artan əlavə dəyər, məşğulluq və müəssisə sayı mühasibat uçotunun daha şəffaf, operativ və standartlara uyğun şəkildə təşkili zərurətini gücləndirir. Bu baxımdan, mövcud tendensiyalar KOB-lar üçün mühasibat uçotu sisteminin təkmilləşdirilməsinin təkcə texniki məsələ deyil, iqtisadi inkişafın davamlılığı baxımından strateji əhəmiyyət daşıdığını göstərir.

Bu artım tendensiyası mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarına olan tələbləri daha da sərtləşdirir. Müəssisələrin sayının və iqtisadi aktivliyinin artması vergi öhdəliklərinin, maliyyə axınlarının və dövlət nəzarət mexanizmlərinin daha dəqiq və şəffaf idarə olunmasını zəruri edir. Bu baxımdan, normativ bazanın təkmilləşdirilməsi və IFRS for SMEs-in praktik tətbiqinin genişləndirilməsi KOB sektorunun sağlam və dayanıqlı inkişafı üçün vacib şərt kimi çıxış edir.

Rəqəmsallaşma və müasir texnologiyaların təsiri

Rəqəmsal texnologiyalar mühasibat uçotunun strukturunu dəyişir. Tədqiqatlar göstərir ki, rəqəmsallaşma məlumatların dəqiqliyini, vaxtında hesabatlılığı və xərclərin optimallaşdırılmasını təmin edir [7, s.10]. Bulud əsaslı proqramlar və avtomatlaşdırılmış sistemlər kağız sənədləşməsini əvəz edir, mühasiblərə real vaxt rejimində məlumatlara çıxış imkanı yaradır və səhvlərin sayını azaldır. Bununla yanaşı, süni intellekt alqoritmləri böyük həcmdə maliyyə məlumatlarını təhlil edərək qərarvermə prosesini sürətləndirir. Bu dəyişikliklər KOB-ların hesabat keyfiyyətini yüksəldir və idarəetmə effektivliyini artırır.

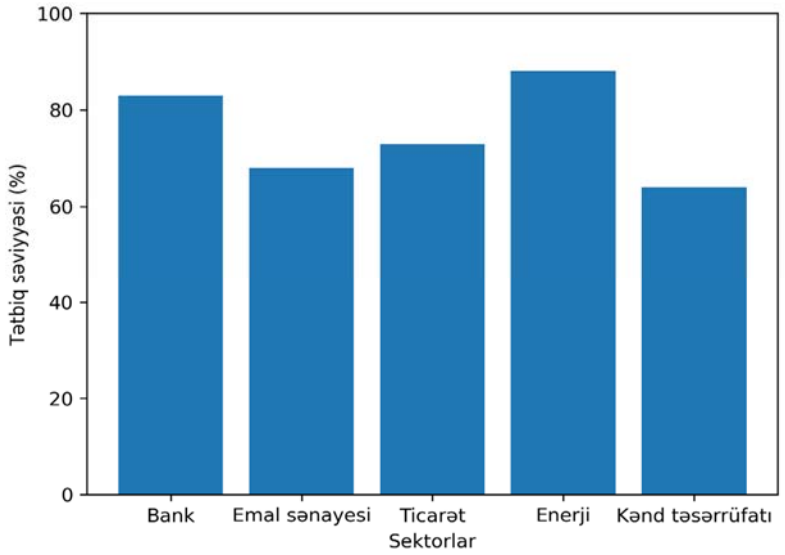
Cədvəl 2.

Rəqəmsallaşmanın KOB-lar üçün üstünlükləri

Faydalar	Əsas mənbələr	Qısa təsvir
Məlumatın dəqiqliyi	Kusumawardhani və digərləri (2024)	Rəqəmsallaşma hesabat məlumatlarını dəqiqləşdirir
Vaxtında hesabatlılıq	Kusumawardhani və digərləri (2024)	Rəqəmsal sistemlər vaxtında hesabat hazırlamağı asanlaşdırır
Xərclərin azalması	Kusumawardhani və digərləri (2024)	Avtomatlaşdırılmış proseslər xərcləri azaldır, məhsuldarlığı artırır
Qərarvermənin təkmilləşməsi	Kusumawardhani və digərləri (2024)	Dəqiq və vaxtında məlumatlar idarəetmə qərarlarının keyfiyyətini artırır

Mənbə: *Kusumawardhani F. K., 2024, materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.*

Bu cədvəl rəqəmsallaşmanın əsas üstünlüklərini qısa şəkildə təsvir edir. Rəqəmsal sistemlər yalnız hesabatın vaxtında hazırlanmasını deyil, həm də əməliyyat xərclərinin azalmasını təmin edir. Tədqiqatlar göstərir ki, rəqəmsal texnologiyalar idarəetmə hesabatlarının dəqiqliyini və şəffaflığını artırır, nəticədə qərarvermə prosesi təkmilləşir [7, s.11].

Qrafik 1. Müasir mühasibat sistemlərinin sektorlar üzrə tətbiqi (Azərbaycan, 2024)
Mənbə: *Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA). (2024).*

Qrafik KOBİA-nın 2024-cü il üzrə hesabatında təqdim olunan sektoral rəqəmsallaşma və mühasibat sistemlərinin tətbiqi göstəriciləri əsasında tərtib edilmişdir. Məlumatlar göstərir ki, müasir mühasibat sistemlərinin tətbiqi enerji və bank sektorlarında daha yüksək səviyyədədir. Bu, həmin sahələrdə fəaliyyət göstərən müəssisələrin tənzimləyici tələblərə daha sıx bağlı olması və rəqəmsal maliyyə idarəetmə alətlərindən geniş istifadə etməsi ilə izah olunur. Emal sənayesi və ticarət sektorlarında tətbiq səviyyəsi orta göstəricilərlə xarakterizə olunur, kənd təsərrüfatı sektorunda isə struktur və texniki məhdudiyyətlər səbəbindən nisbətən aşağıdır [6, s.9].

Mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsi üzrə problemlər və perspektivlər

Rəqəmsallaşma və beynəlxalq standartların tətbiqi mühasibat uçotunu keyfiyyətcə yeni mərhələyə çıxarsa da, KOB-lar üçün bu proses bir sıra praktiki çətinliklərlə müşayiət olunur. Xüsusilə IFRS for SMEs standartlarının tətbiqi ilkin mərhələdə əlavə maliyyə xərcləri tələb edir ki, bu da kiçik və mikro müəssisələr üçün ciddi yük yaradır. Yeni proqram təminatının alınması, uçot sistemlərinin yenilənməsi və mühasiblərin hazırlanması ilə bağlı xərclər KOB-ların maliyyə imkanlarını üstələyə bilir. Nəticədə bəzi müəssisələr standartların tələblərini tam tətbiq etmək əvəzinə,

yalnız formal uyğunlaşma yolu seçirlər [9, s.7].

Digər mühüm problem peşəkar kadr potensialı ilə bağlıdır. Kiçik müəssisələrin əksəriyyəti daimi peşəkar mühasib saxlamaq imkanına malik deyil və bu da uçotun keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Mövcud mühasiblərin bir hissəsinin IFRS və müasir rəqəmsal mühasibat texnologiyaları üzrə bilikləri məhdud qalır. Bu vəziyyət standartların tətbiqində texniki səhvlərə, maliyyə məlumatlarının düzgün interpretasiya olunmamasına və uçotun operativliyinin azalmasına səbəb olur. Sahibkarların da bir qismi mühasibat uçotunu yalnız vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi vasitəsi kimi qəbul edir və onun idarəetmə qərarları üçün əhəmiyyətini kifayət qədər qiymətləndirmir.

Təhlillər göstərir ki, KOB-ların əhəmiyyətli hissəsi hələ də ənənəvi kağız-əsaslı uçot sistemlərindən istifadə edir və rəqəmsal həllərə keçidə ehtiyatla yanaşır. Bu, təkcə maliyyə və texniki imkanlarla deyil, həm də psixoloji amillərlə əlaqəlidir. Dəyişikliklərə qarşı müqavimət, yeni sistemlərə etimadsızlıq və əlavə nəzarət qorxusu rəqəmsallaşmanın sürətini zəiflədir [3, s.6]. Nəticədə mühasibat uçotu müasir tələblərə tam cavab vermir və məlumatların operativliyi məhdudlaşır.

Bu problemlərin aradan qaldırılmasında dövlət dəstəyi və maarifləndirmə tədbirləri xüsusi rol oynayır. Dövlət qurumları və peşə birlikləri tərəfindən təşkil edilən davamlı təlim proqramları mühasiblərin və sahibkarların bilik səviyyəsinin artırılmasına xidmət etməlidir. IFRS for SMEs standartlarının daha anlaşıqlı formada izah edilməsi və praktik nümunələrlə müşayiət olunması tətbiq prosesini asanlaşdıra bilər. Eyni zamanda, sadələşdirilmiş hesabat modellərinin və bulud əsaslı mühasibat proqramlarının təşviqi KOB-ların xərclərini azaltmaqla yanaşı, uçotun keyfiyyətini də yüksəldə bilər [5, s.11].

Perspektiv baxımından, IFRS for SMEs standartlarının tətbiqi üçün texniki dəstək mexanizmlərinin genişləndirilməsi və müəyyən subsidiyaların verilməsi məqsədəuyğun görünür. Kiçik müəssisələr üçün xüsusi elektron portalların və məsləhət xidmətlərinin yaradılması mühasibat uçotu ilə bağlı praktiki problemlərin operativ həllinə imkan yarada bilər. Bu cür yanaşma KOB-ların mühasibat uçotu sistemini tədricən təkmilləşdirərək, həm onların maliyyə dayanıqlığını gücləndirə, həm də ölkə üzrə vahid və şəffaf uçot mühitinin formalaşmasına töhfə verə bilər.

Cədvəl 3.

IFRS for SMEs tətbiqində problemlər və təkmilləşdirmə istiqamətləri

Problem və maneələr	Təsvir	Təkmilləşdirmə istiqamətləri
İmplementasiya xərcləri	Təlim və proqram yeniləmələri üçün yüksək xərclər	Dövlət subsidiyaları və təlim proqramları ilə maliyyə yükünün azaldılması
Texniki biliklərin azlığı	Mühasiblərin və işçilərin IFRS üzrə biliklərinin məhdudluğu	Peşəkar inkişaf və davamlı təlimlərin təşkili
Standartların mürəkkəbliyi	IFRS standartları KOB-lar üçün mürəkkəb və detallar çoxdur	IFRS for SMEs kimi sadələşdirilmiş standartların tətbiqi
Dəyişiklik müqaviməti	Ənənəvi praktikadan imtina etmək istəksizliyi	Dəyişikliklərə qarşı müqavimətin azaldılması üçün maarifləndirmə
Resurs çatışmazlığı	Maliyyə və insan resurslarının məhdudluğu	KOB-lar üçün resurs və texniki dəstək proqramlarının yaradılması

Mənbə: *Mamedov R., & Aliyev S. 2025: materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.*

Cədvəl IFRS for SMEs standartının tətbiqində qarşılaşan əsas maneələri və təkmilləşdirmə tədbirlərini göstərir. Yüksək xərclər və texniki bilik çatışmazlığı dövlət subsidiyaları və peşəkar təlim proqramları ilə azaldıla bilər. Standartların mürəkkəbliyi qarşısında IFRS for SMEs kimi sadələşdirilmiş qaydalar və elektron hesabat platformaları KOB-ların işini asanlaşdıracaq.

Nəticə

Aparılan araşdırma göstərir ki, müasir mühasibat uçotu sistemləri KOB-ların davamlı inkişafı və iqtisadi mühitdə mövqelərinin möhkəmlənməsi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Son illərdə

KOB-ların əlavə dəyər və məşğulluq göstəricilərinin artması bu müəssisələrin iqtisadi sistemdə rolunun keyfiyyət baxımından dəyişdiyini göstərir və mühasibat uçotuna olan tələbləri artırır. Bu şəraitdə mühasibat uçotu təkcə hesabatvermə vasitəsi deyil, eyni zamanda idarəetmə və qərarvermə proseslərinin əsas elementinə çevrilir.

Araşdırma nəticələri rəqəmsal mühasibat uçotu sistemlərinin tətbiqinin uçotun dəqiqliyini, şəffaflığını və operativliyini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltdiyini göstərir. Avtomatlaşdırılmış uçot və elektron hesabatlılıq maliyyə məlumatlarının vaxtında əldə olunmasını təmin etsə də, maliyyə və texniki imkanların məhdudluğu səbəbindən bu proses bütün KOB-lar üzrə eyni səviyyədə həyata keçirilmir. Xüsusilə kiçik və mikro müəssisələrdə rəqəmsallaşma daha yavaş irəliləyir.

IFRS for SMEs standartlarının tətbiqi KOB-lar üçün uyğunlaşdırılmış normativ çərçivə yaratsa da, praktikada əlavə maliyyə xərcləri, kadr hazırlığı və metodiki dəstək ehtiyacı bu prosesi çətinləşdirir. Standartların mürəkkəbliyi və tətbiq mexanizmlərinin tam aydın olmaması bəzi hallarda uçotun formal xarakter almasına və məlumatların keyfiyyətinin zəifləməsinə səbəb olur.

Bu baxımdan, dövlət dəstəyi və institusional mexanizmlərin gücləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Davamlı təlim proqramları, texniki və metodiki dəstək, eləcə də sadələşdirilmiş və rəqəmsal uçot alətlərinin genişləndirilməsi KOB-ların mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsini sürətləndirə bilər. Ümumilikdə, mühasibat uçotu sisteminin inkişafı normativ-hüquqi, texnoloji və institusional yanaşmaların uzlaşdırılmasını tələb edir və bu istiqamətdə atılacaq ardıcıl addımlar KOB-ların maliyyə dayanıqlığına və ölkə iqtisadiyyatının balanslı inkişafına müsbət təsir göstərə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Alex A. O. O. Impact of accounting software adoption on financial reporting quality. International Knowledge and Research Journal of Multidisciplinary Studies, 2025, 122–130.
2. Ayaphila A., et al. Evaluating the impact of cloud computing on SME performance: A systematic review. Sustainability, 2024, 13(4), p.1846.
3. Guliyeva L. B. The nature of the financial reporting environment in Azerbaijan. TIM Journal of Economic Studies, 2024, 245–253.
4. IFAC. (2018). Law on Accounting of the Republic of Azerbaijan.
5. Ismayilova K. Digital transformation in Azerbaijani businesses: Current trends and future prospects. Baku Business Review, 2023, 12(1), pp.112–128.
6. Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA). Azərbaycanda kiçik və orta biznesin inkişaf göstəriciləri və rəqəmsallaşma meyilləri. Bakı. 2024
7. Kusumawardhani F. K., Ratmono D., Wibowo S. T., Darsono D., Widyatmoko, S., & Rokhman N. The impact of digitalization in accounting systems on information quality, cost reduction and decision making: Evidence from SMEs. International Journal of Data and Network Science, 2024, 8, pp.1111–1116.
8. Lin E. T. W., et al. The influence of accounting information system on financial performance of small and medium-sized enterprises in Kangar, Perlis. Journal of Accounting and Finance Studies, 2024, pp.64–77.
9. Mamedov R., & Aliyev S. Challenges in implementing IFRS for SMEs: Evidence from emerging markets. Journal of International Accounting Research, 2025, 120–199.
10. Ogundajo G. O., Odunayo J., Osunsusi A. K., Desi A., & Oyedokun G. E. Digitalized accounting system: Revamping small and medium enterprises financial reporting system. American Journal of Humanities and Social Sciences Research, 2023, 6(3), pp.99–113.
11. Rukmana R., et al. Accounting information systems adoption in small and medium enterprises: A bibliometric review. Journal of Accounting Information Systems, 2023, pp.170–315.

Мирхамид Заур оглы Гасанов
магистрант Азербайджанской Академии Труда и Социальных Отношений
E-mail: hasanovmirhamid06@icloud.com

Научный руководитель: к.э.н. Вюсаля Муса кызы Бабаева
преподаватель Азербайджанской Академии Труда и Социальных Отношений
E-mail: vusalababayeva2212@gmail.com

Руководство по улучшению системы бухгалтерского учета для Малых и Средних Предприятий в Азербайджане

Резюме

Цель исследования заключается в анализе текущего состояния систем бухгалтерского учета малых и средних предприятий (МСП) в условиях возрастающей роли МСП в экономике Азербайджана, а также в определении направлений их модернизации. В работе исследуется динамика роста доли МСП в создании добавленной стоимости и занятости в ненефтяном секторе, а также обосновывается влияние современного бухгалтерского учета на управленческие решения и доступ к финансовым ресурсам.

Методология исследования основана на методах научной абстракции, анализа, синтеза, статистического сравнения и обобщения. Кроме того, были рассмотрены существующие международные подходы в области бухгалтерского учета для МСП, в частности применение стандартов IFRS for SMEs.

Практическая значимость исследования заключается в возможности использования полученных результатов для совершенствования систем бухгалтерского учета МСП, повышения финансовой прозрачности, более точной оценки рисков и эффективного управления финансовыми потоками. Результаты исследования могут быть использованы при формировании механизмов государственной поддержки, разработке программ профессионального обучения и внедрении упрощенных инструментов учета.

Результаты исследования показывают, что цифровизация повышает оперативность и точность отчетности, однако применение стандартов IFRS for SMEs ограничивается высокими затратами, недостатком технических знаний и доминированием традиционных подходов к учету. В этой связи усиление государственной поддержки и институциональных механизмов является необходимым условием модернизации бухгалтерского учета МСП.

Оригинальность и научная новизна исследования заключаются в комплексном анализе проблем внедрения современных систем бухгалтерского учета с учетом возрастающей роли МСП в экономике, а также в обосновании институциональных и практических подходов к их решению. В исследовании определены концептуальные направления по усилению финансового управления МСП на основе цифровизации и адаптации международных стандартов.

Ключевые слова: бухгалтерский учет, МСП, цифровизация, IFRS, совершенствование бухгалтерского учета.

Mirhamid Zaur Hasanov
Master's student of the Azerbaijan Academy of Labor and Social Relations
E-mail: hasanovmirhamid06@icloud.com

Scientific Supervisor: PhD in Economics, Vusala Musa Babayeva
Lecturer at the Azerbaijan Academy of Labor and Social Relations
E-mail: vusalababayeva2212@gmail.com

Directions for improving the accounting system for Small and Medium Enterprises in Azerbaijan

Summary

The purpose of the study is to analyze the current state of accounting systems of small and medium-sized enterprises (SMEs) in the context of their growing role in the economy of Azerbaijan and to identify key directions for their modernization. The study examines the dynamics of SMEs' increasing share in value added and employment in the non-oil sector and substantiates the impact of modern accounting practices on managerial decision-making and access to financial resources.

The research methodology is based on scientific abstraction, analysis, synthesis, statistical comparison, and generalization methods. In addition, international approaches to accounting for SMEs, particularly the application of IFRS for SMEs standards, have been reviewed.

The practical significance of the research lies in the applicability of the obtained results to improving accounting systems of SMEs, enhancing financial transparency, more accurate risk assessment, and effective management of financial flows. The findings can be used in the development of government support mechanisms, professional training programs, and the implementation of simplified accounting tools.

The research results indicate that digitalization increases the timeliness and accuracy of financial reporting; however, the application of IFRS for SMEs is constrained by high costs, lack of technical expertise, and the prevalence of traditional accounting approaches. Therefore, strengthening government support and institutional mechanisms is essential for the modernization of SME accounting systems.

Originality and scientific novelty of the study consist in a comprehensive analysis of the problems related to the implementation of modern accounting systems, taking into account the growing role of SMEs in the economy, and in substantiating institutional and practical approaches to addressing these challenges. The study identifies conceptual directions for strengthening SME financial management through digitalization and the adaptation of international standards.

Key words: accounting, SMEs, digitalization, IFRS, improvement of accounting systems.

UOT: 338.36:338.33

Şəfiqə Fuat qızı RƏSULZADƏ
Azərbaycan Texniki Universiteti, doktorant
https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0002-7481-4966
shafiga.rasulzada@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.39

AZƏRBAYCANDA NƏQLİYYAT MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNSAN RESURSLARININ İDARƏ EDİLMƏSİ STRATEGİYASI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi müəssisələrin strateji məqsədlərinə nail olunması və onların rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün insan resurslarının idarə olunması strategiyalarının formalaşdırılmasına dair elmi-metodiki və praktik tövsiyələrin hazırlanmasıdır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti. Müasir biznes modellərinin formalaşması və onların həm yerli, həm də beynəlxalq şirkətlərdə tətbiqi təşkilati və kadr idarəetmə strategiyalarına dair mövcud elmi yanaşmaların yenidən nəzərdən keçirilməsini zəruri edir. Bu proses strategiyanın inkişafına yeni baxışların yaranmasını və strateji yönümlü kadr potensialının formalaşdırılmasını tələb edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Hazırda Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bir çox sənaye müəssisələrində insan resurslarının idarə olunması qlobal biznes mühitində baş verən dəyişikliklər nəzərə alınmadan həyata keçirilir. Nəticədə isə qərarların keyfiyyəti, əmək məhsuldarlığı, innovativlik səviyyəsi və xərclərin səmərəliliyi kimi göstəricilərdə zəifləmə müşahidə olunur ki, bu da müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinə mənfi təsir göstərir.

Tədqiqatın nəticələri irəli sürülən tövsiyələr əsasən kiçik biznes subyektlərinin innovasiya potensialının artırılması istiqamətində tətbiq oluna bilər.

Aparılmış tədqiqat işində insan resurslarının effektiv idarə olunması strategiyalarının formalaşdırılmasına dair yeni yanaşmalar təqdim olunmuş, bu sahədə metodiki əsasların təkmilləşdirilməsi istiqamətində praktik nəticələr əldə edilmişdir.

Tədqiqat nəticələri uzunmüddətli inkişaf və rəqabət üstünlüyünün təmin edilməsinə yönəlmiş insan resurslarının idarə olunması strategiyalarının hazırlanması və tətbiqi prosesində müxtəlif təşkilatlarda istifadə edilə bilər. Bu yanaşma insan resurslarının inkişafını və səmərəli istifadəsini təmin etməyə xidmət edir.

Açar sözlər: müəssisə, insan resursları, strategiya.

Giriş

Heyətin idarə olunması sistemi hər bir müəssisənin ümumi idarəetmə strukturunun ayrılmaz və ən mühüm tərkib hissələrindən biridir. Bu sistem həm iri korporativ strukturlarda, həmçinin də işçi sayı 50 nəfərə kimi olan kiçik müəssisələrdə də eyni səviyyədə əhəmiyyət kəsb edir. Kadrların idarə olunması sisteminin tədqiqi təşkilatın effektiv fəaliyyətinin təmin edilməsi baxımından vacib hesab olunur.

Heyətin idarə olunması mexanizmi müəssisənin müəyyən dövr ərzində tələb olunan say və keyfiyyət göstəricilərinə uyğun işçi qüvvəsi ilə təmin edilməsinə yönəlmiş idarəetmə orqanları və alətlərinin məcmusudur. Bu sistemin obyekti həm ayrı-ayrı işçilər, həm də vahid əmək kollektivi kimi çıxış edən işçi qruplarıdır [1, s. 255].

Təşkilatda çalışan insanların potensialının inkişaf etdirilməsi üçün müxtəlif istiqamətlər üzrə əlaqələndirilmiş fəaliyyətin həyata keçirilməsi tələb olunur ki, bu da səmərəli kadr idarəetmə sisteminin formalaşmasına xidmət edir. Bu sistemin əsasında rəhbərlik tərəfindən müəyyən edilən strateji məqsədlər dayanır. Aydın və yazılı şəkildə hazırlanmış strategiya kadr siyasəti çərçivəsində həll olunacaq vəzifələrin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır. Ümumilikdə, kadrların idarə olunması sistemi bu sahədəki bütün funksiyaların icrasını özündə birləşdirir [2, s. 156].

Kadr idarəetmə sistemində idarə edən (subyekt) və idarə olunan (obyekt) tərəflər mövcuddur. İdarəetmə subyekti funksional və xətt menecerlərindən ibarət olub idarəetmə təsirlərini həyata keçirir, obyekt isə təşkilati məqsədlərin reallaşdırılmasında iştirak edən bütün icraçılar hesab olunur. Beləliklə, kadr idarəetmə sisteminin əsas elementlərinə aşağıdakılar daxildir: idarəetmə aparatının əməkdaşları; əmək kollektivi; qarşılıqlı əlaqəni təmin edən texniki vasitələr; kadr idarəçiliyinin informasiya, hüquqi və metodoloji təminatı.

Subyekt və obyekt arasında qarşılıqlı münasibətlər hüquq və vəzifələrin düzgün bölgüsü əsasında qurulur. Bu əlaqə müəssisənin yüksək ixtisaslı, məsuliyyətli və motivasiyalı işçi heyəti ilə təmin olunmasına, eyni zamanda onların sosial ehtiyaclarının ödənilməsinə və sosial-iqtisadi məqsədlərin həyata keçirilməsinə xidmət edir [3, s. 341].

Kadrların idarə olunmasının əsas məqsədi işçi potensialının formalaşdırılması, səmərəli istifadəsi və davamlı inkişafını təmin etməkdir. Bu isə öz növbəsində müəssisənin bazarda uzunmüddətli rəqabət üstünlüyü əldə etməsinə və gəlirliliyinin artırılmasına şərait yaradır.

Cədvəl 1.

Kadr idarəetmə sisteminin funksional altsistemləri

1. Kadr strategiyasının formalaşdırılması altsistemi. Bu altsistem müəssisənin ümumi məqsədlərinə nail olmaq üçün kadr siyasətinin həyata keçirilmə istiqamətlərini və alətlərini müəyyən edir. Kadr siyasəti təşkilatın ümumi strategiyası və strateji hədəfləri ilə sıx bağlıdır və məhz bu hədəflərə çatmaq üçün zəruri insan resurslarının təmin edilməsinə xidmət edir.
2. Kadr tələbatının müəyyənləşdirilməsi altsistemi. İnsan resurslarının planlaşdırılması vasitəsilə təşkilatın məqsəd və vəzifələri konkret fəaliyyət istiqamətlərinə çevrilir. Bu altsistem kadr ehtiyacının həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından düzgün müəyyənləşdirilməsi və uyğun planlaşdırma metodlarının seçilməsini əhatə edir.
3. Kadr təminatı (cəlb etmə) altsistemi. Əmək bazarı üzrə məlumatların toplanması və təhlili həyata keçirilir. Mövcud tələbatın ödənilməsi üçün müvafiq mexanizmlər hazırlanır, tələb olunan bilik, bacarıq və təcrübəyə malik namizədlərin axtarışı, seçilməsi və işə cəlb olunması təmin edilir.
4. Uyğunlaşma (adaptasiya) altsistemi. Yeni işçilərin təşkilata, kollektivə və onların üzərinə düşən vəzifələrə qısa müddətdə uyğunlaşmasını təmin edir və onların effektiv fəaliyyətə inteqrasiyasını sürətləndirir.
5. Təlim və inkişaf altsistemi. İşçilərin peşəkar inkişafı, karyera planlaşdırılması və irəliləyişinin təşkili bu altsistem çərçivəsində həyata keçirilir. Eyni zamanda, təlim proqramlarının təşkili işçi potensialının artırılması ilə yanaşı, onların motivasiyasını və təşkilata bağlılığını gücləndirir.
6. Kadrların istifadəsi, qiymətləndirilməsi və nəzarət altsistemi. Əmək fəaliyyətinin məzmunu və nəticələrinin müəyyənləşdirilməsi, işlərin təşkili və normalaşdırılması, əməyin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, performans göstəricilərinin qiymətləndirilməsi və əmək intizamına nəzarət bu altsistemin əsas funksiyalarını təşkil edir.
7. Motivasiya altsistemi. İşçilərin əmək davranışının idarə olunması, motivasiya mexanizmlərinin tətbiqi, münaqişələrin idarə olunması, həm maddi, həm də qeyri-maddi stimullaşdırma vasitələrinin istifadəsini əhatə edir.
8. Sosial inkişafın idarə olunması altsistemi. İşçilərin sosial rifahının yüksəldilməsinə yönəlmiş fəaliyyətləri əhatə edir. Buraya iaşə xidmətləri, yaşayış təminatı, mədəni və idman tədbirləri, sağlamlıq və istirahət imkanları, sosial təminat və sosial problemlərin həlli daxildir.
9. Hüquqi və informasiya təminatı altsistemi. Əmək münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi, kadr uçotu və statistik məlumatların aparılması, məlumatların daxili və xarici tərəflərə ötürülməsi, həmçinin kadr siyasətinin təkmilləşdirilməsi bu altsistem çərçivəsində həyata keçirilir.

Mənbə: *Карташова Л. В. Управление человеческими ресурсами, 2013, s. 39*

Bu baxımdan, kadr idarəetmə sistemi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan əsas mərhələləri əhatə edir: kadrların formalaşdırılması, istifadəsi və inkişafı [4, s. 658].

Kadr idarəetmə sisteminin tətbiqinin məqsədəuyğunluğu bir sıra amillərlə müəyyən edilir. Bunlara rəhbərliyin insan resurslarının potensialından istifadə etməyə hazır olması, bu sistemin qurulması üçün maliyyə imkanlarının mövcudluğu və peşəkar kadr mütəxəssislərinin cəlb olunması daxildir.

Nəhayət, müəssisənin kadr idarəetmə sistemi konkret funksiyaları yerinə yetirir. Bu funksiyalar əsasən təşkilatın struktur bölmələrinin rəhbərləri tərəfindən icra olunur və insan resurslarının idarə olunması ilə bağlı əsas vəzifələri əhatə edir [5, s. 56].

Kadrların idarə olunması sistemi məqsədlər, funksiyalar və təşkilati struktur elementlərinin vəhdətini əhatə etməklə yanaşı, idarəetmə qərarlarının əsaslandırılması, hazırlanması, qəbulu və icrası prosesində menecerlərlə mütəxəssislər arasında həm şaquli, həm də üfüqi funksional münasibətlərin formalaşdırılmasını təmin edir [9, s. 261].

Cədvəl 2.

Kadr idarə olunma sisteminin əsas vəzifələri

• təşkilatın ixtisaslı insan resursları ilə təmin edilməsi; • işçilərdə bilik, bacarıq, həmçinin onların təcrübəsindən maksimum fayda üçün uyğun şəraitin təmini; • motivasiya və promosiya mexanizmlərinin inkişafı; • mövcud kateqoriyalara aid işçilərin əmək məmnunluğunun yüksəldilməsi; • işçilərin peşəkar inkişafı, əlavə təhsil və karyera irəliləyişi üçün imkanların təmin edilməsi, yaradıcı fəaliyyətin təşviqi; • sağlam mənəvi-psixoloji mühitin formalaşdırılması və qorunması; • kadrların qiymətləndirilməsi üsullarının təkmilləşdirilməsi; • daxili kadr hərəkətinin və karyera inkişafının idarə olunması; • təşkilati strategiyaların hazırlanması prosesində iştirak.

Mənbə: *Кибанов А.Я. (2012) “Основы управления персоналом”: Учебник. -М.: ИНФРА-М, 231 стр.*

Kadrlar dedikdə işəgötürənlə əmək münasibətində olan və müəyyən peşəkar keyfiyyətlərə malik işçilər nəzərdə tutulur. İşçilərin əsas xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir: əmək müqaviləsi əsasında formalaşan əmək münasibətlərinin mövcudluğu; təhsil səviyyəsi, bilik həcmi, peşə bacarığı və iş təcrübəsi ilə müəyyən olunan peşəkar keyfiyyətlər; şəxsi və peşə maraqları, karyera inkişafı və digər motivasiya amilləri; fiziki, zehni və intellektual yüklənməni qəbul etmə, diqqəti cəmləmə və yaddaş qabiliyyəti kimi intellektual xüsusiyyətlər; konkret iş fəaliyyətini həyata keçirmək üçün zəruri olan fərdi xüsusiyyətlər. Rəqabət qabiliyyətinin artırılması, iqtisadi inkişafın təmin edilməsi və istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi birbaşa olaraq peşəkar insan resurslarının mövcudluğu ilə bağlıdır. Bu baxımdan, kadrların effektiv idarə olunması müəssisədə işə qəbul mərhələsindən başlayaraq karyeranın sonuna qədər davam edən vahid idarəetmə sisteminin mövcudluğunu tələb edir [6, s. 64].

- Müasir kadr idarəetmə sisteminin formalaşdırılması aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

• işçilərin seçilməsi və yerləşdirilməsində səmərəliliyin təmin olunması;
• ədalətli əməkhaqqı və motivasiya sisteminin qurulması, həm fərdi, həm də kollektiv nailiyyətlərin mükafatlandırılması;
• işçilərin əməyinin nəticələrinə, ixtisasına, qabiliyyətlərinə və müəssisələrin ehtiyaclarına görə stimullaşdırılması;
• HR problemlərinin operativ və faydalı şəkildə həlli.

İnsan resurslarının idarə olunması ilə aid olduğu sistemin təşkilati quruluşu bu sahədə fəaliyyət göstərən bölmələr və vəzifəli şəxslər arasında qarşılıqlı əlaqəni əks etdirir. Bu struktur kadrların hüquq və vəzifələrinin bölgüsünü, onların rol və funksiyalarını müəyyən edir və vahid sistem daxilində inteqrasiyasını təmin edir. Müəssisənin ölçüsü, fəaliyyət istiqaməti, məqsədləri və xarici mühitin təsiri nəzərə alınmaqla müxtəlif təşkilati strukturlar tətbiq oluna bilər [8, s. 222].

Cədvəl 3.

Kadrların idarəsində tərkibcə bir sıra funksional bölmə

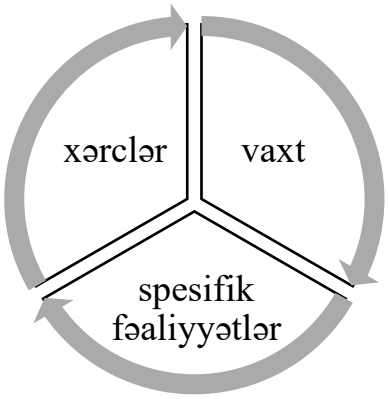
1. Kadrların müəyyənləşdirilməsi (əldə olunma, təhsil, təlim, işdən azad olunma).
2. Kadrların bölmə paylanması və təkrar bölüşdürülməsi (ilkin olaraq yerləşdirmə, peşəkar olaraq uyğunlaşma, hərəkət).
3. Kadrların idarə olunmasına şərait yaratmaq üçün bölmə (mühafizə, tibbi və sosial sahələrin təşkili, tətbiq metodlarının inkişafı).
4. Kadrlara uyğun standartların hazırlanması üzrə sektorlar (məhsuldarlıq, vaxt istehlakı, əməkhaqqı).
5. Struktur və idarəolunma sisteminin müəyyənləşdirilməsi və onların təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı, dizaynının hazırlanmasını və formalaşma proseslərinin idarə olunmasını təmin edən bölmə.

Mənbə: Кибанов А.Я. (2012) “Основы-управлениуа персоналом”: Учебник.-М.: ИНФРА-М, 342 стр

1.1. Strateji hədəflər üzrə parametrlər

Strateji insan resurslarının idarə olunması prosesində alternativ strategiyaların hazırlanması mərhələsi bir çox müəssisələr tərəfindən kifayət qədər nəzərə alınmır. Halbuki, yalnız bir strategiyanın seçilməsi və ona əsaslanaraq fəaliyyətin qurulması, xarici mühit amillərində dəyişiklik baş verdikdə və strategiyanın operativ şəkildə yenilənməsi zərurəti yarandıqda təşkilatın mümkün fəaliyyət variantlarını əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırır.

Bu mərhələnin əhəmiyyəti onunla izah olunur ki, strateji məqsədlərə nail olmaq üçün bir neçə alternativ yol mövcuddur və bu yollar müxtəlif meyarlar üzrə fərqlənirlər:

Sxem 1: Bir sıra strateji hədəflərin lazımi fərqli parametrləri

Mənbə: *Кибанов А.Я. (2012) “Основı управления-персоналом”: Учебник*

1.2. Strategiyaların müəyyənləşdirilməsi

Kadrların idarə olunması strategiyasının alternativ variantları hazırlanarkən ilkin mərhələdə strateji təhlilin nəticələrinin birbaşa təsiri minimuma endirilməlidir ki, bu nəticələr seçim prosesinə məhdudlaşdırıcı təsir göstərməsin və yaradıcı yanaşmaya mane olmasın. Növbəti mərhələdə isə xarici və daxili mühitdə baş verən tendensiyalar üzrə proqnozlar nəzərə alınmaqla strategiya portfelinin keyfiyyət baxımından qiymətləndirilməsi həyata keçirilməlidir.

Uyğunsuz, təkrarlanan və ya bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən strategiyalar aradan qaldırıldıqdan sonra, hər bir strateji məqsəd üzrə insan resurslarının idarə olunması istiqamətində bir neçə alternativ fəaliyyət sahəsi formalaşdırmaq mümkün olur [8, s. 214].

Kadrların idarə olunması sisteminin səmərəliliyinin qrafik təsviri üçölçülü koordinat sistemində, birinci kvadratda yerləşən kub şəklində təqdim olunur. Bu modeldə oxlar məhsul (X), müəssisə (Y) və işçi qüvvəsi (Z) göstəricilərinin dinamikasını əks etdirir (bax: Şəkil 1). Digər bütün vəziyyətlər isə kadr idarəetmə sisteminin qeyri-effektiv fəaliyyətini göstərir və təşkilatın arzu olunan rəqabət səviyyəsindən uzaqlaşmasının səbəblərinin əlavə təhlilini tələb edir.

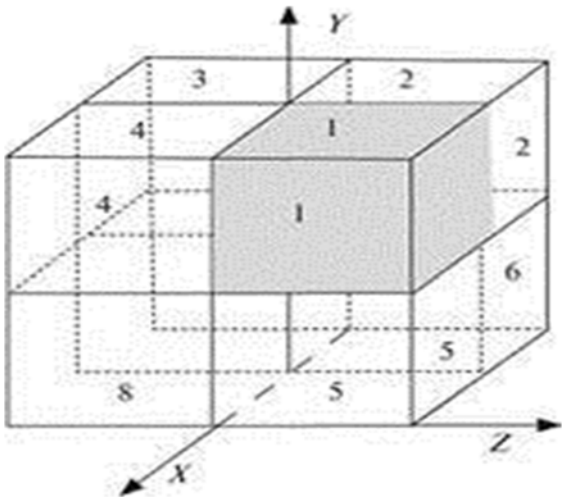
Təklif edilən yanaşma müəssisə fəaliyyətinin ənənəvi “Resurslar üzrə – hazır məhsul (xərclər və nəticə)” modelindən “Kadrlar – hədəflər – idarə olunma” modelinə keçid kimi izah oluna bilər. Bu yanaşma insan faktorunun strateji əhəmiyyətini ön plana çıxarır.

X oxu (məhsul göstəriciləri) ilə Z oxu (sosial-iqtisadi, yəni insan resursları göstəriciləri) arasındakı əlaqə daha geniş şəkildə təhlil oluna bilər. Əsas məqsəd məhsulun həcmi, strukturu və bazar yönümlülüyü üzrə, həmçinin keyfiyyət göstəriciləri nəzərə alınmaqla rəqabətqabiliyyətli səviyyəyə çatmaqdır. Bu məqsədlərə nail olunması istehsal və innovasiya potensialının səviyyəsindən, iqtisadi sistemin strukturundan və idarəetmə subyektinin obyektə təsir imkanlarından asılıdır. Bu kontekstdə idarəetmə obyekti maddi və informasiya resursları, subyekt isə əmək fəaliyyəti vasitəsilə öz potensialını reallaşdıran insan hesab olunur. Bu iki tərəf arasında əlaqələndirici mexanizm isə idarəetmədir.

Y oxu müəssisənin maliyyə vəziyyətini ifadə edir və onun bazar iştirakçıları qarşısında etibarlılığını və işgüzar fəallığını əks etdirərək ümumi rəqabət qabiliyyətini xarakterizə edir. Y və Z oxlarının qarşılıqlı əlaqəsi resursların maliyyə baxımından idarə olunmasını ifadə edir. Bu idarəetmənin nəticələri müəssisənin maliyyə hesabatları əsasında qiymətləndirilə və maraqlı tərəflər tərəfindən təhlil edilə bilər. Bu halda da maliyyə və informasiya resursları idarəetmə obyekti, insan isə idarəetmə subyekti kimi çıxış edir.

X və Y oxları arasındakı qarşılıqlı əlaqə isə insanın – yəni idarəetmə subyekti üzrə maddi və informasiya, maliyyə və informasiya mühitlərində qəbul etdiyi idarəetmə qərarlarının nəticəsi kimi formalaşır.

Məhsullar üzrə (K1), müəssisə üzrə (K2) və işçi qüvvəsi üzrə (K3) rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün fərqli metodlar əsasında həyata keçirilə bilər. Bu metodlar arasında məsafə üsulları və çoxmeyarlı (ekspert-statistik) qiymətləndirmə yanaşmaları daha geniş tətbiq olunur.

Şəkil 1: Kadr idarə olunması üzrə səmərəlilik qrafiki üzrə şərh

Mənbə: *Теебекин А. В., 2014, с.214*

Məsafə adlı bu metod, hər hansı bir obyektin seçilmiş standartla müqayisəsi əsasında ona yaxınlıq səviyyəsinin müəyyən edilməsinə əsaslanır. Standart kimi bütün göstəriciləri üzrə maksimum dəyərlərə malik şərti və ya real obyekt qəbul oluna bilər. Məsafələr isə müvafiq düsturlar vasitəsilə hesablanır:

$$K_i = |\sum(t - x_{ij}/(x_{ij})_{max})^{2}|^{0,5}$$

Burada: j – istinad məsafəsini ifadə edir və təhlil olunan istiqamət üzrə rəqabət qabiliyyətini xarakterizə edir (i = 1, 2, 3); x_{ij} – həmin istiqamət üzrə seçilmiş meyar göstəricisinin qiymətidir (j = 1, …, m); m – göstəricilərin sayını göstərir; $(x_{ij})max$ – göstəricinin istinad (maksimal) dəyərini ifadə edir (i = 1, 2, 3; j = 1, …, m).

Strateji insan resurslarının idarə edilməsi (HRM) üçün əsas şərt, insan resurslarının idarə olunmasına uzunmüddətli yanaşmaların formalaşdırılması üçün etibarlı və əsaslandırılmış bazanın yaradılmasıdır. Bu bazanın mərkəzində HRM vasitəsilə rəqabət üstünlüyünün əldə edilməsi ideyası dayanır. Rəqabət üstünlüyü isə təşkilatın rəqabət strategiyasının əsasını təşkil edərək, onun bazarda yaranan imkanlardan faydalanmasına və potensial təhlükələrin təsirini minimuma endirməsinə şərait yaradır. Bu üstünlük təşkilatın malik olduğu resurslar, qabiliyyətlər, idarəetmə qərarları və qarşılıqlı münasibətlər sistemi ilə müəyyən olunur. Bu baxımdan, strateji HRM-də resurs yönümlü yanaşma rəqabət üstünlüyünün formalaşdırılmasının əsas mexanizmlərindən biri hesab edilir.

Resurs yönümlü yanaşmaya əsasən, təşkilat yalnız o halda davamlı rəqabət üstünlüyü əldə edə bilər ki, o, rəqiblərindən daha sürətli öyrənən, əldə etdiyi bilikləri daha effektiv tətbiq edən və bu bilikləri inkişaf etdirən insan resurslarına malik olsun. Davamlı üstünlük isə rəqiblər tərəfindən asanlıqla təqlid edilə bilməyən unikal resursların əldə edilməsi və səmərəli istifadəsi nəticəsində formalaşır. İşçilərin fərdi qabiliyyətləri, innovativ düşüncə tərzi, çeviklik, yüksək məhsuldarlıq və keyfiyyətli müştəri xidmətləri göstərmək bacarığı təşkilatın bazarda güclü mövqe qazanmasında mühüm rol oynayır.

HR strategiyaları, siyasətləri və praktikaları təşkilat daxilində proseslərin, prosedurların, idarəetmə üslublarının və korporativ mədəniyyətin formalaşmasına təsir göstərir. Rəqabət üstünlüyünün əldə olunmasının əsas şərtlərindən biri təşkilatın müştərilərə təqdim etdiyi dəyəri rəqiblərdən fərqləndirə bilməsidir. Bu fərqləndirmə aşağıdakı istiqamətlər üzrə təmin oluna bilər:

- təşkilatın işçi heyətinin keyfiyyətinin rəqiblərlə müqayisədə daha yüksək olması;
- unikal intellektual kapitalın formalaşdırılması, inkişaf etdirilməsi və effektiv istifadəsi;
- təşkilati öyrənməni dəstəkləyən və təşviq edən korporativ mədəniyyətin yaradılması.

Resurs yönümlü yanaşmanın əsas məqsədi resursların keyfiyyətinin artırılması, mövcud imkanlarla strateji uyğunlaşmanın təmin edilməsi və resursların optimal bölüşdürülməsi vasitəsilə əlavə dəyərin yaradılmasıdır. İntellektual kapital nəzəriyyəsinə uyğun olaraq, insan resurslarına qoyulan investisiyalar təşkilatın ümumi dəyərinin artmasına birbaşa təsir göstərir. Bu yanaşma strateji imkanların inkişaf etdirilməsinə də şərait yaradır.

1.3. Kadrların idarə olunması

Beləliklə, strateji məqsəd daha bilikli, çevik və rəqabətədavamlı işçi qüvvəsinə malik olan təşkilatların formalaşdırılmasıdır. Bu isə işçilərin düzgün seçilməsi, onların peşəkar bacarıqlarının davamlı inkişaf etdirilməsi və potensiallarının genişləndirilməsi yolu ilə təmin edilir. Kadr idarəçiliyinin iqtisadi səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün geniş istifadə olunan göstəricilərdən biri bir işçiyə düşən orta illik məhsul göstəricisidir. Bu göstərici müəssisənin ümumi satış həcminin işçilərin orta sayına nisbəti kimi müəyyən olunur və əmək məhsuldarlığının ümumiləşdirilmiş ifadəsi hesab edilir. Onun əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, müxtəlif müəssisələr üzrə müqayisə aparmaq üçün universal xarakter daşıyır və hesablanma metodikası ümumi qəbul olunmuşdur.

$$V_{oim} = \frac{U}{R}$$

Burada:

V_{oim}– bir işçiyə düşən orta illik məhsul həcmini ifadə edir;

U– məhsul və ya xidmətlərin orta illik satış həcmini göstərir;

R– işçilərin orta sayını bildirir.

Kadr idarə olunması sosial səmərəliliyini önə qoyan əsas göstəricilərdən biri kadr dövriyyəsi əmsalıdır. Bu göstərici işçi heyətinin dəyişmə dinamikasını əks etdirməklə yanaşı, dolayı şəkildə əmək məhsuldarlığına da təsir göstərir və ümumilikdə təşkilatda sosial vəziyyətin indikatoru kimi çıxış edir.

$$K_T = \frac{R_v}{R} \times 100\%$$

Burada:

K_T– kadr dövriyyəsi əmsalı;

R_v– müəyyən dövr ərzində işdən çıxarılan işçilərin sayı;

R– işçilərin orta sayıdır.

Mövcud orijinal kadr axını (ildə əsasən 3–5%) bütün kollektiv üzrə yenilənməyə müsbət təsir göstərir və xüsusi müdaxilə tələb etmir. Lakin yüksək səviyyəli dövriyyə (5%-dən artıq) təşkilat üçün həm iqtisadi itkilərə, həm də idarəetmə, texnoloji və sosial-psixoloji problemlərə səbəb olur.

Araşdırmalar göstərir ki, yüksək kadr axıcılığı yalnız işdən ayrılanlara deyil, həm də təşkilatda qalan işçilərin motivasiyasına, işə münasibətinə və ümumi məhsuldarlığına mənfi təsir edir. Bu, eyni zamanda effektiv komandanın formalaşmasına mane olur və korporativ mədəniyyətin zəifləməsinə gətirib çıxarır.

Cədvəl 4.

Kadr fəaliyyətinin bir sıra göstəriciləri

Performans üzrə göstəriciləri
Fəaliyyət üzrə əmək məhsuldarlığı: bir işçi üçün satış həcmi və həmçinin onun dinamikası; əlavə olaraq bir işçi üçün həm vergidən əvvəl mənfəət və həm də onun dəyişmə tendensiyası.
Məhsul və xidmət keyfiyyəti: şikayətlərin sayı və dinamikası; qüsur səviyyəsi və onun dəyişməsi.
Heyət xərcləri
müəssisənin müəyyən bir dövr üzrə kadr üçün xərcləri;
satış üzrə kadr xərclərinin payı;
bir işçi üçün lazımi xərclər və bunların dinamikası.
İdarəetmə proqramlarının effektivliyi
ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə xərclər və kadr idarəetmə fəaliyyət proqramlarının bir işçiyə düşən dəyəri;
qeyd edilən proqramların həm işçilərin həm də ümumilikdə müəssisənin öz fəaliyyətinə təsiri.
Sosioloji-psixoloji mühit
işçilərin bir-biri ilə münasibətləri;
rəhbərliklə münasibətlər;
müştəri münasibətləri.
Heyət məmnuniyyəti
təşkilati və fərdi məqsədlərin uyğunluğu;
kadr dövriyyəsi və onun dinamikası;
işə davamiyyət (absenteizm);
kollektivdə konflikt səviyyəsi;
işçilər üzrə daxil olan əsaslı şikayətlərin sayı.

Mənbə: Карташова Л. В. *Управление сееловеческими ресурсами*

Kadr dövriyyəsi təsadüfi proses olmayıb, adətən təşkilat daxilində mövcud problemlərin göstəricisidir. İşçilərin işdən ayrılmasının əsas səbəbləri aşağıdakılardır:

Rəqabətədavamlı olmayan əməkhaqqı; Ədalətsiz mükafatlandırma sistemi; Gəlirlərin qeyri-sabitliyi; Uzun və əlverişsiz iş qrafiki; Qeyri-qənaətbəxş iş şəraiti; Mənfi idarəetmə üslubu; İş yerinə çatım problemləri; Təlim, inkişaf və karyera imkanlarının məhdudluğu; İş yükünün qeyri-adekvat olması; Seçim və qiymətləndirmə prosedurlarının zəifliyi; Uyğunlaşma (adaptasiya) prosesinin qeyri-effektiv təşkili; Təşkilati dəyişikliklərin düzgün idarə olunmaması; İşə qəbul və işdən çıxarma proseslərində qeyri-sabitlik.

Nəticə

Nəticə etibarilə, müasir iqtisadi şəraitdə kadrların strateji idarə olunması təşkilatların rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsində əsas determinantlardan biri kimi çıxış edir. Aparılan təhlillər göstərir ki, insan resurslarının keyfiyyətli formalaşdırılması, düzgün yerləşdirilməsi və səmərəli

istifadəsi yalnız qısamüddətli nəticələrə deyil, həm də uzunmüddətli davamlı inkişafa birbaşa təsir göstərir. Ənənəvi kadr idarəçiliyi yanaşmalarının müasir dinamik və qeyri-müəyyən mühitdə effektiv olmadığı aydın olur və bu səbəbdən kadr strategiyasının ümumi təşkilati strategiya ilə inteqrasiyası zəruri hesab edilir. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, strateji kadr idarəçiliyi yalnız planlaşdırma funksiyası ilə məhdudlaşmamalı, həm də qərar qəbuletmə və icra proseslərinin ayrılmaz hissəsinə çevrilməlidir. Bu yanaşma işçi potensialının daha səmərəli istifadəsinə, əmək məhsuldarlığının artmasına və təşkilati məqsədlərə çatma səviyyəsinin yüksəlməsinə şərait yaradır. Eyni zamanda, işçilərin strateji proseslərə cəlb olunması onların motivasiyasını artırır, təşkilata bağlılığını gücləndirir və korporativ mədəniyyətin inkişafını stimullaşdırır. Təklif olunur ki, müəssisələrdə kadr idarəetmə strategiyasının formalaşdırılması proses yanaşması əsasında həyata keçirilsin, alternativ strategiyaların hazırlanması və qiymətləndirilməsi sistemli şəkildə təşkil olunsun. Bununla yanaşı, əmək məhsuldarlığı, kadr dövriyyəsi və işçi məmnuniyyəti kimi əsas göstəricilər mütəmadi olaraq monitorinq edilməli və idarəetmə qərarlarında nəzərə alınmalıdır. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün beynəlxalq təcrübənin tətbiqi, innovativ HR texnologiyalarının inteqrasiyası və kadr siyasətinin çevikliyinin artırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə kompleks və elmi əsaslandırılmış yanaşmaların tətbiqi təşkilatların davamlı inkişafını təmin edə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Bakirli, A. Sh. (2016). Human Resource Management: From Theory to Practice. Baku: Elm and Education Publishing, 306 p.
2. Aliyev, T. Q., Aliyeva, Sh. T., & Aliyev, R. T. (2012). Human Resource Management. Baku: ADNA, 303 p.
3. Ismayilzadeh, A. A. (2012). Human Resource Management and Social Development (monograph). Baku: Ganclik Publishing, 471 p.
4. Guliyev, T. A. (2013). Human Resource Management. Baku: Nagil Evi Publishing, 827 p.
5. Guliyeva, Sh. T. (2018). Management Psychology and Sociology (textbook). Baku: Azerbaijan State University of Economics Publishing, 222 p.
6. Majidbeyli, R. (2013). Human Resource Management. Baku: Bilik Publishing, 111 p.
7. Taghiyev, A. H., & Aslanzadeh, I. A. (2017). Innovation Management (Part I, textbook). Baku: Sharq and Gharb Publishing, 368 p.
8. Kartashova, L. V. (2013). Human Resource Management. Moscow: INFRA-M, 234 p.
9. Kibanov, A. Ya. (2022). Fundamentals of Personnel Management (textbook). Moscow: INFRA-M, 280 p.
10. Kibanov, A. Ya. (2012a). Fundamentals of Personnel Management (textbook). Moscow: INFRA-M, 231 p.
11. Kibanov, A. Ya. (2012b). Fundamentals of Personnel Management (textbook). Moscow: INFRA-M, 342 p.

Шафига Фуад кызы Расулзаде
Азербайджанский Технический Университет, докторант
https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0002-7481-4966
shafiga.rasulzada@gmail.com

Стратегия управления человеческими ресурсами в транспортных предприятиях Азербайджана

Резюме

Цель исследования: Цель данного исследования – разработка научно-методических и практических рекомендаций по формированию стратегий управления человеческими ресурсами, направленных на достижение стратегических целей предприятий и повышение их конкурентоспособности.

Практическая значимость: Формирование современных бизнес-моделей и их применение как в национальных, так и в международных компаниях требует пересмотра существующих научных подходов к организационной и кадровой стратегии. Этот процесс предполагает появление новых взглядов на разработку стратегии и формирование стратегически ориентированного кадрового потенциала.

Научная новизна: В настоящее время в ряде промышленных предприятий Азербайджана управление человеческими ресурсами осуществляется без учета изменений в глобальной бизнес-среде. В результате снижается качество принимаемых решений, производительность труда, уровень инноваций и эффективность затрат, что отрицательно влияет на конкурентоспособность предприятий.

Результаты исследования: Предложенные рекомендации могут применяться для повышения инновационного потенциала субъектов малого бизнеса. В работе представлены новые подходы к формированию эффективных стратегий управления персоналом, а также практические результаты по совершенствованию методологических основ в данной области. Результаты исследования могут использоваться в процессе разработки и внедрения стратегий управления человеческими ресурсами в различных организациях, ориентированных на долгосрочное развитие и обеспечение конкурентного преимущества, способствуя развитию и эффективному использованию человеческих ресурсов.

Ключевые слова: предприятие, человеческие ресурсы, стратегия.

Shafiga Fuad Rasulzada
Azerbaijan Technical University, PhD Student
https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0002-7481-4966
shafiga.rasulzada@gmail.com

Human resource management strategy in transport enterprises of Azerbaijan

Summary

Research Objective: The objective of this study is to develop scientific, methodological, and practical recommendations for forming human resource management strategies aimed at achieving the strategic goals of enterprises and enhancing their competitiveness.

Practical Significance: The formation of practical business models and that application in both land and international organizations necessitate a re-evaluation of existing scientific approaches to campaign, human resource management strategies. This process requires new perspectives on strategy development and the formation of strategically oriented human capital.

Scientific Novelty: Currently, in many industrial enterprises operating in Azerbaijan, human resource management is implemented without considering the changes occurring in the global business environment. As a result, indicators such as the quality of decisions, labor productivity, innovation levels, and cost efficiency weaken, which negatively affects the competitiveness of enterprises.

Research Results: The proposed recommendations can primarily be applied to enhance the innovation potential of small business entities. The study presents new approaches to form effective human resource management strategies and provides practical results for improving methodological foundations in this field. The research outcomes can be used in the development and implementation of human resource management strategies in various organizations aimed at long-term growth and ensuring competitive advantage. This approach facilitates the improvement, effective utilization of committee.

Key word: organization, hrm, strategic plan.

UOT: 338.24

Aynur Teymur qızı ZEYNALOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin baş müəllimi
e-mail: aynur_zeynalova@unec.edu.az

Zülfiyyə Əkbər qızı SADIQOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin baş müəllimi
e-mail: zulfiyya.sadigova@unec.edu.az
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.43

ŞİRKƏTLƏRDƏ DİVERSİFİKASİYA STRATEGİYASININ SƏMƏRƏLİLİYİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi korporativ idarəetmədə tətbiq edilən əlaqəli və əlaqəsiz diversifikasiya strategiyalarının effektivliyini ölçən çoxmeyarlı kəmiyyət və keyfiyyət modellərini müəyyən etməkdən, dolayısıyla şirkətlərin bazarda dayanıqlı inkişafını və rəqabət üstünlüyünü təmin edəcək optimallaşdırma çərçivəsini işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası. Araşdırma zamanı sistemli və kompleks yanaşma, induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir. Həmçinin diversifikasiya layihələrinin korporativ performansa təsirini qiymətləndirmək üçün Resurslara Əsaslanan Yanaşma (RBV), Transaksiya Xərcləri Nəzəriyyəsi, Dinamik Sərişlər konsepti, maliyyə əmsalları analizi (ROA, Tobin's Q) və portfel matrisləri (BCG, GE/McKinsey) müqayisəli təhlil edilərək müvafiq ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti. Alınmış nəticələrdən, irəli sürülmüş çoxmərhələli qiymətləndirmə mexanizmindən, təklif və tövsiyələrdən korporativ idarəetmədə strateji qərarların verilməsində, xüsusilə Azərbaycanın yerli biznes mühitində fəaliyyət göstərən holdinqlər üçün "diversifikasiya endirimi" risklərinin idarə olunmasında və portfelin optimallaşdırılmasında praktiki olaraq istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri müasir qloballaşma və yüksək qeyri-müəyyənlik reallıqları nəzərə alınmaqla, dəyər yaratmayan və əsas kompetensiyalara yük olan sahələrin portfeldən çıxarılması (divestment), resursların paylaşıla bildiyi əlaqəli diversifikasiyaya üstünlük verilməsi və yeni bazarlara daxil olarkən çevik (Lean) prinsiplərin tətbiq edilməsi üzrə strateji tövsiyələrin işlənib hazırlanmasından ibarətdir.

Tədqiqatın orijinalığı və elmi yeniliyi. Məqalədə diversifikasiyanın effektivliyi baxımından ənənəvi maliyyə metrikaları ilə yanaşı, korporativ menecerlərin idarəetmə rolunun ("agentlik problemi") əhəmiyyətliliyi vurğulanmışdır. Tədqiqatın əsas orijinallığını isə müasir Marketinq 5.0 və Human-to-Human (H2H) fəlsəfəsi müstəvisində "Emosional Bank Hesabı" və müştəri sadiqliyi amillərinin diversifikasiya portfelinin keyfiyyət səmərəliliyinə təsirinin ilk dəfə olaraq geniş şəkildə təhlil edilməsi və bir araya gətirilməsi ifadə edir.

Açar sözlər: ***diversifikasiya, korporativ strategiya, səmərəliliyin qiymətləndirilməsi, sinerji effekti, Tobin's Q, H2H Marketinq, Emosional Bank Hesabı.***

Giriş

Günümüzdə qlobal iqtisadi mühitdə baş verən sürətli transformasiyalar, proqnozlaşdırılması çətin olan geosiyasi risklər, rəqəmsallaşmanın gətirdiyi disruptiv innovasiyalar və istehlakçı davranışlarının dinamik şəkildə dəyişməsi müasir şirkətləri mövcud fəaliyyət sferalarını strateji cəhətdən yenidən gözdən keçirməyə məcbur edir. Makroiqtisadi qeyri-müəyyənliklərin pik həddə çatdığı post-pandemiya və geo-iqtisadi böhranlar dövründə tək bir məhsul qrupundan və ya vahid coğrafi bazardan asılı olan müəssisələr zəncirvari maliyyə şokları və konseptual bazar transformasiyaları qarşısında olduqca həssas və müdafiəsiz olurlar. Bu asılılığı minimuma endirmək, sistemli

riskləri hedcinq etmək, asimmetrik bazar kəsirlərindən faydalanmaq və uzunmüddətli rentabelliyi qorumaq üçün korporativ rəhbərlik strateji alternativ kimi çox vaxt şaxələndirmə, yəni diversifikasiya strategiyasına üstünlük verir.

Diversifikasiya — şirkətin mövcud istehsal və ya xidmət sferasından kənara çıxaraq, onun üçün tamamilə yeni olan strateji biznes vahidlərinin (SBV) yaradılması, yeni məhsulların istehsalı və ya fərqli coğrafi/sahəvi bazarlara daxil olması prosesidir. Bu strategiya, strateji menecmentin banilərindən sayılan İqor Ansoffun məşhur "Məhsul-Bazar" matrisində ən yüksək qeyri-müəyyənlik və risk daşıyan, lakin eyni zamanda düzgün idarə olunduqda multisektoral artım və rəqabət üstünlüyü vəd edən dörddəbir kimi xarakterizə olunur [1, s. 115].

Strategiyanın əsas elmi-praktiki məqsədi risklərin diversifikasiya effekti vasitəsilə kompensasiya edilməsi və şirkətin daxili resurslarının (texnologiya, brend kapitalı, intellektual mülkiyyət, idarəetmə know-how-u) fərqli fəaliyyət sahələrində təkrar istifadəsi sayəsində miqyas və əhatə dairəsi iqtisadiyyatına (economies of scale and scope) nail olmaq, eləcə də sinerji əldə etməkdir. Lakin empirik elmi tədqiqatların nəticələri və qlobal biznes konqlomeratlarının praktikası göstərir ki, diversifikasiya hər zaman korporativ dəyərin artması ilə nəticələnmir. Bir çox hallarda müəssisələr öz əsas səriştələrindən (core competencies) uzaqlaşdıqca, koordinasiya və nəzarət mexanizmləri zəifləyir, daxili bürokratiya və idarəetmə xərcləri sürətlə artır. Nəticədə şirkətlər "diversifikasiya endirimi" (diversification discount) adlanan dağıdıcı maliyyə fenomeni ilə üzləşirlər. Bu fenomen firmanın real bazar dəyərinin onun ayrı-ayrı aktivlərinin və biznes vahidlərinin müstəqil cəmindən və ya fərqli sahələrdə fəaliyyət göstərən təkprofilli firmaların cəmindən daha aşağı olması vəziyyətini ifadə edir.

Bu kontekstdə, diversifikasiya strategiyasının həm ilkin strateji planlaşdırma, həm də investisiyadan sonrakı icra və monitorinq mərhələlərində effektivliyinin düzgün metodologiya ilə qiymətləndirilməsi strateji idarəetmənin və korporativ maliyyənin ən aktual və fundamental problemlərindən birinə çevrilir. Tədqiqatın məqsədi bu strategiyanın səmərəliliyini ölçən çoxmeyarlı kəmiyyət və keyfiyyət yönümlü qiymətləndirmə mexanizmlərini müəyyən etmək, elmi-nəzəri modelləri sintez etmək və şirkətlər üçün strateji portfel optimallaşdırılması modelləri təklif etməkdir.

Diversifikasiya strategiyasının elmi-nəzəri əsasları və növləri

Elmi ədəbiyyatda diversifikasiya strategiyasının motivləri, həyata keçirilmə mexanizmləri və formaları müxtəlif fundamental iqtisadi nəzəriyyələr prizmasından geniş şəkildə araşdırılmışdır. Resurslara əsaslanan yanaşma (Resource-Based View - RBV) nümayəndələri (Barney, Wernerfelt və s.) qeyd edirlər ki, firmalar özlərində olan unikal, nadir, təqlid edilməsi çətin və əvəzolunmaz (VRIO çərçivəsi) artıq resursları kapitalizasiya etmək üçün diversifikasiyaya əl atırlar [2, s. 102; 11, s. 173]. Əgər firmanın daxili potensialı (məsələn, güclü AR-GE komandası və ya logistik şəbəkəsi) mövcud bazarda tam istifadə olunmursa, bu resursun alternativ bazarlara transferi minimum marjinal xərclə əlavə dəyər yaradır [4, s. 45].

Bununla belə, müasir strateji idarəetmədə RBV yanaşması dinamik səriştələr nəzəriyyəsi (Dynamic Capabilities) ilə tamamlanır (Teece, Pisano). Bu nəzəriyyəyə görə, sürətlə dəyişən mühitdə sadəcə resurslara sahib olmaq kifayət deyil; effektiv diversifikasiya firmanın daxili və xarici kompetensiyaları inteqrasiya etmək, yenidən qurmaq və bazarın tələblərinə uyğunlaşdırmaq bacarığından asılıdır. Strategiyanın istiqamətindən və mövcud fəaliyyətlə struktur əlaqəsindən asılı olaraq diversifikasiya iki əsas qrupa bölünür:

Əlaqəli (Konsentrik) diversifikasiya: Bu zaman şirkət öz mövcud texnoloji bazası, istehsal xətləri, marketinq kanalları, tədarük zənciri və ya xammal mənbələri ilə strateji, əməliyyat və ya kommersiya bağlılığı olan yeni sahələrə daxilolma hissi nümayiş etdirir. Məsələn, böyük bir süd emalı zavodunun dondurma və ya pendir istehsalına başlaması əlaqəli şaxələndirmədir. Bu yanaşmada əsas hədəf resursların ortaq istifadəsi hesabına xərclərin azaldılması (fəaliyyət dairəsinin qənaəti - *economies of scope*) və əsas kompetensiyaların yeni yaradılan biznes vahidlərinə problemsiz transferidir.

Əlaqəsiz (Konqlomerat) diversifikasiya: Bu strategiyada daxil olunan yeni sahə ilə şirkətin

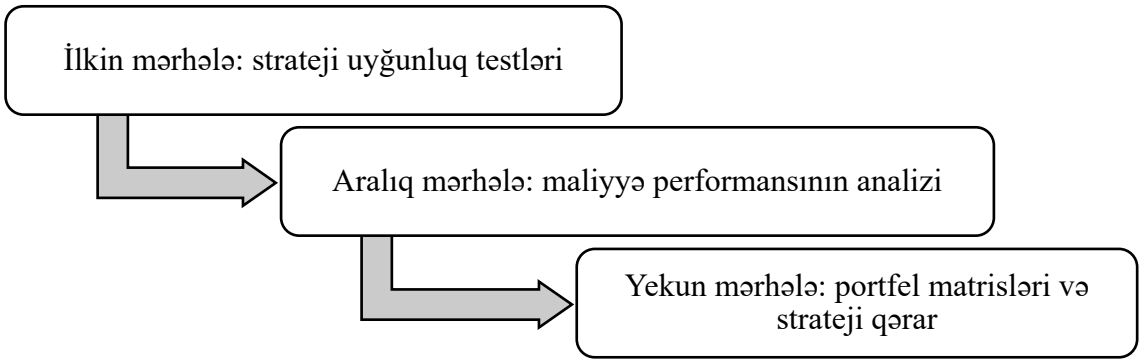
mövcud biznes portfeli arasında heç bir istehsal, texnoloji, logistik və ya kommersiya əlaqəsi olmur. Böyük çoxsahəli holdinqlər və konqlomerat strukturları əksər hallarda bu model əsasında fəaliyyət göstərirlər. Məsələn, bir tikinti şirkətinin eyni zamanda kənd təsərrüfatı və ya hotelçilik sektoruna investisiya etməsi əlaqəsiz diversifikasiyadır. Burada əsas motivasiya strateji olmaqdan ziyadə təmiz maliyyə xarakterlidir: bir sahədəki mümkün zərəri digər sahənin gəliri ilə sığortalamaq (maliyyə sinerjisi), vergi yüklərini optimallaşdırmaq və kənar qeyri-effektiv maliyyə institutlarından asılı olmayan daxili kapital bazarı (*internal capital market*) formalaşdırmaqdır.

Uilyamsonun Transaksiya Xərcləri Nəzəriyyəsinə (*Transaction Cost Economics*) görə, əgər ölkədə və ya regionda xarici kapital bazarları formal və qeyri-formal institusional boşluqlar səbəbindən qeyri-effektivdirsə, asimmetrik informasiya və korrupsiya riskləri yüksəkdirsə, şirkətin öz daxili kapital bazarını yaradaraq konqlomerata çevrilməsi iqtisadi baxımdan tamamilə rasional və əsaslandırılmış addımdır [6, s. 78]. Lakin inkişaf etmiş və şəffaf bazarlarda əlaqəsiz diversifikasiya çox vaxt idarəetmə mürəkkəbliyi yaratdığı, şəffaflığı azaltdığı və menecerlərin opportunist davranışlarına yol açdığı üçün institusional investorlar tərəfindən neqativ qiymətləndirilir və səhmlərin dəyərdən düşməsinə səbəb olur [9, s. 165].

Effektivliyin qiymətləndirilməsi metodologiyası

Diversifikasiya strategiyasının effektivliyini qiymətləndirmək üçün yalnız xalis mənfəət, dövriyyənin həcmi kimi ənənəvi və retrospektiv maliyyə göstəricilərinə əsaslanmaq strateji idarəetmədə birtərəfli yanaşmaya və "strateji miopiyaya" (yaxındangörməyə) səbəb olar. Uğurlu və dayanıqlı qiymətləndirmə çərçivəsi həm kəmiyyət (maliyyə, statistika), həm də keyfiyyət (strateji uyğunluq, H2H marketinq meyarları, təşkilati mədəniyyət) metrikalarını özündə sintez edən multidissiplinar və çoxmeyarlı metodologiyaya əsaslanmalıdır.

Tədqiqatda diversifikasiya layihələrinin kompleks və dinamik qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı üçmərhələli metodoloji ardıcıllıq və qiymətləndirmə arxitekturası təklif olunur:

Şəkil 1. Diversifikasiyanın kompleks qiymətləndirilməsinin mərhələləri.

Strateji uyğunluğun yoxlanılması (Michael Porter-in Üçlü Testi): Yeni sahəyə daxil olmazdan əvvəl və ya mövcud portfelin auditi zamanı üç fundamental elmi test tətbiq edilir [5, s. 46]:

- *Cəlbedicilik testi (Attractiveness Test):* Daxil olunacaq sahə struktur olaraq mənfəətliliyə imkan verməlidir (Porterin 5 Rəqabət Qüvvəsi modeli ilə ölçülür).
- *Daxilolma xərcləri testi (Cost-of-Entry Test):* Giriş maneələrini aşmaq üçün qoyulan kapitallar gələcək potensial mənfəətləri sıfırlamamalıdır.
- *Qarşılıqlı fayda (Sinerji) testi (Better-off Test):* Yeni biznes vahidi ana şirkətin tərkibində olanda, müstəqil fəaliyyət göstərdiyindən daha çox rəqabət üstünlüyü qazanmalıdır.

Maliyyə metrikalarının dinamik təhlili: Rentabellilik, bazar kapitallaşması, daxili gəlirlilik norması (IRR) və risk göstəricilərinin diversifikasiyadan əvvəlki və sonrakı dövrlər üzrə, həmçinin sahə ortalaması (benchmark) ilə müqayisəli analizi.

Portfel analizinin tətbiqi: BCG və GE/McKinsey matrisləri vasitəsilə şaxələndirilmiş biznes

vahidlərinin mövqeyinin, pul axınlarının dinamikasının və resurs bölgüsünün vizuallaşdırılması.

Maliyyə hesabatlılığı və korporativ ekonometriya diversifikasiyanın korporativ dəyər yaradıb-yaratmadığını, səhmdarların sərvətini artırıb-azaltdığını göstərən ən obyektiv və kəmiyyətə əsaslanan meyarlardan biridir. Strategiyanın tətbiqindən sonra müəssisənin kapital strukturunda, aktivlərinin keyfiyyətində və gəlirliliyində baş verən dəyişikliklər spesifik əmsallar vasitəsilə ölçülür.

Rentabellilik Göstəriciləri (ROA, ROE): Diversifikasiyanın ilkin məqsədlərindən biri aktivlərin səmərəli istifadəsini təmin etmək və çarpaz mənfəətlilik yaratmaqdır. Aktivlərin Rentabelliyi (ROA) və Kapitalın Rentabelliyi (ROE) strategiyanın tətbiqindən sonra sahə ortalaması və şirkətin tarixi trendi ilə ciddi şəkildə müqayisə edilməlidir:

ROA = Xalis Mənfəət Cəmi Aktivlər

Əgər diversifikasiya layihələrindən sonra korporativ ROA və ya investisiyanın gəlirlilik əmsalı (ROI) aşağı düşürsə, bu, yeni daxil olunmuş sahənin şirkətin strateji resurslarını səmərəsiz dondurduğunun, marjanı aşağı saldığının və idarəetmə səmərəsizliyi yaratdığının birbaşa kəmiyyət göstəricisidir.

Tobin's Q əmsalı və bazar dəyərinin qiymətləndirilməsi. Korporativ maliyyədə və akademik tədqiqatlarda diversifikasiya endirimi (discount) və ya mükafatını (premium) ölçmək üçün ən fundamental və etibarlı göstərici Tobin's Q əmsalıdır. Bu əmsal firmanın bazar dəyərinin onun aktivlərinin bərpa xərclərinə (balans dəyərinə) olan nisbətidir:

Q = Firmanın Bazar Dəyəri (Səhmlərin Bazar Dəyəri + Öhdəliklər) Aktivlərin Balans Dəyəri

- **Q > 1 vəziyyəti:** Strategiya effektivdir, maliyyə bazarı şirkətin strateji portfelini, gələcək potensialını və sinerji imkanlarını yüksək qiymətləndirir. Bu halda diversifikasiya mükafatı (*diversification premium*) yaranır və korporativ dəyər artır.
- **Q < 1 vəziyyəti:** Diversifikasiya idarəetmə xərclərini artırır, daxili resursları dağıdır, asimmetrik informasiyanı dərinləşdirir və mövcud dəyəri məhv edir. Bu, makroiqtisadiyyatda "diversifikasiya endirimi" kimi xarakterizə olunur və portfelin təcili restrukturizasiyasını tələb edir.

Risk və volatilliyin ölçülməsi (Volatillik (oynaqlıq) — maliyyə bazarlarında və strateji menecmentdə hər hansı bir aktivin, mənfəətin, səhm qiymətinin və ya pul axınının müəyyən bir zaman kəsiyində göstərdiyi dəyişkənliyin və dalğalanmanın dərəcəsidir.). Diversifikasiyanın risk azaldıcı təsirini ölçmək üçün gəlirlərin variasiya əmsalı (sigma) və səhmlərin (beta) əmsalı analiz edilir. Modern portfel nəzəriyyəsinə (Harry Markowitz) istinadən, strategiyanın portfel riskini uğurla azaltması üçün fərqli biznes vahidlərinin nağd pul axınları və ya aid olduqları sahələrin gəlirlilikləri arasında korrelyasiya əmsalı (r) mənfi və ya minimal müsbət olmalıdır ($r < 0.5$). Əks halda, eyni makroiqtisadi amillərdən (məsələn, neft qiymətlərindən və ya valyuta məzənnəsindən) eyni dərəcədə asılı olan sahələrə şaxələndirmə risk profilini fərqləndirmir və sistemli riski azaltmır. Volatillik gəlirin sabitliyinin pozulma dərəcəsidir. Volatilliyin yüksək olması riskin yüksək, sabit və az dalğalı olması isə riskin aşağı olmasının göstəricisidir.

Cədvəl 1.

Diversifikasiyanın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi matrisi

Qiymətləndirmə meyarı	Hesablama metodu / İndikator	Arzuolunan trend	Strateji siqnal
Sinerji effekti	V(A+B) > V(A) + V(B)$	Müsbət fərq	İki biznes bir-birini gücləndirir
Kapitalın rentabelliyi	ROE=Xalis Mənfəət/Kapital	Artım	İnvestisiya səmərəlidir
Sərbəst nağd pul axını	Free Cash Flow (FCF)	Stabil artım	Müəssisədaxili maliyyələşmə təmin olunur
Bazar payı dinamikası	Nisbi bazar payı	Artım	Yeni sahədə rəqabət üstünlüyü qazanılır
Tobin's Q İndeksi	Q = Bazar Dəyəri Balans Dəyəri	Q > 1	Bazar investisiya portfelini "mükafat" ilə qiymətləndirir

Strateji və qeyri-maliyyə amillərinin təhlili: H2H və marketing 5.0 müstəvisi

Yalnız soyuq maliyyə göstəricilərinə və mühasibat uçotunun rəqəmlərinə baxaraq çoxsahəli holdinqin idarə edilməsi uzunmüddətli perspektivdə strateji uğursuzluqlara yol açа bilər. Diversifikasiyanın effektivliyini şərtləndirən mühüm qeyri-maliyyə, sosial-psixoloji və keyfiyyət meyarları mövcuddur ki, bunlar korporativ idarəetmənin nüvəsini təşkil edir.

Sinerji nizamı və resursların paylaşılması. Sinerji, elmi ədəbiyyatda bəhs edilən "1 + 1 > 2" fəlsəfəsinə əsaslanır. Qiymətləndirmə prosesində xüsusi olaraq müəyyən edilməlidir ki, yeni biznes vahidi əsas biznesin hansı resurslarından faydalanır. Bu resurslar maddi (orta paylaşılan logistik mərkəzlər, fabriklər, anbarlar) və ya qeyri-maddi (brend reputasiyası, korporativ idarəetmə mədəniyyəti, müştəri bazası, patentlər) ola bilər. Əgər portfeldəki hər bir biznes vahidi tamamilə müstəqil fəaliyyət göstərirsə və aralarında resurs, bilik və ya texnologiya paylaşımı yoxdursa, idarəetmə xərclərinin (*overhead costs*) və koordinasiya itkilərinin artması qaçılmazdır.

H2H (Human-to-Human) və istehlakçı davranışı müstəvisi. Müasir Marketinq 5.0 və H2H marketinq yanaşmalarına görə (Kotler, Pfoertsch, Sponholz), korporasiyaların hədsiz şaxələnməsi və texnolojiləşməsi müştəri güvənini zədələməməli, əksinə, insan amilini ön plana çıxarmalıdır [7; 8]. Şirkət tam fərqli və bir-biri ilə uzlaşmayan sahələrə yayıldıqca (məsələn, həm kimya sənayesi, həm də uşaq qidaları istehsalı), istehlakçının beynindəki brend imici bulana, etibar azala və fokus itə bilər.

Diversifikasiyanın effektivliyi həm də onun müştəri sadiqliyinə və şirkətin Stiven Kovinin trust modelinə əsaslanan "Emosional Bank Hesabına" (Emotional Bank Account) təsiri ilə ölçülür. "Emosional Bank Hesabı" brend ilə müştəri arasındakı güvən, səmimiyyət və empatiya depozitidir. Əgər müştərilər şirkətin yeni sahəyə daxil olmasını sadəcə "daha çox mənfəət qazanmaq reaksiyası" kimi deyil, onların həyatını asanlaşdıran, ekoloji, sosial məsuliyyətli və problem həlledici bir addım kimi qəbul edirlərsə, bu, "Emosional Bank Hesabına" böyük depozitlər qoyur. Nəticədə müştərinin Ömür Boyu Dəyəri (*Customer Lifetime Value - CLV*) yüksəlir, brend kapitalı (*brand equity*) artır və strategiyanın keyfiyyət səmərəliliyi sübut olunur [10, s. 155].

İdarəetmə mürəkkəbliyi və agentlik problemi (Agency Problem). Şirkət diversifikasiya olunduqca korporativ idarəetmə ierarxiyası böyüyür və asimmetrik informasiya problemi dərinləşir. Agentlik nəzəriyyəsinə görə (Marris, Jensen, Meckling), top-menecerlər bəzən şirkətin real səhmdar dəyərini artırmaq üçün deyil, öz şəxsi "imperiyalarını böyütmək", daxili nüfuz qazanmaq, daha yüksək bonuslar almaq və öz şəxsi idarəetmə risklərini azaltmaq (öz iş yerlərini sığortalamaq) üçün əsassız, səmərəsiz, əlaqəsiz diversifikasiyaya can atırlar [3, s. 54]. Bu durum səhmdarların (owners) maraqları ilə ziddiyyət təşkil edir. Strategiyanın effektivliyi menecer motivasiyası ilə səhmdar hədəflərinin korporativ idarəetmə mexanizmləri (məsələn, səhm opsionları, müstəqil direktorlar şurası) vasitəsilə nə dərəcədə üst-üstə düşməsi ilə düz mütənasibdir.

Diversifikasiya portfelinin optimallaşdırılması: portfel matrisləri

Şirkətin daxil olduğu fərqli sahələrin, məhsul qruplarının və strateji biznes vahidlərinin səmərəliliyini vizuallaşdırmaq, gələcək investisiya qərarlarını vermək və idarə etmək üçün elmi portfel matrislərindən istifadə olunur. Qiymətləndirmə və strateji resurs bölgüsü prosesində ən çox tətbiq edilən iki model BCG və GE/McKinsey matrisləridir.

BCG (Boston Consulting Group) matrisi: Bu matris hər bir diversifikasiya olunmuş biznes vahidini iki obyektiv meyar üzrə daxili dörddəbirdə qruplaşdırır: *Bazarın artım tempi* (sahənin cəlbediciliyi) və *Nisbi bazar payı* (şirkətin rəqabət gücü).

- *Ulduzlar (Stars):* Yüksək artım, yüksək bazar payı. İnvestisiya aqressiv şəkildə davam etdirilməlidir.
- *Sağmal İnəklər (Cash Cows):* Aşağı artım, yüksək bazar payı. Bu sahələr minimal investisiya tələb edir və daxili kapital bazarı üçün əsas sərbəst nağd pul axınını (FCF) generasiya edir. Burada yığılan pul yeni diversifikasiya sahələrini maliyyələşdirməlidir.
- *Sual İşarələri (Question Marks):* Yüksək artım, aşağı bazar payı. Böyük maliyyə tələb edir, lakin gələcəyi qeyri-müəyyəndir. Strategiya yenidən nəzərdən keçirilməlidir.

- *İtlər (Dogs):* Aşağı artım, aşağı bazar payı. Resursları dondurur, dəyər yaratmır. Təcili olaraq portfeldən çıxarılmalıdır (*Divestment* və ya *Liquidation*).

GE / McKinsey Matrisi: BCG matrisindən fərqli olaraq daha çoxmeyarlıdır, analitikdir və çevikdir. Burada şaquli oxda "Sahənin Cəlbediciliyi" (bazarın ölçüsü, tarixi böyümə tempi, sahə mənfəətliliyi, makromühit faktorları), üfüqi oxda isə "Biznes Vahidinin Rəqabət Gücü" (bazar payı, brend gücü, texnoloji üstünlük, müştəri sadiqliyi) yer alır. 9 xanalı bu matris vasitəsilə hansı diversifikasiya sahəsinə investisiya edilməli, hansının mövqeyi qorunmalı, hansından isə mərhələli şəkildə çıxılmalı olduğu (məhsul və ya sahə əsaslı restrukturizasiya) riyazi analitika ilə müəyyən edilir.

Azərbaycan iqtisadiyyatında diversifikasiya həm makroiqtisadi (dövlət), həm də mikroiqtisadi (müəssisə) səviyyədə ən çox müzakirə olunan və tətbiq edilən strateji hədəfdir. Dövlət səviyyəsində Dayanıqlı İnkişaf Strategiyasına uyğun olaraq qeyri-neft-qaz sektorunun inkişafı şaxələndirmə tələb etdiyi kimi, yerli holdinqlər və böyük şirkətlər də regional və sahəvi diversifikasiyaya xüsusi strateji önəm verirlər. Azərbaycanın spesifik yerli biznes mühitində diversifikasiya strategiyalarının effektivliyini qiymətləndirərkən qarşıya çıxan əsas institusional xüsusiyyətlər və problemlər bunlardan ibarətdir:

1. Konqlomerat tipli nizamsız böyüməyə meyil: Yerli böyük korporativ strukturlar çox vaxt əlaqəsiz diversifikasiyaya həddindən artıq üstünlük verərək eyni holdinq çətiri altında həm tikinti, həm qida istehsalı, həm logistika, həm də maliyyə-sığorta sahələrində fəaliyyət göstərirlər. Bu, inkişaf etməkdə olan bazarlara xas olan "institusional boşluqları" (məsələn, etibarlı kənar tədarükçülərin və ya şəffaf maliyyə bazarlarının olmamasını) daxili şaquli və üfüqi inteqrasiya ilə doldurmaq məqsədi daşıyır. Lakin portfel hədsiz mürəkkəbləşdikdə idarəetmə nəzarəti itir və holdinqlər ciddi zərərlərlə üzləşirlər.
2. Rəqəmsal transformasiya və innovasiya (Design Thinking) çatışmazlığı: Bir çox yerli diversifikasiya layihələri fərqli sahələrə daxil olarkən ənənəvi, ekstensiv idarəetmə metodlarından istifadə edir. Müasir idarəetmə alətlərinin, Müştəri Yönümlü Dizayn Düşüncəsinin (*Design Thinking*) və *Lean* (Çevik/Qənaətli) startap prinsiplərinin korporativ strukturlara inteqrasiyası hələ ilkin mərhələdədir. Bu da yeni sahələrdə xərclərin optimallaşdırılmasını ləngidir.
3. Korporativ idarəetmə və daxili audit standartlarının zəifliyi: Şirkətlərdə biznes vahidləri üzrə daxili transfer qiymətləndirilməsinin (transfer pricing), şəffaf seqmentar maliyyə hesabatlılığının (məsələn, MHBS-ə uyğun) tam formalaşmaması hər bir diversifikasiya sahəsinə aid olan real səmərəliliyi, ayrıca ROA, ROE və ya sərbəst nağd pul axınını (FCF) daxili audit vasitəsilə dəqiq və vaxtında ölçməyi çətinləşdirir. Bu isə strateji qərarların empirik məlumatlara deyil, intuitiv mülahizələrə əsaslanmasına yol açır.

Nəticə

Şirkətlərdə tətbiq edilən diversifikasiya strategiyasının effektivliyinin qiymətləndirilməsi mürəkkəb, çoxölçülü və müəssisənin gələcək taleyini müəyyən edən həyati əhəmiyyətli bir strateji idarəetmə prosesidir. Tədqiqat və aparılan elmi sintez göstərir ki, diversifikasiya öz-özlüyündə son məqsəd deyil, şirkətin fundamental daxili bazar dəyərini artırmaq, riskləri optimallaşdırmaq və onu makroiqtisadi şoklardan qorumaq üçün dinamik bir strateji alətdir.

Uğurlu və dəyər yaradan bir diversifikasiya strategiyasının qiymətləndirilməsi və yerli holdinqlərin portfelinin optimallaşdırılması üçün aşağıdakı addımların atılması fundamental elmi-praktiki tövsiyə kimi irəli sürülür:

1. Daimi portfel auditi keçirilməlidir: Şirkətlər və holdinqlər ildə ən azı bir dəfə Tobin's Q əmsalı, seqmentar ROA və BCG/McKinsey matrisləri vasitəsilə mövcud strateji biznes vahidlərini yoxlamalıdırlar. Səhmdar dəyəri yaratmayan, korporativ resursları səmərəsiz şəkildə donduran və əsas kompetensiyalara yük olan sahələr portfeldən çıxarılmalı, daxili restrukturizasiya və mərhələli *Divestment* (aktivlərin satışı) siyasəti cəsarətlə tətbiq edilməlidir.
2. Strateji əlaqəli diversifikasiyaya üstünlük verilməlidir: Resursların, maliyyə və intellektual

kapitalın məhdud olduğu inkişaf etməkdə olan yerli biznes mühitində mövcud texnoloji, logistik, brend və marketinq səriştələrindən maksimum faydalanan əlaqəli (konsentrik) sahələrə yönəlmək rəqabət üstünlüyü qazanmaq ehtimalını kəskin artırır və idarəetmə xərclərini azaldır.

3. Marketinq 5.0 və H2H prinsipləri tətbiq edilməlidir: Yeni bazarlara daxil olarkən, şirkətlər brend səmimiyyətini saxlamalı və istehlakçıların «Emosional Bank Hesabına» zərər vurmamalıdırlar. Qərarlar insan yönümlü, problem həlledici (H2H) kommunikasiya üzərində qurulmalı, müştəri güvəni korporativ aktiv kimi qorunmalıdır.

4. İnnovasiya və çeviklik (lean) modelləri inteqrasiya edilməlidir: Yeni bir sektora böyük kapital qoyuluşları etməzdən əvvəl, «Minimum Həyatqabiliyyətli Məhsul» (MVP) konsepti və pilot layihələrlə bazarın real reaksiyası və istehlakçı rəyləri yoxlanılmalı, investisiya mərhələli şəkildə icra olunmalıdır.

5. Sinerji ölçüləbilən və modelləşdirilən olmalıdır: Hər bir yeni diversifikasiya layihəsinin əsas biznesə gətirəcəyi xərc qənaəti, ortaq resurs istifadəsi və ya çarpaz satış (*cross-selling*) imkanları investisiya öncəsi kəmiyyət və maliyyə modelləri (məsələn, ssenari analizi, Monte-Karlo simulyasiyası) ilə əvvəlcədən dəqiq hesablanmalıdır.

Yekun olaraq, müasir qeyri-müəyyənlik reallıqlarında diversifikasiyanın real effektivliyi yalnız rəqəmlərin ekstensiv artımı ilə deyil, şirkətin strateji çevikliyi, böhranlara qarşı institusional dözümlülüyü, fərqli sahələrdə vahid korporativ mədəniyyət qura bilməsi və insan yönümlü (H2H) müştəri sadiqliyi yarada bilmə bacarığı ilə ölçülür.

ƏDƏBİYYAT

1. Ansoff, I. Strategies for Diversification // Harvard Business Review. – 1957. – Vol. 35, No. 5. – pp. 113-124.
2. Barney, J. B. Firm Resources and Sustained Competitive Advantage // Journal of Management. – 1991. – Vol. 17, No. 1. – pp. 99-120.
3. Marris, R. The Economic Theory of 'Managerial' Capitalism. – London: Macmillan, 1964. – 347 p.
4. Penrose, E. T. The Theory of the Growth of the Firm. – New York: John Wiley & Sons, 1959. – 272 p.
5. Porter, M. E. From Competitive Advantage to Corporate Strategy // Harvard Business Review. – 1987. – Vol. 65, No. 3. – pp. 43-59.
6. Williamson, O. E. Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications. – New York: Free Press, 1975. – 286 p.
7. Kotler, P., Kartajaya, H., Setiawan, I. Marketing 5.0: Technology for Humanity. – New Jersey: John Wiley & Sons, 2021. – 224 p.
8. Kotler, P., Pfoertsch, W., Sponholz, U. H2H Marketing: The Genesis of Human-to-Human Marketing. – Cham: Springer, 2021. – 305 p.
9. Montgomery, C. A. Corporate Diversification // Journal of Economic Perspectives. – 1994. – Vol. 8, No. 3. – pp. 163-178.
10. Palich, L. E., Cardinal, L. B., Miller, C. C. Curvilinearity in the diversification-performance linkage: An examination of over three decades of research // Strategic Management Journal. – 2000. – Vol. 21, No. 2. – pp. 155-174.
11. Wernerfelt, B. A resource-based view of the firm // Strategic Management Journal. – 1984. – Vol. 5, No. 2. – pp. 171-180.

Айнур Теймур кызы Зейналова
Старший преподаватель Азербайджанского
Государственного Экономического Университета
электронная почта: Aynur_zeynalova@unec.edu.az

Зульфия Акбар кызы Садыгова
Старший преподаватель Азербайджанского
Государственного Экономического Университета
электронная почта: Zulfiya.sadigova@unec.edu.az

Оценка эффективности стратегии диверсификации в компаниях

Резюме

Цель исследования – заключается в определении многокритериальных количественных и качественных моделей для измерения эффективности стратегий связанной и несвязанной диверсификации, применяемых в корпоративном управлении, и, следовательно, в разработке оптимизационной основы, обеспечивающей устойчивое развитие и конкурентное преимущество компаний на рынке.

Методология исследования – в ходе исследования были использованы системный и комплексный подходы, методы индукции и дедукции. Также для оценки влияния диверсификационных проектов на корпоративную эффективность был проведен сравнительный анализ Ресурсного подхода (RBV), Теории трансакционных издержек, концепции Динамических способностей, анализа финансовых коэффициентов (ROA, Tobin's Q) и портфельных матриц (BCG, GE/McKinsey), на основе чего сделаны соответствующие обобщения.

Практическая значимость исследования – полученные результаты, предложенный многоэтапный механизм оценки, а также выводы и рекомендации могут быть практически использованы при принятии стратегических решений в корпоративном управлении, особенно для холдингов конгломератного типа, действующих в местной бизнес-среде Азербайджана, в целях управления рисками «диверсификационного дисконта» и оптимизации портфеля.

Результаты исследования – заключаются в разработке стратегических рекомендаций с учетом реалий современной глобализации и высокой неопределенности, направленных на вывод из портфеля (дивестирование) подразделений, не создающих ценности и обременяющих ключевые компетенции, приоритетность связанной диверсификации с возможностью совместного использования ресурсов, и применение гибких (Lean) принципов при выходе на новые рынки.

Оригинальность и научная новизна исследования – наряду с традиционными финансовыми метриками, в статье подчеркивается важность управленческой роли менеджеров («агентская проблема») с точки зрения эффективности диверсификации. Основная оригинальность исследования заключается в первом всестороннем анализе и объединении факторов «Эмоционального банковского счета» и лояльности клиентов в плоскости современного Маркетинга 5.0 и философии Human-to-Human (H2H), а также в изучении их влияния на качественную эффективность диверсификационного портфеля.

Ключевые слова: ***диверсификация, корпоративная стратегия, оценка эффективности, синергетический эффект, Tobin's Q, H2H Маркетинг, Эмоциональный банковский счет.***

Aynur Teymur Zeynalova
Senior lecturer of Azerbaijan State University of Economics
e-mail: Aynur_zeynalova@unec.edu.az

Zulfiya Akbar Sadigova
Senior lecturer of Azerbaijan State University of Economics
e-mail: Zulfiya.sadigova@unec.edu.az

Evaluation of the effectiveness of diversification strategy in companies

Summary

Purpose of the research – is to identify multi-criteria quantitative and qualitative models that measure the effectiveness of related and unrelated diversification strategies applied in corporate governance, and consequently, to develop an optimization framework that will ensure sustainable development and competitive advantage of companies in the market.

Research methodology – systematic and integrated approach, induction, and deduction methods were utilized during the research. Furthermore, to evaluate the impact of diversification projects on corporate performance, a comparative analysis of the Resource-Based View (RBV), Transaction Cost Economics, Dynamic Capabilities concept, financial ratios analysis (ROA, Tobin's Q), and portfolio matrices (BCG, GE/McKinsey) was conducted, and relevant generalizations were drawn.

Practical significance of the research – the obtained results, the proposed multi-stage evaluation mechanism, as well as recommendations and suggestions can be practically utilized in strategic decision-making in corporate governance, particularly in managing "diversification discount" risks and optimizing portfolios for conglomerate holdings operating within the local business environment of Azerbaijan.

Results of the research – consist of developing strategic recommendations based on the realities of modern globalization and high uncertainty, focusing on the divestment of non-value-creating units that burden core competencies, prioritizing related diversification where resources can be shared, and implementing Lean principles when entering new markets.

Originality and scientific novelty of the research – along with traditional financial metrics, the study emphasizes the significance of the managerial role in corporate governance ("agency problem") regarding diversification effectiveness. The core originality of the research lies in the first comprehensive analysis and integration of the "Emotional Bank Account" and customer loyalty factors within the framework of modern Marketing 5.0 and Human-to-Human (H2H) philosophy, examining their impact on the qualitative efficiency of the diversification portfolio.

Key words: ***diversification, corporate strategy, performance evaluation, synergetic effect, Tobin's Q, H2H Marketing, Emotional Bank Account.***

UOT: 331.101.6 : 330.341 J24, I25, O47

Günay Rövşən qızı İSGƏNDƏROVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, doktorant
Gmail: ibrahimligunay03@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.46

İNSAN KAPİTALINA İNVESTİSİYALARIN AZƏRBAYCAN ÜZRƏ QEYRİ-NEFT SƏNAYESİNİN ƏMƏK MƏHSULDARLIĞINA TƏSİRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi insan kapitalına investisiyaların Azərbaycanın qeyri-neft sənayesində əmək mahsuldarlığına təsirini 2017-2022-ci illər üzrə riyazi və statistik analizlər apararaq ölçməkdir. Tədqiqatımızın əsas sualı belədir: insan potensialına yatırımların hansı komponentləri qeyri-neft sənayesində əmək məhsuldarlığının artırılmasına statistik olaraq necə vacib verir?

Tədqiqatın metodologiyası.Tədqiqat zamanı çoxlu xətti reqressiya analiz metodundan istifadə edilmişdir. Bu metod vasitəsilə bir asılı dəyişənə bir neçə müstəqil dəyişənin təsirini ölçə bilirik. Eyni zamanda hər bir müstəqil dəyişənin digərlərindən asılı olmadan ayrıcı təsirini də qiymətləndirmə imkanı olur. Analiz Microsoft Excel proqramının Analysis ToolPak əlavəsi vasitəsilə aparılmışdır. Modelin statistik əhəmiyyətliliyi F-testi, dəyişənlərin fərdi əhəmiyyətliliyi isə t-testi vasitəsilə yoxlanılmışdır. Analiz zamanı statistik əhəmiyyətlilik səviyyəsini 0,05 kimi müəyyən etdik.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti baxımından əldə etdiyimiz yekun nəticələr ölkəmizin qeyri-neft sənayesinin inkişaf etdirilməinə istiqamətlənmiş dövlət tədbirləri və siyasəti üçün empirik əsas təşkil edir. “Azərbaycan 2030” strategiyasının əsas hədəflərindən olan rəqabətli insan kapitalının formalaşdırılması prioritetini riyazi-statistik göstəricilərlə əsaslandırmaqla yanaşı, eyni zamanda dövlət dəstəkli kadr hazırlığı proqramlarının elmtutumlu sahələrə yönəldilməsi üçün praktik əsas kimi qəbul edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri baxımından onu deyə bilərik ki, əldə olunan analiz nəticələrinə əsasən investisiyaların üç komponenti arasında qeyri-neft sənayesi üzrə əmək məhsuldarlığına əsas müsbət təsir göstərən ali təhsil məktəbəgedənlik nisbətidir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyini Azərbaycanın qeyri-neft sənayesində sektorlar üzrə insan potensialının əmək məhsuldarlığına təsirini real rəqəmlərlə, çoxxətli reqressiya metodu ilə araşdıran ilk tədqiqatlardan biri kimi qeyd edə bilərik. Müasir tədqiqat və araşdırma mövzularında bu əlaqə ya ümumi iqtisadiyyatı əhatə edərək ya da təkdəyişənli metodlardan istifadə edərək araşdırılmışdır. Həmin araşdırmalardan fərqli olaraq isə, biz məqaləmizdə insan kapitalının üç komponentini nəzərə alaraq eyni model daxilində müxtəlif sektorlar üzrə analiz etmişik. Yekun nəticəyə əsasən insan kapitalına yatırımların əmək məhsuldarlığına təsirinin xərcin həcmindən deyil, ixtisaslı kadr potensialının formalaşma səviyyəsindən asılı olduğunu deyə bilərik.

Açar sözlər: investisiya, əmək məhsuldarlığı, insan kapitalı, ÜDM, qeyri-neft sənayesi, reqressiya analizi, Azərbaycan, təhsil səviyyəsi, sağlamlıq səviyyəsi.

Giriş

İqtisadiyyatının əsasını təbii resurslardan gələn gəlir hesabına quran ölkələrdə digər sahələrin inkişafı milli iqtisadiyyatların əsas problemi olaraq qalmaqda davam edir. Ölkəmizin iqtisadiyyatı da illərdir ki, neft ve qaz gəlirlərindən asılı vəziyyətdədir. Ancaq karbohidrogen ehtiyatlarının tükənən xarakteri və dünya enerji bazarında baş verən meyllərin tez-tez dəyişməsi qeyri-neft sektorunun inkişafını ön plana çıxarır. Beynəlxalq Valyuta Fondunun qiymətləndirməsinə görə, xərclərin azaldılması, yəni səmərəsiz layihələrin və bəzi subsidiyaların ləğv edilməsi siyasəti, həmçinin fərdi sahibkarları dəstəkləmək və onlara əlverişli biznes mühitinin qurulması Azərbaycanın əsas siyasət prioritetləri olaraq qalmaqdadır [6]. F.Həsənov öz elmi araşdırmasında qeyd edir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün Hollandiya xəstəliyi xarakterikdir və neft-qaz ehtiyatından gələn gəlirlər

ölkə iqtisadiyyatını bu tələyə salıb. Belə ki, neft və qaz ixracından gələn xarici valyuta bolluğu yerli valyutanı gücləndirir, yerli valyuta gücləndiyi üçün isə ölkədə istehsal olunan yerli qeyri-neft sektoru məhsulları xaricilər üçün baha başa gəlir və onu almaqdan imtina edirlər. Nəticədə ölkədə yerli istehsal zəifləyir və ixracdan asılılıq yaranır. Bunun qarşısına keçmək üçün isə mütləq şəkildə qeyri-neft sektoru diversifikasiya olunmalıdır [5, s.463].

Əmək məhsuldarlığı intensiv iqtisadi artımın özəyini təşkil edir. Əmək məhsuldarlığının artması sadəcə müəssisənin mənfəətinin artması kimi qəbul edilmir, eyni zamanda bütövlükdə ÜDM-in artmasının əsas şərtlərindən biridir. İqtisadiyyatın müxtəlif sektorları üzrə əmək resurslarının məhsuldarlığının yüksəldilməsi iqtisadi artımın əsas hərəkətverici qüvvələrindən biridir. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının dərc etdiyi "Employment and Social Trends" hesabatına görə ölkəmizdə bir məşğul şəxsə düşən real ÜDM-in artım tempi 2.1% proqnozlaşdırılır. Bu göstərici regional müqayisədə orta-stabil qiymətləndirilir. Rusiya Federasiyasında bu rəqəm 1%-1,5% təşkil edir. Gürcüstan və Ermənistanda bu rəqəm 3,5% və 4,5%, Türkiyədə isə 2,5% civarındadır. BƏT xəbərdarlıq edir ki, Azərbaycan kimi bəzi İEOÖ-lərdə əmək məhsuldarlığının aşağı səviyyədə olmasının səbəblərindən biri də ənənəvi kənd təsərrüfatı, tikinti kimi aşağı əlavə dəyər yaradan sahələrdən İKT, peşəkar elmi fəaliyyət kimi yüksək əlavə dəyər yaradan sahələrə keçidin zəifləməsidir. Yüksək biliktutumlu sahələrə investisiya edilməklə əmək məhsuldarlığının artımına nail olmaq olar [13].

İnvesitisiyaların yalnızca həcmi deyil, həmçinin onlardan istifadənin səmərəliliyi də qeyri-neft sektorunun inkişafında mühüm rol oynayır. Buna görə də, insan potensialının, yəni əmək resurslarının bilik və bacarıqları, peşə səriştələri və fiziki və əqli sağlamlıq vəziyyəti investisiyaların səmərəli istifadəsinin yüksəldilməsində əsas amillərdən sayılır. Dünya Bankının hamı üçün açıq olan İnsan Kapitalı İndeksi hesabatında qeyd edilib ki, Azərbaycanda doğulan uşaqlar 18 yaşına çatana qədər iqtisadiyyata verə biləcəkləri məhsuldarlıqlarının 42%-ni elə uşaq yaşlarında itirirlər, yəni, ölkə iqtisadiyyatına 58% məhsuldarlıq təqdim edə bilirlər [11]. İxtisaslı işçi qüvvəsinə əlçatanlığın aşağı olması qeyri-neft sektorunun inkişafını əngəlləyən əsas maneələrdən biri kimi qeyd olunur Beynəlxalq Valyuta Fondunun məlumatlarında. Bütün bu məsələlər insan faktorunun, onların bilik və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, sağlamlıqlarının yüksək səviyyəyə çatdırılması və insan potensialına edilən investisiyaların nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göz önünə gətirir [6]. Buna görə də, qeyri-neft sektorunun inkişafında nə qədər önəmli yer tutduğunu nəzərə alaraq bu sahənin araşdırılması əsas məsələlərdən biridir.

G.Quliyeva, E.Ələkbərov və S.Cumazadənin Azərbaycan üzrə apardığı elmi araşdırmada əməkhaqqı və təhsil xərclərinin ÜDM-də payı və əmək resurslarının bütövlükdə iqtisadiyyat üzrə əmək məhsuldarlığına təsiri tədqiq edilmişdir [4, s.7]. Ancaq, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun ayrı-ayrı sahələrində bu məsələ sistemli şəkildə araşdırılmayıb və bu boşluğu doldurmaq məqaləmizin əsas elmi töhfəsini təşkil edir.

Qlobal kontekstdə insan kapitalına investisiyalara nəzəri yanaşmaların tədqiqi. Bekkerin insan kapitalı nəzəriyyəsinə görə elmə edilən investisiyalar fiziki kapital kimi gəlir gətirir, belə ki, işçinin biliyini və bacarığını artıraraq əmək məhsuldarlığının artımına nail olmaq olar [3]. Lukas Bekkerin bu nəzəriyyəsini bir üst səviyyəyə daşımış və göstərmişdir ki, ölkələr arasındakı məhsuldarlıq fərqinin başlıca səbəbi insan potensialından qaynaqlanır [8, s.3]. Romer isə bu məsələyə digər tərəfdən yanaşmış və qeyd etmişdir ki, insan kapitalına edilən yatırımlar, yəni ixtisaslı işçi qüvvəsinin səviyyəsinin yüksəldilməsi uzunmüddətli iqtisadi artımın əsas mənbəyidir. Bu nəzəriyyələr tədqiqatın metodoloji sturukturunun bünövrəsini təşkil edir [9, s.71].

Mincer insan kapitalı nəzəriyyəsini əmək bazarına tətbiq etmişdir. O sübut etmişdir ki, təhsil ili ilə əməkhaqqı arasında qarşılıqlı əlaqə vardır. Sonralar bu model Mincer tənliyi olaraq adlanmağa başlandı. Model göstərir ki, əlavə təhsil ili əməkhaqqı səviyyəsini orta hesabla 7-10% artırır. Son dövrlərin tədqiqatları isə bu əlaqənin individual deyil, sektor səviyyəsində də təsirli olduğunu sübut etmişdir. Belə ki, elm, bilik tələb edən sektorlarda insan potensialının əmək məhsuldarlığına təsiri daha güclü olur [15].

Əmək məhsuldarlığı ilə insan kapitalı arasındakı əlaqə beynəlxalq ədəbiyyatlarda da əsas araşdırma obyekti olmuşdur. İnsan kapitalı ilə əmək məhsuldarığı arasındakı əlaqə müxtəlif istiqamətlərdən araşdırılmışdır. Hakan Pabuççu və Atakan Durmaz 1971-2015-ci illəri əhatə edən öz elmi araşdırmalarında təhsil xərcləri ilə əmək məhsuldarlığı arasındakı əlaqəni xətti və qeyri-xətti ARDL modelindən istifadə edərək qurmağa çalışmışdır. Nəticədə əmək məhsuldarlığı ilə təhsil xərcləri arasında qeyri-xətti əlaqənin olduğunu sübut etmişlər. Belə ki, təhsil xarcləri ilə əmək məhsuldarlığı bir-birinə tərs mütənasib formada hərəkət edir [1, s.519]. S.Gul, G.Abdul və M.Ajmair Pakistan nümunəsində təhsil xərclərinin əmək məhsuldarlığına təsirini araşdırmışlar. ÜMM (Generalized Method of Moments) metodundan istifadə etməklə 6 göstərici üzrə - işçinin yaşı, təhsili, təlimi, əməkhaqqı, maliyyə iştirakçılığı və iş saatları ilə əmək məhsuldarlığı arasındakı əlaqəni ölçmüşlər. Tədqiqatın nəticəsi olaraq isə işçinin yaşı və maliyyə iştirakçılığı istisna olmaqla digər göstəricilərlə əmək məhsuldarlığı arasında müsbət əlaqənin olması ortaya çıxmışdır [2, s. 663].

M.Abdelgany, A.Saleh inkişaf etməkdə olan ölkə üzrə insan kapitalının ölçülərinin (təhsil və səhiyyə) əmək məhsuldarlığına təsirini araşdırmışdır. Araşdırma zamanı 2000-2019-cu illəri əhatə edən məlumatlardan istifadə etmişlər. Onlar öz tədqiqatlarında Ümumiləşdirilmiş Momentlər Metodundan istifadə etmişlər. Araşdırmanın nəticəsi olaraq isə təhsilin əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə müsbət və əhəmiyyətli təsir göstərdiyi ortaya çıxmışdır. İşçilərin sağlamlıq statusunun da bu sahəyə müsbət təsiri olduğu qeyd edilmişdir [14, s.173].

Azərbaycanda bu məsələ 1995-2023-cü illər üzrə ARDL metodundan istifadə edərək Quliyeva, Ələkbərov və Cumazadə tərəfindən araşdırılmışdır. Təhsil xərcləri, əməkhaqqı səviyyəsi və əmək bazarında iştirak payının əmək məhsuldarlığı ilə əlaqəsini tədqiq etmişlər [4, s.7].

Həmçinin, onu da qeyd edək ki, bu araşdırma və tədqiqat ümumi iqtisadiyyatı əhatə etmişdir, qeyri-neft sənayesi baxımından əmək resurslarına investisiyaların səmərəliliyə təsiri ayrıca tədqiq edilməmişdir. Həsənov öz elmi araşdırmasında Azərbaycan iqtisadiyyatında Hollandiya xəstəliyinin təsirinin mövcud olduğunu kəmiyyət göstəriciləri baxımından təsdiq etmişdir. O, bu araşdırmaya əsaslanaraq qeyri-neft sektorunun inkişafının vacibliyi ilə bağlı təkliflər irəli sürmüşdür [5, s.463].

Dünya Bankının İnsan Kapitalı İndeksində insan kapitalının iki önəmli qolu kimi təhsil və sağlamlıq əsas götürülmüşdür və bu göstəricilərin əmək məhsuldarlığı ilə əlaqəsi real rəqəmlər əsasında sübut edilmişdir [10]. Beynəlxaq Valyuta Fondu isə öz hesabatında qeyri-neft sektorlarının inkişafına əsas əngəl kimi ixtisaslı və peşəkar kadrlara çıxış imkanlarının zəif olmasını göstərmişdir [6].

Ədəbiyyat icmalına əsasən deyə bilərik ki, Azərbaycanda qeyri-neft sənayesində müxtəlif sektorlar üzrə əmək resurlarına investisiyalar ilə əmək məhsukdarlığı arasındakı əlaqə çoxlu reqressiya analizindən istifadə edərək araşdırılmamışdır. Bu boşluğu doldurmaq məqalənin əsas elmi töhfəsini təşkil edir.

Çoxxətli reqressiya analizindən istifadə etməklə qeyri-neft sənayesinin müxtəlif sektorları üzrə insan kapitalına investisiyaların əmək məhsuldarlığına təsirinin ölçülməsi. Elmi araşdırmamızda statistik rəqəmlər 3 əsas informasiya mənbəyindən götürülmüşdür. İlk olaraq, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin fəaliyyət növləri üzrə əmək məhsuldarlığı göstəriciləridir. Daha sonra Dünya Bankının açıq məlumat bazasından əldə olunan təhsilə dövlət xərclərinin ÜDM-ə nisbəti və ali təhsil məktəbəgedənlik nisbəti üzrə göstəricilərdən istifadə olunmuşdur.

Son olaraq isə ÜST-nin qlobbal səhiyyə xərcləri bazasından götürülmüş sağlamlıq xərclərinin ÜDM-ə nisbətini əks etdirən göstəricilərdir. Tədqiqatımız 2017-2022-ci illər olmaqla 6 illik dövrü əhatə edir. Bu dövrün seçilməsində səbəb isə sağlamlıq xərcləri göstəriciləri üzrə məlumatların beynəlxalq mənbələrdə 2022-ci ilə qədər olan dövrü əhatə etməsidir.

Tədqiqatda bir asılı və 3 müstəqil dəyişəndən istifadə edilib. Qeyri-neft sektorları üzrə əmək məhsuldarlığı asılı dəyişən kimi qəbul edilib. Əmək məhsuldarlığı bir məşğul şəxsə düşən əlavə dəyər kimi ölçülmüşdür. 7 qeyri-neft sektorunun – emal sənayesi, tikinti, informasiya və rabitə,

peşə, elmi-texniki fəaliyyət, kənd təsərrüfatı, təhsil və səhiyyə-orta göstəricisi hesablanmışdır. Mədən sənayesi neft-qaz hasilatını əhatə etdiyi üçün tədqiqatdan kənarlaşdırılmışdır. Müstəqil dəyişənlər kimi təhsilə dövlət xərcləri (X_1), sağlamlıq xərcləri (X_1) və ali təhsil məktəbəgedənlik nisbəti (X_3) əsas götürülmüşdür. Bu üç göstəricinin birlikdə istifadəsi insan kapitalına yatırımların tam dövriyyəsini izləməyə imkan verir. Belə ki, əmək resurslarına edilən maliyyə yatırımları, maliyyə qoyuluşlarının nəticələri və yekunda əmək məhsuldarlığına təsir dərəcəsi bu 3 dəyişən vasitəsilə bir zəncir kimi analiz edilir.

Tədqiqatımızın bir sıra məhdudiyyətləri vardır. Belə ki, ilk olaraq müşahidə sayının az olması (n=6) reqressiya nəticələrinin etibarlılığını müəyyən qədər məhdudlaşdırır, nəticələr bunu nəzərə alaraq şərh edilməlidir. Daha sonra qeyd etmək istərdim ki, tədqiqat dövrü məlumat əlçatanlığı baxımından 6 illə məhdudlaşır. Son olaraq isə, sektorlar üzrə ayrıca insan kapitalı göstəriciləri olmadığı üçün ümumi göstəricilərdən istifadə edilmişdir.

Qeyri-neft sektorları üzrə əmək məhsuldarlığının dinamikası. Cədvəl 1-ə nəzər yetirsək görərik ki, Azərbaycanın qeyri-neft sektorlarında əmək məhsuldarlığı ardıcıl olaraq artım nümayiş etdirmişdir. Belə ki , cədvəl 1-dən göründüyü kimi, orta əmək məhsuldarlığı 2017-ci ildəki 11,256 manatdan 2022-ci ildə 17,900 manata yüksəlmiş – 59% artmışdır. Ən yüksək artım peşə-elmi-texniki fəaliyyət sektorunda (+170%), səhiyyə sektorunda (+149%), informasiya və rabitə sektorunda (+119%) və təhsil sektorunda (+118%) qeydə alınmışdır. Ən aşağı artım isə tikinti sektorunda (+6%) qeyd edilmişdir.

Cədvəl 1.

Qeyri-neft sektorları üzrə əmək məhsuldarlığı, 2017–2023 (bir məşğul şəxsə düşən əlavə dəyər, manatla)

Sektor	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	Artım %
Kənd təsərrüfatı	2250	2359	2711	2883	3079	3524	3817	3963	+76%
Emal sənayesi	13269	14521	15791	17346	22491	25618	22178	23891	+80%
Tikinti	19403	17442	16773	15973	14825	17089	19643	20600	+6%
İnformasiya və rabitə	18541	19988	24414	26257	27585	30727	36090	40576	+119%
Peşə, elmi, texniki	14213	15452	20397	19975	22173	26950	30914	38362	+170%
Təhsil	5254	5805	6453	7281	7917	9235	10616	11476	+118%
Səhiyyə	5862	6680	7534	10180	9716	12153	13042	14625	+149%

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, 2025

Emal sənayesinin göstəricilərinə nəzər yetirsək görərik ki, 2020-2021-ci illərdə əmək məhsuldarlığı 17.346 manatdan 22.491 manata yüksəlib. Bu yüksəlişi COVİD 19 pandemiyası zamanı daxili istehsalın artmasına bağlaya bilərik. İnformasiya və rabitə sektoru da tədqiq edilən dövr ərzində ən yüksək əmək məhsuldarlığı nümayiş etdirmişdir ki, 2017-ci ildəki 18,541 manatdan 2022-ci il 30,727 manata yüksəlib. Rəqəmsal iqtisadiyyatın sürətli inkişafı bu artımın əsasını təşkil edir. Tikinti sektorunun əmək məhsuldarlığında 2017-ci ildən başlayan ardıcıl azalmaların 2022-ci ildən öz yerini artıma verməsi tikinti sektorunda fiziki insan əməyinin üstünlük təşkil etməsi və əmək resurslarına investisiyaların bu sektorda daha az təsirli olması ilə açıqlana bilər.

İnsan kapitalına investisiyaların dinamikası. Cədvəl 2-dən göründüyü kimi, tədqiqat dövrü ərzində insan kapitalına investisiyaların üç göstəricisi müxtəlif dinamika nümayiş etdirmişdir. Təhsilə dövlət xərcləri 2017-ci ildəki 2.5%-dən 2020-ci ildə 4.3%-ə yüksəlmiş, sonradan 2022-ci ildə 3.0%-ə enmiş. Sağlamlıq xərcləri 2020-ci ildə COVID-19 pandemiyasının təsiri ilə 5.85%-ə çatmış və tədqiqat dövrünün ən yüksək nöqtəsini təşkil etmişdir. Ali təhsil məktəbəgedənlik nisbəti isə tədqiqat dövrü boyunca ardıcıl artaraq 2017-ci ildəki 28.5%-dən 2022-ci ildə 38.5%-ə yüksəlmişdir.

Cədvəl 2.

İnsan kapitalına investisiyaların dinamikası

İl	Təhsil xərcləri (ÜDM %-i)	Sağlamlıq xərcləri (ÜDM %-i)	Ali təhsil nisbəti (ÜDM %-i)
2017	2.5%	4.07%	28.5%
2018	2.5%	3.84%	30.1%
2019	3.2%	4.18%	32.4%
2020	4.3%	5.85%	35.25%
2021	3.7%	4.69%	38.24%
2022	3.0%	3.98%	38.5%

Mənbə: Dünya Bankı (2024); Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (2024)

Tədqiq etdiyimiz dövr ərzində 2020-ci il ən kəskin dəyişikliklər nöqtəsi kimi nəzərə çarpır Həmin ildə sağlamlıq xərcləri 4.18%-dən 5.85%-ə qalxaraq 40%-lik artım nümayiş etdirmişdir. Bu COVID 19 pandemiyası ilə əlaqələndirilə bilər. Cədvəl 2-yə nəzər yetirsək görərik ki, təhsil xərcləri həmin dövrdə 3.2%-dən 43%-ə yüksəlmişdir. Bu online təhsil sisteminin və infrastrukturunun qurulması və yenilənməsi ilə bağlı çəkilən əlavə xərclərlə izah oluna bilər. Maraqlıdır ki, 2020-ci ildə emal sənayesi, informasiya-rabitə, təhsil və səhiyyə sektorlarında əmək məhsuldarlığı artmağa davam etmişdir. Bu nəticə pandemiya şəraitində rəqəmsal bacarıqlara malik işçi qüvvəsinin daha çevik uyğunlaşa bildiyini göstərir.

İnsan kapitalına investisiyaların əmək məhsuldarlığına təsirini qiymətləndirmək məqsədilə çoxlu xətti reqressiya analizi aparılmışdır. Reqressiya tənliyi aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

$$Y = -2.436 + (-87.28)X_1 + 7.894X_2 + 54.528X_3$$

burada Y əmək məhsuldarlığını, X_1 təhsilə dövlət xərclərini, X_2 sağlamlıq xərclərini, X_3 isə ali təhsil məktəbəgedənlik nisbətini ifadə edir. Cədvəl 3-dən göründüyü kimi, model yüksək izahedicilik gücünə malikdir – $R^2=0.978$. Modelin bütövlükdə statistik əhəmiyyətliliyi F-testi ilə təsdiqlənmişdir ($F=29.547$, $p=0.033$).

Cədvəl 3-dən göründüyü kimi, tədqiq edilən üç göstərici arasında yalnız ali təhsil məktəbəgedənlik nisbəti statistik cəhətdən əhəmiyyətli təsir göstərir. Ali təhsil məktəbəgedənlik nisbəti (X_3) müsbət və statistik cəhətdən əhəmiyyətli əmsal nümayiş etdirmişdir ($\beta=54.528$, $p=0.027$). Ali təhsil nisbəti 1 faiz bəndi artdıqda əmək məhsuldarlığı 54.53 manat yüksəlir. Təhsilə dövlət xərcləri (X_1) mənfi əmsal göstərmişdir ($\beta=-87.28$), lakin statistik cəhətdən əhəmiyyətsizdir ($p=0.639$). Sağlamlıq xərcləri (X_2) müsbət əmsal nümayiş etdirmiş ($\beta=7.894$), lakin bu da statistik cəhətdən əhəmiyyətsiz hesab edilmişdir ($p=0.956$).

Cədvəl 3.

Reqressiya analizi nəticələri ($R^2=0.978$, $F=29.547$, $p=0.033$)

Dəyişən	Koeffisient (β)	t-statistika	p-dəyər	Əhəmiyyətlilik
Y-kəsişmə	-2.436	-0.697	0.558	–
Təhsil xərcləri (X_1)	-87.28	-0.547	0.639	Əhəmiyyətsiz
Sağlamlıq xərcləri (X_2)	7.894	0.062	0.956	Əhəmiyyətsiz
Ali təhsil nisbəti (X_3)	54.528	6.010	0.027*	Əhəmiyyətli

*Qeyd: * $p<0.05$ – statistik cəhətdən əhəmiyyətli. Mənbə: müəllif hesablamaları*

Nəticə

Azərbaycan iqtisadiyyatının karbohidrogen ehtiyatlarından asılılığının azaldılması nöqteyi-nəzərdən qeyri-neft sənayesində əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi əsas vacib əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir. Məqalədə insan kapitalına investisiyaların müxtəlif aspektləri - təhsil xərcləri, sağlamlıq xərcləri və yüksək təhsil məktəbəgedənlik nisbəti ələ alınmışdır. Bu göstəricilərin qeyri-neft sektorunun 7 sahəsi üzrə 2017-2022-ci illər ərzində empirik şəkildə əmək

məhsuldarlığına təsir dərəcəsi araşdırılmışdır. Çoxlu xətti reqressiya analizi zamanı Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı və Dünya Bankının ictimaiyyətə açıq məlumatlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatın nəticələri göstərmişdir ki, insan kapitalına investisiyaların üç komponenti arasında ali təhsil məktəbəgedənlik nisbəti Azərbaycanın qeyri-neft sənayesinin əmək məhsuldarlığına statistik cəhətdən əhəmiyyətli müsbət təsir göstərir (β=54.528, p=0.027). Bu tapıntı Romer endogen artım modelinin müddəaları ilə uyğundur. Bilik kapitalının artımı, yəni ixtisaslı işçi qüvvəsinin genişlənməsi, xərc göstəricilərindən daha güclü məhsuldarlıq effekti yaradır. Becker tərəfindən əsası qoyulmuş insan kapitalı nəzəriyyəsi də bu nəticəni dəstəkləyir. Təhsilə yatırımın iqtisadi gəliri investisiyanın miqdarından deyil, keyfiyyətindən asılıdır. Təhsilə dövlət xərclərinin mənfi əmsal göstərməsi (β=−87.28) ilk baxışda paradoksal görünə bilər. Lakin bu nəticə statistik cəhətdən əhəmiyyətsizdir (p=0.639), yəni real mənfi təsirin mövcudluğunu təsdiqləmir. Bu nəticə gecikmə effekti ilə izah edilir. Belə ki, təhsilə xərclənən vəsaitin əmək məhsuldarlığına çevrilməsi anlıq deyil, uzunmüddətli prosesdir.

Sektorlar üzrə müqayisəli analiz göstərmişdir ki, bilik tutumlu sektorlar – informasiya və rabitə (+119%), peşə-elmi-texniki fəaliyyət (+170%), təhsil (+118%) və səhiyyə (+149%) – tədqiqat dövrü ərzində ən yüksək əmək məhsuldarlıq artımını nümayiş etdirmişdir. IMF-in (2025) qeyd etdiyi kimi, ixtisaslı işçi qüvvəsinə məhdud çıxış imkanları qeyri-neft sektorlarında artımın əsas maneələrindən biridir – tədqiqatın tapıntıları bu müddəanı empirik cəhətdən təsdiqləyir. Tikinti sektorunun bu ümumi tendensiyadan nisbətən geri qalması isə həmin sektorun əsasən fiziki əməyə əsaslanması ilə izah edilir.

Dünya Bankının məlumatına görə, Azərbaycanın HCI göstəricisi 0.58 səviyyəsindədir. Bu göstərici eyni gəlir qrupundakı ölkələrin ortasından aşağıdır. Bu göstərici ali təhsil məktəbəgedənlik nisbətinin hələ də potensialın altında qaldığını ortaya qoyur. Tədqiqatın nəticələri nəzərə alındıqda, HCI-nin yüksəldilməsi, xüsusilə ali təhsilə əhatənin genişləndirilməsi qeyri-neft sənayesinin əmək məhsuldarlığına birbaşa töhfə verə bilər.

Tədqiqatın nəticələrinə əsasən aşağıdakı tövsiyələri irəli sürə bilərik:

- ilk olaraq ali təhsilin əlçatanlıq imkanlarının, əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və eyni zamanda təqaüd proqramlarının inkişaf etdirilməsi əsas istiqamətlərdən biri kimi götürülə bilər. İkincisi, təhsil xərcləri yalnız xərc kimi qalmalı deyil, həm də ali təhsilin səmərəliliyini artırmalıdır;
- növbəti addım kimi biliktutumlu sektorlar üçün ixtisaslaşdırılmış kadr hazırlığı proqramları işlənib hazırlanmalıdır;
- son olaraq isə sağlamlıq xərclərinin artırılması uzunmüddətli dövrdə daha yüksək məhsuldarlıq nəticəsi kimi dəyərləndirilməlidir.

Həmçinin gələcək tədqiqatlar bu araşdırmanı bir neçə istiqamətdə dərinləşdirə bilər. Belə ki, daha uzun zaman sıralarından istifadə etməklə gecikmə effektini daha dəqiq ölçmək olar. Tədqiqatın araşdırma komponentlərinə araşdırma və tədqiqat xərclərini və peşə təhsili göstəricilərini əlavə etməklə modelin izahedicilik qabiliyyətini artırmaq olar. Yekun olaraq onu deyə bilərik ki, Azərbaycanla oxşar iqtisadiyyata malik ölkələrin, məsələn Qazaxıstanın müqayisəsi aparılaraq Azərbaycanın təcrübəsini beynəlxalq səviyyədə qiymətləndirmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Atakan Durmaz & Hakan Pabuçcu, 2018. "The effect of government educational expenditure on labor productivity in Turkish manufacturing sector," Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci/Proceedings of Rijeka Faculty of Economics, University of Rijeka, Faculty of Economics and Business, vol. 36(2), pages 519-535.
2. Gul, S., Abdul G., Ajmair M. (2022), Relationship between human capital and labour productivity, Pakistan Social Sciences Review, Vol. 6, No. 2, 663-677.
3. Becker, G. S. (1964). Human capital: A theoretical and empirical analysis, with special reference to education. University of Chicago Press.
4. Guliyeva, G., Alakbarov, E., & Jumazada, S. (2023). Empirical relationship between labor

productivity and education expenditures: The case of Azerbaijan. Economic Reforms Journal, 2023(4), 7–17.
5. Hasanov, F. J. (2013). Dutch disease and the Azerbaijan economy. Communist and Post-Communist Studies, 46(4), 463–480.
6. International Monetary Fund. (2025). Azerbaijan: 2025 Article IV consultation. IMF Country Report. https://www.imf.org/
7. International Monetary Fund. (2026). IMF staff completes 2026 Article IV mission to Azerbaijan. IMF Press Release.
8. Lucas, R. E. (1988). On the mechanics of economic development. Journal of Monetary Economics, 22(1), 3–42.
9. Romer, P. M. (1990). Endogenous technological change. Journal of Political Economy, 98(5), 71–102.
10. World Bank. (2020). Human capital project: Azerbaijan 2020. World Bank Group.
11. World Bank. (2023). Human capital index: Azerbaijan. World Bank Open Data.
12. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə əmək məhsuldarlığı. www.stat.gov.az
13. İnternational Labour Organization https://ilostat.ilo.org/data/country-profiles/aze/
14. Mohamed Fathy Abdelgany, Amira Abdelmoez Saleh. Human Capital and Labour Productivity: Empirical Evidence from Developing Countries. International Journal of Economics, Finance and Management Sciences. Vol. 10, No. 4, 2022, pp. 173-184. doi: 10.11648/j.ijefm.20221004.13
15. Mincer, J. (1974). *Schooling, experience, and earnings.* National Bureau of Economic Research.

Гюнай Ровшан kызы Искендерова
докторант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC)
E-mail: ibrahimligunay03@gmail.com

Влияние инвестиций в человеческий капитал на производительность труда в ненефтяной промышленности Азербайджана

Резюме

Цель исследования: Целью данного исследования является математическая и статистическая оценка влияния инвестиций в человеческий капитал на производительность труда в ненефтяной промышленности Азербайджана за период 2017–2022 гг. Главный исследовательский вопрос сформулирован следующим образом: какие именно компоненты инвестиций в человеческий потенциал являются статистически значимыми для повышения производительности труда в ненефтяном промышленном секторе?

Методология исследования: В работе был использован метод множественной линейной регрессии. Данный метод позволяет измерить влияние нескольких независимых переменных на одну зависимую переменную, а также оценить изолированный эффект каждого фактора в отдельности. Анализ был выполнен с помощью надстройки Analysis ToolPak в программе Microsoft Excel. Статистическая значимость модели в целом проверялась с помощью F-критерия (Фишера), а индивидуальная значимость переменных – с помощью t-критерия (Стьюдента). Уровень статистической значимости был установлен на отметке 0,05.

Практическая значимость: С практической точки зрения полученные результаты формируют эмпирическую базу для разработки государственных мер и стратегий, направленных на развитие ненефтяной промышленности страны. Результаты исследования не только

подкрепляют математико-статистическими данными приоритет формирования конкурентоспособного человеческого капитала – одну из ключевых целей стратегии «Азербайджан 2030», но и могут служить практической основой для переориентации программ подготовки кадров с госучастием на наукоемкие отрасли.

Результаты исследования: Согласно результатам проведенного анализа, среди трех исследуемых компонентов инвестиций ключевым фактором, оказывающим положительное влияние на производительность труда в ненефтяной промышленности, является показатель охвата высшим образованием.

Оригинальность и научная новизна: Научная новизна исследования заключается в том, что оно является одной из первых попыток изучить влияние человеческого потенциала на производительность труда в разрезе секторов ненефтяной промышленности Азербайджана на основе реальных данных с применением множественной регрессии. В то время как в существующих трудах эта взаимосвязь рассматривается либо в масштабах всей экономики, либо на основе одномерных моделей, в данной статье в рамках единой модели были учтены три компонента человеческого капитала по различным секторам. Итоговый вывод позволяет утверждать, что влияние инвестиций в человеческий капитал на производительность труда зависит не от объема затраченных средств, а от уровня формирования квалифицированного кадрового потенциала.

Ключевые слова: инвестиции, производительность труда, человеческий капитал, ВВП, ненефтяная промышленность, регрессионный анализ, Азербайджан, уровень образования, уровень здоровья.

Gunay Rovshan İsgandarova
PhD Candidate, Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
E-mail: ibrahimligunay03@gmail.com

The impact of human capital investments on labor productivity in Azerbaijan's non-oil industry

Summary

Research Objective: The objective of this study is to measure the impact of human capital investments on labor productivity within Azerbaijan's non-oil industry between 2017 and 2022 using mathematical and statistical analyses. The core research question is as follows: which components of human capital investments are statistically significant in driving labor productivity growth within the non-oil industrial sector?

Methodology: A multiple linear regression analysis was employed in this study. This method allows us to measure the impact of several independent variables on a single dependent variable, while also enabling an assessment of each independent variable's isolated effect. The analysis was conducted using the Analysis ToolPak add-in in Microsoft Excel. The statistical significance of the model was evaluated using the F-test, while the individual significance of the variables was tested via the t-test. The statistical significance level (α) was set at 0.05.

Practical Significance: The final findings of this study provide an empirical foundation for government initiatives and policies aimed at developing the nation's non-oil industry. Aside from providing mathematical and statistical justification for the "Azerbaijan 2030" strategy's priority of forming competitive human capital, these results can serve as a practical framework for directing state-backed vocational and professional training programs toward knowledge-intensive sectors.

Research Findings: Based on the empirical results, among the three components of human capital investment examined, higher education enrollment rate emerged as the primary factor positively influencing labor productivity in the non-oil industry.

Originality and Scientific Novelty: The novelty of this study lies in the fact that it is one of the pioneer research works to investigate the sector-specific impact of human capital on labor productivity within Azerbaijan's non-oil industry using a multiple linear regression model with empirical data. While existing literature often addresses this relationship either on a macro-economic scale or through single-variable methods, this paper differentiates itself by incorporating three distinct components of human capital within the same model across various sectors. The ultimate conclusion suggests that the impact of human capital investment on labor productivity depends on the quality and development level of skilled human potential, rather than the sheer volume of financial expenditure.

Key words: investment, labor productivity, human capital, GDP, non-oil industry, regression analysis, Azerbaijan, educational attainment, health status.

UOT: 330.101; 330.59; 330.564.2

Səttar Ceyhun oğlu TOMAYEV
Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin magistrantı
E-mail: tomayev_s@mail.ru
ORCHID ID: https://orcid.org/0009-0006-8370-8873

Elmi rəhbər: i.e.n. Zöhrab Həsən oğlu İBRAHİMOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
"Maliyyə və Audit" kafedrasının dosenti
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.49

MÜASİR DÖVRDƏ GƏLİRLƏRİN BƏRABƏRLİYİNİN ARADAN QALDIRILMASININ AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatda müasir dövrdə gəlirlərin bərabərliyinin aradan qaldırılmasının sosial və iqtisadi aspektləri kompleks şəkildə araşdırılmışdır. Bu tədqiqatın çərçivəsində gəlir anlayışının iqtisadi mahiyyəti, bazar iqtisadiyyatı şəraitində gəlirlərin diferensiasiyası və bu prosesə təsir edən əsas amillər təhlil edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, gəlirlərin bərabərliyinin pozulması sosial təbəqələşməni gücləndirir, iqtisadi artımın dayanıqlığını zəiflədir və uzunmüddətli inkişaf perspektivlərini məhdudlaşdırır. Məqalədə xüsusi olaraq vurğulanır ki, gəlir bərabərliyinin təminində bərabər nəticələr yanaşması deyil, bərabər imkanlara əsaslanan institusional və predistributiv mexanizmlər daha effektivdir. Azərbaycan və beynəlxalq təcrübənin müqayisəli təhlili əsasında gəlir bərabərliyinin qorunması üçün müasir və dayanıqlı yanaşmalar irəli sürülmüşdür.

Tədqiqatın məqsədi müasir dövrdə gəlirlərin bərabərliyinin aradan qaldırılmasının səbəblərini və nəticələrini araşdırmaq, onun qarşısının alınması istiqamətində müasir yanaşmaları müəyyən etməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası. İqtisadi təhlil, müqayisəli analiz, sistemli yanaşma və elmi mənbələrin ümumiləşdirilməsi metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti. Nəticələr sosial-iqtisadi siyasətin formalaşdırılmasında və gəlir bölgüsü mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələri. Gəlir bərabərliyinin aradan qaldırılması sosial və iqtisadi sabitliyə mənfi təsir göstərir; bərabər imkanlara əsaslanan yanaşmalar daha səmərəlidir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi. Problemin bərabər imkanlar və predistribusiya prizmasından sistemli təhlili.

Açar sözlər: gəlirlər, gəlir bərabərliyi, sosial ədalət, bərabər imkanlar, bazar iqtisadiyyatı.

Giriş

Gəlir müəyyən dövr ərzində əldə edilən pul və ya maddi nemətlər şəklində ifadə olunan iqtisadi faydanı əks etdirir. İqtisadi nəzəriyyədə "gəlir" anlayışı cəmiyyətin iqtisadi həyatında mühüm yer tutan əsas kateqoriyalardan biri hesab olunur. Bu baxımdan gəlir, istehsal prosesində iştirakın, iqtisadi fəaliyyətin nəticəsi kimi formalaşır və əhalinin həyat səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsində əsas göstəricilərdən biri kimi çıxış edir. Gəlirin iqtisadi məzmunu onun yalnız pul vəsaiti kimi deyil, həm də sosial-iqtisadi münasibətlərin ifadəsi olması ilə xarakterizə olunur. O, cəmiyyətin istehsal potensialı, əmək məhsuldarlığı, mövcud iqtisadi sistem və bölgü mexanizmləri ilə sıx bağlıdır. Müxtəlif iqtisadi sistemlərdə gəlirin formalaşması və bölgüsü fərqli prinsiplərə əsaslanır. Məsələn, bazar iqtisadiyyatı şəraitində gəlirlər əsasən istehsal amillərinə sahiblik və onların istifadəsi nəticəsində əldə edilir. Gəlir anlayışı eyni zamanda əhalinin rifah səviyyəsini, sosial vəziyyətini və yaşayış imkanlarını müəyyən edən əsas iqtisadi göstəricilərdən biridir. Əldə olunan gəlirin həcmi fərdlərin istehlak imkanlarını, təhsil və səhiyyə xidmətlərinə çıxışını, eləcə də sosial

təminat səviyyəsini müəyyən edir. Bu səbəbdən gəlirlərin formalaşması və bölgüsü məsələləri müasir dövrdə iqtisadi və sosial siyasətin mərkəzində dayanır. Gəlirlərin formalaşması müxtəlif iqtisadi fəaliyyət sahələri və mənbələr əsasında baş verir. Ənənəvi iqtisadi yanaşmaya görə, əsas gəlir mənbələri əmək, kapital, torpaq və sahibkarlıq fəaliyyətidir.

Əmək fəaliyyəti nəticəsində əldə olunan gəlir əməkhaqqı formasında ifadə olunur və əhalinin əsas gəlir mənbələrindən biri hesab edilir. Əməkhaqqının səviyyəsi işçinin ixtisası, təcrübəsi, əmək məhsuldarlığı və əmək bazarındakı tələbatla sıx bağlıdır. Müasir dövrdə “zehni” əmək və yüksək ixtisas tələb edən sahələrdə çalışan şəxslərin gəlirləri daha yüksək səviyyədə formalaşır. Kapitaldan əldə olunan gəlirlər faiz, dividend və icarə haqqı formasında meydana çıxır. Bu cür gəlirlər əsasən maliyyə resurslarına, istehsal vasitələrinə və daşınmaz əmlaka sahib olan iqtisadi subyektlər tərəfindən əldə edilir. Kapital gəlirləri gəlirlər arasında yaranan fərqin əsas səbəblərindən biri kimi çıxış edir. Torpaq və təbii resurslardan istifadə nəticəsində renta şəklində gəlirlər formalaşır. Bu gəlir növü daha çox kənd təsərrüfatı, mədən sənayesi və daşınmaz əmlak sektorlarında müşahidə olunur. Sahibkarlıq fəaliyyəti isə risk və təşəbbüs əsasında formalaşan mənfəət vasitəsilə gəlir əldə edilməsinə imkan yaradır.

Bəs gəlirlərin bərabərliyi anlayışı tam olaraq nəyi ehtiva edir? Bu anlayış, cəmiyyət üzvləri arasında əldə olunan gəlirlərin müəyyən balans və ədalət meyarları əsasında bölüşdürülməsini ifadə edir. Gəlirlərin bərabərliyi dedikdə, bütün fərdlərin eyni səviyyədə gəlir əldə etməsi deyil, onların iqtisadi fəaliyyət və imkanlarına uyğun şəkildə ədalətli gəlirə sahib olmaları nəzərdə tutulur. Müasir iqtisadi yanaşmalarda gəlirlərin bərabərliyi daha çox “bərabər imkanlar” prinsipi ilə izah olunur. Bu prinsipə əsasən, fərdlər təhsil, əmək bazarı və iqtisadi fəaliyyət sahələrinə bərabər çıxış imkanlarına malik olmalı, əldə etdikləri gəlir isə onların bilik, bacarıq və əmək fəaliyyətinin nəticəsi kimi formalaşmalıdır. Lakin real iqtisadi şəraitdə bu balans tez-tez pozulur və nəticədə gəlirlərin bərabərliyi aradan qalxır. Gəlirlərin bərabərliyi anlayışı eyni zamanda dövlətin sosial-iqtisadi siyasəti ilə də əlaqəlidir. Dövlət, müxtəlif iqtisadi alətlər vasitəsilə gəlirlərin bölgüsünə müdaxilə edərək sosial ədalətin təmin olunmasına çalışır. Bu müdaxilələr əsasən vergi siyasəti, sosial transferlər və əmək bazarının tənzimlənməsi yolu ilə həyata keçirilir. Buna görə də deyə bilərik ki, gəlirlərin bərabərliyi həm bazar mexanizmlərinin, həm də dövlət tənzimləməsinin nəticəsi kimi formalaşır.

Gəlirlərin bərabərliyi prinsipləri və onların bazar iqtisadiyyatında rolu

Gəlirlərin bərabərliyi prinsipləri arasında sosial ədalət prinsipi xüsusi yer tutur. Sosial ədalət cəmiyyət üzvləri arasında iqtisadi resursların, imkanların və əldə olunan nəticələrin ədalətli şəkildə bölüşdürülməsini nəzərdə tutur. Bu prinsipə əsasən iqtisadi sistem elə qurulmalıdır ki, fərdlərin sosial mənsubiyyəti, maddi vəziyyəti və ya digər obyektiv olmayan amillər onların iqtisadi imkanlarını məhdudlaşdırmasın. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sosial ədalət prinsipi daha mürəkkəb xarakter daşıyır. Çünki bazar mexanizmi gəlirlərin formalaşmasını əsasən rəqabət, tələb və təklif, eləcə də istehsal amillərinə sahiblik əsasında müəyyən edir. Nəticədə yüksək ixtisaslı əmək, kapital və sahibkarlıq fəaliyyəti daha yüksək gəlirlərlə müşayiət olunur. Bu isə gəlirlərin bərabərliyinin aradan qalxmasına səbəb ola bilər. Məhz bu nöqtədə sosial ədalət prinsipi dövlətin iqtisadi siyasətinə müdaxiləsini zəruri edir.

Sosial ədalətin təmin olunmasında dövlətin rolu əsasən fiskal və sosial siyasət vasitəsilə həyata keçirilir. Proqressiv vergi sistemi, sosial transferlər, minimum əməkhaqqının müəyyən edilməsi və sosial müdafiə proqramları bu prinsipin reallaşdırılmasının əsas mexanizmləridir. Məsələn, bir çox Avropa ölkələrində tətbiq olunan proqressiv vergi sistemi yüksək gəlir əldə edən təbəqələrin daha çox vergi ödəməsini nəzərdə tutur ki, bu da aşağı gəlirli əhali qruplarının sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə xidmət edir (Stiglitz, 2012). Beləliklə, sosial ədalət prinsipi bazar iqtisadiyyatının yaratdığı gəlir fərqlərini müəyyən qədər yumşaldaraq cəmiyyətin sosial sabitliyinin qorunmasına və rifah səviyyəsinin yüksəldilməsinə şərait yaradır.

Gəlirlərin bərabərliyi məsələsinə yanaşmada iqtisadi ədəbiyyatda əsasən iki konseptual yanaşma var. Bu, bərabər imkanlar və bərabər nəticələr yanaşmalarıdır. Bu yanaşmalar gəlirlərin böl-

güsünə fərqli prizmadan baxır və sosial-iqtisadi siyasətin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Bərabər imkanlar yanaşmasına görə, cəmiyyətin bütün üzvləri təhsil, məşğulluq və iqtisadi fəaliyyət sahələrinə bərabər çıxış imkanlarına malik olmalıdırlar. Bu halda gəlirlərdə yaranan fərqlər fərdlərin bilik, bacarıq, əmək məhsuldarlığı və təşəbbüskarlığı ilə izah olunur və iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış hesab edilir. Məsələn, yüksək təhsil almış və ixtisaslı mütəxəssislərin daha yüksək gəlir əldə etməsi bu yanaşma çərçivəsində normal qəbul olunur (Sen, 1999).

Bərabər nəticələr yanaşması isə gəlirlərin bölgüsündə son nəticəyə daha çox diqqət yetirir. Bu yanaşmaya əsasən, cəmiyyət üzvləri arasında gəlir fərqləri müəyyən həddi aşmamalıdır və dövlət bu fərqləri minimuma endirmək üçün aktiv rol oynamalıdır. Sosial transferlər, subsidiyalar və geniş sosial proqramlar bu yanaşmanın əsas alətləri hesab olunur. Skandinaviya ölkələrində tətbiq edilən sosial dövlət modeli bərabər nəticələr yanaşmasına nümunə kimi göstərilə bilər.

Qısamüddətli dövrdə bu yanaşma sosial gərginliyin azaldılması və aşağı gəlirli əhali qruplarının müdafiəsi baxımından müəyyən müsbət nəticələr versə də, uzunmüddətli perspektivdə bir sıra ciddi iqtisadi və sosial problemlərə yol açа bilər. Bərabər nəticələr yanaşmasının əsas çatışmazlıqlarından biri onun fərdi bacarıq, əmək məhsuldarlığı və məsuliyyət amillərini kifayət qədər nəzərə almamasıdır. Gəlirlərin süni şəkildə bərabərləşdirilməsi fərdlər arasında təşəbbüskarlığı və motivasiyanı zəiflədir, əmək fəaliyyətinin nəticəsi ilə əldə olunan gəlir arasında əlaqəni pozur. Nəticədə yüksək ixtisaslı və daha məhsuldar fərdlərin əməyinin dəyəri lazımi səviyyədə qiymətləndirilmir və bu da iqtisadi səmərəliliyin azalmasına səbəb olur. Praktikada tez-tez kvota və normativ mexanizmlərinə rast gəlirik. Bu isə bəzi hallarda sosial ədalətin təmin olunması əvəzinə əksinə, yeni haqsızlıqların yaranmasına gətirib çıxarır. Məsələn, müəyyən sosial və ya iqtisadi kvotaların doldurulması məqsədilə konkret vəzifələrə daha yüksək bilik, bacarıq və təcrübəyə malik namizədlər əvəzinə, yalnız formal bərabərlik meyarlarına cavab verən şəxslərin seçilməsi müşahidə olunur. Belə hallar uzunmüddətli dövrdə həm idarəetmənin keyfiyyətinə, həm də ümumi iqtisadi nəticələrə mənfi təsir göstərir. Bu baxımdan bir çox iqtisadçılar gəlirlərin bərabərliyinin təminində əsas diqqətin bərabər nəticələrə deyil, bərabər imkanların yaradılmasına yönəldilməsini daha məqsədəuyğun hesab edirlər.

Bərabər imkanlar yanaşması fərdlərin təhsil, əmək bazarı və iqtisadi resurslara çıxışını təmin etməklə, gəlir fərqlərinin obyektiv və ədalətli əsaslar üzərində formalaşmasına şərait yaradır. Belə olduğu zaman gəlirlərdə mövcud fərqlər fərdlərin şəxsi səyi, bilik və bacarıqları ilə izah olunur və sosial baxımdan daha qəbulolunan hesab edilir. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində gəlirlərin bərabərliyinin təmin edilməsi daha çox bərabər imkanların genişləndirilməsi və fərdi potensialın reallaşdırılması üzərində qurulmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində gəlirlərin diferensiasiyası obyektiv və qaçılmaz bir proses kimi çıxış edir. Bu diferensiasiya əsasən istehsal amillərinin müxtəlifliyi, fərdlərin bilik və bacarıq səviyyəsi, əmək məhsuldarlığı, sahibkarlıq təşəbbüsü və risk götürmə qabiliyyəti ilə şərtlənir. Bazar mexanizmi tələb və təklif qanunları əsasında fəaliyyət göstərdiyindən, iqtisadi subyektlərin əldə etdikləri gəlirlər onların bazarda yaratdıqları dəyərdən birbaşa asılı olur. Bu diferensiasiya əmək bazarında xüsusilə aydın şəkildə müşahidə olunur. Əlbəttə ki, yüksək ixtisas, nadir bacarıqlar və innovativ fəaliyyətlər daha yüksək əmək haqqı ilə mükafatlandırılır. Məsələn, informasiya texnologiyaları, maliyyə və mühəndislik sahələrində çalışan mütəxəssislərin gəlirləri ənənəvi sahələrlə müqayisədə xeyli yüksəkdir. Bu fərqlər bazar iqtisadiyyatı baxımından səmərəli hesab olunur, çünki onlar insan kapitalının inkişafını stimullaşdırır (Mankiw, 2021).

Kapital və sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlər də diferensiasiyanın əsas mənbələrindəndir. Kapitala çıxış imkanları, investisiya qərarlarının düzgünlüyü və bazar risklərinin idarə olunması gəlirlərin səviyyəsinə ciddi təsir göstərir. Bu baxımdan gəlirlərin diferensiasiyası iqtisadi inkişafın hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi çıxış edir və innovasiya, rəqabət və məhsuldarlığın artımını təşviq edir. Lakin bazar iqtisadiyyatı şəraitində diferensiasiya müəyyən həddi aşdıqda sosial problemlərə yol açа bilər. Gəlir fərqlərinin kəskinləşməsi bərabər imkanların məhdudlaşmasına, sosial mobilliyin zəifləməsinə və uzunmüddətli dövrdə iqtisadi potensialın tam reallaşma-

masına səbəb ola bilər. Bu səbəbdən gəlirlərin diferensiasiyası iqtisadi səmərəlilik baxımından zəruri olsa da, onun sosial nəticələri diqqətlə tənzimlənməlidir.

Dövlətin gəlirlərin bölgüsündə iştirakı bazar iqtisadiyyatının sosial yönümlü fəaliyyətinin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Dövlətin əsas məqsədi bazar mexanizminin yaratdığı gəlir fərqlərini tam aradan qaldırmaq deyil, onların sosial baxımdan qəbuledilən hədlər daxilində qalmasını təmin etməkdir. Bu iştirak daha çox tənzimləyici və kompensasiyaedici xarakter daşıyır. Dövlətin gəlirlərin bölgüsünə təsir göstərdiyi əsas mexanizmlər fiskal və sosial siyasət alətləridir. Vergi sistemi vasitəsilə yüksək gəlir əldə edən təbəqələrdən toplanan vəsaitlər sosial transferlər, təhsil, səhiyyə və sosial müdafiə proqramlarının maliyyələşdirilməsinə yönəldilir. Bu yanaşma bərabər imkanların genişləndirilməsinə xidmət edir və uzunmüddətli dövrdə gəlir bərabərliyinin qorunmasına şərait yaradır (Atkinson, 2015).

Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin gəlirlərin bölgüsünə həddindən artıq müdaxiləsi bazar mexanizmlərinin səmərəliliyini azalda bilər. Əgər vergi yükü və redistributiv mexanizmlər iqtisadi təşəbbüsü zəiflədirsə, bu, investisiyaların azalmasına və iqtisadi artım tempinin aşağı düşməsinə səbəb olur. ABŞ və bir sıra Avropa ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, optimal balansın qorunması dövlət siyasətinin əsas çağırışlarından biridir (Friedman, 2002). Bu baxımdan, dövlətin gəlirlərin bölgüsündə iştirakı daha çox bərabər imkanların yaradılmasına yönəlməlidir. Təhsilin əlçatanlığının artırılması, əmək bazarında rəqabətin qorunması, kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi gəlir bərabərliyinin uzunmüddətli və dayanıqlı təminində daha effektiv vasitələr hesab olunur.

Müasir dövrdə gəlirlərin bərabərliyinin aradan qaldırılmasına təsir edən əsas amillər

Müasir dövrdə gəlirlərin bərabərliyinin aradan qaldırılması tək bir səbəblə deyil, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan çoxsaylı iqtisadi, sosial və institusional amillərlə şərtlənir. Qloballaşma, texnoloji inkişaf, əmək bazarındakı dəyişikliklər, təhsil sistemindəki fərqlər və regional qeyri-bərabərliklər bu məsələyə birbaşa təsir göstərən əsas faktorlar sırasında yer alır.

Qloballaşma gəlir bölgüsünə təsir edən əsas amillərdən biridir. Beynəlxalq ticarətin liberallaşması, kapitalın sərbəst hərəkəti və beynəlxalq şirkətlərin rolunun artması iqtisadi artımı sürətləndirsə də, gəlirlərin bərabərliyi baxımından ziddiyyətli nəticələr doğurur. Qloballaşma yüksək ixtisaslı əmək və kapital sahibləri üçün yeni imkanlar yaradır, lakin aşağı ixtisaslı işçi qüvvəsinin gəlirlərinə təzyiq göstərir. Məsələn, inkişaf etmiş ölkələrdə istehsalın bir hissəsinin ucuz işçi qüvvəsinə malik ölkələrə köçürülməsi aşağı ixtisaslı işçilərin əməkhaqlarının artım tempini zəiflədir. Bu isə gəlirlərin bərabərliyinin aradan qalxmasına zəmin yaradır (Stiglitz, 2012).

Texnoloji tərəqqi və rəqəmsallaşma da həmçinin gəlir diferensiyasının formalaşmasına və bölgüsünə ciddi təsir göstərir. Avtomatlaşdırma və süni intellekt texnologiyalarının geniş tətbiqi bəzi peşələrin sıradan çıxmasına, eyni zamanda yüksək ixtisas və analitik bacarıq tələb edən sahələrdə gəlirlərin artmasına səbəb olur. Bu proses “bacarıq əsaslı gəlir fərqləri”nin dərinləşməsinə gətirib çıxarır. Texnologiyaya uyğunlaşa bilən və bilik iqtisadiyyatında fəaliyyət göstərən fərdlər daha yüksək gəlir əldə etdikləri halda, bu imkanlardan kənarda qalan əhali qrupları iqtisadi baxımdan geridə qalır. Bu isə uzunmüddətli dövrdə gəlirlərin bərabərliyinin aradan qaldırılmasını sürətləndirir (Autor, 2014).

Təhsil də gəlirlərin formalaşmasında ən əsas rol oynayan amillərdən biridir. Müasir iqtisadiyyatda yüksək keyfiyyətli təhsilə malik olan fərdlər əmək bazarında daha rəqabətqabiliyyətli olur və daha yüksək gəlir əldə edirlər. Lakin təhsilə çıxış imkanlarının bərabər olmaması gələcək gəlir fərqlərinin əsasını qoyur. Aşağı gəlirli ailələrdən olan şəxslərin keyfiyyətli təhsilə çıxış imkanlarının məhdudluğu sosial mobilliyi zəiflədir və gəlirlərin nəsillərarası ötürülməsi problemini dərinləşdirir. Bu hal gəlirlərin bərabərliyinin uzunmüddətli dövrdə pozulmasına səbəb olan əsas struktur amillərdən biri kimi çıxış edir (Sen, 1999).

Regionlar arasında iqtisadi inkişaf səviyyəsinin fərqli olması da gəlirlərin bərabərliyinin aradan qaldırılmasına təsir edən mühüm amillərdəndir. İnfrastrukturun inkişaf etdiyi, investisiya mühitinin əlverişli olduğu regionlarda gəlirlər daha yüksək səviyyədə formalaşır. Əksinə, iqtisadi imkanların məhdud olduğu regionlarda əhalinin gəlir səviyyəsi aşağı qalır. Bununla yanaşı, insti-

tusional mühitin keyfiyyəti, məsələn, hüquqi sistem, mülkiyyət hüquqlarının qorunması və dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyi kimi amillər gəlirlərin bölgüsünə birbaşa təsir göstərir. Güclü institutlara malik ölkələrdə gəlir fərqləri daha idarəolunan xarakter daşıyır, zəif institutlar isə bərabərsizliyi daha da dərinləşdirir (Acemoglu & Robinson, 2012).

Gəlirlərin bərabərliyinin qorunması və bərpası istiqamətində müasir yanaşmalar

Müasir dövrdə gəlirlərin bərabərliyinin qorunması və bərpası məsələsinə yanaşmalar əvvəlki klassik redistributiv modellərdən fərqli olaraq daha kompleks və uzunmüddətli strategiyalar üzərində qurulur. İqtisadi nəzəriyyə və praktiki siyasi qərarlar getdikcə daha çox gəlirlərin sonradan yenidən bölüşdürülməsindən deyil, ilkin mərhələdə daha ədalətli formalaşmasını təmin edən mexanizmlərdən istifadəni ön plana çıxarır. Bu yanaşma iqtisadi ədəbiyyatda “predistribusiya” konsepsiyası kimi tanınır və gəlir bərabərliyinin bazar mexanizmi daxilində qorunmasını hədəfləyir.

Predistributiv yanaşmanın əsas məqsədi bazar iqtisadiyyatının yaratdığı imkanlardan daha geniş sosial təbəqələrin faydalanmasını təmin etməkdir. Bu kontekstdə rəqabət mühitinin gücləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Monopoliyaların və bazar gücünün həddindən artıq cəmləşməsinin qarşısının alınması əmək bazarında əməkhaqqı təzyiqlərini azaldır və gəlirlərin daha ədalətli formalaşmasına şərait yaradır. Son illərdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, rəqabət səviyyəsi yüksək olan iqtisadiyyatlarda əmək gəlirlərinin milli gəlirdə payı daha stabil xarakter daşıyır (OECD, 2020). Müasir yanaşmaların digər mühüm istiqaməti insan kapitalının keyfiyyətinin yüksəldilməsidir. Burada əsas vurğu yalnız təhsilə çıxışın genişləndirilməsi ilə kifayətlənmir. Təhsilin keyfiyyətinin və əmək bazarı ilə uyğunluğunun artırılması hal-hazırda daha aktual məsələyə çevrilib. Rəqəmsal bacarıqların, analitik düşüncənin və adaptiv qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsi fərdlərin texnoloji dəyişikliklərə uyğunlaşmasını asanlaşdırır və gəlir bərabərliyinin uzunmüddətli qorunmasına xidmət edir. Məsələn, bir sıra ölkələrdə tətbiq olunan “ömürlük” təhsil proqramları əmək bazarında struktur dəyişikliklərinin yaratdığı riskləri əhəmiyyətli dərəcədə azaldır (World Economic Forum, 2023).

Gəlirlərin bərabərliyinin qorunmasında əmək bazarı institutlarının rolu da müasir yanaşmalarda xüsusi yer tutur. Minimum əməkhaqqının iqtisadi reallıqlara uyğun müəyyən edilməsi, kollektiv danışıqlar mexanizmlərinin gücləndirilməsi və qeyri-rəsmi məşğulluğun azaldılması əmək gəlirlərinin sabitliyini artırır. Bu alətlər gəlirlərin süni şəkildə bərabərləşdirilməsi deyil, bazar daxilində daha balanslı gəlir formalaşmasını təmin etməyə yönəlmişdir. Vergi siyasəti də müasir yanaşmalarda keyfiyyət baxımından yeni məzmun qazanır. Ənənəvi yüksək redistributiv vergi modellərindən fərqli olaraq, müasir vergi siyasəti daha çox vergi bazasının genişləndirilməsinə, vergidən yayınmanın qarşısının alınmasına və neytral vergi mexanizmlərinin tətbiqinə üstünlük verir. Bu, həm iqtisadi təşəbbüsü qoruyur, həm də dövlətə sosial və institusional investisiyalar üçün dayanıqlı maliyyə mənbəyi yaradır (IMF, 2022).

Azərbaycan və beynəlxalq təcrübədə gəlirlərin bərabərliyinə yanaşmalar

Müasir dövrdə gəlirlərin bərabərliyinin qorunması və təmin edilməsi həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün aktual sosial-iqtisadi çağırışlardan biridir. Bu sahədə tətbiq olunan yanaşmalar ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, institusional mühitindən və sosial siyasət prioritetlərindən asılı olaraq fərqlənir. Azərbaycan və beynəlxalq təcrübənin müqayisəli təhlili gəlir bərabərliyinə yanaşmaların ümumi və spesifik cəhətlərini aydın şəkildə üzə çıxarmağa imkan verir. Azərbaycanda gəlirlərin bərabərliyi məsələsi əsasən sosial yönümlü iqtisadi siyasət çərçivəsində nəzərdən keçirilir. Dövlətin iqtisadiyyatda aktiv rolu, sosial müdafiə proqramlarının genişləndirilməsi və əhalinin həssas təbəqələrinin qorunması bu siyasətin əsas istiqamətlərindəndir. Son illərdə minimum əməkhaqqının mərhələli şəkildə artırılması, pensiya və sosial müavinət sisteminin təkmilləşdirilməsi əhalinin gəlir səviyyəsinin qorunmasına yönəlmiş əsas tədbirlər kimi çıxış edir. Bu yanaşma qısamüddətli dövrdə sosial risklərin azaldılmasına və yoxsulluğun məhdudlaşdırılmasına müsbət təsir göstərmişdir. Azərbaycan təcrübəsində gəlir bərabərliyinin uzunmüddətli təminində struktur və institusional amillərin rolu hal-hazırda daha da aktuallaşmaqdadır. Regionlar arasında iqtisadi inkişaf fərqləri, qeyri-neft sektorunun məhdud gəlir yaradıcı

potensialı və əmək bazarında məhsuldarlıq fərqləri gəlirlərin bərabərliyinin qorunmasını çətinləşdirən əsas faktorlar sırasında yer alır. Bu baxımdan beynəlxalq təcrübədə geniş tətbiq olunan bərabər imkanlara əsaslanan yanaşmalar Azərbaycan üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir (World Bank, 2023).

Beynəlxalq praktikada gəlirlərin bərabərliyinə yanaşmalar əsasən üç model üzrə formalaşır: sosial-demokratik, liberal və qarışıq modellər. Skandinaviya ölkələrində tətbiq olunan sosial-demokratik model güclü institutlar, yüksək keyfiyyətli təhsil sistemi və effektiv əmək bazarı mexanizmləri vasitəsilə gəlirlərin ilkin mərhələdə daha balanslı formalaşmasını təmin edir. Bu ölkələrdə əsas vurğu sosial transfertlərdən çox insan kapitalının inkişafına və əmək bazarında inklüzivliyə yönəldilir. ABŞ və Böyük Britaniya kimi liberal iqtisadi modellərə malik ölkələrdə isə gəlirlərin diferensiasiyası daha geniş xarakter daşıyır. Bu ölkələrdə dövlətin birbaşa redistributiv rolu nisbətən məhdud olsa da, son illərdə təhsilə çıxışın genişləndirilməsi, minimum əmək standartlarının gücləndirilməsi və rəqabət siyasətinin sərtləşdirilməsi istiqamətində addımlar atılır. Bu dəyişikliklər gəlir bərabərliyinin yalnız sosial transferlər vasitəsilə deyil, bazar mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi yolu ilə təmin edilməsinin vacibliyini göstərir (OECD, 2021).

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin təcrübəsi isə göstərir ki, gəlirlərin bərabərliyinin qorunması əsasən institusional keyfiyyət və iqtisadi strukturun diversifikasiyası ilə sıx bağlıdır. Güclü hüquqi sistem, şəffaf idarəetmə və effektiv dövlət institutları gəlir fərqlərinin sosial baxımdan təhlükəli səviyyəyə çatmasının qarşısını alan əsas amillər kimi çıxış edir. Bu kontekstdə beynəlxalq təcrübə gəlir bərabərliyinin təminində universal deyil, hər ölkənin özünəməxsus və mərhələli yanaşmaların daha effektiv olduğunu nümayiş etdirir (UNDP, 2022).

Azərbaycan və beynəlxalq təcrübə bizə göstərir ki, gəlirlərin bərabərliyinin qorunması yalnız sosial ödənişlər və qısamüddətli müdaxilələrlə məhdudlaşmamalıdır. Daha dayanıqlı nəticələr bərabər imkanların genişləndirilməsi, iqtisadi strukturun şaxələndirilməsi, insan kapitalına investisiyalar və institusional mühitin gücləndirilməsi vasitəsilə əldə olunur.

Nəticə

Tədqiqatımız göstərir ki, müasir dövrdə gəlirlərin bərabərliyinin aradan qaldırılması sosial-iqtisadi inkişaf üçün ən aktual və mürəkkəb problemlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Gəlirlərin formalaşma mexanizmləri, bazar iqtisadiyyatının xüsusiyyətləri və institusional mühitin keyfiyyəti bu prosesə birbaşa təsir göstərir. Məqaləmizdə gəlir anlayışının iqtisadi mahiyyəti, gəlir bərabərliyinin nəzəri əsasları və müasir dövrdə bu bərabərliyin pozulmasına səbəb olan amillər kompleks şəkildə təhlil edilmişdir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, gəlirlərin diferensiasiyası bazar iqtisadiyyatının təbii xüsusiyyəti olsa da, bu prosesin həddindən artıq dərinləşməsi sosial təbəqələşməni gücləndirir, sosial mobilliyi zəiflədir və iqtisadi artımın dayanıqlılığını təhlükə altına alır. Gəlir bərabərliyinin aradan qaldırılmasının sosial nəticələri yoxsulluğun artması, sosial ədalət anlayışının zəifləməsi və ictimai sabitliyə olan risklərin yüksəlməsi ilə müşayiət olunur. İqtisadi baxımdan isə bu proses resursların qeyri-səmərəli bölgüsünə, insan kapitalının zəif inkişafına və uzunmüddətli iqtisadi potensialın məhdudlaşmasına gətirib çıxarır.

Xüsusi olaraq vurğulamalıyıq ki, gəlirlərin bərabərliyinin təminində əsas diqqət qısamüddətli və süni bərabərləşdirmə mexanizmlərinə deyil, bərabər imkanların yaradılmasına yönəldilməlidir. Müasir yanaşmalar göstərir ki, gəlir bərabərliyinin qorunması bazar mexanizmlərinin keyfiyyətinin artırılması, rəqabət mühitinin gücləndirilməsi, insan kapitalına strateji investisiyalar və institusional mühitin təkmilləşdirilməsi vasitəsilə daha səmərəli şəkildə həyata keçirilə bilər.

Azərbaycan və beynəlxalq təcrübənin təhlili də təsdiq edir ki, gəlir bərabərliyinin dayanıqlı təminatı ölkənin iqtisadi strukturunun şaxələndirilməsi, regionlararası inkişaf fərqlərinin azaldılması və sosial-iqtisadi siyasətin uzunmüddətli məqsədlərə uyğunlaşdırılması ilə mümkündür. Bu baxımdan dövlətin rolu bazar mexanizmlərini əvəz etmək deyil, onların daha ədalətli və inklüziv fəaliyyətini təmin etməkdən ibarət olmalıdır.

Nəticə etibarilə, gəlirlərin bərabərliyinin qorunması və bərpası yalnız sosial rifahın yüksəldil-

məsi baxımından deyil, həm də iqtisadi inkişafın keyfiyyətinin artırılması və cəmiyyətin uzunmüddətli sabitliyinin təmin olunması baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə həyata keçirilən siyasətlərin elmi əsaslara söykənməsi və milli iqtisadi xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla formalaşdırılması gələcək tədqiqatlar və praktiki qərarlar üçün mühüm istiqamət kimi qiymətləndirilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2012). Why Nations Fail. Crown Business.
2. Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2019). The Narrow Corridor. Penguin Press.
3. Atkinson, A. B. (2015). Inequality: What Can Be Done? Harvard University Press.
4. Autor, D. (2014). Skills, Education, and the Rise of Earnings Inequality. Annual Review of Economics.
5. Bourdieu, P. (1986). The Forms of Capital. In: Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education.
6. Friedman, M. (2002). Capitalism and Freedom. University of Chicago Press.
7. Hayek, F. A. (1944). The Road to Serfdom. Routledge.
8. IMF. (2015). Causes and Consequences of Income Inequality: A Global Perspective.
9. IMF. (2022). Fiscal Policy and Inequality.
10. Krugman, P. (2012). End This Depression Now!. W. W. Norton & Company.
11. Mankiw, N. G. (2021). Principles of Economics. Cengage Learning.
12. Ministry of Economy of the Republic of Azerbaijan. Socio-economic development reports.
13. OECD. (2020). Competition Policy and Inclusive Growth.
14. OECD. (2021). Reducing the Gap: Inclusive Growth Policies.
15. Putnam, R. D. (2000). Bowling Alone. Simon & Schuster.
16. Sen, A. (1999). Development as Freedom. Oxford University Press.
17. Stiglitz, J. E. (2012). The Price of Inequality. W. W. Norton & Company.
18. UNDP. (2022). Human Development Report.
19. Wilkinson, R., & Pickett, K. (2009). The Spirit Level. Penguin Books.
20. World Bank. (2022). Poverty and Shared Prosperity Report.
21. World Bank. (2023). Azerbaijan Country Economic Memorandum.
22. World Economic Forum. (2023). Future of Jobs Report.

Саттар Джейхун оглы Томаев
МагистрантАзербайджанский Университет Туризма и Менеджмента

Научный руководитель: к.э.н. Зохраб Гасан оглы Ибрагимов
Доцент кафедры «Финансы и аудит»
Азербайджанского Государственного Экономического Университета

Актуальные проблемы устранения равенства доходов в современный период

Резюме

В статье комплексно исследуются социально-экономические аспекты устранения равенства доходов в современных условиях. В рамках исследования проанализированы экономическая сущность доходов, дифференциация доходов в условиях рыночной экономики, а также основные факторы, влияющие на данный процесс. Установлено, что нарушение равенства доходов усиливает социальную стратификацию, снижает устойчивость экономического роста и ограничивает перспективы долгосрочного развития. В статье особо подчёркивается, что при обеспечении равенства доходов более эффективными являются не подходы, ориентированные на равные результаты, а институциональные и предраспределительные механизмы, основанные на равных возможностях. На основе сравнительного

анализа азербайджанского и международного опыта предложены современные и устойчивые подходы к сохранению равенства доходов.

Цель исследования: Анализ причин и последствий устранения равенства доходов в современный период, а также определение актуальных подходов к предотвращению данного процесса.

Методология исследования: В исследовании использованы методы экономического анализа, сравнительного анализа, системного подхода и обобщения научных источников.

Практическая значимость исследования: Полученные результаты могут быть использованы при формировании социально-экономической политики и совершенствовании механизмов распределения доходов.

Результаты исследования: Установлено, что устранение равенства доходов оказывает негативное влияние на социальную и экономическую стабильность; подходы, основанные на равных возможностях, являются более эффективными.

Оригинальность и научная новизна исследования: Системный анализ проблемы равенства доходов с позиций равных возможностей и предраспределительных механизмов.

Ключевые слова: доходы, равенство доходов, социальная справедливость, равные возможности, рыночная экономика

Sattar Jeyhun Tomayev
Master’s student of Azerbaijan Tourism and Management University
Scientific supervisor: c.e.s. Zohrab Hasan Ibrahimov
Associate Professor of the Department of Finance and Audit,
Azerbaijan State University of Economics, Candidate of Economic Sciences

Current issues in eliminating income equality in the modern era

Summary

The article provides a comprehensive analysis of the social and economic aspects of the elimination of income equality in the modern era. The study examines the economic nature of income, income differentiation under market economy conditions, and the key factors influencing this process. The findings indicate that the disruption of income equality intensifies social stratification, weakens the sustainability of economic growth, and limits long-term development prospects. The article emphasizes that ensuring income equality is more effectively achieved through institutional and predistributive mechanisms based on equal opportunities rather than approaches focused on equal outcomes. Based on a comparative analysis of Azerbaijani and international experience, modern and sustainable approaches to preserving income equality are proposed.

Purpose of the research: To analyze the causes and consequences of the elimination of income equality in the modern era and to identify contemporary approaches to preventing this process.

Methodology of the research: The study employs economic analysis, comparative analysis, a systemic approach, and the synthesis of academic sources.

Practical significance of the research: The results can be applied in the formulation of socio-economic policy and the improvement of income distribution mechanisms.

Results of the research: The elimination of income equality negatively affects social and economic stability; approaches based on equal opportunities are more effective.

Originality and scientific novelty of the research: A systematic analysis of income equality from the perspective of equal opportunities and predistributive mechanisms.

Key words: income, income equality, social justice, equal opportunities, market economy.

III BÖLMƏ.
AQRAR-ƏRZAQ KOMPLEKSLƏRİNİN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ

UOT: 338.43; JEL: Q10; O13; P48

Elnur Qara oğlu ALLAHVERDİYEV
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin dosenti,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: allahverdiyev.elnur33@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.53

AZƏRBAYCANDA ORQANİK KƏND TƏSƏRRÜFATININ FORMALAŞDIRILMASININ MÜASİR DRAYVERLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda orqanik kənd təsərrüfatının formalaşdırılmasının müasir drayverlərinin müəyyənləşdirilməsi və əsaslandırılmasından ibarətdir. Orqanik kənd təsərrüfatının yaradılması və inkişaf etdirilməsi problemləri araşdırılmış və ümumiləşdirilmişdir. Müasir dövrdə bu istiqamətlərdə inkişaf postulatları təhlil olunmuş və müvafiq təkliflər hazırlanmışdır.

Tədqiqatın metodologiyası olaraq elmi abstraksiya, analiz, sintez və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur. Digər tərəfdən, orqanik kənd təsərrüfatının inkişaf problemlərinə həsr olunmuş elmi əsərlərə müraciətlər edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti nöqteyi-nəzərindən deyə bilərik ki, məqalədə ümumiləşdirilmiş təkliflər hazırkı iqtisadi transformasiyalar şəraitində orqanik kənd təsərrüfatı modelinin inkişaf etdirilməsi mexanizmlərinin hazırlanmasında faydalı ola bilər.

Tədqiqatın nəticələri baxımından qeyd etmək olar ki, bu nəticələrin orqanik kənd təsərrüfatının inkişaf proseslərinin daha səmərəli təşkili üçün üstün və fərqli fəaliyyət mexanizmlərinin və alətlərinin tətbiqində istifadəsi ehtimalı yüksəkdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi baxımından, qeyd edək ki, müasir dövrdə orqanik kənd təsərrüfatının inkişafının nəzəri-metodoloji yanaşmaları kompleks şəkildə araşdırılmış və Azərbaycanda beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq orqanik kənd təsərrüfatı modelinin tətbiqinin vacibliyi əsaslandırılmışdır. Bunlarla əlaqədar elmi arqumentlər verilmiş və müvafiq fəaliyyət istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, orqanik kənd təsərrüfatı, kənd təsərrüfatı infrastrukturu, kənd təsərrüfatının inkişaf problemləri, orqanik kənd təsərrüfatı modeli, kənd təsərrüfatının inkişaf drayverləri.

Giriş

Qeyd edək ki, kənd təsərrüfatının inkişafı Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı baxımından önəmli rola malikdir. Hazırda Azərbaycanın qarşısında əsas prioritet vəzifə ölkə iqtisadiyyatının neft-qaz sektorundan asılılığının azaldılması, qeyri neft-qaz sektorlarının, o cümlədən kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsidir. Son dövrlərdə Azərbaycanda iqtisadi inkişafın prioritetləri baxımından yeni şərait yaranmış, sosial-iqtisadi islahatlar genişlənməyə başlamışdır ki, bu da yeni maliyyə mənbələrinin və gəlirlərinin formalaşmasını tələb edir. Ölkəmizdə reallaşdırılan sosial-iqtisadi islahatların yeni dalğası son illərdə qeyri-neft sektorunda əldə edilmiş iqtisadi artım və gəlirlər hesabına həyata keçirilir, bu proseslərin daha da sürətləndirilməsi strateji məqsəd kimi qarşıya qoyulub.

Qlobal transformasiyalar şəraitində ərzaq təhlükəsizliyi problemləri də ön plana çıxmaqdadır

və bununla bağlı problemlərin həllində kənd təsərrüfatının rolu yüksəkdir. Professor E.A.Quliyev qeyd edir ki, ərzaq əlçatanlığının təmin edilməsi və bununla bağlı problemlərin azaldılmasında əmək fəaliyyətinin düzgün qiymətləndirilməsi, məşğulluq tədbirlərinin kəsərliliyinin artırılması, xüsusilə kənd ərazilərinin əhalinin məşğulluq problemlərinin həll edilməsi ilə bağlılıq diqqət çəkir. Belə ki, kənd təsərrüfatları, fermerlər, fərdi sahibkarlar öz fəaliyyətlərinin səmərəli olması üçün mövcud şəraitə və potensiala malik olmalıdırlar [9, s. 302]. Digər tərəfdən, kənd təsərrüfatının inkişafının müasir trendlər səviyyəsində modelləşdirilməsi tələb olunur. Bu sırada bir çox qeyri-neftqaz sektoru sahələrinin kənd təsərrüfatı ilə qarşılıqlı əlaqələri diqqət çəkir. Əməkdar elm xadimi, professor B.X.Ataşov qeyd edir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiyası, yəni neft və qaz sektorundan kənar sahələrin inkişafı dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir [3, s. 185].

Bunlarla bərabər, kənd təsərrüfatının inkişafı üçün həmin sahə istehsalçılarının rəqabət qabiliyyətinin artırılması təxirəsalınmaz vəzifələrdən biridir. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin rəqabət üstünlüklərini artırmaq və dövlətin ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bu aspekt gücləndirilməlidir. Bu problem ancaq yerli istehsalçıların malik olduğu üstünlüklər hesabına həll edilə bilər. Bunlar, birincisi, iri fermer təsərrüfatıdır, torpaqlar bir çox hallarda orqanik məhsul istehsalı üçün əlverişlidir. Bu üstünlük kənd təsərrüfatını daxili iqtisadiyyatın rəqabətədavamlı, bərpa olunan məhsullar istehsal etməyə qadir sektoruna çevirir. İkincisi, yüksək keyfiyyətli və ucuz məhsul istehsal etməyə imkan verən nisbətən ucuz işçi qüvvəsi vardır. Hazırda Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sənayeni inkişaf etdirməyə və yerli istehsal məhsullarına tələbatı artırmağa imkan verən bir sıra üstünlüklərə malikdir [7, s. 143].

Azərbaycanda orqanik kənd təsərrüfatının formalaşdırılması proseslərinin təhlili

Hazırda Azərbaycanda kənd təsərrüfatı müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması strategiyası işlənib hazırlanmışdır ki, bu da sənayenin xüsusiyyətlərini və orada mövcud olan problemləri nəzərə alır. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının əsas missiyası idarəetmə qərarlarının satışın həcminin, bazar payının, gəlirliliyin və rentabelliyin artmasına təsiri baxımından qiymətləndirilməsi metodologiyasının yaradılmasından ibarətdir. Həmin sahə müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması üzrə tədbirlərin seçilməsi sahələrin, müəssisələrin, iş şəraitinin spesifik xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq reallaşdırılmalıdır. Əsas vəzifə qeyri-neft sektorunda yaradılmış əlverişli şəraitdən, sahibkarlıq və biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasına dövlət tərəfindən dəstəyin göstərilməsindən, iqtisadiyyatımızın neft-qaz sektorundan asılılığının azaldılmasından maksimum səmərəli istifadə etməkdir [6, s.63]. Digər tərəfdən, rəqabət qabiliyyətinin və səmərəliliyinin artması təkcə kənd təsərrüfatı müəssisəsinin daxili potensialından deyil, habelə kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişaf dərəcəsindən asılıdır. Bu gün kənd təsərrüfatı məhsulları bazarı ərzağın fiziki və iqtisadi əlçatanlığı, məhsullarla doyması, habelə, iştirakçılar arasında iqtisadi münasibətlərin qeyri-kamilliyi, qiymət bərabərsizliyi, pərakəndə satış şəbəkələrinin inhisarçılığı ilə xarakterizə olunur.

Qeyd edək ki, kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı idarəetmə üsullarının tətbiqi vacibdir: bazar subyektləri arasında bərabərhüquqlu iqtisadi münasibətlərin formalaşdırılması; kənd yerlərinin infrastrukturunun yaxşılaşdırılması; yerli istehsalçıların məhsullarının dəstəklənməsi və təşviq edilməsi; informasiya və konsaltinq xidmətlərinin, informasiya və marketinq agentliklərinin yaradılması. Beləliklə, təklif olunan tədbirlərin tətbiqi və reallaşdırılması kənd təsərrüfatı müəssisələrinin inkişafı, iqtisadi səmərəliliyinin artırılması, rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün əlverişli mühit yaradacaq, daxili və xarici bazarlara çıxış imkanlarını artıracaq və nəticədə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin qorunub saxlanılmasına və təmin olunmasına töhfə verəcək.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafı maliyyə alətlərinin səmərəli istifadəsini tələb edir. Kənd təsərrüfatının maliyyə alətləri kənd təsərrüfatı sahibkarları və fermerlərin maliyyə ehtiyaclarını və problemlərini ödəmək üçün nəzərdə tutulmuş bir sıra alətlər və mexanizmlərdir. Kreditlər, sığorta, subsidiyalar, faktorinq və forfeytinq müqavilələri, müxtəlif mənbələrdən verilən anbar

qəbzləri ən çox istifadə olunan alətlər sırasındadır. Qeyd edilən həmin alətlər kapitala çıxışın asanlaşdırılması, maliyyə risklərinin idarə edilməsi və digər məqsədlər üçün nəzərdə tutulub. Bu alətlər arasında ən önəmli yeri kredit tutur və onun hesabına əldə edilən vəsaitlər fermerlər tərəfindən dövriyyə vəsaitlərinin, kapitalın və torpaqların alınması, məhsul yığımı, marketinq və digər fəaliyyətləri reallaşdırmaq üçün istifadə olunur [2, s.96].

Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafında əsas maliyyə aləti investisiyalardır. İnvestisiyalar təkcə istənilən müəssisənin fəaliyyətində deyil, habelə bütövlükdə dövlətin iqtisadiyyatında önəmli rol oynayır, çünki onlarsız sabit iqtisadi inkişafın və dayanıqlı iqtisadi artımın təmin edilməsi prosesi mümkün deyil. İnvestisiya prosesinin səmərəliliyi və fəallığı bütövlükdə ölkənin iqtisadi potensialını müəyyənləşdirir. Əvvəla, hər bir ayrı-ayrı təsərrüfat subyektinin iqtisadi fəaliyyəti bilavasitə investisiyaların hansı həcmdə və hansı formada qoyulmasından və alınmasından asılıdır. Təsərrüfatların dəstəklənməsi sahəsində dövlətin imkanları məhdud olduğundan onun investisiya inkişafının uğurlu istiqamətlərini müəyyən etmək ən mühüm vəzifə olmalıdır. İnvestisiya fəaliyyəti sayəsində müəssisələr sərt rəqabət şəraitində uğur qazana, səmərəli inkişaf edə və belə çətin vəziyyətdə nəinki sağ qala, həm də bazarda uğurla fəaliyyət göstərə bilirlər. Beləliklə, kənd təsərrüfatı müəssisələrində investisiya fəaliyyəti tətbiq edilmədən onların səmərəli inkişafı mümkün deyil. Müəssisələrin uğuru investisiya alətlərinin onların fəaliyyətinə keyfiyyət və kəmiyyətcə daxil edilməsindədir. Yəni, səmərəli investisiya fəaliyyəti kənd təsərrüfatı müəssisələrinin uğurlu fəaliyyətini təmin edir.

İnnovasiyalar kənd təsərrüfatının rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında həlledici rol oynadığına heç kim şübhə edə bilməz. Tədqiqat və inkişafa sərmayə qoymaq və yeni texnologiyalar və təcrübələri mənimsəməklə, bu müəssisələr daim dəyişən bazar mühitində rəqabətdən öndə olmaqla yanaşı, məhsuldarlığını artıra, xərcləri azalda, istehlakçı tələblərini daha effektiv şəkildə qarşılaya bilərlər. Bu gün kənd təsərrüfatı müəssisələri arasında ən populyarı mənfi şərtlərin, o cümlədən iqlim şəraitinin təsirini azaltmağa kömək edən və orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarını, yəni kimyəvi gübrələrdən istifadə etmədən əldə etməyə imkan verən innovativ texnologiyalardır. Bununla belə, bu cür məhsullar maya dəyərinə görə analoqlarından daha yüksəkdir, çünki kimyəvi gübrələrdən istifadə etmədən bu məhsulların məhsuldarlıq göstəriciləri əhəmiyyətli dərəcədə azalır. Lakin bu cür məhsullara yüksək tələbat kənd təsərrüfatı müəssisələrinə onlara qiymətləri daha yüksək təyin etməyə imkan verir [12, s.88].

İnnovativ texnologiyalar kənd təsərrüfatı müəssisələrinin istehsalının səmərəliliyini artırmağa kömək edir, məsələn, bitkiçilikdə və əkinçilikdə cari xərclərin azalması müşahidə olunur ki, bu da kənd təsərrüfatı məhsullarının maya dəyərinin azalmasında əks olunur. İnnovativ texnologiyalar enerji xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa, hər hektara lazım olan texnika üçün tələb olunan yanacağın miqdarını, hər hektar sahəyə əkin üçün tələb olunan toxumların və gübrələrin həcmini dəqiq müəyyənləşdirməyə, insan əməyini avtomatlaşdırmağa və minimuma endirməyə imkan verir. Öz növbəsində, innovativ texnologiyalardan istifadə kənd təsərrüfatı məhsullarının maya dəyərini azaldır və kənd təsərrüfatı sahəsi üçün maksimum mənfəət əldə etməyə kömək edir. Deməli, kənd təsərrüfatı sahələri tərəfindən istehsalda innovativ texnologiyaların tətbiqi artan mənfəətlə müşayiət olunduğu üçün geniş vüsət alır və bu yeniliklərdən istifadə məhsuldarlığın artırılmasına kömək edir, onun toplanması və emalını asanlaşdırır.

Xammalın emal dərinliyini artırmaq və ikinci dərəcəli resursları təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb etmək lazımdır. Bu, emal olunmuş xammal vahidinə düşən hazır məhsulun məhsuldarlığını artıracaqdır. Müasir texnologiyaların, o cümlədən bio və nanotexnologiyaların istifadəsi müəyyən edilmiş keyfiyyət xüsusiyyətlərinə malik yeni nəsil məhsulların istehsalını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirəcəkdir [10, s. 331].

Qlobal böhranların və pandemiyaların yayılması kontekstində süd və süd məhsulları, mal əti, meyvə, tərəvəz və digər qida məhsullarının istehlakında ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi problemi xüsusilə aktualdır. Bu problemi həll etmək üçün dövlət anbar bazasının inkişafına və bu məhsulların istehsalının artırılmasına diqqəti artırmalıdır. Deməli, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin

gələcək inkişafının prioritet istiqamətləri emal müəssisələrinin xammal zonalarının formalaşdırılması, onların müasirləşdirilməsi, tullantısız istehsalı təmin edən resursa qənaət edən texnologiyalardan istifadədir. İntensivləşdirmə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin maddi əsasıdır və buna görə həmin prosesin hərtərəfli təhlili sosial-iqtisadi inkişafın optimal strategiyasının hazırlanmasında böyük önəm daşıyır. İstehsalın intensivləşdirilməsi dünya iqtisadiyyatının inkişafının ən mühüm tendensiyalarından biridir. İstehsalın intensivləşdirilməsi həm də yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətini artıran ən mühüm amillərdən biridir. İntensivləşdirmənin bu və ya digər üstünlüklərinə əsaslanaraq, Azərbaycanda qlobal çağırışlar kontekstində orqanik kənd təsərrüfatının inkişafının intensivləşdirilməsi istiqamətlərinin araşdırılması böyük təcrübi əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın strukturunun şaxələndirilməsi baxımından əsas vəzifələrdən biri kimi kənd təsərrüfatının inkişafının qlobal iqtisadi meyillər kontekstində strateji hədəflər nəzərə alınmaqla intensivləşdirilməsi önə çıxır. Kənd təsərrüfatı istənilən ölkənin iqtisadiyyatında, əhalinin həyat səviyyəsinin və məşğulluğunun yüksəldilməsində önəmli rol oynayan milli iqtisadiyyatın sahələrindən biridir. Azərbaycanın qədim kənd təsərrüfatı tarixi var və bütün dövrlər boyu ölkəmizin vətəndaşları torpağa bağlı olub, əkinçilik əsas fəaliyyət sahələrinə çevrilib. Heyvandarlıq da əhalinin ən qədim məşğuliyyətlərindən və dolanışıq vasitələrindən biri olmuşdur. Azərbaycanın daha bir özəlliyi ondan ibarətdir ki, ölkə əhalisinin xeyli hissəsi kənd yerlərində yaşayır. Odur ki, kənd təsərrüfatının inkişafı, burada fəaliyyət proseslərinin intensivləşdirilməsi mühüm şərtdir [5, s.23].

Kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsi zərurəti makroiqtisadi amillərlə - kənd təsərrüfatı istehsalında istifadəyə yararlı məhdud torpaq sahəsi, əhalinin qlobal artımı nəticəsində kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbatın artması ilə müəyyənləşdirilir. Bazar şəraitində intensivləşmənin iki aspekti var. Bir tərəfdən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının həcminin artması makroiqtisadi amillərlə bağlıdırsa, digər tərəfdən bazar həmişə təklifə deyil, tələbata yönəlib. Bazar şəraitində istehsal həcminin artırılması yalnız məhsullara yüksək və sabit tələbat olduqda aktualdır və buna görə istehsalın intensivləşdirilməsi həmişə bazarın tələblərini nəzərə almalıdır. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı üçün istehsalın intensivləşdirilməsi inkişafın əsas istiqamətlərindən biridir, çünki hazırda ölkədə kənd təsərrüfatı məhsulları bazarı genişdir.

Kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsi təkcə həyati vacib iqtisadi strategiya deyil, habelə sosial strategiyadır. Çünki kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirmə əsasında qurulması və inkişafı müəssisənin rentabelli fəaliyyətini təmin edir ki, bu da kənd əhalisinin həyat şəraitini xeyli yaxşılaşdıracaqdır. Dünyada kənd təsərrüfatı intensivləşmə yoluna nisbətən yaxınlarda - ötən əsrin 1950-ci illərində qədəm qoymuşdur. Kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşməsinin əsas xüsusiyyətləri intensiv heyvandarlıq, kimyalaşma, kompleks mexanikləşdirmə və meliorasiyadır. Kənd təsərrüfatına bu cür yanaşma bir neçə onilliklər ərzində ərzaq istehsalının həcmini önəmli dərəcədə artırmaq və maksimum səmərəlilik göstəricilərinə nail olmaq imkanı vermişdir. Bununla belə, bu cür göstəricilərin əldə edilməsi, öz növbəsində, ətraf mühitə mənfi ekoloji təsirin artmasına səbəb oldu: torpaqların sürətli deqradasiyası, su ehtiyatlarının və ekosistemlərin tükənməsi, böyük həcmdə istixana qazlarının buraxılması və biomüxtəlifliyin azalması. Habelə, təbiətlə yanaşı, məhsulların keyfiyyəti də əziyyət çəkir, məhsulların qida dəyəri hər il azalır. Bu problemin həlli orqanik kənd təsərrüfatı prinsiplərinə əməl etməklə orqanik məhsul istehsalının reallaşdırılmasıdır.

Kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşməsi ətraf mühitə mənfi təsirlərə səbəb ola bilər. Xüsusilə, söhbət ekosistemin çirklənməsindən, torpağın deqradasiyasından, hazır məhsulda zərərli maddələrin toplanmasından gedir. Buna görə, bütün dünyada bu təsirin minimal olacağı kənd təsərrüfatı sisteminin yaradılmasına ehtiyac var. Bu aspektdə son illər ekoloji cəhətdən təmiz, müəyyən tələblərə cavab verən orqanik kənd təsərrüfatı istehsalı nəzərdə tutulur. Orqanik kənd təsərrüfatı istehsalı konsepsiyası ötən əsrin ortalarından başlayıb. Bu konsepsiyanın əsas şərti ətraf mühitə aktiv və artan təsirə səbəb olan ənənəvi və xüsusilə intensiv kənd təsərrüfatı istehsalına alternativ tapmaq zərurəti idi. Bu gün belə bir alternativ kimi orqanik kənd təsərrüfatı çıxış edir ki, bu

da qlobal bir tendensiyadır və 180-dən çox ölkədə tətbiq olunur. Orqanik kənd təsərrüfatı istehsalı ekosistemlərin, insanların və torpaqların sağlamlığının keyfiyyətinin qorunmasına və yaxşılaşdırılmasına əsaslanan istehsal sistemidir. Bu proseslərin mahiyyəti ətraf mühitə mənfi təsir göstərən resurslardan istifadə etmədən, yerli mühitin bioloji müxtəlifliyinin və təbii dövrlərin saxlanması nəzərə alınmaqla əlverişli ekoloji proseslərin inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Orqanik kənd təsərrüfatı müasir elmdə təkcə sənayenin inkişafının perspektivli istiqaməti kimi deyil, habelə iqtisadiyyatın aqrar sektorunda və bütövlükdə cəmiyyətin davamlılığına nail olunmasında mühüm şərt kimi qəbul edilir.

Dünya təcrübəsindən orqanik kənd təsərrüfatı istehsalına başlamağın kifayət qədər riskli proses olduğunu görmək mümkündür və həmin proses təkamül yolu ilə reallaşdırılmalıdır. Ənənəvi kənd təsərrüfatından orqanik istehsala keçid birbaşa olaraq mümkün olmur. Təbii ki, bu zaman orqanik kənd təsərrüfatının formalaşması proseslərinə başlanılmalı və bu proseslər pilot təsərrüfatların yaradılması ilə inkişaf etdirilməlidir [1, s.63]. Orqanik istehsal və istehlakın miqyası ölkələr arasında əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndiyinə görə, hər biri sektorun hərtərəfli təhlilinə əsaslanaraq, öz milli strategiyasını işləyib hazırlamalı və onu müvafiq tədbirlər, təşviqlər, aydın qrafiklər və milli məqsədlərlə təmin etməlidir. İnstitusional sənədlərində onlar orqanik əkinçiliklə məşğul olan ərazilərin hədəf dəyərlərinə necə nail olmağı planlaşdırmalı, bunun üçün hansı potensialdan istifadə edə biləcəklərini aydınlaşdırmalı və məhsul istehsalını artırmaq üçün tədbirlər görəcəklərini bilməlidirlər.

Azərbaycanda orqanik kənd təsərrüfatının yaradılması proseslərinin sürətləndirilməsi istiqamətləri

Kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşməsi ətraf mühitə mənfi təsirlərə səbəb ola bilər. Xüsusilə, söhbət ekosistemin çirklənməsindən, torpağın deqradasiyasından, hazır məhsulda zərərli maddələrin toplanmasından gedir. Buna görə, bütün dünyada bu təsirin minimal olacağı bir kənd təsərrüfatı sisteminin yaradılmasına ehtiyac var. Bu aspektdə son illər ekoloji cəhətdən təmiz, müəyyən tələblərə cavab verən orqanik kənd təsərrüfatı istehsalı nəzərdə tutulur. Belə məhsulların istehsalının intensivləşdirilməsi və orqanik məhsullar bazarının inkişaf etdirilməsi Azərbaycan üçün də aktual problemlərdən birinə çevrilmişdir. Orqanik kənd təsərrüfatının inkişafının intensivləşdirilməsi ölkəmizin kənd təsərrüfatı sektoru üçün çox aktual sahədir. Belə ki, ölkənin kənd təsərrüfatı siyasəti çərçivəsində orqanik kənd təsərrüfatının inkişafının intensivləşdirilməsi hesabına istifadəsiz əkin sahələrinin əhəmiyyətli hissəsini dövriyyəyə buraxmaq olar, regionlarda kənd əhalisinin məşğulluğunu, istehsalçıların orqanik məhsulların beynəlxalq bazarına çıxışını təmin etmək və bununla da ixrac olunan kənd təsərrüfatı mallarının qiymətlərini artırmaq, daxili ərzaq bazarını yüksək keyfiyyətli yerli məhsullarla təmin etmək olar. Azərbaycanda orqanik kənd təsərrüfatının inkişafı, fikrimizcə, regional və yerli iqtisadiyyatların şaxələndirilməsi, potensial artım nöqtələrinin yaradılması, xüsusən də ucqar kənd yaşayış məntəqələri üçün ən perspektivli sahələrdən biridir. Regionlarda orqanik kənd təsərrüfatı seqmentinin regional səviyyədə daha da uğurlu inkişafı üçün bu sahədə normativ-hüquqi bazanın inkişafı və təkmilləşdirilməsi lazımdır.

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanda orqanik məhsulların daxili bazarında 4 əsas satış kanalı mövcuddur. Birincisi, bu cür məhsullar birbaşa istehsalçıdan istehlakçılara satılır. İkinci kanalda pərakəndə satıcı fermerdən məhsulu alır və istehlakçılara satır. Üçüncü kanalda iki vasitəçi – topdan və pərakəndə satıcılar mövcuddur. Dördüncü kanalda isə başqa bir vasitəçi bazara müdaxilə edir. Bu qədər əldən keçən məhsul təravətliyini itirmək təhlükəsi ilə üzləşir, nəticədə zəncirdəki hər kəsə təsir edir və orqanik məhsulların istehlakçılara davamlı çatdırılmasını təhlükə altına qoyur [4, s.55]. Bu kimi problemlərin aradan qaldırılması üçün orqanik məhsulların istehsalı və satışı prosesləri intensivləşdirilməlidir.

Son illərdə istehlakçılar orqanik məhsulları onlara müxtəlif yollarla fayda verə biləcək yüksək keyfiyyətli məhsullar kimi tanıyırlar. Tədqiqatlar göstərir ki, ənənəvi qidalarda təhlükəli maddələrin olması istehlakçıları yüksək keyfiyyətli məhsullar almağa sövq edir. Orqanik məhsulların

alınmasına mane olan əsas maneə yüksək qiymətdir. Müəyyən edilmişdir ki, etiketləmə və sertifikatlaşdırmanın olması alıcıların seçiminə müsbət təsir göstərə bilər. Tədqiqatlar müəyyən etmişdir ki, müxtəlif ölkələrdə sertifikatlaşdırma sisteminin işləməsi ilə bağlı müəyyən xüsusiyyətlər mövcuddur. Almaniya, İtaliya, Fransa, Hollandiya, Çexiya, İsveç və Latviyada özəl sertifikatlaşdırma sistemi fəaliyyət göstərir. Litvada qarışıq sertifikatlaşdırma sistemi özünü kifayət qədər yaxşı sübut etmişdir və uğurla fəaliyyət göstərir ki, bu da müəyyən dərəcədə dövlət və özəl sektoru özündə birləşdirir [11, s.732]. Sertifikatlaşdırılmış orqanik məhsullar bir sıra səbəblərə görə ənənəvi məhsullardan daha bahalıdır, bunlardan biri də həmin məhsulların yetişdirilməsinin məhsul vahidi üçün daha yüksək xərc tələb etməsidir. Əsas problem ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda hələ də orqanik məhsulların keyfiyyətinə zəmanət verən milli sistem demək olar yox səviyyəsindədir. Gələcəkdə Azərbaycanda da orqanik kənd təsərrüfatının yaradılması və təkmilləşdirilməsini tənzimləyən qanun qəbul edilməli və bu sahədə milli sertifikatlaşdırma sisteminin inkişafı üzərində iş aparılmalıdır.

Azərbaycanın beynəlxalq əməkdaşlığı da orqanik istehsalın intensivləşdirilməsinə təkan verə bilər. Çünki, beynəlxalq əməkdaşlıq yolu ilə xarici təcrübəni öyrənmək və ən qabaqcıl təcrübələri tətbiq etməklə orqanik kənd təsərrüfatının istehsalını intensivləşdirmək olar. 12 noyabr 2021-ci ildə İstanbulda keçirilən Türk dövlət başçılarının Zirvə toplantısında türk dünyasının birliyi istiqamətində həddən artıq önəmli qərarlar qəbul edilmiş və “Türk Dünyasına baxış 2040” adlı sənəd təsdiq edilmişdir. Həmin sənəddə kənd təsərrüfatının inkişafına da xüsusi yanaşmalar əks olunub. Bu sənəd ekoloji baxımdan təmiz, dayanıqlı və orqanik kənd təsərrüfatı potensialının artırılması məqsədilə həmin sahədə əməkdaşlığı da gücləndiriləcək. Kənd təsərrüfatı sahəsində beynəlxalq təşkilatlarla səmərəli əməkdaşlığı da təşviq edəcəkdir. TDT regionumuzda dayanıqlı kənd təsərrüfatının inkişafına, özünü ərzaqla təmin etmə səviyyəsinin yüksəldilməsinə və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına önəm verir [8, s.15].

Orqanik kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsi prosesi bu sənayenin xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Bitkiçiliyin intensivləşdirilməsinin təbii əsasını torpağın gübrə verməklə, meliorativ işlərin aparılması və torpağın düzgün becərilməsi yolu ilə münbitliyini artırmaq qabiliyyəti təşkil edir. Heyvandarlıq istehsalının intensivləşdirilməsi prosesində damazlıq işləri, yaxşılaşdırılmış yemləmə, qulluq nəticəsində heyvanların xassələrindən onların məhsuldarlıq keyfiyyətlərinin artırılması üçün istifadə olunur. Bitkiçilik üçün ən mühüm göstəricilər enerji təchizatı, gübrələrin tətbiqi səviyyəsi, kənd təsərrüfatı torpaqlarından istifadə səviyyəsi, kənd təsərrüfatı bitkilərinin sort tərkibinin yaxşılaşdırılması kimi göstəricilərdir. Heyvandarlıqda intensivlik səviyyəsi bir baş mal-qaraya düşən yem sərfi və əmək məsrəfləri, istehsal proseslərinin kompleks mexanikləşdirilməsi səviyyəsi, damazlıq işlərinin səviyyəsi ilə xarakterizə olunur [13, s.121].

Kənd təsərrüfatı istehsalçıları olmadan, yerli yaşıl brendlərin yaradılması vəzifəsinə nail olmaq və orqanik məhsulların istehsalının həcmini artırmaq və intensivləşdirmək mümkün deyil. Hazırda kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsinin alternativi yoxdur. Orqanik kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsinin intensivləşdirilməsi probleminə millətin sağlamlığının qorunması nöqteyi-nəzərindən baxmaq lazımdır. Əhalinin artımı, gözlənilən ömür uzunluğunun artması, habelə yerin bir sakininə düşən əkin sahələrinin azalması, suvarma ehtiyacları üçün şirin su ehtiyatlarının məhdud olması məhsuldarlığın artırılmasını təmin edəcək əkinçilik üsullarının işlənib hazırlanması zərurətini diktə edir. Kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsi torpaqlara və bitkilərə qarşı mübarizədə fiziki, aqrokimyəvi və bioloji üsulların bütün kompleksindən, eləcə də bitkilərin becərilməsi şəraitinin tənzimlənməsi üçün aqrokimyəvi və bioloji üsullardan istifadəni tələb edir. Bu cür üsul və vasitələrin kompleksi birlikdə bitkilərin formalaşmasının idarə edilməsi sistemini təşkil edir. Belə sistemlər aqrar-sənaye kompleksi inkişaf etmiş əksər ölkələrdə uğurla fəaliyyət göstərir. Təsərrüfat təcrübəsində rəqəmsal texnologiyalardan geniş istifadə olunur ki, onların köməyi ilə bitkilərin böyüməsini və inkişafını, o cümlədən mineral qidalanmanı tənzimləmək mümkündür.

Hazırda əsas vəzifə bitkiçilikdə torpaqların kimyəvi maddələrdən təmizlənməsi və orqanik

məhsul istehsalı sahələrinin genişləndirilməsidir. Aydındır ki, bitkiçilikdə torpağı kimyəvi maddələrdən təmizləmək üçün minimum vaxt orta hesabla 2-3 il lazımdır. Bitkiləri pestisidlərdən istifadə etmədən yalnız bioloji mühafizə vasitələri ilə müalicə etmək olar. Orqanik kənd təsərrüfatı çərçivəsində sintetik gübrələrin, pestisidlərin və bitki artım tənzimləyicilərinin istifadəsi minimuma endirilməlidir. Məhsuldarlığı artırmaq üçün növbəli əkinlərin təsirindən, üzvi gübrələrdən, müxtəlif torpaq becərmə üsullarından daha fəal istifadə olunmalıdır.

Orqanik heyvandarlıq məhsul istehsalı iqtisadi cəhətdən daha sərfəlidir və rəqabətqabiliyyətlidir. Heyvandarlıq kənd təsərrüfatının tərkib hissəsidir və qida sənayesi üçün xammal və bitkiçilik üçün üzvi gübrə istehsal edən ölkənin aqrar-sənaye kompleksinin aparıcı sahələrindən biridir. Müasir heyvandarlıq heyvanlardan maksimum məhsuldarlıq əldə etməyə yönəlmişdir. Yüksək məhsuldarlıq və qazanc əldə etmək üçün heyvanlar kiçik bir ərazidə cəmlənir və onların istismarında müxtəlif böyümə stimulyatorları, antibiotiklər, sintetik yemlər və dərmanlar aktiv şəkildə istifadə olunur ki, bu da əldə edilən məhsulların keyfiyyətinə və nəticədə insan sağlamlığına mənfi təsir edir. Buna görə, müasir dünyada getdikcə daha çox insan orqanik qida məhsullarına üstünlük verməyə başlayır və bu cür məhsullara artan tələbatı ödəyə bilən orqanik heyvandarlıqdır.

Ölkənin aqrar-sənaye kompleksində ənənəvi bitkiçilik və heyvandarlıq sistemlərindən kənd təsərrüfatı istehsalının alternativ ekosistem əsaslı üsullarına keçid mərhələli şəkildə, orqanik prinsiplərə əsaslanan intensiv kənd təsərrüfatı texnologiyalarının köklü yaşıllaşdırılması yolu ilə reallaşdırılmalıdır. Orqanik kənd təsərrüfatı istehsalı fermerlərdən ənənəvi istehsal üsulları ilə müqayisədə məhsuldarlığın azalmasına, əmək intensivliyinin artmasına və istehsal xərclərinin artmasına səbəb ola biləcək aqrotexniki üsullardan istifadə etməyi tələb edir. Nəticədə, orqanik fermerlər adi fermerdən daha az gəlir əldə edə bilərlər. Bu baxımdan, orqanik istehsal üsullarından istifadə edən istehsalçılara dəstək verilməlidir. Bununla belə, orqanik kənd təsərrüfatının inkişafının çox hissəsi fermerlərin təbiətə uyğun əkinçilik sistemləri ilə məşğul olmaq marağına və daha yüksək qiymətə orqanik məhsulları alan istehlakçıların dəstəyinə əsaslanır. Bunlar əsas ilkin şərtlərdir, onsuz ən güclü dövlət dəstəyi belə təsirli olmayacaq.

Nəticə

Nəticə olaraq, Azərbaycanda orqanik kənd təsərrüfatının inkişafı və əhalinin ərzaq məhsulları ilə daha dolğun təmin edilməsi üçün prioritet istiqamətlər təklif edilə bilər:

- kənd təsərrüfatı istehsalının maddi-texniki bazasının yenilənməsi;
- kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının tənzimlənməsi;
- investisiyaların kənd təsərrüfatı sektorlarına yönəldilməsinin stimullaşdırılması;
- kənd təsərrüfatı sahəsində sənayenin rəqabət üstünlüklərindən səmərəli istifadəni, kənd təsərrüfatı istehsalının rasional yerləşdirilməsinin və kənd yerlərində əmək ehtiyatlarından istifadəni təmin edən təsərrüfat subyektlərinin balanslaşdırılmış, qarşılıqlı faydalı diversifikasiyalı sistemin formalaşdırılması;
- kənd təsərrüfatı istehsalçılarının emal və xidmət müəssisələri ilə inteqrasiyası;
- kənd yerlərinin sosial-iqtisadi inkişafına kömək göstərilməsi;
- əkinçiliyin ən yaxşı tarixi ənənələrinin və milli üstünlüklərinin, mədəni və etnoqrafik irsin qorunması və s.

Orqanik kənd təsərrüfatının inkişafının intensivləşdirilməsi üçün effektiv dövlət tənzimləməsi zəruridir, bu tənzimləmə əhatə etməlidir:

- orqanik kənd təsərrüfatının inkişafı üzrə ümumi konsepsiyanın qəbul edilməsi;
- orqanik kənd təsərrüfatı və orqanik məhsul bazarlarının tənzimlənməsi haqqında qanunların qəbulu;
- standartlaşdırma, sertifikatlaşdıran təşkilatların akkreditasiyası və orqanik bazarın vəziyyətinin monitorinqi üçün xüsusi mərkəzin yaradılması;
- təsərrüfatlar üçün birbaşa subsidiyaların olması;
- orqanik məhsul istehsalçılarına maliyyə, informasiya və marketinq dəstəyi.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A.F. Orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və satiş bazarları. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı, 2020, № 2 (32), s.53-56.
2. Alıyev R.F. Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyə vasitələrinə çıxış imkanlarının genişləndirilməsi mexanizmləri. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı, 2023, № 1 (43), s.89-98.
3. Ataşov, B.X. Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neftqaz sektorunun müasir durumu və inkişaf perspektivləri. Monoqrafiya. – Bakı: Kooperasiya nəşriyyatı, – 2026. – 336 s.
4. Eynalov H., Quliyev Y., Aksoy U., Boz İ. Azərbaycanda orqanik kənd təsərrüfatı: Hazırkı durum və gələcək inkişaf potensialı. Bakı, 2018, 106 s.
5. Əliyev Ş.T. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının və aqrar sənaye kompleksinin inkişafının strateji aspektləri. İpək yolu, №.2, 2018, s.23-32.
6. Əliyev Ş.T. Azərbaycanda qeyri-neft sənayesinin şaxələndirilməsi və ixrac potensialının artırılması istiqamətləri. Audit jurnalı, № 04, 2019. - s.61-73.
7. Əliyev, Ş.T. İlham Əliyevin kənd təsərrüfatı sahəsindəki islahatları real nəticələr verir. /İlham Əliyev-10 il hakimiyyətdə. Elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşrıyyat Evi, 2013. – s.141-156.
8. Hüseyn R. “Türk dünyasına baxış 2040”ın reallaşdırılmasının iqtisadi inkişafa təsiri. “İqtisadi islahatlar” elmi-analitik jurnal, № 3(4), Bakı, 2022, s.12-18.
9. Quliyev, E.A. Qlobal ərzaq təhlükəsizliyi: reallıqlar, çağırışılar və perspektivlər. / E.A.Quliyev – Bakı: Kooperasiya, – 2018. – 479 s.
10. Минаков, И.А. Состояние и перспективы развития переработки сельскохозяйственной продукции / И. А. Минаков // Актуальные вопросы экономики и агробизнеса: Сборник Трудов, Брянск, 23–24 марта, 2023. – С. 328-333.
11. Парпиева, Н.Р. Органическое сельское хозяйство: проблемы и перспективы / Н.Р. Парпиева // Вестник Кыргызского национального аграрного университета им. К.И. Скрябина. – 2021. – № 2(56). – С. 729-733.
12. Сабодах, И.В. Инновационные технологии, повышающие эффективность сельскохозяйственного производства / И.В. Сабодах // Научно-практические аспекты развития АПК: Материалы национальной научной конференции, Красноярск, 18 ноября 2023. – С. 86-88.
13. Смоленцева, Е.В. Основные показатели интенсификации сельскохозяйственного производства в современном периоде / Е.В. Смоленцева // Успехи современной науки. – 2016. – Т. 1, № 8. – С. 121-123.

Эльнур Гара оглу Аллахвердиев
доцент Азербайджанского Университета Кооперации,
доктор философии по экономике
E-mail:allahverdiyev.elnur33@mail.ru

Современные факторы формирования органического сельского хозяйства в Азербайджане

Резюме

Цель исследования – выявление и обоснование современных факторов формирования органического сельского хозяйства в Азербайджане. Исследованы и обобщены проблемы создания и развития органического сельского хозяйства. Проанализированы постулаты развития в этих направлениях в современный период и подготовлены соответствующие предложения.

В качестве методологии исследования использованы методы научной абстракции, анализа, синтеза и обобщения. Кроме того, приведены ссылки на научные работы, посвящен-

ные проблемам развития органического земледелия.

С точки зрения прикладной значимости исследования, можно сказать, что изложенные в статье предложения могут быть полезны при разработке механизмов развития модели органического сельского хозяйства в условиях современных экономических преобразований.

Что касается результатов исследования, то можно отметить высокую вероятность их использования при применении более совершенных и иных механизмов и инструментов действия для более эффективной организации процессов развития органического сельского хозяйства.

С точки зрения оригинальности и научной новизны исследования следует отметить, что всесторонне исследованы теоретические и методологические подходы к развитию органического сельского хозяйства в современную эпоху и обоснована важность применения модели органического сельского хозяйства в Азербайджане в соответствии с международным опытом. Приведены научные аргументы в этом отношении и определены соответствующие направления действий.

Ключевые слова: Азербайджан, органическое сельского хозяйства, сельскохозяйственная инфраструктура, проблемы развития сельского хозяйства, модель органического сельского хозяйства, факторы развития сельского хозяйства.

Elnur Gara Allahverdiev
Assistant professor of Azerbaijan Cooperation University,
Doctor of Philosophy in Economics,
E-mail: allahverdiyev.elnur33@mail.ru

Modern drıvers of organıc agrıculture formatıon ın Azerbaıjan

Summary

The purpose of the study is to identify and substantiate the modern drivers of the formation of organic agriculture in Azerbaijan. The problems of the creation and development of organic agriculture have been investigated and generalized. The postulates of development in these directions in the modern period have been analyzed and appropriate proposals have been prepared.

The methods of scientific abstraction, analysis, synthesis and generalization have been used as the methodology of the study. On the other hand, references have been made to scientific works dedicated to the problems of the development of organic agriculture.

From the point of view of the applied significance of the study, we can say that the proposals summarized in the article can be useful in developing mechanisms for the development of the organic agriculture model in the conditions of current economic transformations.

In terms of the results of the study, it can be noted that these results have a high probability of being used in the application of superior and different mechanisms and tools of action for a more efficient organization of the development processes of organic agriculture.

In terms of the originality and scientific novelty of the study, it should be noted that the theoretical and methodological approaches to the development of organic agriculture in the modern era have been comprehensively investigated and the importance of applying the organic agriculture model in Azerbaijan in accordance with international experience has been substantiated. Scientific arguments have been given in this regard and relevant directions of action have been identified.

Key words: Azerbaijan, organic agriculture, agricultural infrastructure, agricultural development problems, organic agriculture model, agricultural development drivers.

UOT: 332.1:338.24:R11; R12

Eldəniz Məzahir oğlu MƏHƏRRƏMOV
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin dosenti,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru.
E-mail: emeherremov79@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.55

QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZURDA AQRAR SAHƏNİN İNKİŞAFININ AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda aqrar sahənin inkişafının aktual problemlərinin araşdırılması və həlli yollarının müəyyənləşdirilməsidir. Postkonflikt ərazilərdə aqrar sektorun inkişaf problemləri açıqlanmış və sistemləşdirilmişdir. Ölkənin regional siyasətinin iqtisadi aspektləri və prioritetləri verilmişdir. Postkonflikt ərazilərdə aqrar sahənin inkişaf postulatları təhlil olunmuş və mövcud problemlərin həlli yolları üzrə polemika aparılmışdır.

Tədqiqatın metodologiyası kimi abstraksiya, analiz, sintez və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında aqrar sahənin inkişaf problemləri üzrə tədqiqatlar aparmış bir qrup alimlərin elmi əsərləri diqqətdə saxlanılmışdır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti baxımından qeyd edək ki, ümumiləşdirilmiş yekun müddəalardan və nəticələrdən Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda aqrar sektorun inkişaf problemlərinin həlli üzrə praktiki fəaliyyət mexanizmlərinin hazırlanması və tətbiqində istifadə edilməsi ehtimalı yüksəkdir.

Tədqiqatın nəticələri baxımından hesab edirik ki, postkonflikt ərazilərdə aqrar sahənin inkişaf problemləri üzrə daha təsirli tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsində məqalədə verilmiş təkliflərdən istifadə etmək olar.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi kimi ilk növbədə müasir dövrdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda aqrar sahənin daha intensiv inkişaf etdirilməsinin zəruriliyinin elmi-praktiki arqumentlərlə əsaslandırılmasıdır. Bu məqsədlə postkonflikt ərazilərdə mövcud olan resurs potensialı təhlil olunmuş və aqrar sahənin inkişafının sürətləndirilməsi imkanları qiymətləndirilmişdir. Aqrar sahənin yüksək texnologiyalar, o cümlədən “ağıllı” texnologiyalar əsasında inkişafının intensivləşdirilməsi istiqamətləri üzrə təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, Şərqi Zəngəzur, iqtisadi rayonlar, aqrar sahə, aqrar sektorun inkişaf problemləri, aqrar sektorun inkişaf perspektivləri.

Giriş

Müasir dövrdə iqtisadiyyat sahələrinin inkişaf problemlərinin həll edilməsi kompleks və sistemli yanaşmanı şərtləndirir. Xüsusilə, regionların inkişaf etdirilməsi baxımından daha çox işlər görülməli və səylər göstərilməlidir. Hər bir ölkənin siyasətində regional problemlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan bu baxımdan istisna təşkil etmir. Son 25 il ərzində bununla bağlı xeyli işlər görülmüşdür və ardıcıl Dövlət Proqramları həyata keçirilmişdir. Tarixi vəzifələrdən biri kimi isə işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpa edilməsi və dirçəldilməsindən ibarətdir. Akademik Z.Ə.Səmədzadə bununla bağlı qeyd edir ki, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda infrastrukturun bərpası istiqamətində başlanan işlərin miqyası olduqca əhatəli və məzmunludur. Məqsəd işğaldan azad olunmuş şəhər və rayonlarımızın, kənd və qəsəbələrimizin bərpası, keçmiş məcburi köçkünlərin doğma yurdlarına qayıdışıdır. Amma, bu işlər həm də Azərbaycan dövlətinin iqtisadi gücündən, torpaqlarımızın bərpası istiqamətində Prezident İlham Əliyevin qətiyyətindən xəbər verir [10, s. 584]. Hazırda bu iqtisadi rayonlarda bərpa işləri intensiv şəkildə gedir və xüsusilə keçmiş məcburi köçkünlərin fəal olaraq məskunlaşması problemləri aparılır. Ağdam və Füzuli şəhərlərinin mərkəzi hissələri sürətlə formalaşmaqdadır, şəhər infrastrukturu yaradılır və yaşayış massivləri istismara verilir.

Ümumiyyətlə, postkonflikt ərazilərdə davamlı inkişafın təmin olunması strateji istiqamət kimi qarşıya qoyulmuşdur. Məqsəd regionun gücləndirilməsi və ümumilikdə Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi rolunun ən yüksək səviyyəyə qaldırılmasıdır. Professor E.A.Quliyev yazır ki, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının formalaşması və sosial-iqtisadi inkişafının müasir vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi və reallaşdırılması dövrümüzün vacib prioritetlərindədir [8, s. 165]. Bu baxımdan qeyd olunan iqtisadi rayonların intensiv bərpa olunması problemlərinin araşdırılması və həlli yollarının müəyyənləşdirilməsi vacib məsələlər kimi diqqət çəkir.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda aqrar sahənin inkişaf problemlərinin tədqiqi

Qeyd edək ki, hazırda Azərbaycanda milli iqtisadi inkişaf modelinin təkmilləşdirilməsi və ümumilikdə iqtisadiyyatın neftqaz amilindən asılılığının azaldılması prosesləri gedir. Yeni iqtisadi artım mənbələrinin formalaşdırılması müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Əməkdar Elm Xadimi, professor B.X.Ataşov qeyd edir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı uzun illər ərzində neftqaz sektoruna əsaslanmışdır. Lakin neft qiymətlərinin beynəlxalq bazarlarda dəyişkənliyi və neft ehtiyatlarının məhdudluğu fonunda iqtisadiyyatın diversifikasiyası, yəni qeyri-neftqaz sektorunun inkişafı prioritet məsələyə çevrilmişdir [2]**.** Qeyd olunan proseslərdə ölkədə mövcud resurslardan, o cümlədən regionların potensialından məhsuldar istifadə olunması strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu nöqteyinəzərdən Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında aqrar sahənin inkişaf problemlərinin həll edilməsi məsələləri aktual olaraq ön plana çıxmışdır. Məlumdur ki, 27 sentyabr 2020-ci ildən başlayan 44 günlük Böyük Qarabağ Zəfəri iqtisadi rayonların fəalliyyəti ilə bağlı yeni reallıqlar formalaşdırmışdır. Digər tərəfdən, 30-ilə yaxın Azərbaycan özünün bir neçə iqtisadi rayonunun, yəni işğal altında qalan ərazilərdəki iqtisadi rayonlarının resuslarından istifadə edə bilməmişdi. Postkonflikt ərazilərdəki bu resuslardan istifadə edə bilməmiş, həm də 1 milyona yaxın məcburi köçkünün müvəqqəti şəraitini qurmaq, müvəqqəti şəhərciklər yaratmaq, yaşayış kompleksləri, yaşayış massivləri salmaq və eyni zamanda, onların sosial müdafiəsini təmin etmək məcburi xarakter daşımışdır [13].

Bunlarla bərabər, məhz aqrar sahədə pambıqçılığın inkişafı həm aqrar sahənin emal kompleksinin, emal potensialının artmasına, həm də əhalinin çox mühüm məhsullar olan tekstil məhsullarına olan tələbatının ödənilməsində yerli brendlərin formalaşdırılmasına və inkişaf etdirilməsinə imkan yaradar. Digər vacib bir məsələ kənd təsərrüfatı məhsullarının yetişdirilməsi və onların emalı ilə bağlı olan problemlərdir [11]. Regionların inkişafı nöqteyi-nəzərindən Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının da spesifik cəhətləri diqqət çəkir. Belə ki, hər bir ölkənin regionlarının özünəməxsus resurs potensialı vardır. Regional sistem və onun daxili tərkib hissələri – iqtisadi rayonlar, milli dövlət regionları, inzibati-ərazi vahidləri sabit deyil, dəyişkəndir. İqtisadi rayonlarda mövcud olan nailiyyətlərin və çatışmazlıqların tarixi səbəblərini aydın görmək, müasir problemlərini düzgün başa düşmək və onun həlli yollarını tapmaq imkanı formalaşdırılmalıdır [9]. Bunlarla bərabər, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə aqrar iqtisadiyyatın böhranlı vəziyyətdən çıxarılması, onun sahələrinin davamlı fəaliyyəti, yerli ərzaq məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi innovasiya proseslərinin fəallaşmasını şərtləndirir. Müasir dövrdə aqrar sahədə sosial-iqtisadi vəziyyətin təhlili onu göstərir ki, burada hələ də maddi və mənəvi cəhətdən köhnəlmiş texnologiyalardan, bitki sortlarından, istehsalın və idarəetmənin qeyri-mükəmməl metodlarından və formalarından istifadə üstünlük təşkil edir. Eyni zamanda, tətbiqi fəaliyyətin sınaqdan çıxarılmış mexanizmləri, bazar iqtisadiyyatının müvafiq elmi-texniki informasiya sistemləri, elmi müəssisələrlə tətbiq strukturları arasında sınaqdan çıxarılmış səmərəli qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmi həddən artıq zəif səviyyədədir [1, s. 479].

Digər tərəfdən, Azərbaycanda aqrar sahənin inkişafına nail olmaq mümkündür və bunun üçün mövcud problemlərin sistemli şəkildə həll edilməsi mexanizmləri tətbiq olunmalıdır. Belə ki, aqrar sahənin müasir texnologiyalara və idarəetmə funksiyalarına əsaslanan inkişafı ölkəmizin iqtisadi rayonlarının potensialının reallaşdırılmasında, regional iqtisadiyyatın strukturunun şaxələndirilməsində, rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalında mühüm rol oynaya bilər. Həmçinin bu kimi proseslər ölkəmizin iqtisadi rayonlarının inkişafına, əhalinin ən zəruri ərzaq məhsullarına tələba-

tının ödənilməsinə və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinə əlavə stimul verər. Eyni zamanda, səmərəli təşkilati-iqtisadi tədbirlərin tətbiqi Elmi Texniki tərəqqinin və yüksək texnologiyaların tətbiqi ilə birlikdə ölkəmizin iqtisadi rayonlarında aqrar sahənin inkişafına zəmin yaradan əsaslardandır. Müasir dövrdə beynəlxalq səviyyədə iqtisadiyyatın inkişafı üçün innovasiyalardan istifadəyə əsaslanan yeni paradiqma diqqət çəkir. Ölkəmizin iqtisadi rayonlarında aqrar sahənin reinteqrasiyası zamanı bu proseslər nəzərdən qaçırıla bilməz və təkcə aqrar sahədə deyil, milli iqtisadiyyatın bütün sahələrində innovasiya proseslərinin intensivləşməsini təmin edə bilər. Əlavə olaraq aqrar sahə iqtisadiyyatın strateji əhəmiyyətli sahəsi olmaqla müasir meyillərə cavab verən keyfiyyətcə yeni texniki-texnoloji baza üzərində inkişaf etdirilməlidir [3, s.77]. Bunlarla yanaşı, postkonflikt ərazilərdə yeni yaradılmış regionlarda reinteqrasiya müxtəlif səviyyələrdə aqrar-sənaye sistemlərinin inkişafında obyektiv qanunauyğunluqdur.

Qeyd edək ki, aqrar sahənin innovativ inkişafında dövlətin rolu innovasiya siyasətinin istiqamətləri ilə müəyyənləşdirilir ki, həmin istiqamətlərin ən əsaslarına aiddir: innovasiya yönümlü inkişafın hüquqi baxımdan tənzimlənməsi və onun iştirakçılarının maraqlarının qorunması; innovasiyaların yaradılması və inkişafına dəstəyin göstərilməsi; prioritet inkişafın müəyyənləşdirilməsi və reallaşdırılması; əməkdaşlığın səmərəli formalarının inkişaf etdirilməsi, təşkilati-iqtisadi strukturların formalaşdırılması; aqrar sahə müəssisələri üçün innovasiyalar sahəsində kadr hazırlığı; aqrar sahə müəssisələrinin maddi-texniki bazasının prioritet istiqamətlərdə inkişaf etdirilməsi; innovasiyalar sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi və inkişafı [6, s.80]. Digər tərəfdən, dövlətin aqrar siyasətini reallaşdırmaq məqsədilə orta və uzunmüddətli perspektivdə onun əsas sahələrini əsaslandırmaq vacibdir. Belə ki, əsaslandırma həm mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsini, həm də onun gələcəkdə inkişaf imkanlarını özündə əks etdirir. Bu halda mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsi obyektin inkişafının güclü və zəif tərəflərini müəyyənləşdirməyə, istər sektor komplekslərinin, istərsə də təsərrüfat sahələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasının mümkün olduğu şərtləri nəzərdən keçirməyə şərait yaradır. Perspektivdə isə inkişaf imkanlarının müəyyənləşdirilməsi perspektivlərin qiymətləndirilməsi və proqnozların verilməsindən ibarətdir. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafı üzrə hədəflərə - ərzaq təhlükəsizliyinin təminatına, ixrac potensialının, istehsalçıların gəlirliliyinin artırılmasına, əhalinin yaşayışının yaxşılaşdırılmasına nail olmaq baxımından zəruri tədbirlərin görülməsinə imkan yaradır. Kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafı məqsədlərinə nail olmaq mövcud ehtiyatlardan istifadənin səmərəliliyindən və s. bilavasitə asılıdır [14].

Müasir dövrdə Azərbaycanda aqrar siyasətin əsas istiqamətlərindən və aqrar sahənin əsas problemlərindən biri onun işğaldan azad edilmiş ərazilərdə inkişaf etdirilməsidir. Qeyd olunan problemin həlli məqsədilə həmin ərazilərin aqrar sahə müəssisələrinin əsas problemləri, onların yaranma mənbələri və həlli perspektivləri təhlil olunmalıdır ki, bu da kənd təsərrüfatının inkişafı baxımından səmərəli proqram hazırlamağa imkan verəcəkdir. Postkonflikt ərazilərdə aqrar sahənin mövcud vəziyyətinin, inkişaf etdirilməsi problemlərinin və inkişaf perspektivlərinin öyrənilməsi zərurəti yaranmışdır.

Hazırda ölkəmizdə aqrar sahənin inkişafı fundamental və strateji xarakter daşıyır. Aqrar sektorun kompleks və sistemli inkişafı qlobal səviyyədə ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi problemlərinin həlli baxımından böyük önəm daşıyır. Ölkəmizin aqrar bölməsində aparılan struktur dəyişiklikləri, idarəetmənin təkmilləşdirilməsi tədbirləri diqqətə layiqdir. Aqrar sektorun müasir qlobal çağırışlara uyğun inkişafı üçün ilk öncə onun strukturu mütərəqqi dünya təcrübəsinə uyğunlaşdırılmalı və səmərəlilik problemlərinin həlli yolları müəyyənləşdirilməlidir. Qeyd olunan problemlər işğaldan azad edilmiş ərazilərdə fundamental xarakter daşıyır və həmin amillər nəzərə alınmaqla, postkonflikt ərazilərdə aqrar sahənin idarə olunması innovativ texnologiyalara əsaslanmalıdır. Postkonflikt ərazilərdə yeni texnologiyaların tətbiqinə, innovativ sistemin tətbiqinə ciddi diqqət yetirməyə, intellektual mülkiyyətin formalaşmasına şərait yaratmağa çalışmaq lazımdır [12]. Digər tərəfdən, postkonflikt ərazilərdə milli innovasiya sisteminin formalaşdırılması məqsədilə yeni texnologiya, ideya və bilikləri istehsal edən müəssisələr şəbəkəsi yaradılmalı, yeni istehsal və

xidmət müəssisələrinin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi təmin edilməli, elmi və elmi-xidmət müəssisələrinin fəaliyyəti və onlar arasında münasibətlər tənzimlənməlidir. Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun inkişafını təmin etmək üçün burada reallaşdırılan iqtisadi proseslərin idarə olunmasına dövlət müdaxiləsi vacibdir. Bu baxımdan, dövlət həmin iqtisadi rayonların ərazilərinin iqtisadiyyatını dirçəltmək üçün ən yaxşı variantlardan istifadə etməlidir və bu məqsədlə xarici ölkələrin təcrübəsi öyrənilməlidir [7].

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda aqrar sahənin inkişafının aktual problemlərinin həlli yolları

Qeyd edək ki, Qarabağın bərpası ən müasir texnologiya və layihələrlə reallaşdırılır. Bölgədəki yaşayış məntəqələrində “ağıllı kənd”, “ağıllı şəhər”lər yaradılır ki, bunların da ilkləri artıq Zəngilan rayonunun Ağalı kəndində istifadəyə verilmişdir. “Ağıllı kənd” və “ağıllı şəhər”lər özündə istehsal, “ağıllı kənd təsərrüfatı”, sosial xidmət, yaşayış, alternativ və bərpa olunan enerji sahələrini birləşdirir. “Ağıllı şəhər”lərdə insanların normal yaşayışı ənənəvi şəhərlərdə olduğu kimi nəqliyyat sahəsindən əsaslı surətdə asılıdır. Yeni qurulan şəhərlərdə ərazinin qədimliyi və tarixiliyi qorunmalıdır. “Ağıllı şəhər”lər böyük həcmdə informasiyanın təhlili və işlənməsini tələb edir ki, bu da regionda güclü rabitə və internet sisteminin qurulmasını zərurətə çevirir.

Bunlarla bərabər, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının davamlı inkişafı məqsədilə iqtisadi fəaliyyət sahələrinin modelləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişafı dövlət siyasətinin əsas tərkib hissələrindəndir. Eyni zamanda, Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun vəsaitlərindən həmin iqtisadi rayonların inkişafı məqsədilə səmərəli istifadə üzrə prioritet istiqamətlər müəyyənləşdirilib və bu sahələrə maraqlı və potensial investorların cəlb edilməsi əsas vəzifələrdəndir. Perspektivdə yeni yaradılan bu iqtisadi rayonlarda yüksək texnologiya əsaslı sahələrin inkişafı baxımından daha səmərəli mexanizmlərin hazırlanması mümkün olacaqdır. Bu kimi mexanizmlərə çevik və məhsuldar texnologiyalara əsaslanan istehsal və emal sahələrinin yaradılması və səmərəli infrastruktur sahələrinin fəaliyyətinin təşkili aiddir. Qeyd olunanlara əsasən deyə bilərik ki, yeni bölgü ilə müəyyənləşdirilən iqtisadi rayonlarda inkişafın daha çevik və məhsuldar olacağını gözləmək mümkündür. Bundan əlavə, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun regionun inkişafında və ümumilikdə milli iqtisadiyyatımızın gücləndirilməsində rolunun artırılması üçün həmin iqtisadi rayonlarda fəaliyyət göstərəcək sahibkarların stimullaşdırılması mexanizmləri, biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasına daha münbit şərait yaradılması məqsədilə maliyyə, gömrük, vergi və kommunal xidmətlər sahəsində güzəştlər sistemi tətbiq olunur. Bizə görə səmərəli fəaliyyət istiqamətləri Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda sahibkarlığın inkişafını təmin edə və onu həmin iqtisadi rayonların həyatında səmərəli amilə çevirə bilər.

Qeyd edək ki, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdakı resurs ehtiyatlarından səmərəli istifadə, onların istehsal prosesinə cəlb edilməsi, eləcə də bu iqtisadi rayonların ərazilərinin bərpası böyük həcmdə investisiyaların yatırılmasını şərtləndirir. Bu baxımdan son illərdə hər il 4 milyard manata qədər vəsait ayrılmışdır. Zənnimizcə, bu vəsait kifayət deyil, belə ki, ölkənin inkişaf prioritetlərinin uğurla reallaşdırılması, müasir qloballaşma proseslərinin tələblərinin cavab vermək, bunun əsasında Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun innovasiya yönümlü davamlı və inklüziv inkişafı gələcək illərdə təmin ediləcəkdir. Hesab edirik ki, bunlar üçün hər il təxminən 7 milyard manata qədər vəsaitin yönəldilməsi postkonflikt ərazilərdə bərpa işlərini daha intensiv səviyyəyə qaldırar. Bu proseslərdə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərlə bərabər, dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı çərçivəsində biznes və sahibkarlıq subyektlərinin kapitalının postkonflikt ərazilərin bərpa layihələrinə cəlb edilməsi tədbirləri daha təsirli şəkildə təmin edilməlidir.

Ümumilikdə aqrar sahənin inkişafı ölkənin bütün rayonlarını, eləcə də Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunu əhatə etməlidir. Şərqi Zəngəzurda aqrar sahənin problemlərinin, onun inkişaf perspektivlərinin öyrənilməsinin aktuallığı onun ölkə iqtisadiyyatına gələcək töhfəsi ilə bağlıdır. Şərqi Zəngəzurda aqrar sahənin inkişafı ilə bağlı məsələlərin öyrənilməsi aqrar sahibkarlığın səmərəliliyinin yüksəldilməsində böyük önəm daşıyır. Aqrar sahənin inkişafı baxımından Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda yüksək potensial olduğu məlumdur. Burada kifayət qədər resurs, o cümlədən heyvandarlığın və bitkiçiliyin inkişafı üçün resurslar var. Belə ki, Laçın və Kəlbəcər rayonları kifayət

qədər otlaq və yem ehtiyatlarına malikdir. Bütövlükdə bu iqtisadi rayonların XİZ vasitəsilə heyvandarlıq məhsulları istehsalının təşkili və aqrar sahənin inkişafı baxımından böyük perspektivləri vardır [4]. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda tez bir vaxtda yenidənqurma işlərinin reallaşdırılması ilə bərabər, “yaşıl enerji” konsepsiyası əsasında işlərin görülməsi də əsas prioritet kimi qarşıda durur. Azərbaycanda Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda “Yaşıl Enerji” zonasının yaradılmasına böyük önəm verilməkdədir. Belə ki, müxtəlif iqtisadi rayonlarda, xüsusilə yeni yaradılmış Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda sahibkarlıq fəaliyyətinin, kənd yerlərinin inkişafı və sabitləşdirmə məsələləri ilə aqrar sahənin inkişafı gücləndirilir.

Ölkəmizin iqtisadi rayonlarında, o cümlədən, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda aqrar sahəni inkişaf etdirmək və reinteqrasiya proseslərini səmərəli şəkildə reallaşdırmaq üçün lazımi tədbirlər həyata keçirilir. Digər tərəfdən, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələri yarandığı andan özünəməxsus xüsusiyyətləri, təbii sərvətləri və zəngin tarixi-mədəni irsi, məşğulluq formaları ilə diqqət çəkir. Bu iqtisadi rayonlar güclü iqtisadi potensiala malikdir və bu potensialları əsas götürməklə iqtisadi rayonlaşdırılma prinsiplərinin müasir reallıqlara uyğunlaşdırılması tələb olunur. Digər tərəfdən, dövlət başçısının iqtisadi rayonların yeni bölgüsü ilə bağlı imzaladığı fərmanı bu məsələləri həll etməklə, ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətini yüksəldəcək, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun ərazilərinin milli iqtisadiyyatımıza reinteqrasiyası prosesini sürətləndirəcək, proqnozlaşdırılan işlərin planlı şəkildə təşkilinə şəraiti təmin edəcəkdir [5].

Qeyd edək ki, təkcə Qarabağın deyil, Şərqi Zəngəzurun da dirçəldilməsi və inkişaf etdirilməsi əsas prioritetlərdəndir. Şərqi Zəngəzur Cəbrayıl, Kəlbəcər, Laçın, Zəngilan, Qubadlı rayonlarını əhatə edir. Bu iqtisadi rayon sırf kənd təsərrüfatı rayonu olmaqla ölkənin mühüm heyvandarlıq bölgəsi olmuşdur. Qoyunçuluq, maldarlıq, arıçılıq əsas ixtisaslaşmış sahələr kimi formalaşmışdır. Meyvəçilik, tərəvəzçilik əsasən Qubadlı və Zəngilan rayonlarında inkişaf etmişdir. Odur ki, Şərqi Zəngəzurda heyvandarlıq təsərrüfatı yenidən qurulmalı, heyvandarlıq təsərrüfatının inkişafı üçün güzəştli kredilər verilməli və sahibkarlıq subyektlərinin vergilərdən azad olunması məsələlərinə diqqət yetirilməlidir.

Bunlarla bərabər, Kəlbəcər rayonunun iqtisadiyyatının əsasını işğaldan əvvəl heyvandarlıq, üzümçülük və baramaçılıq təşkil edirdi. Son illər 60 min tondan yuxarı üzüm istehsal olunurdu. Kənd təsərrüfatında əsasən əkinçilik və heyvandarlıq inkişaf edib. 1990-cı ilədək olan dövrdə buradakı İstisu sanatoriyasında 1 ilə 50 min nəfər müalicə alırdı ki, bu da kiçik bir məkan üçün çox böyük göstərici demək idi. Həmçinin Kəlbəcərdə içməli mineral su ehtiyatları boldur. Bu suların qablaşdırılaraq satılması böyük maliyyə vəsaitlərinin qazanılmasına gətirib çıxara bilər.

Eyni zamanda, Laçın rayonunun iqtisadi əsasını kənd təsərrüfatı, o cümlədən heyvandarlıq təşkil edib. İşğaldan sonra da maldarlıq, qoyunçuluq və arıçılıq təsərrüfatlarını yaratmaq və genişləndirmək hesabına həmin rayonu iqtisadi inkişafda aparıcı bölgələrdən birinə çevirmək olar. Bu ərazidə eyni zamanda xalq təbabəti üçün əvəzsiz sayılan dərman bitkiləri bitir ki, bu da gələcəkdə əlavə gəlir mənbəyinə çevrilə bilər. Qubadlı rayonunda baramaçılıq, taxılçılıq, üzümçülük, tütünçülük və heyvandarlıq üstünlük təşkil edirdi. Bu ərazidə 1520 ton tütün, 12 min tona yaxın yem, 133 ton üzüm, 15 min tona qədər taxıl məhsulları, 1200 ton ət, 52 ton barama, 2600 ton süd məhsulları, 10 ton yun istehsal olunurdu. XX əsrin əvvəllərindən 60-cı illərədək rayonda çəltik becərilmişdir. Hazırkı dövrdə düyüyə olan tələbatı nəzərə alaraq bu sahənin inkişafı məqsədyönlü sayıla bilər.

Həmçinin, Zəngilan rayonunun ərazisində 7204 ha sahə təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb olunmuşdur. Burada 56 ha sahədə kartof, 4000 ha sahədə taxıl, 41 ha sahədə şəkər çuğunduru, 33 ha sahədə tərəvəz, 307 ha sahədə tütün, 10 ha sahədə bostan bitkiləri əkilmiş, 41 ha meyvə və giləmeyvə bağları, 2047 ha isə üzümlüklər salınmışdır. Dənli bitkilər istehsalı il ərzində orta hesabla 3180, bostan məhsulları 30, barama istehsalı 80, kartof istehsalı 20, tütün istehsalı 1700, üzüm istehsalı isə 18000 ton təşkil etmişdir. Bu rayonun iqlim imkanları parfümeriya sənayesi üçün lazım olan ətirli çöl bitkilərinin əkilməsinə çox yararlıdır. Məsələn, təkcə lavanda plantasiyalarının salınması ilə xeyli lavanda yağı əldə etmək mümkündür. Müasir təcrübədə 1 ha lavanda sahəsindən 50-60

kq yağ əldə etmək mümkündür. Dünya bazarında 1kq lavanda yağının orta qiyməti 100 dollar olduğundan böyük gəlirlərin əldə edilməsi realdır.

Qeyd edək ki, işğaldan əvvəlki dövrdə Zəngilan rayonunun Bəsitçay qoruğunda Şərq çinarları qorunurdu. Bu qoruq da ermənilər tərəfindən tamamilə dağıdılmışdır. Bu çinarların gözəl və hamar gövdələri vardır. İndi bu qoruqdan əsər - əlamət qalmamışdır. Regionda çinarlardan başqa çoxlu nadir ağac növləri də qırılaraq Ermənistana daşınmışdır. 30 ilə yaxin işğal altında qalan ərazilərdəki ağaclar qırılaraq Ermənistanda yanacaq kimi istifadə edilmişdir. Fosforlu bombalardan istifadə edilməsi biomüxtəlifliyə böyük ziyan vurmuşdur. Beləliklə, bioturizmin təşkilinə əsaslı maneələr yaradılmışdır. Biomüxtəliflik bərpa olunan rekreasiya ehtiyatlarındandır. İnanmaq lazımdır ki, bu ehtiyatlar müvafiq qurumlar tərəfindən bərpa olunacaq, bioturizmin inkişafına imkan yaranacaqdır. Cəbrayıl rayonu ərazisinin iqtisadiyyatının əsasını taxılçılıq, maldarlıq, bostançılıq təşkil edirdi. İşğaldan əvvəl bu rayonda 60 min tondan çox müxtəlif növ üzüm yetişdirilirdi. Rayon ərazisində 8 sənaye müəssisəsi var idi. Cəbrayıl rayonun əraziləri taxılçılıq və bostan məhsulları üçün çox əlverişlidir. Bu ərazidə ənənəvi maldarlıq və qoyunçuluq təsərrüfatları da yaratmaq mümkündür.

Nəticə

Hesab edirik ki, aqrar sahənin inkişafı baxımından Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun mövcud potensialı yaxın gələcəkdə daha yaxşı nəticələr əldə etməyə imkan verər. İqtisadi rayonların yenidən qurulması, onların sosial-iqtisadi və kompleks inkişafının təmin edilməsi yaxın gələcəkdə ölkənin digər iqtisadi rayonlarında da idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə və əlavə tədbirlərin görülməsinə ciddi əsaslar yaradacaqdır:

- Qeyd olunan prosesləri dərinləşdirmək məqsədilə Azərbaycanın iqtisadi rayonlarında mühüm ərzaq məhsullarının məhsuldar sortlarının yetişdirilməsi, seleksiya işlərinin davam etdirilməsi, həmin sahədə qabaqcıl dünya təcrübəsinin tədqiqi, öyrənilməsi və tətbiqi zəruridir;
- İqtisadi rayonlarda təbii sərvətlərdən və torpaq fondlarından səmərəli istifadə etməklə aqrar sahənin fəaliyyətini müasirliyin tələblərinə uyğunlaşdırmaq üçün ərazilərin resurs potensialı və xüsusilə aqrar sahənin inkişafı üçün mövcud imkan və ehtiyatlar diqqətlə öyrənilməlidir;
- Məqsədli dövlət proqramları hazırlanmalı və kompleks tədbirlər görülməli, ölkəmizin iqtisadi rayonlarında mühüm ərzaq məhsulu olan buğdanın istehsal sahələrinin genişləndirilməsi və məhsuldarlığının artırılması problemlərinə kompleks və ardıcıl yanaşma təmin edilməlidir;
- Müxtəlif kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafında qabaqcıl beynəlxalq təcrübə qiymətləndirilməli və yüksək texnologiyaların tətbiqi prioritet olmalı, yaxın gələcəkdə yüksək texnologiyalara əsaslanan emal üçün kənd təsərrüfatı holdinqləri yaradılmalı və ölkəmizdə çoxfunksiyalı şəbəkə emal müəssisələri kompleksi istifadəyə verilməlidir və s.

Hesab edirik ki, yuxarıda göstərilən potensialların reallaşdırılması Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında aqrar sahənin inkişafına yeni təkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ataşov, B.X. Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri (nəzəriyyə və praktika). Bakı 2017, “Kooperasiya” nəşriyyatı, – 536 s.
2. Ataşov, B.X. Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neftqaz sektorunun müasir durumu və inkişaf perspektivləri. Monoqrafiya. – Bakı: Kooperasiya nəşriyyatı, – 2026. – 336 s.
3. Babayeva V.M. Aqrar sahənin innovasiyalı inkişafının prioritet istiqamətləri. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı 2020, № 4 (34), s.77-81.
4. Əliyev, Ş.T. Azad iqtisadi zonaların inkişafının aktual aspektləri. Monoqrafiya. Sumqayıt: SDU-nun redaksiya və nəşr işləri şöbəsi, 2022, – 422 s.
5. Əliyev, Ş.T. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının yaradılmasının strateji aspektləri. “Geostrategiya” jurnalı, sentyabr, 2021, №4(64), s.67-72.
6. Hacıyeva, Z.E., Osmanov İ.O. Aqrar sənaye müəssisələrinin innovativ inkişafında dövlətin

rolu / Z. E. Hacıyeva, İ. O. Osmanov // Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar Elmlər Bölməsi. – 2020. – cild. 16, №. 4. – s. 79-82.
7. İbrahimov İ.H. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə aqrar sahənin perspektiv inkişaf istiqamətləri. Audit, 2021, 1 (31), s.49-59.
8. Quliyev, E.A. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının Azərbaycanın davamlı inkişafında rolu. Monoqrafiya. – Bakı: Kooperasiya nəşriyyatı, – 2023. – 320 s.
9. Nuriyev Ə.X. Ölkənin regional strukturunun formalaşması və təkmilləşməsi problemləri (tarix və müasirlik). Bakı: Savad, 2021, – 376 s.
10. Səmədzadə, Z.Ə. Qarabağ iqtisadiyyatı 100 ildə V Cild. Bakı 2022, – 856 s.
11. Vəliyev, A.H. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişafının torpaq-iqlim amilləri. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı 2020, № 4 (34). – s. 38-44.
12. Алиев, Ш.Т. Стратегическая важность возрождения Карабахского и Восточно-Зангезурского экономических районов Азербайджана // “Вопросы истории”, Москва, 2022, № 6, Səh. 148-155. https://elibrary.ru/item.asp?id=48808624 (Web of science; Scopus).
13. Алиев, Ш.Т., Меликова, Л.А. Актуальные проблемы и объективные реалии мирового опыта в восстановлении освобожденных от оккупации территорий / IX Международная Научно-Практическая Конференция «Развитие науки и практики в глобально меняющемся мире в условиях рисков»./ Россия, Москва, 28 марта 2022 года- с. 277-286.
14. Потапов, А.П. Оценка перспектив формирования и использования ресурсного потенциала аграрного производства / А. П. Потапов //– 2021. – № 1. – С. 160-163.

Эльдениз Мазахир оглы Магеррамов
доктор философии по экономике,
доцент Азербайджанского Университета Кооперации
E-mail: emeherremov79@mail.ru

Актуальные проблемы развития сельского хозяйства в Карабахе и Восточном Зангазуре

Резюме

Цель исследования – изучение актуальных проблем развития аграрного сектора в Карабахе и Восточном Зангезуре и определение путей их решения. Рассматриваются и систематизируются проблемы развития аграрного сектора в постконфликтных районах. Приводятся экономические аспекты и приоритеты региональной политики страны. Анализируются постулаты развития аграрного сектора в постконфликтных районах и проводится полемика о путях решения существующих проблем.

В методологии исследования использовались методы абстракции, анализа, синтеза и обобщения. При этом учитывались научные работы группы ученых, проводивших исследования проблем развития аграрного сектора в Карабахском и Восточно-Зангезурском экономических регионах.

С точки зрения прикладной значимости исследования следует отметить, что обобщенные итоговые положения и результаты могут быть использованы при подготовке и реализации практических механизмов действий по решению проблем развития аграрного сектора в Карабахском и Восточно-Зангезурском регионах.

Что касается результатов исследования, мы считаем, что предложенные в статье меры могут быть использованы для подготовки и реализации более эффективных мер по решению проблем развития агропромышленного сектора в постконфликтных районах.

Оригинальность и научная новизна исследования заключается прежде всего в обосновании необходимости более интенсивного развития агропромышленного сектора в Карабахе и Восточном Зангезуре в современный период с помощью научных и практических

аргументов. С этой целью был проанализирован ресурсный потенциал, имеющийся в постконфликтных районах, и оценены возможности ускорения развития агропромышленного сектора. Были предложены направления интенсификации развития агропромышленного сектора на основе высоких технологий, включая «умные» технологии.

Ключевые слова: Азербайджан, Карабах, Восточный Зангезур, экономические регионы, аграрный сектор, проблемы развития аграрного сектора, перспективы развития аграрного сектора.

Eldaniz Mazahir Maharramov
PhD in economics, Associate professor of
Azerbaijan University of Cooperation,
E-mail: emeherremov79@mail.ru

Current problems of agrıcultural development ın Karabakh and Eastern Zangazur

Summary

The purpose of the research is to investigate the current problems of the development of the agrarian sector in Karabakh and East Zangezur and to identify ways to solve them. The problems of the development of the agrarian sector in post-conflict areas are explained and systematized. The economic aspects and priorities of the country's regional policy are given. The postulates of the development of the agrarian sector in post-conflict areas are analyzed and a polemic is conducted on the ways to solve the existing problems.

The research methodology used abstraction, analysis, synthesis and generalization methods. At the same time, the scientific works of a group of scientists who conducted research on the problems of the development of the agrarian sector in the Karabakh and East Zangezur economic regions were taken into account.

In terms of the applied significance of the research, it should be noted that the generalized final provisions and results are likely to be used in the preparation and implementation of practical action mechanisms to solve the problems of the development of the agrarian sector in Karabakh and East Zangezur**.**

In terms of the results of the study, we believe that the proposals given in the article can be used to prepare and implement more effective measures on the problems of the development of the agricultural sector in post-conflict areas.

The originality and scientific novelty of the study is primarily the justification of the need for more intensive development of the agricultural sector in Karabakh and East Zangezur in the modern period with scientific and practical arguments. For this purpose, the resource potential available in the post-conflict areas was analyzed and the possibilities for accelerating the development of the agricultural sector were assessed. Proposals were made on the directions of intensifying the development of the agricultural sector based on high technologies, including "smart" technologies.

Key words: Azerbaijan, Karabakh, East Zangezur, economic regions, agrarian sector, problems of development of the agrarian sector, prospects of development of the agrarian sector.

UOT: 338.33; **JEL**: Q13;J43; P48

Vaqif Bəyalı oğlu ATAŞOV
Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi
E-mail: vagif.atashov@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.57

EKOLOJİ TƏMİZ ƏRZAQ MƏHSULLARININ İSTEHSAL PROSESLƏRİNİN İDARƏETMƏ MEXANİZMLƏRİNİN AKTUAL ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının istehsal proseslərinin idarəetmə mexanizmlərinin aktual aspektlərinin tədqiqindən ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası kimi analiz, sintez, müqayisəli təhlil, statistik təhlil və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir. Bunlarla bərabər, ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının istehsal proseslərinin idarəetmə mexanizmlərinin aktual problemlərinə dair müxtəlif tədqiqatçıların elmi əsərlərinə istinadlar olunmuşdur.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti kimi müasir dövrdə ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının istehsal proseslərinin daha səmərəli təşkil olunması və bununla bağlı idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi qəbul olunur.

Tədqiqatın nəticələri olaraq məqalədə verilmiş təkliflərdən ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının istehsal imkanlarının artırılmasında və bu proseslərdə idarəetmə mexanizmlərinin yenilənməsində istifadə edilməsi faydalı ola bilər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi baxımından onu demək mümkündür ki, müasir, qlobal iqlim dəyişiklikləri şəraitində ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının istehsal proseslərinin təkmilləşdirilməsi və bunlarla əlaqədar olaraq tətbiq edilən idarəetmə mexanizmlərinin dövrün tələblərinə uyğun şəkildə yenilənməsidir. Bunlarla yanaşı, Azərbaycanda ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının istehsal strukturunun genişləndirilməsi və idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: ekoloji təmiz ərzaq məhsulları, ərzaq təhlükəsizliyi, qlobal iqlim dəyişiklikləri, ərzaq məhsullarının istehsal proseslərinin idarəetmə mexanizmləri, ekoloji tarazlıq, orqanik ərzaq məhsulları.

Giriş

Müasir dövrdə əhalinin sağlam qidalanmaya marağının artması, ətraf mühit problemlərinin dərinləşməsi və kənd təsərrüfatında davamlı inkişaf prinsiplərinin aktuallaşması ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının istehsalını strateji istiqamətlərdən birinə çevirmişdir. Ekoloji təmiz ərzaq məhsulları dedikdə, istehsal prosesində kimyəvi gübrələrdən, sintetik pestisidlərdən, hormonlardan, geni modifikasiya olunmuş komponentlərdən və insan sağlamlığına mənfi təsir göstərə biləcək digər süni vasitələrdən minimum və ya tamamilə istifadə edilmədən əldə olunan məhsullar nəzərdə tutulur. Ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının istehsalı müasir qida sənayesində texnoloji və idarəetmə baxımından ən həssas və çoxşaxəli sahələrdən biri hesab olunur. Bu tip məhsulların istehsalı yalnız son məhsulun keyfiyyəti ilə deyil, həmçinin, torpaq resurslarının qorunması, biomüxtəlifliyin saxlanılması, su ehtiyatlarının düzgün idarə olunması və kənd təsərrüfatında ekoloji tarazlığın təmin olunması ilə sıx bağlıdır.

Qlobal iqlim dəyişiklikləri kontekstində ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının istehsal proseslərinin idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi ptroblemləri

Müasir dövrdə əsas diqqət təbii sərvətlərdən düzgün və qənaətli istifadə edilməsinə, ətraf mühitin və torpağın çirklənmədən qorunmasına, ekosistem tarazlığının saxlanmasına və sağlam ekoloji məhsulların əldə olunmasına yönəlmişdir. Bununla belə, dünya əhalisinin sürətlə artması ərzaq tələbatını daha da yüksəltdiyindən, yalnız tam ekoloji təmiz məhsul istehsalı ilə bu ehtiyacı

ödəmək çətinlik yaradır. Habelə, kənd təsərrüfatında genetik müdaxilələrin tətbiqi də ciddi müzakirə və narahatlıq doğuran məsələlərdəndir. Çünki, istehsal prosesində istifadə olunan bəzi kimyəvi vasitələr və geni dəyişdirilmiş sortların yaradılması insan sağlamlığı və ərzaq təhlükəsizliyi baxımından risklər yarada bilər. Bu səbəbdən dünya miqyasında ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına daha çox üstünlük verilir, aqrar sahədə kimyəvi maddələrin istifadəsinə nəzarət gücləndirilir və torpağın çirklənməsinə səbəb ola biləcək texnologiyaların tətbiqi məhdudlaşdırılır. Əsas məqsəd istehsaldan istehlaka qədər bütün mərhələləri nəzarətdə saxlanılan, heç bir kimyəvi əlavədən istifadə olunmadan yetişdirilən və insan sağlamlığı ilə yanaşı ətraf mühit üçün də təhlükə yaratmayan sertifikatlı ekoloji təmiz ərzaq məhsulları istehsalının formalaşdırılmasıdır [3, s.6]. Məhz bu kimi səbəblərdən ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının istehsal proseslərinin idarəetmə mexanizmləri müasir aqrar iqtisadiyyatın və ərzaq təhlükəsizliyi sisteminin əsas tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının istehsalı ənənəvi istehsal üsulları ilə müqayisədə adətən daha çox xərc tələb edir. Bunun əsas səbəbi istifadə olunan texnologiyaların, materialların və nəzarət proseslərinin daha sərt və bahalı olmasıdır. Nəticədə belə məhsullar bazara çıxarıldıqda onların satış qiyməti də daha yüksək olur və bu da onların ümumi bazar dəyərinə birbaşa təsir göstərir [4, s.24]. Odur ki, belə məhsulların istehsalının idarəetmə mexanizmlərinin düzgün təşkili əsas vəzifə kimi qarşıya çıxır.

Ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının istehsalında idarəetmə mexanizmləri dedikdə, istehsalın planlaşdırılması, resursların idarə olunması, keyfiyyətə nəzarət, sertifikatlaşdırma, marketinq fəaliyyəti, logistika, dövlət tənzimləməsi və s. kimi tədbirlərin kompleks şəkildə təşkili nəzərdə tutulur. Bu mexanizmlərin düzgün qurulması məhsulun ekoloji standartlara uyğun istehsal edilməsinə və istehlakçıya təhlükəsiz formada çatdırılmasına imkan yaradır. Ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının istehsalında idarəetmə mexanizmlərinin əsas məqsədi torpaq, su, enerji və bioloji resurslardan səmərəli istifadə etməklə təhlükəsiz, keyfiyyətli və rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalını təmin etməkdir.

Aşağıdakı cədvəldə ekoloji təmiz ərzaq istehsalında əsas idarəetmə istiqamətləri, onların məqsədləri, tətbiq vasitələri və faydaları əks olunub (cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Ekoloji təmiz ərzaq istehsalında əsas idarəetmə istiqamətləri, onların məqsədləri, tətbiq vasitələri və faydaları

İdarəetmə istiqaməti	Əsas məqsəd	Tətbiq olunan vasitələr	Əldə oluna biləcək faydalar
İstehsalın planlaşdırılması	Resursların optimal istifadəsi	Aqrotexniki planlama, əkin dövriyyəsi	Davamlı məhsuldarlığın əldə edilməsi
Resursların idarə olunması	Su, torpaq və enerji qənaəti	Damcı suvarma, bio gübrələr	Xərclərin azalması
Keyfiyyətə nəzarət	Təhlükəsiz məhsul istehsalı	Laboratoriya təhlilləri, monitorinq	İstehlakçı etimadının əldə edilməsi
Sertifikatlaşdırma	Beynəlxalq standartlara uyğunluq	ISO, HACCP, Orqanik standartlar	İxrac imkanlarının artması
Marketinq fəaliyyəti	Bazar payının artırılması	Brendinq, rəqəmsal reklam	Satışın artması
Logistika	Məhsulun təhlükəsiz daşınması	Soyuq zəncir sistemi	Keyfiyyətin qorunması
Dövlət tənzimlənməsi	Sektorun inkişafı	Subsidiyalar, qanunvericilik	Dayanıqlı inkişaf

Mənbə: *müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.*

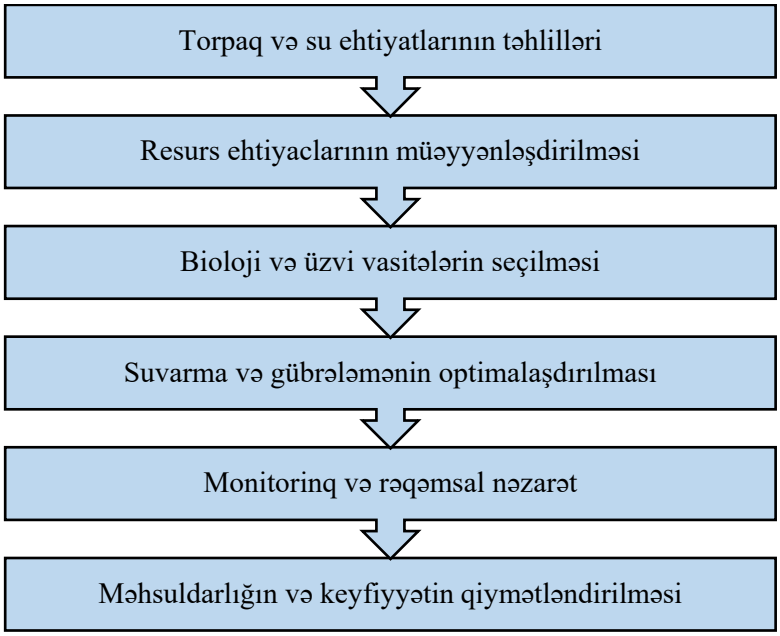
Hazırda dünyanın 190-dan çox ölkəsində ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı tətbiq edilir, onun ümumi sahəsi təxminən 99 milyon hektara çatır. Dünya üzrə bu sektorun bazar həcmi isə 40 milyard

avronu keçir [9, s.354]. Bu artım ekoloji məhsullara tələbin yüksəlməsi ilə yanaşı, idarəetmə mexanizmlərinin daha mürəkkəb və texnoloji əsaslı olmasını tələb edir. Ekoloji təmiz istehsal proseslərinin idarə olunması, ilk olaraq, strateji planlaşdırma ilə başlayır. İstehsalın təşkilində əsas məqsəd yalnız yüksək məhsuldarlıq əldə etmək deyil, həmçinin, ekoloji balansı qorumaq, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə etmək və istehsalın davamlılığını təmin etməkdir. Bu baxımdan torpaq münbitliyinin qorunması xüsusi önəm daşıyır. Ənənəvi kənd təsərrüfatında intensiv kimyəvi gübrələmə torpağın strukturunu zəiflətməklə yanaşı, məhsulun keyfiyyətinə də mənfi təsir göstərir. Ekoloji istehsal sistemində isə üzvi gübrələrdən, kompostdan, yaşıl gübrələmə üsullarından və növbəli əkin sistemindən istifadə edilir. Bu yanaşma torpağın bioloji aktivliyini artırır, eroziyanın qarşısını alır və uzunmüddətli məhsuldarlığın qorunmasına şərait yaradır.

Strateji planlaşdırma çərçivəsində əsas addımlardan biri mövcud resursların qiymətləndirilməsi və ekoloji risklərin müəyyənləşdirilməsidir. Buraya torpaq, su və biomüxtəliflik kimi əsas təbii komponentlərin vəziyyətinin təhlili daxildir. Bu mərhələdə istehsal proseslərinin ətraf mühitə potensial təsiri proqnozlaşdırılır və mümkün mənfi nəticələrin qarşısını almaq üçün alternativ texnologiyalar araşdırılır.

Davamlı monitorinq və qiymətləndirmə sisteminin qurulması da strateji planlaşdırmanın tərkib hissəsidir. İstehsal prosesləri mütəmadi olaraq ekoloji göstəricilər baxımından təhlil edilir və nəticələrə uyğun olaraq düzəlişlər edilir. Bu, resursların daha səmərəli istifadəsinə, ekosistemin qorunmasına şərait yaradır.

Ekoloji təmiz məhsul istehsalında resursların idarə olunması önəmlidir. Burada əsas məqsəd təbii ehtiyatlardan davamlı və qənaətli şəkildə istifadə etməkdir. Ekoloji təmiz məhsul istehsalı baxımından resursların idarə olunması prosesini aşağıdakı şəkil vasitəsilə ümumiləşdirmək olar (şəkil 1).

Şəkil 1. Ekoloji təmiz məhsul istehsalı baxımından resursların idarə olunması prosesi
Mənbə: müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Torpaq, su, enerji və əmək resursları kənd təsərrüfatının əsas elementləri hesab olunur. Kimyəvi gübrələrin və pestisidlərin istifadəsinin məhdudlaşdırılması torpağın bioloji aktivliyinin qorunmasına imkan verir. Bununla yanaşı, orqanik gübrələrin tətbiqi torpağın strukturunu yaxşılaşdırır və uzunmüddətli məhsuldarlığın saxlanmasına kömək edir.

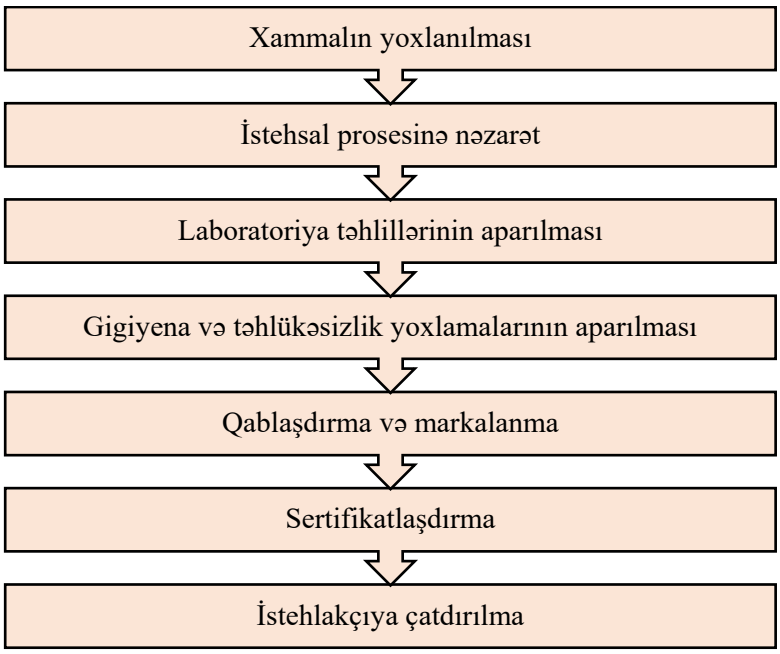
Məlumdur ki, məhsuldarlığı və istehsalı artırmaq üçün kimyəvi gübrələrdən və pestisidlərdən istifadə edən ənənəvi kənd təsərrüfatı ekoloji tarazlığa və ərzaq təhlükəsizliyinə mənfi təsir göstərir

və torpaq və suyun çirklənməsinə əsas töhfə verir. Odur ki, davamlı kənd təsərrüfatı ideyası getdikcə daha vacib hala gəlir. Davamlı qida istehsalı çoxistiqamətli fəaliyyətlər tələb edir ki, bu da bioloji sistemlərin və biotexnologiyanın nailiyyətlərinin əhəmiyyətli paya malik olması ilə bağlıdır. Biotexnoloji yeniliklər, geniş şəkildə başa düşülən davamlı kənd təsərrüfatı da daxil olmaqla, bugünkü dünyanın üzləşdiyi müxtəlif problemlərin həll yollarını təklif edir ki, həmin həll yolları məhsuldarlığı artırmaqdan tutmuş aqrar sahədə tullantıları azaltmaqla qidanın yaxşılaşdırılmasına qədər bütün məsələləri əhatə edir. Biotexnoloji həllər ekoloji təmiz ərzaq məhsulları istehsalının artırılmasına, davamlı inkişaf məqsədlərindən biri olan aclığa son qoymaq və ərzaq təhlükəsizliyinə nail olmağa töhfə verə bilər [8, s.23].

Su ehtiyatlarının düzgün idarə olunması isə xüsusilə iqlim dəyişiklikləri şəraitində böyük önəm daşıyır. Damcı suvarma sistemləri, yağış sularının toplanması və su sərfiyyatına nəzarət texnologiyaları ekoloji təmiz istehsalda geniş istifadə olunur. Enerji resurslarının idarə olunması da diqqət mərkəzindədir. Günəş enerjisi, bioqaz və digər alternativ enerji mənbələrinin tətbiqi istehsal xərclərini azaltmaqla yanaşı, ətraf mühitə mənfi təsirləri minimuma endirir. İnsan resurslarının peşəkar hazırlanması isə istehsalın keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Ekoloji kənd təsərrüfatında çalışan mütəxəssislərin bilik və bacarıqları nə qədər yüksək olarsa, istehsal prosesləri bir o qədər effektiv idarə olunar.

İdarəetmə mexanizmlərinin mühüm istiqamətlərindən biri istehsal prosesində keyfiyyətə nəzarət sisteminin formalaşdırılmasıdır. Ekoloji təmiz ərzaq istehsalında keyfiyyət anlayışı yalnız məhsulun xarici görünüşü və ya dad xüsusiyyətləri ilə məhdudlaşmır. Burada əsas göstəricilər məhsulun təhlükəsizliyi, təbii tərkibi, qida dəyəri və istehsal prosesinin ekoloji standartlara uyğunluğudur. Bu səbəbdən istehsalın bütün mərhələlərində monitorinq sistemi tətbiq edilir. Toxum seçimindən başlayaraq məhsulun yığılması, saxlanılması, emalı və daşınmasına qədər bütün proseslər ciddi nəzarət altında reallaşdırılır. Müasir idarəetmə sistemlərində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi bu nəzarətin daha effektiv təşkilinə imkan verir. Sensor texnologiyaları, peyk müşahidələri, GPS əsaslı monitorinq sistemləri və avtomatlaşdırılmış məlumat bazaları torpağın vəziyyətini, rütubət səviyyəsini, bitkilərin inkişaf dinamikasını və məhsuldarlıq göstəricilərini real vaxt rejimində izləməyə şərait yaradır.

Ekoloji təmiz məhsul istehsalı baxımından keyfiyyətə nəzarət mexanizmini aşağıdakı şəkil vasitəsilə ifadə etmək olar (şəkil 2).

Şəkil 2. Ekoloji təmiz məhsul istehsalı baxımından keyfiyyətə nəzarət mexanizmi

Keyfiyyətə nəzarət mexanizmlərinin mühüm hissələrindən biri sənədləşdirmə və izləmə sistemləridir. Hər bir istehsal mərhələsi qeydiyyata alınmalı, istifadə olunan materiallar, proses parametrləri və nəticələr sənədləşdirilməlidir. Bu yanaşma yalnız şəffaflığı artırmır, həmçinin, hər hansı problem yarandıqda onun mənbəyinin tez müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır. Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi bu prosesi daha da effektiv edir və böyük məlumat bazaları vasitəsilə istehsalın optimallaşdırılmasına şərait yaradır.

Ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının istehsalının idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi prioritetləri

Ekoloji təmiz istehsalın idarə edilməsində beynəlxalq standartların və sertifikatlaşdırma mexanizmlərinin rolu da olduqca böyükdür. Qlobal bazarda rəqabət qabiliyyətinin təmin olunması üçün istehsalçılar müəyyən ekoloji normalara uyğun fəaliyyət göstərməlidirlər. Sertifikatlaşdırma sistemi istehlakçı etimadının formalaşdırılmasına xidmət etməklə yanaşı, məhsulun keyfiyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsinə imkan yaradır. Bu sahədə beynəlxalq təcrübədə ISO standartları, üzvi kənd təsərrüfatı sertifikatları və müxtəlif ekoloji nişanlama sistemləri geniş tətbiq olunur. Sertifikatlaşdırma prosesi istehsal müəssisələrinin fəaliyyətinin mütəmadi auditini, laboratoriya təhlillərinin aparılmasını və istehsal zəncirinin tam izlənilməsini nəzərdə tutur. Bu isə istehsal proseslərinin şəffaflığını artırır və bazarda saxta ekoloji məhsulların yayılmasının qarşısını alır.

Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının keyfiyyət standartlarına uyğunluğunun aidiyyəti qurumlar tərəfindən operativ şəkildə qiymətləndirilməsi bazar iştirakçıları arasında etibarlı əlaqələrin formalaşmasına şərait yaradır. Sertifikatlaşdırma prosesinin vaxtında reallaşdırılması istehsalçılar və nəzarət mexanizmini reallaşdıran qurumlar üçün fəaliyyətin daha koordinasiyalı təşkilinə imkan verir. Bu əməkdaşlıq nəticəsində məhsulların istehsal mərhələsində keyfiyyətə nəzarət güclənir, istehlakçı etimadı artır və satış prosesində yaranan risklər minimuma endirilir. Habelə, beynəlxalq standartlara uyğun sertifikatlaşdırılmış məhsulların daxili və xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyəti daha da yüksəlir [5, s.133].

Ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının uğurlu şəkildə bazara çıxarılmasında marketinq fəaliyyəti önəmli rol oynayır. Müasir bazar şəraitində yalnız keyfiyyətli məhsul istehsal etmək kifayət etmir, həmçinin, istehlakçıların diqqətini cəlb etmək və düzgün marketinq strategiyası qurmaq da vacibdir. Ekoloji məhsulların marketinqində əsas diqqət həmin məhsulların sağlamlıq üçün faydalarına, təbii üsullarla istehsal olunmasına və ətraf mühitə zərər verməməsinə yönəldilir. Reklam kampaniyalarında məhsulun mənşəyi, təbii tərkibi və sertifikatlaşdırılması barədə məlumatların verilməsi istehlakçı marağını artırır. Sosial media platformaları və rəqəmsal marketinq alətləri ekoloji məhsulların tanıdılmasında geniş istifadə olunur. Brend imicinin formalaşdırılması da xüsusi önəm daşıyır. İstehlakçılar daha çox etibarlı və sosial məsuliyyət daşıyan şirkətlərin məhsullarına üstünlük verirlər. Ekoloji məhsulların qiyməti ənənəvi məhsullarla müqayisədə daha yüksək olduğundan marketinq strategiyası məhsulun əlavə dəyərini düzgün izah etməyə yönəlməlidir. Kənd təsərrüfatı sərgiləri, yarmarkaları və birbaşa satış kanalları istehsalçı ilə istehlakçı arasında əlaqələrin möhkəmlənməsinə kömək edir.

Müasir dövrdə ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının istehsalında innovativ texnologiyaların tətbiqi idarəetmə mexanizmlərinin səmərəliliyini xeyli dərəcədə yüksəldir. Aqrar sahədə rəqəmsallaşma prosesi resurslardan qənaətli istifadəyə, istehsal xərclərinin azaldılmasına və məhsul keyfiyyətinin yüksəldilməsinə imkan yaradır. “Ağıllı kənd təsərrüfatı” konsepsiyası çərçivəsində istifadə olunan avtomatlaşdırılmış suvarma sistemləri, dron texnologiyaları, süni intellekt əsaslı təhlil proqramları və elektron idarəetmə platformaları fermerlərin qərar qəbuletmə imkanlarını genişləndirir. Məsələn, torpağın təhlil nəticələrinə əsasən fərdi gübrələmə və suvarma planlarının hazırlanması məhsuldarlığı artırır, ekoloji yükü azaldır. Habelə, alternativ enerji mənbələrinin, xüsusilə, günəş və külək enerjisinin kənd təsərrüfatında tətbiqi istehsal proseslərinin ekoloji təhlükəsizliyini gücləndirir.

İdarəetmə mexanizmlərinin digər vacib aspekti ekoloji risklərin idarə edilməsidir. İqlim dəyişiklikləri, torpaq eroziyası, su ehtiyatlarının azalması və bioloji müxtəlifliyin zəifləməsi kənd

təsərrüfatına ciddi təsir göstərir. Odur ki, istehsal prosesində risklərin əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsi və qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi böyük önəm daşıyır. Müasir idarəetmə yanaşmaları risk təhlilinə əsaslanan qərar qəbuletmə mexanizmlərini ön plana çəkir. Bu zaman istehsalçı yalnız cari məhsuldarlığı deyil, uzunmüddətli ekoloji nəticələri də nəzərə almalıdır. Məsələn, torpağın münbitliyinin qorunması məqsədilə növbəli əkin sisteminin tətbiqi və üzvi gübrələrdən istifadə torpaq deqradasiyasının qarşısını almağa kömək edir.

Ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının istehsalının idarə olunmasında dövlət siyasətinin rolu da mühüm yer tutur. Dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatı istehsalçılarına subsidiyaların verilməsi, güzəştli kreditlərin ayrılması, ekoloji layihələrin maliyyələşdirilməsi və hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi bu sahənin inkişafını stimullaşdırır. Bir çox ölkələrdə ekoloji kənd təsərrüfatının inkişafı üzrə xüsusi dövlət proqramları qəbul edilir və fermerlərə texniki dəstək göstərilir. Azərbaycan şəraitində də aqrar sektorun modernləşdirilməsi və ekoloji təmiz məhsul istehsalının genişləndirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılır.

Azərbaycanda “Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında” Qanunun qəbulunu bu baxımdan ilk önəmli addımlardan biri hesab etmək olar. Bu qanun ekoloji tarazlığın qorunmasını təmin etmək, insan sağlamlığı üçün təhlükəsiz və keyfiyyətli ərzaq məhsullarının istehsalını stimullaşdırmaq, kənd təsərrüfatında kimyəvi maddələrin həddindən artıq istifadəsinin qarşısını almaq və təbii resurslardan səmərəli istifadəyə nail olmaq məqsədi daşıyır. Həmçinin, torpaq münbitliyinin saxlanılması, ətraf mühitin çirklənməsinin azaldılması və bioloji müxtəlifliyin mühafizəsi istiqamətində hüquqi əsas yaradır. Ekoloji təmiz məhsul istehsalçıları üçün vahid qaydaların müəyyənləşdirilməsi, istehlakçıların etibarlı və sertifikatlaşdırılmış məhsullarla təmin olunması, daxili bazarda sağlam rəqabətin formalaşdırılması və ölkədə davamlı kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi də qanunun əsas məqsədləri sırasına daxildir [2].

Bununla yanaşı, qanunun tətbiqi kənd təsərrüfatında innovativ və ekoloji yönümlü texnologiyaların istifadəsini genişləndirir, fermerlərin beynəlxalq standartlara uyğun fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradır. Bu isə yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına, ixrac imkanlarının genişlənməsinə və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin daha etibarlı şəkildə təmin olunmasına müsbət təsir göstərir. Digər tərəfdən, ekoloji təmiz istehsal üsullarının təşviqi kənd yerlərində sosial-iqtisadi inkişafı dəstəkləyərək əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsinə və kənd təsərrüfatının uzunmüddətli dayanıqlığının təmin edilməsinə xidmət edir.

“Azərbaycan Respublikasında ekologiyaya dair milli proqramların təsdiq edilməsi haqqında” Qanun da ölkənin ekoloji siyasətinin formalaşmasında və xüsusilə də, ekoloji təmiz ərzaq istehsalı proseslərinin idarə olunmasında əsas istiqamətverici sənədlərdən biri kimi çıxış edir. Bu qanun yalnız təbiətin mühafizəsi ilə bağlı ümumi prinsipləri müəyyənləşdirmir, həmçinin, kənd təsərrüfatı və ərzaq istehsalı sahəsində ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasına yönəlmiş dövlət yanaşmasının hüquqi əsaslarını möhkəmləndirir. İstehsal proseslərində kimyəvi çirklənmənin azaldılması, torpaq və su resurslarının dayanıqlı istifadəsi, insan sağlamlığı üçün təhlükəsiz məhsulların əldə edilməsi kimi məqsədlər də həmin qanunda ön plana çıxarılır [1].

Bununla yanaşı, sənəddə ekoloji tarazlığın qorunması ilə iqtisadi inkişaf arasında balansın təmin edilməsinin vacibliyi vurğulanır. Xüsusilə, kənd təsərrüfatı sahəsində ekoloji cəhətdən təhlükəsiz texnologiyaların tətbiqi, tullantıların azaldılması və təbii resurslardan rasional istifadə kimi məsələlər dövlətin uzunmüddətli inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsi hesab edilir. Bu yanaşma daxili bazarda keyfiyyətli və sağlam ərzaq məhsullarının payının artırılmasına, beynəlxalq ekoloji standartlara uyğun istehsal modelinin formalaşdırılmasına şərait yaradır.

Son illər Azərbaycanda bazara təqdim olunan ekoloji təmiz ərzaq məhsulları birbaşa istehlak üçün nəzərdə tutulan, müxtəlif dərin emal mərhələlərindən keçmiş formada istehsal edilir. Bu məhsulların sırasına üzüm, müxtəlif tərəvəzlər, subtropik bitkilər, makaron məhsulları, düyü, ailə təsərrüfatlarında hazırlanan bəzi süd və süd məhsulları, eləcə də bal daxildir. İstehlakçılar bu məhsulları ənənəvi üsullarla istehsal edilən analoji məhsullarla müqayisədə daha çox ekoloji cəhətdən təmiz hesab edir və nəticədə onlara üstünlük verirlər. Bu cür yanaşma həmin məhsulların bazarda daha

güclü mövqe qazanmasına və rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə şərait yaradır.

Ümumiyyətlə, dövlət dəstəyi əsasən, ekoloji təmiz istehsalın formalaşdırılması üçün əlverişli iqtisadi mühitin yaradılmasına xidmət edir. Bu məqsədlə fermer və sahibkarlara subsidiyalar, güzəştli kreditlər, vergi imtiyazları və texniki yardım proqramları təqdim olunur. Belə tədbirlər istehsalçıların ekoloji standartlara uyğun fəaliyyət göstərməsinə, müasir texnologiyaların tətbiqinə və istehsal xərclərinin azaldılmasına imkan yaradır. Xüsusilə, kimyəvi gübrə və pestisidlərdən minimum istifadə edən təsərrüfatların stimullaşdırılması torpağın münbitliyinin qorunmasına və keyfiyyətli məhsul istehsalına müsbət təsir göstərir.

Ekoloji təmiz ərzaq məhsulları istehsalçılarına göstərilən dövlət dəstəyi təkcə istehsal prosesinin formalaşdırılması ilə məhdudlaşmamalı, həmçinin, bu məhsulların satışını asanlaşdıran bazar mexanizmlərinin inkişafına da yönəldilməlidir. Ekoloji cəhətdən təmiz ərzaq istehsal edən fermerlərin maliyyə dəstəyinə ehtiyacı əsasən keçid mərhələsində yaranan əlavə xərclərlə bağlıdır. Bu dövrdə ənənəvi becərmə üsullarından ekoloji təmiz texnologiyalara keçid məhsuldarlığın sabit qalmasına mane ola bilər və nəticədə gəlirlərdə müəyyən azalma müşahidə olunur. Bununla belə, istehsal prosesində yaranan itkilərin bir hissəsi ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının bazarda daha yüksək qiymətlə satılması hesabına kompensasiya oluna bilər [6, s.178]. Çünki, son illərdə istehlakçılar arasında sağlam qidalanmaya marağın artması ekoloji təmiz ərzaq məhsullarına olan tələbi yüksəltmişdir. Belə məhsulların keyfiyyətinə və təhlükəsizliyinə olan inam fermerlər üçün əlavə gəlir imkanları yaradır. Uzunmüddətli perspektivdə isə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı torpaq resurslarının qorunmasına, ətraf mühitin çirklənməsinin azalmasına və kənd yerlərində davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə müsbət təsir göstərir.

Ümumiyyətlə, son illər ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının istifadəsinə və istehlakına maraq xeyli artmışdır ki, bunun əsas səbəbi istehlakçılara təqdim olunan məlumatların səviyyəsi və şəxsi sağlamlıqla bağlı narahatlıqların artmasıdır. Ekoloji təmiz ərzaq məhsullarına istehlakçı tələbatının artması həmin məhsulların istehsalı üçün stimulların yaradılmasına səbəb olur. Tədqiqatlar göstərir ki, istehlakçılar əsasən ekoloji təmiz məhsulların xüsusiyyətləri və qiymətləri barədə məlumatlıdırlar. İstehlakçıların real ehtiyaclarını anlamaq ekoloji kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı üçün imkan yaradır. Ekoloji təmiz ərzaq bazarının inkişafı davamlı olmalı və həmin sahə məhsullarının əldə edilməsini dəstəkləmək üçün tədbirlər kənd yerlərində istehsalın stimullaşdırılmasına yönəldilməlidir [7, s.1037].

Qlobal iqlim dəyişiklikləri də ekoloji təmiz ərzaq istehsalı proseslərinin idarə edilməsinə yeni yanaşmalar tələb edir. Temperatur artımı, su qıtlığı, torpaq deqradasiyası və ekstremal hava hadisələri kənd təsərrüfatı istehsalının davamlılığı üçün ciddi risklər yaradır. Bu səbəbdən adaptiv idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi zəruri hesab olunur. Su resurslarından səmərəli istifadə, quraqlığa davamlı bitki sortlarının seçilməsi, aqroekoloji metodların tətbiqi və iqlim risklərinin qabaqcadan proqnozlaşdırılması müasir idarəetmə sisteminin əsas istiqamətlərindən biridir. Habelə, tullantıların təkrar emalı və dairəvi iqtisadiyyat prinsiplərinin kənd təsərrüfatında tətbiqi ekoloji davamlılığın təmin edilməsində önəmli rol oynayır.

İstehlakçı davranışlarının dəyişməsi də ekoloji təmiz məhsul istehsalının idarə olunmasına təsir göstərən əsas amillərdəndir. İnsanlar artıq yalnız ucuz məhsul deyil, sağlam və təhlükəsiz qida məhsulları seçməyə üstünlük verirlər. Bu isə istehsalçıları daha məsuliyyətli fəaliyyət göstərməyə və bazar tələblərinə uyğun innovativ yanaşmalar tətbiq etməyə sövq edir. Marketinq strategiyalarında ekoloji dəyərlərin ön plana çəkilməsi, məhsul haqqında şəffaf məlumatlandırma və sosial məsuliyyət prinsiplərinin gücləndirilməsi müasir idarəetmə sisteminin vacib elementlərindən hesab olunur.

Nəticə

Beləliklə, ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının istehsal proseslərinin idarəetmə mexanizmləri yalnız iqtisadi səmərəlilik məqsədi daşımır, həmçinin, insan sağlamlığının qorunması, ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması və gələcək nəsillər üçün təbii ehtiyatların saxlanılması baxımından

strateji önəm daşıyır:

– Müasir idarəetmə yanaşmaları innovativ texnologiyaların tətbiqi, keyfiyyətə nəzarət sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, sertifikatlaşdırma mexanizmlərinin inkişafı və dövlət dəstəyi vasitəsilə ekoloji kənd təsərrüfatının davamlı inkişafına şərait yaradır;

– Gələcəkdə bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi, rəqəmsal texnologiyaların daha aktiv tətbiqi və istehlakçı maarifləndirilməsinin gücləndirilməsi ekoloji təmiz ərzaq məhsulları bazarının daha da inkişaf etməsinə və cəmiyyətin sağlam həyat tərzinin formalaşmasına mühüm töhfə verəcəkdir;

– Ekoloji təmiz ərzaq istehsalında kiçik fermerlər üçün sertifikatlaşdırma xərclərinin subsidiyalaşdırılması, rəqəmsal izləmə sistemlərinin genişləndirilməsi, lokal logistika şəbəkələrinin gücləndirilməsi, istehlakçıların maarifləndirilməsi kampaniyalarının genişləndirilməsi və ekoloji təmiz bazar üçün xüsusi innovasiya fondlarının yaradılması da faydalı ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasında ekologiyaya dair milli proqramların təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. – Bakı, 18 fevral 2003.
2. “Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. – Bakı, 13 iyun 2008.
3. Əliyev, E. Azərbaycanın orqanik məhsul yetişdirmək üçün böyük potensialı var. “Azərbaycan” – 2021. – 19 fevral. № 38, – s. 6.
4. Rəhimov, N.Ə. Qida məhsullarının istehsalında yaşıl texnologiyaların tətbiqinin stimullaşdırılması. Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı, – 2024. № 2 (46), – s.19-26.
5. Бабаджанов, Д.Д. К вопросу организации производства экологически чистой продукции в аграрном секторе / Д.Д. Бабаджанов, М.К. Махмудов // Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Серия: Естественные и экономические науки. – 2021. – Т. 58, № 3, – с. 130-133.
6. Овсянников, Ю.А. Проблемы производства экологически чистых продуктов питания / Ю.А. Овсянников // Актуальные проблемы пищевой промышленности и общественного питания: Материалы Международной научно-практической конференции, Екатеринбург, – 19 апреля 2017. – с. 176-180.
7. Ульянов, А.В. Преимущества развития экологически - чистого производства сельскохозяйственной продукции / А.В. Ульянов // Политематический сетевой электронный научный журнал Кубанского государственного аграрного университета. – 2017. № 128, – с. 1028-1038.
8. Gwiazdowska, D., Marchwińska, K., & Juś, K. (2024). Sustainable food production and processing – sustainable agriculture and biotechnological approaches in food chain. In K. Pawlak-Lemańska, B. Borusiak, & E. Sikorska (Eds.), Sustainable food: Production and consumption perspectives. pp. 13-28.
9. Willer, H., Trávníček, J., & Schlatter, B. (Eds.). (2025). The World of Organic Agriculture: Statistics and Emerging Trends 2025. Research Institute of Organic Agriculture (FiBL) & IFOAM – Organics International. 354 p. // [Elektronic resourse]/ URL: https://www.fibl.org/fileadmin/documents/shop/1797-organic-world-2025.pdf.

Вагиф Баяли оглу Аташов
Преподаватель Бакинского Государственного Университета
E-mail: vagif.atashov@gmail.com

Современные аспекты механизмов управления процессами производства экологически чистых пищевых продуктов.

Резюме

Целью исследования является изучение современных аспектов механизмов управления производственными процессами экологически чистых пищевых продуктов.

В методологии исследования использовались такие методы, как анализ, синтез, сравнительный анализ, статистический анализ и обобщение. Кроме того, были сделаны ссылки на научные работы различных исследователей по актуальным проблемам механизмов управления производственными процессами экологически чистых пищевых продуктов.

Прикладное значение исследования заключается в более эффективной организации производственных процессов экологически чистых пищевых продуктов в современную эпоху и совершенствовании соответствующих механизмов управления.

Результаты исследования показывают, что предложенные в статье рекомендации могут быть полезны для повышения производственных возможностей экологически чистых пищевых продуктов и обновления механизмов управления в этих процессах.

С точки зрения оригинальности и научной новизны исследования, можно сказать, что оно направлено на совершенствование производственных процессов экологически чистых пищевых продуктов в условиях современных глобальных климатических изменений и обновление применяемых в этой области механизмов управления в соответствии с требованиями времени. Наряду с этим, были выдвинуты предложения по расширению производственной структуры экологически чистых пищевых продуктов в Азербайджане и совершенствованию механизмов управления.

Ключевые слова: Экологически чистые продукты питания, безопасность пищевых продуктов, глобальное изменение климата, механизмы управления процессами производства продуктов питания, экологический баланс, органические продукты питания.

Vagif Bayali Atashov
Teacher of Baku State University
E-mail: vagif.atashov@gmail.com

Current aspects of management mechanisms of production processes of ecologically clean food products

Summary

The purpose of the study is to investigate the current aspects of the management mechanisms of the production processes of ecologically clean food products.

The research methodology used methods such as analysis, synthesis, comparative analysis, statistical analysis and generalization. In addition, references were made to scientific works of various researchers on the current problems of management mechanisms of production processes of ecologically clean food products.

The applied significance of the study is considered to be the more efficient organization of production processes of ecologically clean food products in the modern era and the improvement of related management mechanisms.

The results of the study are that the suggestions given in the article may be useful in increasing the production capabilities of ecologically clean food products and in updating the management

mechanisms in these processes.

In terms of the originality and scientific novelty of the research, it can be said that it is the improvement of the production processes of ecologically clean food products in the conditions of modern, global climate changes and the renewal of the management mechanisms applied in this regard in accordance with the requirements of the time. Along with this, proposals have been made on expanding the production structure of ecologically clean food products in Azerbaijan and improving management mechanisms.

Key words: ecologically clean food products, food safety, global climate change, management mechanisms of food production processes, ecological balance, organic food products.

UOT: 338.012 JEL: Q13;Q18; M10

Hüseyn Elçin oğlu DAŞPOLADOV
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin doktorantı
E-mail: huseyn.dashpoladov@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.58

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİNİN FƏALİYYƏTİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi kənd təsərrüfatında kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin müasir vəziyyətinin təhlilindən və tədqiqindən ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası olaraq analiz, sintez, statistik təhlil və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir. Bunlarla bərabər, kənd təsərrüfatının inkişafında kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi istiqamətlərində müxtəlif tədqiqatçıların araşdırmalarına istinadlar olunmuşdur.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti ilk növbədə müasir şəraitdə kənd təsərrüfatında kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin gücləndirilməsinə dair səmərəli mexanizmlərin hazırlanmasından ibarətdir.

Tədqiqatın nəticələri kimi məqalədə verilmiş təkliflərdən kənd təsərrüfatında kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində kompleks tədbirlərin görülməsi baxımından faydalıdır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi nöqteyi-nəzərindən, qeyd edək ki, kənd təsərrüfatında kiçik və orta sahibkarlığın rolunun artırılması üzrə konseptual nəzəri-praktiki və metodoloji baxışlar müəyyənləşdirilmişdir. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının sürətləndirilməsi üzrə daha təsirli tədbirlərin görülməsinə zərurətin olduğu bildirilmişdir. Bunlarla bağlı tövsiyələr hazırlanmış və təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, kənd təsərrüfatı, kənd təsərrüfatının inkişaf problemləri, kiçik və orta sahibkarlıq, kənd təsərrüfatının nkişaf perspektivləri, sahibkarlığın inkişaf problemləri.

Giriş

Müasir dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatının neftqaz amilindən asılılığının azaldılmasında kənd təsərrüfatı sahəsinin rolu müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Təsadüfi deyildir ki, kənd təsərrüfatı məsələlərinə həsr olunmuş müşavirədə Prezident İlham Əliyev qeyd etmişdir ki, bu sahəyə daim çox böyük diqqət göstərilir... Kənd təsərrüfatının inkişafı üçün subsidiyaların böyük əhəmiyyəti var. Müxtəlif güzəştlər verilir, o cümlədən gübrə, yanacaq güzəştləri... Ancaq buna baxmayaraq, son vaxtlar kənd təsərrüfatı istehsalında dinamika məni qane etmir [4]. Göründüyü kimi, kənd təsərrüfatının inkişafına yeni nəfəs tələb olunur və daha təsirli tədbirlərin görülməsi vacibdir.

Qeyd edək ki, kiçik və orta sahibkarlıq (KOS) subyektləri kənd təsərrüfatında əsas istehsal vahidlərini təşkil edir. Onların fəaliyyəti kənd yerlərində iş yerlərinin yaradılması, yerli resursların səmərəli istifadəsi və əhalinin rifah halının yüksəldilməsi baxımından olduqca vacibdir. Ölkədə iqtisadi vəziyyətin qiymətləndirilməsi iqtisadi artımı təmin etməyə qadir olan xüsusi resurs kimi KOS-un rolunun əhəmiyyətli dərəcədə artdığını göstərir.

Transformasiya dəyişiklikləri mərhələsində KOS subyektlərinin inkişafı rəqabət mühitinin və iqtisadiyyatın rasional strukturunun formalaşmasına, orta təbəqənin formalaşmasına, işsizliyin azaldılmasına, bütün səviyyələrdə büdcələrin gəlir hissəsinin artmasına və s. töhfə verir. İqtisadiyyatın kənd təsərrüfatı sektorunda KOS subyektlərinin inkişafının əsası ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək və əhali rifahını yaxşılaşdırmaq üçün kənd yerlərində biznes fəaliyyətinin formalaşması prosesinə təsir edən məqsədlərin, vəzifələrin, tendensiyaların və xüsusiyyətlərin başa düşülməsi və müəyyənləşdirilməsinə dair yanaşmaların, baxışların məcmusudur.

Müasir dövrdə kənd təsərrüfatında kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin təhlili

Kənd təsərrüfatında səmərəlilik əsas etibarı ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalından tutmuş son məhsulun əhaliyə satışına qədər iqtisadiyyatın kənd təsərrüfatı sektorunun istehsal potensialına əsaslanır. Əsas məqsəd kənd yerlərində KOS subyektlərinin inkişafı üçün prioritet sahələrin müəyyənləşdirilməsinə əlaqələndirilmiş yanaşma formalaşdırmaqdır ki, onların arasında həmin təsərrüfat subyektlərinin iştirakı ilə inteqrasiya olunmuş kənd təsərrüfatı birləşmələrinin yaradılması müəyyən yer tutur. Bu məqsədə kənd təsərrüfatında və kənd yerlərində bütün mülkiyyət növlərinin və idarəetmə formalarının inkişafına yönəlmiş tədbirlərin reallaşdırılması yolu ilə nail olunur.

KOS subyektləri hər bir ölkənin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Bu sektor məşğulluğun artırılması, innovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi və iqtisadi şaxələndirmə baxımından əhəmiyyətlidir. Belə ki, həmin subyektlər müasir iqtisadiyyatın əsas dayaq sütunlarından biri hesab olunur. Onlar təkcə iqtisadiyyatın dinamikliyini təmin etmir, həm də məşğulluğun artırılmasına, innovasiyaların tətbiqinə və bazar rəqabətinin gücləndirilməsinə töhfə verir [5, s. 37].

Kənd təsərrüfatında KOS subyektlərinin uğurlu inkişafı üçün həmin sektorun xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Kiçik, orta və iri biznes subyektlərinin hər biri maliyyə münasibətləri baxımından fərdi və ümumi xüsusiyyətlərə malikdir. Fərdi maliyyə xüsusiyyətlərinə, iri biznes subyektlərində bunlar əsasən səhmlər və qiymətli kağızların dövriyyəsi ilə bağlıdır. KOS-da isə dövlət tərəfindən göstərilən yardımlar və güzəştlər, ev təsərrüfatları, əhali və ailə büdcələri ilə bağlı maliyyə münasibətləri əsas rol oynayır. Ümumi xüsusiyyətlərə məhsulun satışından, xidmətlərin göstərilməsindən, istehsal vasitələrinin alınmasından yaranan maliyyə münasibətləri, habelə kredit və sığorta bazarları vasitəsilə, eləcə də vergi siyasəti çərçivəsində formalaşan münasibətlər daxildir [2, s.22].

Kənd təsərrüfatında KOS subyektlərinin fəaliyyəti təbiət hadisələrindən asılıdır. Belə ki, hava şəraitinin qəfil dəyişməsi məhsulun həcminin azalmasına və ya hətta itkisinə səbəb ola bilər. Həmçinin istehsalın və əməyin mövsümiliyini kənd təsərrüfatının təbii xüsusiyyətlərinə aid etmək olar. Bu sənayedə istehsal dövrü tamamilə ilin vaxtından asılıdır. Bitki və heyvanların dövri inkişafı ilə əlaqədar olaraq mövsümilik qaçılmaz faktordur.

Başqa bir fərqləndirici xüsusiyyəti məhsulların tez xarab olması ilə bağlıdır. Bu baxımdan onun satışının reallaşdırılması vaxtında təşkil edilməlidir, əks halda hər hansı gecikmələr malın xarab olmasına və satışın çətinləşməsinə səbəb ola bilər. Bu proseslərin daha səmərəli təşkili üçün maliyyə mexanizmlərinin gücləndirilməsi və alternativ maliyyə mənbələrinin dövriyyəyə cəlb edilməsi vacib şərtlərdəndir.

Belə ki, KOS-ların daha intensiv inkişafı üçün maliyyə alətlərinin müxtəlifliyinə diqqət yetirilməlidir. Bu baxımdan, islam maliyyə alətlərindən istifadə olunması perspektivləri də vardır. Belə ki, islam maliyyə alətlərinin inteqrasiyası Azərbaycanda KOS-ların inkişafına dəstək üçün gələcək vəd edir. İrəliləmək, maarifləndirmə, tənzimləyici bazaları təkmilləşdirmək və islam maliyyə məhsullarının çeşidini genişləndirmək üçün davamlı səylər Azərbaycanda KOS-un inkişafına təkan vermək üçün islam maliyyəsinin tam potensialını reallaşdırmaq üçün vacib olacaqdır [6, s. 63].

Kənd təsərrüfatında KOS subyektlərinin fəaliyyətinə təsir edən iqtisadi amilləri də nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, hər hansı bir məhsulun ixracına qadağa qoyulması istehsal olunan malın satıla bilməyəcəyinə və müvafiq olaraq, sahibkarın itkiyə məruz qalmasına gətirib çıxaracaq. Bazar konyunkturasının, qiymətlərin, tələb və təklif səviyyələrinin daimi dəyişməsini də nəzərə almaq lazımdır. Kənd təsərrüfatı müxtəlif ölkələrin və şəhərlərin sakinləri üçün əsas qida mənbəyidir. Kənd təsərrüfatı sənayesinin fərqli xüsusiyyətlərinin olması ona KOS-a və onun səmərəliliyinə təsir göstərməyə imkan verir [9, s.30].

Qeyd edək ki, Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafının sürətləndirilməsi istiqamətində aqrar sahədə struktur dəyişikliklərinin aparılması və kənd təsərrüfatının inkişafının intensivləşdirilməsi vacib məsələlər kimi xarakterizə olunur. Professor, Əməkdar elm xadimi B.X.Ataşov qeyd edir ki, kənd təsərrüfatının qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyası istiqamətində irəliləyişlər baş verib.

Eyni zamanda, qeyri-neft iqtisadiyyatının sürətli inkişaf strategiyasının reallaşdırılması şəraitində aqrar sahədə struktur və səmərəlilik məsələləri diqqəti daha çox cəlb etməkdədir [1, s. 10].

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sektorundakı KOB subyektlərinin səmərəli fəaliyyəti, əsasən, əlverişli və azad biznes mühitinin formalaşdırılması və inkişafı ilə birbaşa əlaqəlidir. Kənd təsərrüfatı biznesi sektorunda azad iqtisadi münasibətlər şəraitində biznes subyektləri tək-tək və təcrid olunmuş şəkildə deyil, qarşılıqlı əlaqə və asılılıq əsasında, liberal biznes mühitində optimal fəaliyyət göstərirlər ki, bu da hər bir biznes subyektinin müstəqil mövqeyini və fəaliyyət istiqamətini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Kənd təsərrüfatında KOS subyektlərinin davamlı fəaliyyəti üçün qətiyyətli və məqsədyönlü iqtisadi siyasətin aparılması vacibdir. Bu baxımdan, son dövrlərdə dövlət tərəfindən elmi əsaslara söykənən mühüm qərarlar və tədbirlər reallaşdırılmışdır. Ölkədə formalaşmış iqtisadi, sosial-mədəni və siyasi mühit, eləcə də mövcud rəqabət şəraiti, sahibkarlıq subyektlərinin cəmiyyətdəki rolu və aktivliyinə birbaşa təsir edir.

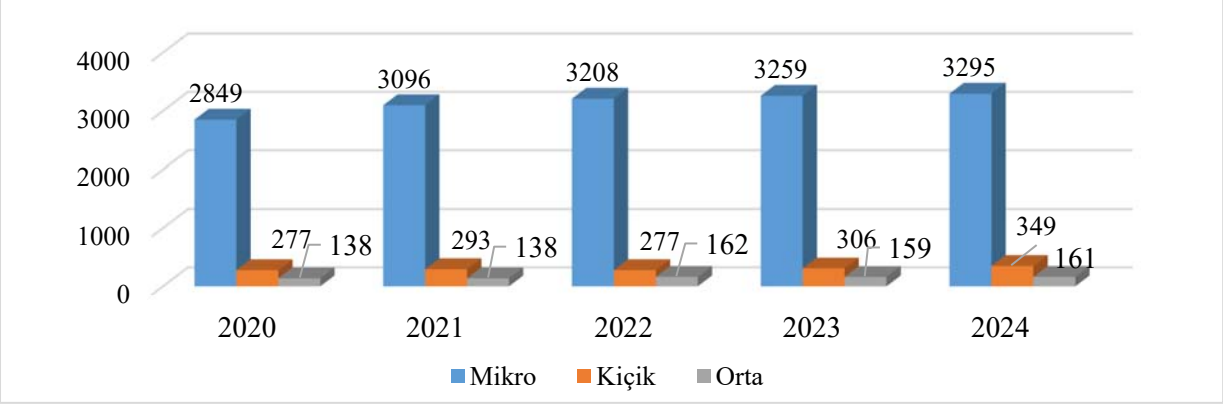
Azərbaycanda KOS subyektlərinin inkişafı dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi qəbul olunur. Bu inkişaf, regionların sosial-iqtisadi tərəqqisinə, əhalinin gündəlik iqtisadi və sosial problemlərinin həllinə, mikroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanmasına və möhkəmləndirilməsinə ciddi töhfə verir. Son illərdə reallaşdırılan islahatlar çərçivəsində ölkədə makroiqtisadi sabitlik qorunmuş, iqtisadiyyatın mümkün qədər şaxələndirilməsi məqsədilə addımlar atılmış və biznes sahəsindən asılı olmayaraq KOB üçün əlverişli mühit formalaşdırılmışdır.

KOS subyektlərinin məşğulluğun artırılmasında, rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində, davamlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasında və ümumi iqtisadi artıma töhfə verməsində rolu danılmazdır. Buna görə Azərbaycanda KOS subyektləri üçün münasib və dəstəkləyici mühitin yaradılması və bu mühitin davamlı şəkildə təkmilləşdirilməsi strateji əhəmiyyət daşıyır. Bununla belə, KOS-un yalnız üstün cəhətləri ilə deyil, qarşılaşa biləcəyi çətinliklər də nəzərə alınmaqla qiymətləndirilməsi vacibdir.

KOS subyektlərinin problemləri arasında aşağıdakı məsələlər qeyd oluna bilər: maliyyələşmə imkanlarının məhdudluğu; maliyyə vəsaitlərinə çıxışda çətinliklərin mövcudluğu; dövlət dəstəyi olmadan ixrac potensialının zəifliyi; daxili və xarici bazarlara çıxış imkanlarının iri müəssisələrlə müqayisədə zəif olması; bəzi idarəçilik çatışmazlıqları; peşəkar işçi qüvvəsinin cəlb edilməsində məhdudiyyətlər; texnoloji yeniliklərin tətbiqinin yavaş tempdə baş verməsi; mövsümilik faktoruna görə kənd təsərrüfatı sektorunda ilboyu eyni istehsal səviyyəsinin qoruna bilməməsi və s.

Kənd təsərrüfatındakı KOS subyektləri müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyət göstərirlər ki, bunlar əsasən bitkiçilik, heyvandarlıq, arıçılıq, quşçuluq, istehsal və ilkin emal, aqroturizm və kənd təsərrüfatı xidmətləri sahələridir.

Şəkil 1-də Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sektorunda fəaliyyət göstərən mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin sayı verilmişdir.

Şəkil 1. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sektorunda fəaliyyət göstərən mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin sayı, vahid

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/

Qeyd edək ki, kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin sayı 3724 olub ki, bunun 3259-u və ya 87,5%-i mikro, 306-sı və ya 8,2%-i kiçik, 159-u və ya 4,3%-i isə orta sahibkarlıq subyektlərinin payına düşür. Tədqiq etdiyimiz dövrlərdə mikro sahibkarlıq subyektlərinin sayı davamlı artdığı halda, bunu KOS-lar üçün demək olmaz. Kənd təsərrüfatı sektorunda mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyekti kimi işləyən muzdlu işçilərin sayı 20822 nəfər olub ki, bunun 14032 nəfəri və ya 67,4%-i orta, 4579 nəfəri və ya 22,0%-i kiçik, 2211 nəfəri və ya 10,6%-i isə mikro sahibkarlıq subyektlərinin payına düşür. Tədqiq etdiyimiz dövrlərdə orta sahibkarlıq subyektlərinin sayı davamlı artdığı halda, bunu mikro və kiçik sahibkarlıq strukturlarında işləyən muzdlu işçilər üçün demək olmaz.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatında mikro müəssisələrin sayının artmasına baxmayaraq, muzdlu işçilər əsasən orta müəssisələrdə çalışırlar. Kənd, meşə və balıqçılıq təsərrüfatlarında 1777,4 min nəfər işçi çalışıb ki, bunun 20822 nəfəri və ya 1,17%-i mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyekti kimi fəaliyyət göstərən müəssisələrdə işləyən muzdlu işçilərin payına düşür. Həmin ildə ölkə üzrə məşğulların sayında kənd təsərrüfatının xüsusi çəkisi isə 35,8% təşkil etmişdir.

Kənd təsərrüfatında kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin müasir vəziyyəti

Qeyd edək ki, kənd təsərrüfatında çalışan iş adamlarında sahibkarlıq keyfiyyətlərini formalaşdırmaq və bu məqsədlə müvafiq kurslar təşkil etmək lazımdır. Kənd təsərrüfatının və kənd yerlərinin davamlı inkişafı üçün kənd təsərrüfatı sahibkarlarının təhsilinin və kənd təsərrüfatı işçilərinin bacarıqlarının davamlı olaraq təkmilləşdirilməsinin əsas yolu aqrar təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsidir. Kənd təsərrüfatı sahibkarlığının bilik və bacarıqlarının yenilənməsi resursa qənaət edən texnologiyalardan istifadə etməklə kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyini artırmağa, material və əmək xərclərini azaltmağa, daxili və xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətini qorumaq üçün məhsulların maya dəyərini aşağı salmağa və keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa imkan verir.

Digər tərəfdən, kənd təsərrüfatının sabit və dinamik inkişafı olduqca vacibdir. Belə ki, kənd təsərrüfatı hər bir ölkənin iqtisadiyyatında, əhalinin yaşayış səviyyəsinin və məşğullluğunun gücləndirilməsində əhəmiyyətli rola malik milli iqtisadiyyat sahələrindəndir. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının qədim tarixi vardır. Azərbaycan üçün daha əlamətdar bir hal ondan ibarətdir ki, ölkə əhalisinin yarısı kənd yerlərində yaşayır. Bu baxımdan, kənd təsərrüfatının inkişafı, buradakı fəaliyyət proseslərinin intensivləşdirilməsi vacib hesab olunur [3, s. 254].

İqtisadiyyatın kənd təsərrüfatı sektorunda vacib problem KOS subyektlərinin kreditləşdirilməsidir. Bir çox bazar iştirakçılarının fikrincə, torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət hüququ olmadan kənd təsərrüfatında KOS-un səmərəli şəkildə kreditləşdirilməsi mümkün deyil. Həqiqətən də, bir çox ölkələrdə torpaq bank kreditlərinin cəlb edilməsi üçün etibarlı təminat növlərindən biri hesab olunur. Habelə, borcalanın ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsinə ehtiyac yoxdur ki, bu da kreditlə bağlı müraciət prosedurunu sadələşdirir və kreditin nəzərdə tutulan məqsədinin əsaslandırılmasını tələb etmir.

Sahibkarlığın İnkişaf Fondu (SİF) tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı müəssisələrinə güzəştli şərtlərlə verilən kreditlərin həcmi ən çox 278,8 milyon AZN olmaqla 2015-ci ildə olmuş, daha sonra azalmağa doğru başlamış, lakin son 4 ildə onların həcmi davamlı artmışdır. 2024-cü ildə həmin sektora 147,4 milyon güzəştli kredit verilmişdir ki, bunun 132,2 milyon AZN-i (89,7%) istehsal, 15,2 milyon AZN-i isə (10,3%) emal müəssisələrinin payına düşür [7]. SİF, yalnız kənd təsərrüfatı sektoru ilə məhdudlaşmayaraq digər sahələrin də güzəştli şərtlərlə kreditləşdirilməsini reallaşdırır. Bununla belə, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyə ehtiyatları ilə təmin olunması, maliyyələşdirmə obyektləri və təşkili prinsipləri baxımından digər sahələrin kreditləşdirilməsindən önəmli dərəcədə fərqlənir [8, s.17].

Kənd təsərrüfatında KOB-la məşğul olan fiziki və hüquqi şəxslərin böyük bir hissəsinin maddi-texniki bazası zəifdir, maliyyə resursları məhduddur, daxili bazar tam qorunmur, meliorasiya və irriqasiya sistemlərinin bir çox yerlərdə sıradan çıxması, emal müəssisələrinin tam gücü ilə fəaliyyət göstərməməsi və kənd təsərrüfatı sahəsinin fərqli bölmələri arasında dəyər zəncirinin qurulmaması kimi problemlər mövcuddur. Bu amillər sahədə mövcud olan çətinliklərin həllini mürək-

kəbləşdirir. Beləliklə, kənd təsərrüfatı sektoruna maliyyə resurslarının cəlb olunması, xüsusilə beynəlxalq və milli layihələrin reallaşdırılması yolu ilə mövcud problemlərin aradan qaldırılmasına və sahənin sürətli inkişafına ciddi töhfə vermək olar.

Hazırda Azərbaycanda kənd təsərrüfatı müəssisələrinin əksəriyyəti dövlətin aktiv maliyyə dəstəyindən, o cümlədən kompensasiya ödənişləri və kredit təminatından asılıdır. Azərbaycanda kənd təsərrüfatına subsidiyalaşdırılmış dəstək bu sahə istehsalının inkişafının əsas yoludur. Borc vəsaitlərinin əlçatanlığını artırmaq üçün güzəştli qısamüddətli investisiyalar çərçivəsində aşağı faiz dərəcəsi ilə (illik 1%-dən 5%-ə qədər faiz dərəcəsi ilə) iki bank məhsulunun təqdim edilməsi məqsədəuyğundur: güzəştli qısamüddətli kredit, güzəştli investisiya krediti. Maliyyə-kredit mexanizminin nəzərdən keçirilən aləti kənd təsərrüfatının bitkiçilik və heyvandarlıq altsahələrinin inkişafına təkan verər. Bunlara əsaslanaraq, Azərbaycanın kənd təsərrüfatında KOS subyektlərinin maliyyələşdirilməsi sisteminin səmərəliliyinin artırılması əsas prioritetlərdən olmalıdır.

Vergi sistemi ümumilikdə investisiyaların cəlb edilməsinə müsbət və ya mənfi təsir göstərə bilər. Məsələn, fəaliyyətə yeni başlayan sahibkarlar üçün nəzərdə tutulmuş vergi güzəştləri onların böyüməsinə və sərmayə axınını artırmağa kömək edə bilər. Əksinə, vergi prosedurlarının çox mürəkkəb olması və yüksək vergi dərəcələri potensial investorların marağını azalda bilər ki, bu da yeni layihələrin reallaşmasını əngəlləyəcək.

Bundan əlavə, vergilər məhsul və xidmətlərin qiymətlərinə də təsirsiz ötüşmür, vergi yükünün artması nəticəsində şirkətlər məhsul qiymətlərini artırmaq məcburiyyətində qala bilərlər. Bu isə xüsusilə rəqabətin yüksək, qiymətin isə istehlakçılar üçün həlledici rol oynadığı bazarlarda tələbin azalmasına gətirib çıxara bilər. Bu səbəbdən KOS-lar fəaliyyətlərini planlaşdırarkən vergi məsələlərinə ciddi diqqət yetirməlidirlər. Effektiv vergi planlaşdırması həm vergi risklərini azaltmağa, həm də maliyyə axınlarını səmərəli idarə etməyə şərait yaradır. Bunun üçün isə sahibkarlar vergi qanunvericiliyini yaxşı bilməli və onun dəyişikliklərinə çevik şəkildə uyğunlaşma bacarığına malik olmalıdırlar.

Nəticə

Beləliklə, müasir şəraitdə kənd təsərrüfatında KOS subyektlərinin rolu getdikcə artır və bu sahədə islahatlar fermerlər üçün xüsusi güzəştli kredit və sığorta alətləri genişləndirilməsi, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin təşviq olunması, kənd təsərrüfatı kooperativləri üçün hüquqi və təşkilati stimulların gücləndirilməsi, iqlim dəyişikliklərinə uyğunlaşma üçün su təsərrüfatı və torpaq idarəetməsi üzrə islahatların aparılması, aqrar təhsil və maarifləndirmə proqramları genişləndirilməsi istiqamətlərində davam etdirilməlidir.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatında kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin təhlili və qiymətlndirilməsinin nəticələrinə əsaslanaraq aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlərin reallaşdırılmasına diqqət yetirilməsini zəruri hesab edirik:

– Kənd yerlərində KOS subyektlərinin fəaliyyətlərinin səmərəliliyinin artırılmasının əsas mərhələlərindən biri, mülkiyyət və idarəetmə formasından asılı olmayaraq kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları üçün rəqabət mühitinin yaradılması və gücləndirilməsidir;

– Dövlət dəstəyi mexanizmlərinin müxtəlif səviyyələrdə təkmilləşdirilməsi və kənd təsərrüfatında KOS subyektlərinin fəaliyyətlərinin inkişafı üçün həm mövcud iqtisadi şəraitin, həm də yeni iqtisadi mexanizmlərin formalaşdırılması vacibdir;

– Eyni zamanda, kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən KOS subyektlərinin səmərəli fəaliyyətini təmin etmək üçün regionlarda dövlət dəstəyi gücləndirilməli, normativ-hüquqi çərçivə yenilənməli, bu təsərrüfatların idarə olunmasına dair təşkilati və iqtisadi mexanizmlər yaradılmalı və inkişaf etdirilməlidir və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Ataşov, B.X. Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri (nəzəriyyə və praktika) – Bakı, 2017, “Kooperasiya” nəşriyyatı, 536 s.

2. Əhmədov, S.T. Aqrar sahədə kiçik və orta sahibkarlığın maliyyələşdirilməsinin xüsusiyyətləri (Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunun timsalında). Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Gəncə, 2021, 30 s.
3. Əliyev Ş.T. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Sumqayıt. 2018, – 376 s.
4. İlham Əliyevin sədrliyi ilə kənd təsərrüfatı məsələlərinə həsr olunmuş müşavirə keçirilib. 25 may 2026.
5. Kişizadə, T. Kiçik və Orta biznes sahibkarlığının dövlət tənzimləməsində inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən istifadə. Elmi Tədqiqat Beynəlxalq Elmi Jurnal. 2025 / Cild: 5 Sayı: 3 / 36-44.
6. Səfərov, M. Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta biznesin inkişafında islam maliyyə alətlərindən istifadənin əhəmiyyəti. "Iqtisadi islahatlar" elmi-analitik jurnal № 1(10), – s.47-65.
7. SİF-in illik hesabatları: [Elektron resurs]/ URL: https://edf.gov.az/az/content/22.
8. Yusifov Ş.A. Aqrar sahədə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafında maliyyə-kredit mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri. İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2017, 30 s.
9. Журавлева, И.И. Предпринимательство в сельском хозяйстве: проблемы и перспективы развития / И.И. Журавлева // Бизнес-образование в экономике знаний. – 2018. – № 1(9). – С. 29-32

Гусейн Эльчин оглы Дашполадов
докторант Азербайджанского Университета Кооперации,
E-mail: huseyn.dashpoladov@gmail.com

Текущее состояние малых и средних предприятий в сельском хозяйстве

Резюме

Целью исследования является анализ и изучение текущего состояния деятельности малых и средних предприятий в сельском хозяйстве.

В исследовании использовалась методология анализа, синтеза, статистического анализа и методов обобщения. Наряду с этим, были сделаны ссылки на работы различных исследователей в области анализа и оценки деятельности малых и средних предприятий в развитии сельского хозяйства.

Прикладное значение исследования заключается прежде всего в разработке эффективных механизмов усиления деятельности малых и средних предприятий в сельском хозяйстве в современных условиях.

Результаты исследования полезны с точки зрения принятия комплексных мер по совершенствованию деятельности малых и средних предприятий в сельском хозяйстве, как это предложено в статье.

С точки зрения оригинальности и научной новизны исследования следует отметить, что были выявлены концептуальные, теоретические, практические и методологические взгляды на повышение роли малых и средних предприятий в сельском хозяйстве. Одновременно была отмечена необходимость принятия более эффективных мер по ускорению развития малых и средних предприятий в сельском хозяйстве. В этой связи были разработаны рекомендации и внесены предложения.

Ключевые слова: Азербайджан, сельское хозяйство, проблемы развития сельского хозяйства, малый и средний бизнес, перспективы развития сельского хозяйства, проблемы развития предпринимательства.

Huseyn Elchin Dashpoladov
Doctoral student at Azerbaijan Cooperation University,
E-mail: huseyn.dashpoladov@gmail.com

Current status of small and medium-sized enterprises in agriculture

Summary

The purpose of the study is to analyze and study the current state of the activities of small and medium-sized enterprises in agriculture.

The methodology of the study – analysis, synthesis, statistical analysis and generalization methods were used. Along with these, references were made to the studies of various researchers in the areas of analysis and assessment of the activities of small and medium-sized enterprises in the development of agriculture.

The applied significance of the research is primarily in the development of effective mechanisms for strengthening the activities of small and medium-sized enterprises in agriculture in modern conditions.

The results of the research are useful in terms of taking complex measures to improve the activities of small and medium-sized enterprises in agriculture, as proposed in the article.

From the point of view of the originality and scientific novelty of the research, it should be noted that conceptual, theoretical, practical and methodological views on increasing the role of small and medium-sized enterprises in agriculture have been identified. At the same time, it has been stated that there is a need to take more effective measures to accelerate the development of small and medium-sized enterprises in agriculture. Recommendations have been developed and proposals have been made in this regard.

Key words: Azerbaijan, agriculture, agricultural development problems, small and medium-sized businesses, agricultural development prospects, entrepreneurship development problems.

UOT: 338.433; 338.43

Cəlal Nəsimi oğlu SƏFƏROV
Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin dissertantı
E-mail: Celalseferov.cs@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.59

AQRAR SAHƏDƏ İSTEHSAL RESURSLARINA FERMER ƏLYETƏRLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ DÖVLƏT DƏSTƏYİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanda aqrar sahədə fermerlərin istehsal resurslarına (torpaq, texnika, gübrə, toxum, damazlıq heyvan, maliyyə və s.) çıxış imkanlarının qiymətləndirilməsi, dövlət tərəfindən tətbiq edilən subsidiya, lizinq, vergi və kredit mexanizmlərinin səmərəliliyinin təhlili və bu mexanizmlərin daha hədəfli və nəticəyönlü formada təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsindən ibarətdir.

İşin metodologiyası. Tədqiqatın metodoloji əsasını normativ-hüquqi sənədlərin, rəsmi statistika məlumatlarının və beynəlxalq təcrübənin müqayisəli təhlili təşkil edir. Araşdırmada analitik-statistik təhlil, müqayisəli qiymətləndirmə, sistemli yanaşma və mərhələli inkişaf konsepsiyası tətbiq edilmişdir. Dövlət dəstəyinin aqrar sahədə məhsuldarlığa və resurs əlçatanlığına təsiri 2015–2024-cü illər üzrə dinamik aspektdə qiymətləndirilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, fermerlərin istehsal resurslarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində dövlət siyasətinin daha effektiv qurulmasına elmi əsaslandırılmış təkliflər təqdim edilir. Bu yanaşma kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artırılmasına, istehsalın intensivləşdirilməsinə, ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsinə və aqrar sahənin rəqabətqabiliyyətli inkişafına töhfə verə bilər.

Tədqiqatın nəticələri. Aparılan təhlillər göstərir ki, son illərdə tətbiq olunan subsidiya, lizinq və vergi güzəştləri mexanizmləri fermerlərin istehsal resurslarına çıxışını yaxşılaşdırmış və məhsuldarlığın artmasına müsbət təsir göstərmişdir. Bununla yanaşı, kredit resurslarının yüksək dəyəri və bəzi stimullaşdırıcı meyarların yerli şəraitə tam uyğunlaşdırılmaması mexanizmlərin səmərəliliyini məhdudlaşdırır. Dövlət dəstəyinin ünvanlılıq, şəffaflıq və nəticəyönlülük prinsipləri əsasında təkmilləşdirilməsi zəruri hesab edilir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi. Tədqiqatda aqrar sahədə dövlət dəstəyinin mərhələli inkişaf modeli (2015–2024-cü illər üzrə) sistemləşdirilmiş, beynəlxalq təcrübə ilə müqayisəli təhlil aparılmış və istehsal resurslarına çıxışın struktur və institusional mexanizmləri kompleks şəkildə qiymətləndirilmişdir. Dövlət dəstəyinin maliyyə transferi xarakterindən institusional-modernləşmə modelinə transformasiyası elmi əsaslarla ümumiləşdirilmişdir.

Açar sözlər: aqrar sahə, fermer təsərrüfatı, dövlət dəstəyi, istehsal, resurs, əlyetərlik, iqtisadi inkişaf.

Giriş

Məlum olduğu kimi, ölkədə həyata keçirilmiş torpaq islahatları nəticəsində aqrar sahədə üç əsas təsərrüfat forması formalaşmışdır: kənd təsərrüfatı müəssisələri, fərdi sahibkar təsərrüfatları və ailə-kəndli (ev) təsərrüfatları. Mövcud statistik göstəricilər sübut edir ki, hazırda kənd təsərrüfatı məhsullarının əsas istehsalçıları məhz ailə-kəndli və fərdi sahibkar təsərrüfatlarıdır. 2024-cü ilin rəsmi statistik məlumatlarına əsasən, ölkədə istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının 11,5%-i kənd təsərrüfatı müəssisələrinin, 88,5%-i isə fərdi sahibkarlar və ailə-kəndli (ev) təsərrüfatlarının payına düşür. Bu struktur bölgüsü kənd yerlərində fəaliyyət göstərən kiçik təsərrüfat formalarının aqrar istehsalda həlledici mövqeyə malik olduğunu göstərir.

E.Ə. Quliyev haqlı olaraq qeyd edir ki, "Aqrar islahatların ilk illərindən başlayaraq kənd təsərrüfatı məhsullarının aşağı qiymətləri, artan istehsal xərcləri, istehlakçının ərzaq məhsulları üçün

ödədiyi məbləğin dəyər zəncirinin subyektləri arasında qeyri-bərabər bölgüsü kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən kiçik və orta təsərrüfatların və eləcə də kənd təsərrüfatı müəssisələrinin orta və ya yüksək gəlir əldə etmə imkanlarına mənfi təsir göstərən açıq tendensiyalardır” [4, s.125]. Bu yanaşma aqrar istehsalın struktur problemlərinin sistemli xarakter daşıdığını və gəlir formalaşmasının institusional mexanizmlərlə sıx bağlı olduğunu göstərir.

Aparılan tədqiqatların nəticələri göstərir ki, ölkədə fəaliyyət göstərən xırda, kiçik və orta istehsalçıların əksəriyyətində (iri şirkət və holdinqlər istisna olmaqla) müasir texnika və texnologiyalara çıxış imkanları məhduddur. Maliyyə resurslarının çatışmazlığı məhsulun maya dəyərinə uyğun, keyfiyyətli və rəqabətqabiliyyətli istehsalın genişləndirilməsini məhdudlaşdırır. Bu isə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından tələb olunan istehsal həcmlərinin artırılmasını çətinləşdirir və innovativ istehsal vasitələri ilə təminatın gücləndirilməsini zəruri edir.

Eyni zamanda, aqrar sahənin mövcud inkişaf səviyyəsinin yetərli olmaması, emal sənayesinin zəif investisiya cəlbediciliyi və qlobal bazarda kənd təsərrüfatı məhsullarına artan tələbat fonunda aqrobiznes fəaliyyətində risklərin mövcudluğu dövlət tərəfindən həyata keçirilən aqrar siyasətdə sistemli və kompleks yanaşmanın tətbiqini obyektiv zərurətə çevirir.

1. Materiallar və metodlar

Tədqiqatın məqsədi aqrar sahənin inkişafı və fermerlərin istehsal resurslarına dövlət dəstəyinin təmin edilməsi məsələlərini təhlil etməkdir. Bu məqsədlə ilk mərhələdə mövzu ilə bağlı mövcud ədəbiyyatın geniş təhlili aparılmışdır. Təhlil olunan materiallar arasında dövlətin aqrar sahəyə verdiyi dəstəklə bağlı normativ-hüquqi sənədlər, yerli və beynəlxalq elmi məqalələr, dövlət statistika məlumatları və digər etibarlı mənbələr yer alır. Mövzu ilə bağlı elmi ədəbiyyatın geniş təhlili aparılmışdır.

Bu mərhələdə kənd təsərrüfatı sahəsində dövlət dəstəyinin strukturu, onun iqtisadi təsirləri və bu dəstəyin fermerlərin fəaliyyətinə necə təsir etdiyi barədə mövcud nəzəriyyələr və praktiki təcrübələr öyrənilmişdir. Ədəbiyyat təhlili həm də dövlət siyasətinin aqrar sahədəki inkişafı necə dəstəklədiyini göstərən beynəlxalq və yerli təcrübələri əhatə edir.

Müxtəlif ölkələrdə tətbiq olunan dövlət dəstəyi modelləri müqayisə edilmişdir. Bu metodla dövlətin aqrar sahəyə verdiyi dəstəklərin regional və qlobal təcrübələrə əsaslanaraq təhlili aparılmış, hər bir modelin üstünlükləri və zəif tərəfləri müəyyən edilmişdir. Tədqiqatın əsas hissələrindən biri olaraq dövlət dəstəyinin aqrar sahədə yaradılan təsirlərini ölçmək üçün statistik təhlil metodu istifadə olunmuşdur.

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin və digər etibarlı mənbələrin məlumatları əsasında kənd təsərrüfatının inkişafına və fermerlərin resurslara sahib olmalarına təsir edən əsas iqtisadi göstəricilər toplanmış və təhlil edilmişdir. Statistik məlumatlar əsasında dövlət dəstəyinin təsiri olan sahələr müəyyənləşdirilmişdir. Bu metodlar tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq dövlət dəstəyinin fermerlərə təsirini qiymətləndirməyə və bu dəstəyin təkmilləşdirilməsi üçün praktiki təkliflər verməyə imkan yaratmışdır.

2. Təhlil və Müzakirə

Fermerlərə büdcə hesabına göstərilən dövlət dəstəyinin şəffaflığının təmin edilməsi inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, ölkəmizdə də aqrar siyasətin son illərdə rəqəmsallaşmanın tətbiqinin kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə yönəlməsini zəruri etmişdir. Bura daxildir: dəqiq kənd təsərrüfatı, rəqəmsal maliyyə xidmətləri, məlumatların uçotu və idarəetmə sisteminin inkişafı, informasiya texnologiyaları dəstəyinin genişləndirilməsi və s. Burada xüsusi ilə elektron kənd təsərrüfatının tətbiqini qeyd etmək olar.

Hazırda fermerlərin istehsal resurslarına çıxışının asanlaşdırılması üçün verilən subsidiyaların fermerlərin elektron sistem üzərindən qeydiyyatdan keçərək almaları təmin edilmişdir. Fermerlərə verilən kartlara köçürülən vəsaitlərin 25%-nin nağdlaşdırılması və 75%-nin isə dövriyyə vəsaitlərinin alınmasına və sığorta ödənişi üçün sərf edilməsi ilə dövlət dəstəyinin birbaşa kənd təsərrüfatı istehsalına yönləndirilməsi təmin edilmişdir.

Keçən əsrin 90-cı illərində dəyişən iqtisadi münasibətlər nəticəsində yeni avadanlıqların alınması çətinləşmiş və aqrar islahatların ilk illərindən kənd təsərrüfatında mövcud olan avadanlıqların

rəqabətqabiliyyətli olmaması və onların aşınaraq istismar müddətini başa vurması kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında və emalında bir çox problemlər yaratmışdır. Məhz bu amillər, kənd təsərrüfatında avadanlıqların yenilənməsi, sahədən məhsuldarlığı artırmaq üçün innovativ texnologiyaların tətbiqi və genişləndirilməsi, aqrotexniki xidmətlərin göstərilməsi, rəqabətin və keyfiyyətin yüksəldilməsi kimi problemlərin həlli kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyi mexanizminin hazırlanaraq həyata keçirilməsini zəruri etmişdir.

Sürətli iqtisadi inkişaf, rəqabət mühitinin getdikcə daha da sərtləşməsi göstərilən dövlət dəstəyi mexanizminin təkmilləşdirilməsini şərtləndirmişdir. Məhz bu baxımdan, “Kənd təsərrüfatı istehsal vasitələri bazarında rəqabətyönlü fəaliyyətin təmin edilməsi, texnikanın və damazlıq heyvanların lizinq vasitəsilə güzəştli satışı mexanizminin təkmilləşdirilməsi, özəl aqrotexniki xidmətlərin genişləndirilməsi, dövlət-özəl tərəfdaşlığı prinsipi tətbiq edilməklə güzəştlərə yönəldilən büdcə vəsaitindən səmərəli istifadə edilməsi” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinin və aqrar sahədə lizinq fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi haqqında" 19 dekabr 2018-ci il tarixli 413№-li Fərmanında öz əksini tapmışdır [1].

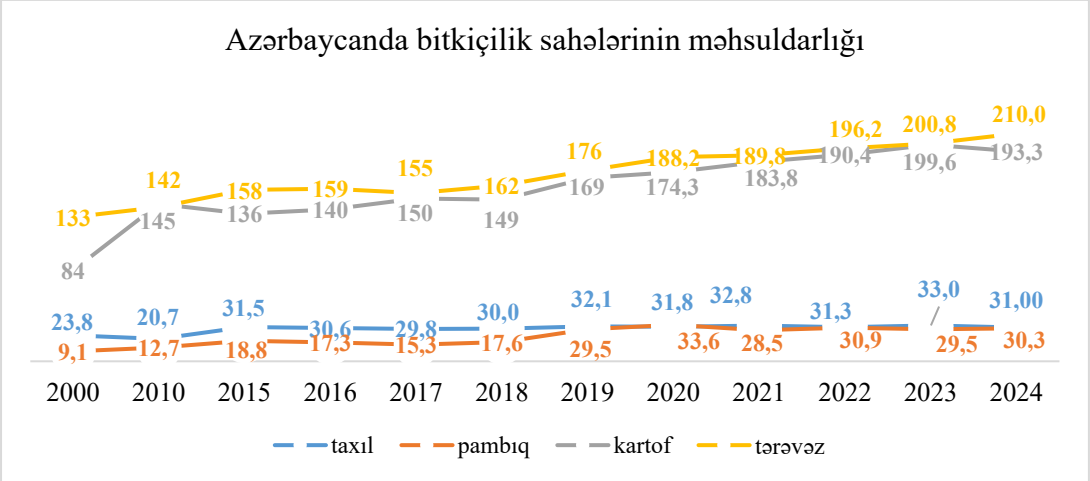
Məlum olduğu kimi, kənd təsərrüfatı istehsalında istifadə olunan və əsas istehsal fonduna daxil edilən resurslardan məhsul almaq da xeyli vaxt tələb edir. Məsələn, bir südçülük fermasında inəklərin yetişdirilməsi üçün 3 il, meyvə bağından məhsul əldə edilməsi üçün 4-5 il, çay məhsulunun əldə edilməsi üçün 8-10 il vaxt tələb olunur. Təbii ki, burada 1-5 hektar aralığında torpaq sahələrinə sahib olan ailə-kəndli təsərrüfatlarının bu qədər müddəti gözləməyə və məhsul əldə edilənə qədər xərcləri qarşılamağa imkanları yoxdur və maliyyə vəsaitlərinin çox məhdud olması vəziyyəti daha da çətinləşdirir. Digər tərəfdən, kənd təsərrüfatında innovativ bağların salınması və məhsuldar heyvanlardan ibarət heyvandarlıq təsərrüfatlarının yaranması istiqamətində müəyyən işlər görülməsinə baxmayaraq əldə edilən əsas istehsal resurslarının yerli şəraitə uyğunlaşdırılmasında qarşıya çıxan çətinliklər onlardan istifadənin iqtisadi səmərəliliyini aşağı salır.Araşdırmalar göstərir ki, kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artırılmasına təsir edən amilləri üç qrupa ayırmaq olar. Bunlar tənzimlənməyən, qismən tənzimlənən və tam tənzimlənən amillərdir.

Tənzimlənən amillərə məhsul istehsalı üçün istifadə olunan toxum və tinglərin keyfiyyəti, yerli şəraitə uyğunluğu və cinsi, alaq otları ilə yoluxma səviyyəsi, bitkilərin xəstəlikləri və zərərvericiləri, qida elementlərinin mövcudluğu, yeni texniki vasitələrlə təminat səviyyəsi, torpağın aerasiyası (torpağın sıxlığı və havalanması) və aqreqat tərkibi daxildir.

Bu amillər vasitəsilə geniş ərazilərdə istehsalı tənzimləmək olar, eyni zamanda, tənzimlənməyən və qismən tənzimlənən amillərin bitkilərin böyüməsinə, inkişafına, məhsuldarlığına və keyfiyyətinə mənfi təsirini minimuma endirmək olar.

Məlum olduğu kimi fermerlərin ən çox çətinlik çəkdiyi məsələlərdən biri əkin sahələrinin vaxtlı-vaxtında mineral gübrələrlə təmin edilməsidir. Burada yaranan çətinliklərdən biri qiymətlərin baha olması və maliyyə imkanlarının aşağı olmasıdır. Digər səbəb, verilən subsidiyaların şəxsi ehtiyaclara yönəldilməsiylə bağlıdır. Subsidiyaların verilməsində edilən dəyişikliklər və qeyd etdiyimiz kimi vəsaitin nağdlaşdırılmasına qoyulan məhdudiyyətlər əkin sahələrinin münbitliyinin qorunmasına və nəticədə istehsalın artmasına şərait yaratmışdır.

Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, kənd təsərrüfatı əkinlərinin islahatlar dövründə və 2000-ci illərdə, 2010-2015-ci illərdə mineral gübrələrlə təmin edilməsi həddən artıq aşağı səviyyədə olub. Təbii ki, bu da torpaqların münbitliyinin aşağı düşməsinə, məhsuldarlığın və sonda istehsalın azalmasına ciddi təsir etmişdir. Torpaqların təbii münbitliyinin qorunması və iqtisadi münbitliyinin artırılması aqrar siyasətin əsas prinsipi olmalıdır. Məhz bu baxımdan, aparılan islahatlar, istehsal resurslarına fermer əlyetərliyinin təmin edilməsi istiqamətində dövlət dəstəyinin göstərilməsi 2015-ci ildən sonrakı illərdə əkin sahələrinin mineral gübrələrlə təmin edilməsini yaxşılaşdırmışdır. Bu isə öz növbəsində məhsuldarlığın və məhsul istehsalının artmasına səbəb olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, əkin sahələrinin qidalı maddələrlə təmin edilməsi məhsuldarlığın artmasına təsir edən əsas amillərdən biridir. Azərbaycanda əsas məhsullar üzrə məhsuldarlığın dinamikası qrafik 1 -də verilmişdir.

Qrafik 1. Azərbaycanda əsas əkin sahələrinin məhsuldarlıq dinamikası.

Mənbə: *https://www.stat.gov.az/source/agriculture/*

Qrafikdə təsvir olunan statistik məlumatlardan göründüyü kimi məhsuldarlıq göstəriciləri əsasən 2016-cı ildən sonra artan trendlə inkişaf etmişdir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi bu, tək əkinlərin qidalı maddələrlə təmin edilməsi ilə bağlı deyil, burada, əkinlərdə cins toxumlardan və yeni texnologiyalardan istifadə səviyyəsinin yüksəldilməsi də önəmli rol oynayır.

Dünya iqtisadiyyatında baş verən proseslər, məlum müharibə səbəbindən yaranmış enerji böhranı və bu böhranla üzləşən ən böyük sənaye istehsalına malik olan inkişaf etmiş Avropa ölkələrinin olması avadanlıqların qiymətlərinin kəskin artmasına gətirib çıxarır. Artıq təsərrüfatlarda əvvəllər mövcud olmuş və bu gün də vergi hesabatlarında öz əksini tapan amortizasiya xərcləri artan qiymətlər fonunda öz əhəmiyyətini daha da itirmişdir. Odur ki, fermerlərin istehsal resurslarına əlyetərliyinin təmin edilməsi üçün istehsal resurslarının idxalına güzəştli gömrük rüsumları və vergi güzəştləri tətbiq edilir.

“Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 22 noyabr 2013-cü il tarixli 824 nömrəli Qanununa əsasən Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə edilən dəyişikliklərə görə, 2014-cü il yanvarın 1-dən 5 il müddətinə torpaq vergisi istisna olmaqla, digər vergiləri ödəməkdən azaddırlar. Bu vergilərə gəlirlərə tətbiq edilən gəlir vergisi; kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı üzrə dövriyyədən əlavə dəyər vergisi və hüquqi və fiziki şəxslər fəaliyyət prosesində istifadə olunan əmlaka görə əmlak vergisi aiddir [3].

Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2005-ci il 31 yanvar tarixli 11 və 12 nömrəli qərarlarına əsasən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sahəsində istifadə edilən və lizinq müqaviləsinin obyekti olan əksər maşın və texniki vasitələr idxal edilərkən idxal rüsumundan və əlavə dəyər vergisindən azaddırlar [3].

Hazırda Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi vəsaiti hesabına texnikaların alınmasına dövlət dəstəyi göstərilir. Texnika və digər avadanlıqların alınmasına sahibkar tərəfindən texnikanın dəyərinin 20%-i həcmində ilkin ödəniş, dövlət tərəfindən 40 %-i həcmində subsidiya (güzəşt), qalan məbləğ isə Bank tərəfindən faizsiz kreditləşməklə kənd təsərrüfatı texnikası əldə etmək mümkündür. Damazlıq heyvan alışı üçün isə heyvanın dəyərinin 25%-i həcmində ilkin ödəniş, dövlət tərəfindən 60% subsidiya (güzəşt), qalan məbləğ isə illik 7%-lə Bank tərəfindən kreditləşdirilir [2].

Araşdırmalardan göründüyü kimi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı prosesində tələb olunan istehsal resurslarına əlyetərliyi asanlaşdırmaq üçün dövlət tərəfindən mühüm addımlar atılmaqdadır. Bu isə öz növbəsində sahədən məhsuldarlığın və gəlirlərin artmasına imkan verir.

Azərbaycanda aqrar sahədə dövlət dəstəyinin illər üzrə təhlili, fermerlərin istehsal resurslarına əlyetərliyinin artırılması və təsərrüfatların inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, 2015-ci ildən 2023-cü ilə qədər olan dövrdə aqrar

sahəyə yönəldilən dövlət dəstəyində müxtəlif dəyişikliklər müşahidə olunmuşdur.

3. 2015-2024-cü illərdə aqrar sahədə dövlət dəstəyinin mərhələli inkişafı və beynəlxalq müqayisəli təhlili

3.1. Azərbaycanda 2015-2024-cü illər üzrə dövlət dəstəyinin mərhələli inkişaf xüsusiyyətləri

2015-ci il – baza mərhələsi - bu dövrdə aqrar sahəyə dövlət dəstəyi əsasən subsidiya və güzəştli kredit mexanizmləri vasitəsilə həyata keçirilmiş, diqqət ənənəvi istehsal sahələrinin qorunmasına və məhsul istehsalının stimullaşdırılmasına yönəldilmişdir.

2016-2017-ci illər – maliyyə genişlənməsi mərhələsi - aqrar sahəyə ayrılan büdcə vəsaitləri artırılmış, kredit və subsidiya mexanizmləri genişləndirilmiş, institusional dəstək alətləri gücləndirilmişdir.

2018-2019-cu illər – struktur və texnoloji yenilənmə mərhələsi - bu mərhələdə investisiya yönümlü yanaşma güclənmiş, yeni istehsal texnologiyalarının tətbiqi, fermerlərin maarifləndirilməsi və istehsalın modernləşdirilməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirilmişdir.

2020-2021-ci illər – anti-böhran və dayanıqlılıq mərhələsi - COVID-19 pandemiyasının təsiri fonunda aqrar sahəyə əlavə maliyyə dəstəyi göstərilmiş, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi prioritet istiqamət kimi müəyyənləşdirilmişdir.

2022-2024-cü illər – institusional və idarəetmə modernləşməsi mərhələsi - Dövlət dəstəyi mexanizmləri daha çevik və ünvanlı formaya keçirilmiş, istehsal resurslarına çıxışın asanlaşdırılması, yeni təsərrüfat formalarının təşviqi və müasir idarəetmə yanaşmalarının tətbiqi gücləndirilmişdir.

Bu mərhələli inkişaf göstərir ki, dövlət dəstəyi mexanizmləri təkcə maliyyə transferi xarakteri daşımamış, eyni zamanda struktur və institusional transformasiya funksiyasını yerinə yetirmişdir.

3.2. Dövlət dəstəyinin zəruriliyi və beynəlxalq praktikada tətbiqi

Kənd təsərrüfatı milli iqtisadiyyatın digər sahələri ilə rentabellik baxımından rəqabət qabiliyyətinə malik olmadığından, demək olar ki, bütün ölkələrdə xüsusi dövlət dəstəyi mexanizmləri formalaşdırılmışdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə dövlət dəstəyi yalnız istehsalın artırılmasına deyil, həm də bazar tənzimlənməsinə və innovativ transformasiyaya yönəldilir.

Türkiyə təcrübəsi - 2006-cı ildə qəbul edilmiş qanuna əsasən, dövlət kənd təsərrüfatına ÜDM-in 1%-ni ayırmalıdır. Lakin 2017-ci ildə faktiki göstərici ÜDM-in 0,41%-ni təşkil etmiş və bu, qanunla nəzərdə tutulan səviyyədən xeyli aşağı olmuşdur [10]. Türkiyə Kənd Təsərrüfatı və Meşə Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən toxum, gübrə, dizel yanacağı və torpaq analizi üzrə subsidiyalar genişləndirilmişdir. Bu fakt göstərir ki, qanunvericilik öhdəlikləri ilə faktiki icra arasında fərq dövlət dəstəyi mexanizmlərinin səmərəliliyinə birbaşa təsir edir.

ÜTT kontekstində dövlət dəstəyi - araşdırmalar göstərir ki, ÜTT-yə üzv ölkələr dövlət dəstəyini götürdükləri öhdəliklərə uyğun şəkildə həyata keçirirlər. Qadağan olunmuş subsidiyalar məhdudlaşdırılır, daha çox “yaşıl qutu” alətlərinə üstünlük verilir.

Rusiya Federasiyası təcrübəsi - Rusiyada fermerlərin texnika təminatı, kooperativlərin dəstəklənməsi, damazlıq heyvanların alınması, süd kvotaları və ailə təsərrüfatlarının subsidiyalaşdırılması istiqamətində kompleks mexanizm tətbiq olunur. Fermer təsərrüfatının genişləndirilməsi xərclərinin 60%-ə qədərinin subsidiya olunması istehsalın stimullaşdırılmasına xidmət edir. Ekspert hesablamalarına görə, kənd təsərrüfatında dayanıqlı inkişaf üçün büdcə xərclərinin 10–15%-nin bu sahəyə yönəldilməsi məqsədəuyğundur [7].

Avropa İttifaqı təcrübəsi - Aİ-də 11 milyondan çox fermer fəaliyyət göstərir və onların əksəriyyəti kiçik ailə təsərrüfatlarıdır. Emal və pərakəndə sektorunda yüksək konsentrasiya fermerlərin bazar gücünü zəiflədir və dövlət müdaxiləsini zəruri edir.

Çin təcrübəsi - 2004-cü ildən etibarən kənd təsərrüfatı texnikasının alınmasına subsidiya siyasəti həyata keçirilir. 2021-ci ilin sonunadək 258,2 milyard yuan həcmində investisiya yönəldilmiş və təxminən 50 milyon texnika dəsti alınmışdır [8]. Subsidiyaların optimallaşdırılması və mexanikləşmənin sürətləndirilməsi üzrə normativ sənədlər qəbul edilmişdir. Eyni zamanda Çin höku-

məti mərhələli şəkildə birbaşa subsidiyaların azaldılması və bazar mexanizmlərinin gücləndirilməsi istiqamətində islahatlar aparır.

Qazaxıstan təcrübəsi - 2015-ci ilə qədər ixrac subsidiyaları və idxalı əvəzetmə alətləri geniş tətbiq edilmişdir. İxrac subsidiyalarının payı ümumi subsidiya həcminin təxminən 13%-ni təşkil etmişdir [9]. ÜTT-yə üzv olduqdan sonra qadağan olunmuş subsidiyalar dayandırılmış, diqqət rəqəmsallaşdırma və faiz subsidiyaları kimi alətlərə yönəldilmişdir.

Cədvəl 1.

Aqrar sahədə dövlət dəstəyi mexanizmlərinin müqayisəli təhlili (2015–2024)

İl/Mərhələ	Azərbaycan (2015–2024)	Əsas tədbirlər və mexanizmlər	Beynəlxalq təcrübə	Nəticə
2015	Baza mərhələsi	Subsidiya və güzəştli kreditlər; ənənəvi istehsal sahələrinin qorunması	Qazaxıstan: ixrac subsidiyaları və idxalı əvəzetmə	Əkin sahələrinin mineral gübrələrlə təminatı aşağı səviyyədə idi; məhsuldarlıq artımı məhdud
2016–2017	Maliyyə genişlənməsi	Büdcə vəsaitlərinin artırılması, kredit və subsidiya mexanizmlərinin genişləndirilməsi	Türkiyə: subsidiya payı ÜDM-in 0,41%-i; toxum, gübrə və dizel subsidiyaları	Fermerlərin resurslara çıxışı yaxşılaşdı, istehsal və məhsuldarlıq artdı
2018–2019	Struktur və texnoloji yenilənmə	Yeni texnologiyaların tətbiqi, istehsalın modernləşdirilməsi, maarifləndirmə	Rusiya: texnika təminatı, damazlıq heyvanlar, kooperativlərin dəstəklənməsi	Fermerlərin innovativ texnologiyalara çıxışı artdı, məhsul keyfiyyəti yüksəldi
2020–2021	Anti-böhran və dayanıqlılıq	COVID-19 pandemiyası fonunda əlavə maliyyə dəstəyi, ərzaq təhlükəsizliyi prioriteti	Çin: texnika subsidiya siyasəti, bazar mexanizmlərinin gücləndirilməsi	Fermerlərin dayanıqlığı qorundu, istehsalın fasiləsizliyi təmin edildi
2022–2024	İnstitusional və idarəetmə modernləşməsi	Ünvanlı dəstək, yeni təsərrüfat formalarının təşviqi, rəqəmsal idarəetmə	Avropa İttifaqı: kiçik ailə təsərrüfatlarına dəstək,emal/pərakəndə sektor konsentrasiyası	Dövlət dəstəyi daha hədəfli və şəffaf oldu, məhsuldarlıq və resurs əlçatanlığı artdı

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 1 göstərir ki, 2015–2024-cü illərdə Azərbaycan aqrar sahədə dövlət dəstəyini mərhələli şəkildə genişləndirmişdir. 2015-ci ildə baza mərhələsində ənənəvi subsidiya və güzəştli kreditlər tətbiq edilmiş, məhsuldarlıq məhdud səviyyədə qalmışdır. 2016–2017-ci illərdə büdcə vəsaitlərinin artırılması və kredit/subsidiya mexanizmlərinin genişləndirilməsi ilə fermerlərin resurslara çıxışı yaxşılaşmış, istehsal artmışdır. 2018–2019-cu illərdə texnoloji yenilənmə və maarifləndirmə nəticəsində innovativ texnologiyalara çıxış və məhsul keyfiyyəti yüksəlmişdir. 2020–2021-ci illərdə COVID-19 pandemiyası fonunda əlavə maliyyə dəstəyi və ərzaq təhlükəsizliyi tədbirləri fermerlərin dayanıqlığını qorumuşdur. 2022–2024-cü illərdə institusional və idarəetmə modernləşməsi, ünvanlı dəstək və rəqəmsal idarəetmə mexanizmləri ilə dövlət dəstəyi daha hədəfli və şəffaf olmuş, məhsuldarlıq və resurs əlçatanlığı artmışdır.

Beynəlxalq təcrübə ilə müqayisədə, Azərbaycan mexanizmləri Qazaxıstan, Çin və Aİ nümunələrinə paralel olaraq optimallaşdırılmış, bazar və texnoloji alətlərə fokuslanmışdır.

4. **Azərbaycanda istehsal resurslarına çıxışın genişləndirilməsi mexanizmləri**

Azərbaycanda istehsal resurslarına çıxışın artırılması məqsədilə gömrük və vergi güzəştləri

tətbiq edilir. Nazirlər Kabinetinin 2005-ci il tarixli qərarlarına əsasən kənd təsərrüfatı texnikası idxal rüsumu və ƏDV-dən azad edilmişdir. 2011-ci il qərarına uyğun olaraq safqanlı heyvanlar, strateji toxum növləri və gübrələrin idxalı da güzəştli rejimə daxil edilmişdir.

2014-cü ildən kənd təsərrüfatı istehsalçıları torpaq vergisi istisna olmaqla digər əsas vergilərdən azad edilmişdir. Bundan əlavə, damazlıq heyvanların lizinq yolu ilə 50% güzəştlə satışı mexanizmi tətbiq olunur. Bu alətlər fermerlərin istehsal xərclərini azaltmaqla investisiya imkanlarını genişləndirir və resurs əlçatanlığını artırır [12].

Aparılan təhlillər göstərir ki, 2015–2024-cü illərdə aqrar sahədə dövlət dəstəyi mexanizmləri maliyyə yönümlü transfer modelindən struktur və institusional modernləşmə modelinə doğru transformasiya etmişdir. Beynəlxalq təcrübə isə göstərir ki, səmərəli dövlət dəstəyi yalnız vəsaitlərin artırılması ilə deyil, onların hədəfli, şəffaf və məhsuldarlığa yönəlmiş şəkildə tətbiqi ilə təmin olunur.

Yekun nəticə

Aparılmış elmi təhlil göstərir ki, aqrar sahədə istehsal resurslarına fermer əlyetərliyinin təmin edilməsi dövlətin sistemli və uzunmüddətli siyasəti olmadan mümkün deyil. Azərbaycanda son illərdə tətbiq olunan subsidiya, lizinq, vergi və rəqəmsal dəstək mexanizmləri kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın və istehsal həcminin artmasına müsbət təsir göstərmişdir. Xüsusilə mineral gübrələrlə təminatın yaxşılaşdırılması, texnika və damazlıq heyvan alışı üzrə güzəştli mexanizmlərin tətbiqi istehsalın intensivləşməsinə şərait yaratmışdır.

Eyni zamanda, beynəlxalq təcrübənin təhlili göstərir ki, dövlət dəstəyi siyasətinin səmərəliliyi onun iqtisadi inkişaf səviyyəsi, institusional mühit və beynəlxalq öhdəliklərlə uyğunlaşdırılmasından asılıdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə dəstək mexanizmləri innovativ texnologiyaların tətbiqinə, rəqəmsallaşmaya və resurs qənaətinə yönəldildiyi halda, bəzi keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə daha çox fiskal və kompensasiya xarakteri daşıyır.

Beləliklə, aqrar sahədə dövlət dəstəyinin təkmilləşdirilməsi üçün subsidiyaların vaxtında verilməsi, istehsalın nəticələrinə əsaslanan diferensial mexanizmlərin tətbiqi, heyvandarlıqda yerli cins xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, maliyyə institutları ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsi və rəqəmsal monitorinq sistemlərinin gücləndirilməsi prioritet istiqamətlər kimi çıxış edir. Bu yanaşma fermerlərin istehsal resurslarına dayanıqlı çıxışını təmin etməklə yanaşı, ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsinə və aqrar sahənin rəqabətqabiliyyətli inkişafına xidmət edəcəkdir.

Nəticə

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, aqrar sahədə dövlət dəstəyi yalnız fiskal alət kimi deyil, strateji inkişaf mexanizmi kimi qiymətləndirilməlidir. Dövlətin məqsədi istehsalçıların iqtisadi dayanıqlığını artırmaq, kənd yerlərində sosial sabitliyi qorumaq və milli ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməkdir. Bu baxımdan, dövlət dəstəyinin strukturunun innovativ, ünvanlı və səmərəlilik meyarlarına əsaslanan formada yenidən qurulması aqrar siyasətin əsas prioriteti olmalıdır.

Təklif olunan yanaşmaların həyata keçirilməsi fermerlərin istehsal resurslarına çıxışını genişləndirəcək, subsidiyaların iqtisadi qaytarımını artıracaq və dövlət büdcəsinə düşən yükün optimallaşdırılmasına imkan verəcəkdir. Nəticə etibarilə, təkmilləşdirilmiş dövlət dəstəyi mexanizmi aqrar sahənin uzunmüddətli və davamlı inkişafının təmin olunmasına xidmət edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinin və aqrar sahədə lizinq fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi haqqında" 19 dekabr 2018-ci il tarixli 413№-li Fərmanı. https://e-qanun.az/framework/41022 (15.01.2023)
2. Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyinin məlumatları (tps://www.accessbank.az/az/ht) (23.01.2023)
3. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi (https://www.agro.gov.az/az) (23.01.2023)
4. Quliyev E.Ə., Kənd təsərrüfatının və kəndin inkişafının mövcud vəziyyəti və inkişaf

perspektivləri, (səh 123-131), “Kooperasiya” elmi-praktiki jurnalı №1(72)-2024, 217 s.
5. Экономика сельского хозяйства / Под ред. В.В. Кузнецова.-Ростов н/Д, 2005. -346 с.
6. Novak, N.P. “World experience of state support of organic production.” Efficient economy, no.6, 2016, (www.economy.nayka. com.ua/ op=1&z=5034. Accessed 19 Mar.2018.) (10.02.2023)
7. Paptsov A G 2017 The role of the state in the agricultural sector of developed countries AIC: Economics, Management 4 pp 83-87
8. www.zcggs.moa.gov.cn/zczc/202206/t20220615_6402470.htm (11.02.2023)
9. Заурбекова Т.С-Основные тенденции развития мер государственной поддержки сельского хозяйства в Казахстане в условиях членства в ЕАЭС и ВТО (https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-tendentsii-razvitiya) (15.02.2023)
10. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/764630 (17.02.2023)
11. https://www.stat.gov.az/source/agriculture/
12. https://www.agro.gov.az/az/doevlet-desteyi/guezestli-sertlerle-damazliq-heyvanlarin-lizinqi/damazliq-heyvanlarin-guezestle-satisi

Джалал Насими оглы Сафаров
диссертант Центра Аграрных Исследований
E-mail: Celalseferov.cs@gmail.com

Совершенствование государственной поддержки в обеспечении доступа фермеров к производственным ресурсам в аграрном секторе

Резюме

Цель исследования. Основной целью исследования является оценка возможностей доступа фермеров в аграрном секторе Азербайджана к производственным ресурсам (земля, техника, удобрения, семена, племенной скот, финансовые ресурсы и др.), анализ эффективности применяемых государством механизмов субсидирования, лизинга, налоговых льгот и кредитования, а также определение направлений их дальнейшего совершенствования на более адресной и результатоориентированной основе.

Методология исследования. Методологическую основу исследования составляет сравнительный анализ нормативно-правовых актов, официальных статистических данных и международного опыта. В работе применены методы аналитико-статистического анализа, сравнительной оценки, системного подхода и концепция поэтапного развития. Влияние государственной поддержки на продуктивность и доступность ресурсов в аграрном секторе оценено в динамике за 2015–2024 годы.

Практическая значимость исследования. Практическая значимость работы заключается в разработке научно обоснованных предложений по повышению эффективности государственной политики в направлении расширения доступа фермеров к производственным ресурсам. Предлагаемый подход способствует росту производительности сельского хозяйства, интенсификации производства, укреплению продовольственной безопасности и повышению конкурентоспособности аграрного сектора.

Результаты исследования. Проведённый анализ показывает, что механизмы субсидирования, лизинга и налоговых льгот, реализованные в последние годы, способствовали улучшению доступа фермеров к производственным ресурсам и оказали положительное влияние на рост производительности. Вместе с тем высокая стоимость кредитных ресурсов и неполная адаптация отдельных стимулирующих критериев к местным условиям ограничивают эффективность данных механизмов. Обоснована необходимость дальнейшего совершенствования государственной поддержки на принципах адресности, прозрачности и результативности.

Оригинальность и научная новизна исследования. В работе систематизирована поэтапная модель развития государственной поддержки в аграрном секторе за 2015–2024 годы, проведён сравнительный анализ международного опыта и комплексно оценены структурные и институциональные механизмы обеспечения доступа к производственным ресурсам. Научно обобщена трансформация государственной поддержки от модели финансовых трансфертов к институционально-модернизационной модели.

Ключевые слова: аграрный сектор, фермерское хозяйство, государственная поддержка, производство, ресурсы, доступность, экономическое развитие.

Jalal Nasimi Safarov
PhD Candidate, Center for Agrarian Studies
E-mail: Celalseferov.cs@gmail.com

Improving state support to ensure farmers' access to production resources in the agricultural sector

Summary

Purpose of the research. The primary objective of this study is to assess farmers' access to production resources in the agricultural sector of Azerbaijan (including land, machinery, fertilizers, seeds, breeding livestock, financial resources, etc.), to analyze the effectiveness of state-implemented subsidy, leasing, tax incentive, and credit mechanisms, and to identify directions for their further improvement on a more targeted and results-oriented basis.

Methodology of the research. The methodological framework of the study is based on **a** comparative analysis of legal and regulatory documents, official statistical data, and international experience. The research employs analytical-statistical methods, comparative assessment, a systemic approach, and a phased development concept. The impact of state support on productivity and resource accessibility in the agricultural sector was evaluated dynamically for the period 2015–2024.

Practical significance of the research. The practical significance of the study lies in the development of scientifically grounded recommendations aimed at enhancing the effectiveness of state policy in expanding farmers' access to production resources. This approach contributes to increased agricultural productivity, production intensification, strengthening food security, and improving the competitiveness of the agricultural sector.

Research findings. The analysis indicates that subsidy, leasing, and tax incentive mechanisms implemented in recent years have improved farmers' access to production resources and positively affected productivity growth. However, the high cost of credit resources and the incomplete adaptation of certain incentive criteria to local conditions limit the effectiveness of these mechanisms. Further refinement of state support based on the principles of targeting, transparency, and results orientation is considered necessary.

Originality and scientific novelty of the research. The study systematizes the phased development model of state support in the agricultural sector for 2015–2024, conducts a comparative analysis of international experience, and comprehensively evaluates the structural and institutional mechanisms of ensuring access to production resources. The transformation of state support from a financial transfer model to an institutional modernization model is scientifically substantiated and generalized.

Key words: agricultural sector, farm enterprise, state support, production, resources, accessibility, economic development.

UOT 368:63:004.8

Nihad Ülvi oğlu CƏFƏRLİ
Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, Magistrant
E-mail: **nihadcefer444@gmail.com**

Elmi rəhbər: i.f.d Hicran Əmirxan qızı MİRZƏYEVA
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.62

AQRAR SIĞORTADA SUNİ İNTELLEKTDƏN İSTİFADƏNİN ÜSTÜNLÜKLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi rəqəmsal kənd təsərrüfatının nəzəri və tətbiqi əsaslarını araşdırmaq, onun kənd təsərrüfatında səmərəliliyin və məhsuldarlığın artırılmasına, biomüxtəlifliyin və torpaq resurslarının qorunmasına, qida təhlükəsizliyinin, sağlam qidalanmanın təmin olunmasına, iqlim dəyişiklikləri ilə mübarizəyə və məhdud resurslara düşən təzyiqin azaldılmasına təsirini elmi cəhətdən əsaslandırmaqdan ibarətdir. Bu çərçivədə ağıllı kənd təsərrüfatında istifadə olunan müasir texnologiyaların – Əşyaların İnterneti (IoT), Simsiz Sensor Şəbəkələri (WSN), Məsafədən Zondlama (RS), Pilotsuz Uçuş Aparatları (PUA), Maşın Öyrənməsi (ML), Dərin Öyrənmə (DL) və Süni İntellektin (Sİ) – kənd təsərrüfatının dayanıqlı və uzunömürlü inkişafındakı rolu kompleks şəkildə təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın metodoloji əsasını elmi abstraksiya, analiz, sintez, müqayisə və ümumiləşdirmə metodları təşkil edir. Bununla yanaşı, rəqəmsal kənd təsərrüfatı və ağıllı aqrotexnologiyalar sahəsində mövcud elmi ədəbiyyatın icmalı aparılmış, sensor məlumatları, məsafədən zondlama göstəriciləri və rəqəmsal monitorinq nəticələri əsasında məlumat əsaslı yanaşmaların tətbiq imkanları nəzəri baxımdan təhlil olunmuşdur.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə olunan elmi nəticələr kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artırılması, suvarmanın optimallaşdırılması, torpaq münbitliyinin qorunması, bitkilərdə xəstəlik və stres faktorlarının erkən aşkarlanması, torpaq və su ehtiyatlarının səmərəli idarə olunması istiqamətlərində istifadə edilə bilər.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Sİ və ML əsaslı modellər məhsuldarlığın dəqiq proqnozlaşdırılmasına, torpaq nəmliyi, temperatur və buxarlanma göstəricilərinin operativ qiymətləndirilməsinə imkan verir. Ağıllı suvarma və monitorinq sistemləri resurs sərfini azaldaraq iqtisadi səmərəliliyi yüksəldir. Bitkilərdə xəstəliklər, alaq otları, azot və su stresinin erkən mərhələdə aşkarlanması mümkün olur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi rəqəmsal kənd təsərrüfatı texnologiyalarının bitki, torpaq və su idarəetməsi kontekstində inteqrə olunmuş sistem kimi qiymətləndirilməsindədir. Sİ və ML əsaslı qərar dəstək mexanizmlərinin kənd təsərrüfatının ekoloji davamlılığı, məhsuldarlıq və resurs optimallaşdırılması ilə qarşılıqlı əlaqəsi nəzəri-metodoloji baxımdan əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: Kənd Təsərrüfatında Məsafədən Zondlama (RR), Süni intellekt (AI), Maşın Öyrənməsi (ML), Dəqiq Kənd Təsərrüfatı (PA), Əşyaların İnterneti (IoT).

Giriş

Kənd təsərrüfatı sektorunun səmərəliliyi və dayanıqlılığı, nəticədə qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, kənd təsərrüfatının üçüncü və dördüncü sənaye inqilablarından sonra daha da vacib hala gəlmişdir. Əhalinin artması, qida tələbatı, xammal xərcləri, iqlim və ətraf mühit təzyiqləri artır, su təchizatı azalır, biomüxtəliflik azalır, qidalanma və qida təhlükəsizliyi problemləri və deqradasiyaya uğramış əkin sahələrinin bərpasına ehtiyac yaranır. Kənd təsərrüfatı və qida istehsalı çoxlu su tələb edir və bitki qida maddələrinin, pestisidlərin və oxşar xammalların qeyri-müəyyən istifadəsi suyun çirklənməsini artırır. Yeraltı sularda nitrat, azot və fosforun artması və torpaq sağlamlığının və məhsuldarlığının pisləşməsi kimi problemlər kənd təsərrüfatında xammal istifadəsini azaldan texnologiyaların istifadəsini vacib edir.

Gələcək kənd təsərrüfatı strategiyaları iqlim dəyişikliyinə uyğunlaşmanı, dəqiq texnologiyalar vasitəsilə resurslardan istifadə səmərəliliyinin artırılmasını, rəqəmsal texnologiyaların təşviqini, dəqiq Kənd Təsərrüfatını (MA), Süni İntellekt (Sİ) tətbiqlərinin geniş yayılmasını və əkinçilik, gübrələmə və bitki mühafizəsi üçün innovativ texnologiyaların hazırlanmasını/tətbiqini vurğulayır. Biomüxtəlifliyin və ekosistemlərin pestisid istifadəsinin və gübrələrdən həddindən artıq qida maddələrinin toplanmasından mənfi təsirləndiyini nəzərə alan AB, 2030-cu ilə qədər pestisid istifadəsini 50% azaltmağı və AB nitrat direktivinə uyğun olaraq, az girişli kənd təsərrüfatı və MA vasitəsilə gübrələrdən əldə edilən qida maddələrini 20% azaltmağı hədəfləyir [1].

Kənd təsərrüfatında süni intellekt və onun təklif etdiyi proqnozlaşdırıcı analitika və əlaqəli sensorlar suyun, bitki qida maddələrinin və digər daxilolmaların səmərəliliyini, eləcə də bitki məhsuldarlığını artıra bilər. Məsafədən zondlama texnologiyaları, məlumatların toplanması, təhlili, saxlanması, idarə edilməsi, ötürülməsi və paylaşılması, rabitə və emal texnologiyaları sahəsindəki irəliləyişlər böyük miqdarda məlumatların ötürülməsi və analitik proseslərin avtomatlaşdırılması imkanlarını artırmışdır. Yüksək səmərəli və davamlı kənd təsərrüfatı üçün məsafədən zondlama sistemlərinin kənd təsərrüfatına inteqrasiyası və qabaqcıl alqoritmlərin, sensorların, süni intellekt və böyük məlumatların istifadəsi zəruri hala gəlmişdir.

Bu gün Məsafədən Zondlama (RS), Əşyaların İnterneti (Iot), Pilotsuz Uçuş Aparatları (PUA), Bulud Hesablama Texnologiyası, Ağıllı Sensorlar, Blokçeyn, Robototexnika, Qərar Dəstəyi Sistemləri (DSS), Geniş Sahə Şəbəkələri (WA), Simsiz Sensor Şəbəkələri (WSN), Dərin Neyron Şəbəkələri (DNN), Süni İntellekt (AI), Aşağı Güclü Geniş Sahə Şəbəkələri (LPWAN), Uzun Mənzilli Geniş Sahə Şəbəkələri (Lorawan), Böyük Verilənlər Analitikası (BDA), Maşın Öyrənməsi (ML) Və Dərin Öyrənmə (DL) alqoritmləri kimi müxtəlif texnologiyaların kombinasiyaları kənd təsərrüfatında məlumatların toplanması, təhlili və qiymətləndirilməsi, istehsalın optimallaşdırılması, ticarət və ağıllı əkinçilik tətbiqlərində perspektivli inkişaflar kimi uğurla tətbiq olunur. Su və gübrə kimi giriş xərclərini və itkilərini azaldan, bitki məhsuldarlığını, keyfiyyətini və resurs istifadəsinin səmərəliliyini artıran texnoloji yeniliklərlə bir çox iqtisadi, sosial və ekoloji problemlərin həll edilə biləcəyi təxmin edilir.

Kənd təsərrüfatı və qida üçün rəqəmsal texnologiyalar

Kənd təsərrüfatı sektorunun rəqəmsallaşdırılmasını zəruri edən həm təsərrüfat daxilində, həm də təsərrüfatdan kənarda hərəkətverici amillərə kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının və dayanıqlığının artırılması, iqlim dəyişikliyinin təsirlərinə uyğunlaşmaq və onların azaldılması, bazarlara çıxışın və yaxşı idarəetmənin təmin edilməsi, dəyər zəncirinin idarə edilməsi, ticarət tələbləri və istehlakçı tələbi daxildir. Rəqəmsal kənd təsərrüfatının qida sistemlərində dayanıqlılığa doğru irəliləyişlər təmin edə biləcəyi; dəyişkən sürət texnologiyaları (VRT), IoT, bulud hesablaması, məhsuldarlıq xəritələşdirilməsi, rəqəmsal torpaq xəritələşdirilməsi, sensorlar və PUA kimi texnologiyaların əksər kənd təsərrüfatı məqsədlərinə və müxtəlif dayanıqlılıq prinsiplərinə nail olmaq üçün uyğun olduğu; və peyk görüntüləri və süni intellekt kimi texnologiyaların biokütlə istehsalı, biomüxtəlifliyin qorunması və iqlim dəyişikliyinin azaldılması üçün vacib olduğu bildirilir [3].

Cədvəl 1.

Kənd təsərrüfatında rəqəmsallaşdırmanı zəruri edən hərəkətverici amillər

Amil qrupu	Təsviri	Gözlənilən nəticə
Məhsuldarlığın artırılması	Dəqiq əkinçilik, dəyişkən sürət texnologiyaları (VRT)	Məhsul itkilərinin azalması
İqlim dəyişikliyinə uyğunlaşma	Peyk müşahidəsi, iqlim modelləri, AI proqnozları	Risklərin erkən aşkarlanması
Resursların səmərəli istifadəsi	Sensor əsaslı suvarma, gübrələmə	Su və gübrə sərfiyyatının azalması
Bazarlara çıxış	Rəqəmsal ticarət platformaları	Fermer gəlirlərinin artması
Dəyər zəncirinin idarə edilməsi	Rəqəmsal izləmə (traceability)	Qida təhlükəsizliyinin yüksəlməsi

Peyk, dron və nəqliyyat vasitələrinə quraşdırılmış məlumat toplama texnologiyaları, monitorinq və məsafədən zondlama sistemləri kənd təsərrüfatında getdikcə daha çox istifadə olunur. Su və hava keyfiyyəti sensorları, nəmlik tərkibi sensorları, elektrik keçiriciliyi sensorları, alaq otları detektorları, temperatur, külək sürəti və pH ölçmə sensorları, su axını sensorları və yerində torpaq, bitki, heyvan, biomüxtəliflik, zərərverici və invaziv növ monitorları kimi rəqəmsal zondlama texnologiyaları kənd təsərrüfatında və qida istehsalında geniş yayılmaqdadır. Xüsusilə suvarma və suyun keyfiyyətinin təyin edilməsində bir çox NI texnologiyalarından istifadə olunur [10]. Tədqiqatlar nəticəsində bitki kök zonasının torpaq şəkillərindən suyun tərkibini optik olaraq qiymətləndirən avtomatlaşdırılmış suvarma sistemi [5] və prosessor tərəfindən idarə olunan və tamamilə insanlar tərəfindən idarə olunan damcı suvarma sistemi hazırlanmışdır.

NI texnologiyalarından istifadə edərək buğdada xəstəliklərin, zərərvericilərin və alaq otlarının monitorinqi, proqnozlaşdırılması və nəzarəti üçün tövsiyə sistemi yaradılmışdır. Məlumatlara əsaslanan texnologiyalardan istifadə edən rəqəmsal kənd təsərrüfatı təkcə səmərəliliyin, məhsuldarlığın və qida təhlükəsizliyinin artırılması üçün deyil, həm də biomüxtəlifliyin və torpağın qorunması və insan sağlamlığı üçün vacibdir. Məlumatların təhlili texnologiyaları arasında məlumatların təmizlənməsi və böyük məlumatların təhlili alqoritmləri, maşın dəstəkli rəqəmsal rabitə (MA) və proqnozlaşdırıcı analitik tətbiqləri, həmçinin bulud saxlama, məxfi hesablama və virtual məlumat mərkəzləri kimi məlumat toplama texnologiyaları getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir [9].

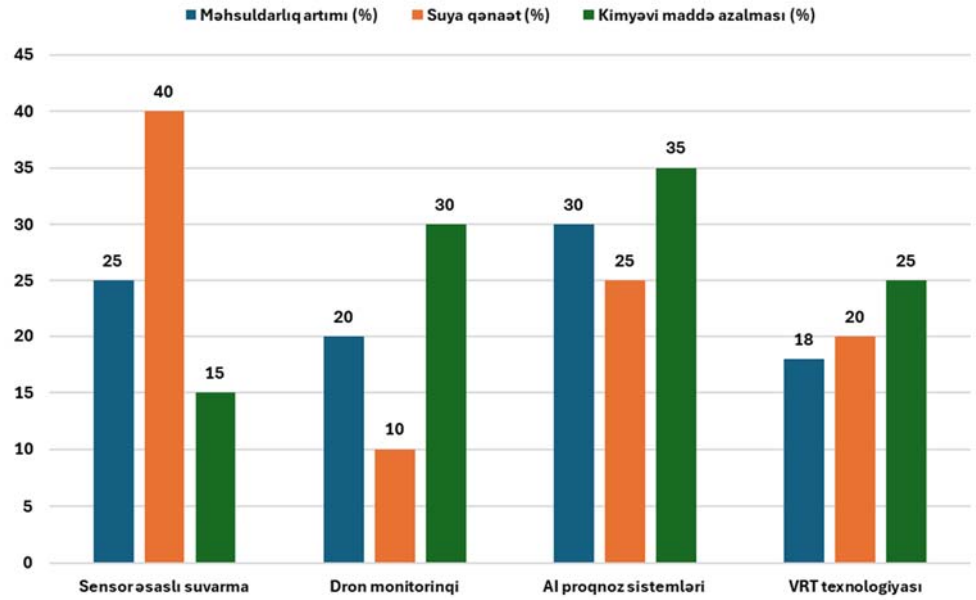
Məlumatlar istehsal proseslərində məlumat və məsləhət yaratmaq və fəaliyyətləri avtomatlaşdırmaq üçün istifadə olunur. Məlumatların idarə edilməsi, ötürülməsi və paylaşılması texnologiyaları, maşınla dəstəklənən rəqəmsal rabitə, görüntü əsaslı idarəetmə, ticarət, ödəniş, xidmət və məlumatların vizuallaşdırılması texnologiyaları gələcəkdə qida və kənd təsərrüfatı üçün faydalı olacaq. Kənd təsərrüfatı sahəsindəki bu yeniliklər süni intellekt sayəsində inkişaf edir ki, bu da maşınların və sistemlərin ağıllı şəkildə əldə etmək, tətbiq etmək və davranmaq qabiliyyəti kimi müəyyən edilə bilər. Gələcəyi müvafiq şəkildə proqnozlaşdırmaq, dəyişdirmək, təkmilləşdirmək və təmir etmək üçün keçmiş təcrübə və məlumatlardan istifadə edən MA, davamlı torpaq və kənd təsərrüfatı idarəçiliyində bir çox tətbiq sahələri tapmışdır. Kənd təsərrüfatında rəqəmsal məlumatlar və texnologiyalar yaxşı təsərrüfat idarəçiliyindən məhsuldarlığa və resurslardan istifadəyə, aşağı texnologiyalı həllərdən yerində sensorlara və IoT-a, böyük məlumat analitikasına, proseslərin avtomatlaşdırılmasına, robototexnika və süni intellektə qədər bir çox sahədə istifadə olunur [7].

Cədvəl 2.

Rəqəmsal texnologiyalar və dayanıqlılıq prinsipləri

Texnologiya	Tətbiq sahəsi	Dayanıqlılığa töhfə
IoT sensorları	Torpaq, su, hava monitorinqi	Resurs itkisinin azalması
Peyk görüntüləri	Biomüxtəlifliyin müşahidəsi	Ekosistemlərin qorunması
PUA (dronlar)	Xəstəlik və zərərverici aşkarlanması	Pestisid istifadəsinin azalması
Süni intellekt	Proqnozlaşdırma və qərarvermə	İqlim risklərinin idarə olunması
Bulud hesablaması	Məlumat saxlanması və paylaşımı	İdarəetmədə şəffaflıq

Süni intellekt əsaslı robototexnika kənd təsərrüfatı sistemlərində əkin, çiləmə, biçmə, yığım, yoxlama, çeşidləmə və qablaşdırma kimi tətbiqlər üçün istifadə olunur. Lakin, robototexnika texnologiyalarının kənd təsərrüfatında tətbiqi yavaş-yavaş irəliləyir. Geniş istifadə onların sürətinin və dəqiqliyinin artmasından asılıdır. Bir çox faydalarına baxmayaraq, yüksək investisiya xərcləri və qeyri-kafi təlim xidmətləri rəqəmsal texnologiyaların geniş yayılmasının qarşısını alan maneələr kimi göstərilə bilər. Gələcəyin kənd təsərrüfatında daha da vacib olacaq məlumatların idarə olunması böyük kənd təsərrüfatı şirkətlərinin əlinə keçdikdə, bunun davamlılıq prinsiplərinə uyğun olaraq istifadə edilib-edilməyəcəyi qeyri-müəyyəndir [6].

Diaqram 1. Rəqəmsal texnologiyaların məhsuldarlığa təsiri

Aqrar sığortada suni intellektdən istifadənin üstünlükləri (nümunə əasında)

İqlim dəyişikliyi, su ehtiyatlarının azalması və kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artırılması zərurəti rəqəmsal texnologiyaların tətbiqini qaçılmaz etmişdir. Bu hesabatda IoT sensorları və süni intellekt (MA) əsaslı ağıllı suvarma sisteminin buğda istehsalı aparılan orta ölçülü təsərrüfatda tətbiqi nümunə götürülərək təhlil aparılmışdır.

Tədqiq olunan nümunə təsərrüfatda kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinin artırılması və su ehtiyatlarından rasional istifadə məqsədilə bir sıra müasir rəqəmsal texnologiyalar tətbiq edilmişdir. Bu texnologiyaların əsasını torpaq nəmlik sensorları təşkil edir. Sözügedən sensorlar bitkinin kök zonasında torpağın real vaxt rejimində nəmlik səviyyəsini ölçərək bitkinin suya olan faktiki tələbatının dəqiq müəyyən edilməsinə imkan yaradır. Bu yanaşma həm artıq suvarmanın, həm də su çatışmazlığının qarşısını almağa xidmət edir [2].

Cədvəl 3.

Nümunə təsərrüfat haqqında ümumi məlumat

Göstərici	Məlumat
Təsərrüfat növü	Buğda istehsalı
Sahə ölçüsü	120 hektar
Region	Aran zonası (yarı-quraq iqlim)
Ənənəvi suvarma üsulu	Tam sahə suvarması
Rəqəmsal həll	IoT + AI əsaslı damcı suvarma

Bununla yanaşı, temperatur və rütubət sensorlarından istifadə edilmişdir. Bu sensorlar ətraf mühit parametrlərini davamlı şəkildə izləyərək bitkilərdə yaranan istilik və rütubət stressinin vaxtında aşkarlanmasına şərait yaradır. Əldə olunan məlumatlar bitkinin inkişaf mərhələsinə uyğun qərarların qəbul edilməsində mühüm rol oynayır.

Sensorlardan toplanan məlumatların ötürülməsi və inteqrasiyası IoT (Əşyaların İnterneti) platforması vasitəsilə həyata keçirilir. IoT platforması müxtəlif sensorlardan gələn məlumatların vahid sistemdə birləşdirilməsini və real vaxt rejimində monitorinqini təmin edir [11]. Bu isə təsərrüfat idarəçiliyində operativ və əsaslandırılmış qərarların qəbuluna imkan yaradır.

Tədqiq olunan nümunə təsərrüfatda kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinin artırılması və

su ehtiyatlarından rasional istifadə məqsədilə bir sıra müasir rəqəmsal texnologiyalar tətbiq edilmişdir. Bu texnologiyaların əsasını torpaq nəmlik sensorları təşkil edir. Sözügedən sensorlar bitkinin kök zonasında torpağın real vaxt rejimində nəmlik səviyyəsini ölçərək bitkinin suya olan faktiki tələbatının dəqiq müəyyən edilməsinə imkan yaradır. Bu yanaşma həm artıq suvarmanın, həm də su çatışmazlığının qarşısını almağa xidmət edir [4].

Bununla yanaşı, temperatur və rütubət sensorlarından istifadə edilmişdir. Bu sensorlar ətraf mühit parametrlərini davamlı şəkildə izləyərək bitkilərdə yaranan istilik və rütubət stressinin vaxtında aşkarlanmasına şərait yaradır. Əldə olunan məlumatlar bitkinin inkişaf mərhələsinə uyğun qərarların qəbul edilməsində mühüm rol oynayır.

Sensorlardan toplanan məlumatların ötürülməsi və inteqrasiyası IoT (Əşyaların İnterneti) platforması vasitəsilə həyata keçirilir [12]. IoT platforması müxtəlif sensorlardan gələn məlumatların vahid sistemdə birləşdirilməsini və real vaxt rejimində monitorinqini təmin edir. Bu isə təsərrüfat idarəçiliyində operativ və əsaslandırılmış qərarların qəbuluna imkan yaradır.

Toplanan böyük həcmli məlumatların saxlanması və emalı məqsədilə bulud hesablama texnologiyalarından istifadə olunur. Bulud əsaslı sistemlər məlumatların təhlükəsiz şəkildə saxlanılmasını, uzunmüddətli təhlil üçün əlçatan olmasını və istənilən vaxt istifadə edilməsini təmin edir. Eyni zamanda, bu texnologiya əlavə infrastruktur xərclərinin azaldılmasına kömək edir [8].

Məlumatların təhlili və qərarvermə prosesində süni intellekt alqoritmləri mühüm rol oynayır. Süni intellekt keçmiş suvarma məlumatlarını, torpaq xüsusiyyətlərini, bitkinin inkişaf mərhələlərini və hava şəraitini nəzərə alaraq suvarma vaxtını və suyun miqdarını optimal şəkildə müəyyən edir. Bu, su sərfiyyatının azaldılması ilə yanaşı, məhsuldarlığın artırılmasına da şərait yaradır.

Nəhayət, bütün bu rəqəmsal proseslərin icrası damcı suvarma sistemi vasitəsilə avtomatik şəkildə həyata keçirilir. Damcı suvarma sistemi süni intellekt tərəfindən verilən qərarlara əsasən işə düşür və ya dayanır, suyu birbaşa bitkinin kök zonasına ötürərək itkiləri minimuma endirir. Beləliklə, tətbiq edilən rəqəmsal texnologiyalar kompleks şəkildə işləyərək dayanıqlı və səmərəli kənd təsərrüfatı istehsalını təmin edir.

Cədvəl 4.

Ənənəvi və rəqəmsal suvarmanın müqayisəsi

Göstərici	Ənənəvi üsul	Ağıllı suvarma	Dəyişmə
Su sərfiyyatı (m³/ha)	5 800	3 700	↓ 36%
Məhsuldarlıq (t/ha)	4.2	5.3	↑ 26%
Enerji xərci	Yüksək	Orta	↓ 22%
Xəstəlik riski	Orta	Aşağı	↓
İnsan müdaxiləsi	Daimi	Minimum	↓

Aparılan təhlil göstərir ki, süni intellekt və IoT əsaslı ağıllı suvarma sistemi:

- kənd təsərrüfatında məhsuldarlığı artırır,
- resurslardan səmərəli istifadəni təmin edir,
- ekoloji dayanıqlılığı gücləndirir,
- və qida təhlükəsizliyinə töhfə verir.

Şəkil 1. IoT sensorları və süni intellekt (MA) əsaslı ağıllı suvarma sistemi

Bu nümunə sübut edir ki, rəqəmsal kənd təsərrüfatı texnologiyaları düzgün planlama və təlimlə gələcəyin əsas istehsal modeli ola bilər.

Nəticə

Kənd təsərrüfatında üzləşən və artmaqda olan çətinliklərin öhdəsindən gəlmək, məhsuldarlığı artırmaq üçün elmi və texnoloji irəliləyişlərə həmişəkindən daha çox ehtiyac var. Son illərdə inkişaf etdirilən/hazırlanmaqda olan yeni texnologiyalar prosesləri daha səmərəli edə, dəqiq qərar qəbuletməyə töhfə verə və təhlükəsiz, yüksək keyfiyyətli və davamlı qida istehsalını təmin edə bilər. Bu texnologiyalar məhsuldarlığı və keyfiyyəti artıra, xərcləri azalda, torpağın duzluluğunu azaltmaqla dəqiq suvarma və bitki qida maddələrindən istifadə səmərəliliyini artıra, səmərəli rasional gübrələmə və pestisid istifadəsindən qaynaqlanan çirklənməni azalda bilər. Gələcəkdə bütün bitkilərdə fundamental xüsusiyyətlər üçün maşın və dərin öyrənmə modellərinin seçilməsi tövsiyə oluna bilər. Bitkilərdə biosensorların daxil edilməsi bitki molekulyar proseslərinin, qida maddələrinin assimilyasiyasının, antioksidant istehsalının, meyvələrin yetişməsini göstərən etilen səviyyələrinin və digər vacib parametrlərin ölçülməsində təsirli ola bilər. Tarixi və cari sahə məlumatları torpağın münbitliyini proqnozlaşdırmaq üçün istifadə oluna bilsə də, müəyyən bir ərazidə qidalanmamış bitkilər duz və quraqlıq stressi kimi şərtlərin göstəricisi ola bilər. Məsafədən zondlama texnologiyalarının kənd təsərrüfatına inteqrasiyası xərc məsələlərini həll etməklə qida sektorunun dayanıqlığını asanlaşdıra bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. EC, (2020). European Commission, Farm to fork strategy: For a fair, healthy and environmentally-friendly food system. https://food.ec.europa.eu/system/files/2020
2. Javaid, M., Haleem, A., Singh, R.P., & Suman, R. (2022). Enhancing smart farming through the applications of Agriculture 4.0 technologies. International Journal of Intelligent Networks, 3, 150–164
3. Kavianand, Gopalakrishnan, Venkatesan, Rajagopal, & Kumar, Santhosh. (2016). Design and implementation of automated drip irrigation system using microcontroller. International Journal of Engineering Research and Technology, 5(6), 227–231
4. MacPherson, Rebecca A., Robertson, Michael J., Smith, David M., & Whelan, Brett M. (2022). Digital agriculture and sustainability: Opportunities, challenges and future directions. Agricultural Systems, 198.
5. OECD, (2022). Digital innovations and the growing importance of agricultural data. OECD Publishing, Paris

6. Steele-Dunne, S.C., McNairn, H., Monsivais-Huertero, A., Judge, J., Liu, P.-W., & Papathanassiou, K. (2017). Radar remote sensing of agricultural canopies: A review. EEE Journal of Selected Topics in Applied Earth Observations and Remote Sensing, 10, 2249– 2273.
7. Subeesh, A., & Mehta, C.R. (2021). Automation and digitization of agriculture using artificial intelligence and internet of things. Artificial Intelligence in Agriculture, 5, 278-291.
8. Vanegas, F., Bratanov, D., Powell, K., Weiss, J., & Gonzalez, F. (2018). A novel methodology for improving plant pest surveillance in vineyards and crops using UAV-based hyperspectral and spatial data. Sensors, 18(1), 260, 2018.
9. Veroustraete, F. (2015). The rise of the drones in agriculture. Ecronicon, 2 (2), 1–3.
10. Yamamoto, K., Guo, W., Yoshioka, Y., & Ninomiya, S. (2014). On plant detection of intact tomato fruits using image analysis and machine learning methods. Sensors, 14(7), 12191-
11. Zhang, Chenghai, Walters, Daniel, & Kovacs, John M. (2014). Applications of low altitude remote sensing in agriculture: A review. Precision Agriculture, 15(4), 381–399
12. Zhou, Y., Xia, Q, Zhang, Z., Quan, M., & Li, H. (2022). Artificial intelligence and machine learning for the green development of agriculture in the emerging manufacturing industry in the IoT platform. Acta Agriculturae Scandinavica, Section B-Soil & Plant Science, 72 (1), 284-299.

Нихад Ульви оглу Джафарли,
Азербайджанская Академия Труда и Социальных Отношений, магистрант
Электронная почта: **nihadcefer444@gmail.com**
Научный руководитель: и.ф.д. Хиджран Амирхан кызы Мирзаева

Преимущества использования искусственного интеллекта в сельскохозяйственном страховании

Резюме

Цель исследования – изучение теоретических и прикладных основ цифрового сельского хозяйства, научное обоснование его влияния на повышение эффективности и производительности сельского хозяйства, защиту биоразнообразия и земельных ресурсов, обеспечение продовольственной безопасности, здорового питания, борьбу с изменением климата и снижение нагрузки на ограниченные ресурсы. В этом контексте всесторонне анализируется роль современных технологий, используемых в интеллектуальном сельском хозяйстве – Интернета вещей (IoT), беспроводных сенсорных сетей (WSN), дистанционного зондирования (RS), беспилотных летательных аппаратов (UAV), машинного обучения (ML), глубокого обучения (DL) и искусственного интеллекта (AI) – в устойчивом и долгосрочном развитии сельского хозяйства.

Методологической основой исследования являются методы научной абстракции, анализа, синтеза, сравнения и обобщения. Кроме того, был проведен обзор существующей научной литературы в области цифрового сельского хозяйства и интеллектуальных агротехнологий, а также теоретически проанализированы возможности применения подходов, основанных на данных, полученных с помощью сенсоров, показателей дистанционного зондирования и результатов цифрового мониторинга.

Прикладная значимость исследования заключается в том, что полученные научные результаты могут быть использованы в таких областях, как повышение сельскохозяйственной продуктивности, оптимизация орошения, защита плодородия почвы, раннее выявление болезней и стрессовых факторов у растений, а также эффективное управление почвенными и водными ресурсами.

В результате исследования было установлено, что модели на основе ИИ и машинного обучения позволяют точно прогнозировать продуктивность, оперативно оценивать показа-

тели влажности почвы, температуры и испарения. Интеллектуальные системы орошения и мониторинга повышают экономическую эффективность за счет снижения потребления ресурсов. Возможно раннее выявление болезней, сорняков, азотного и водного стресса у растений.

Научная новизна исследования заключается в оценке цифровых сельскохозяйственных технологий как интегрированной системы в контексте управления растениями, почвой и водными ресурсами. Теоретически и методологически обосновано взаимодействие механизмов поддержки принятия решений на основе ИИ и машинного обучения с экологической устойчивостью, продуктивностью и оптимизацией ресурсов в сельском хозяйстве.

Ключевые слова: Дистанционное зондирование в сельском хозяйстве (ДЗС), Искусственный интеллект (ИИ), Машинное обучение (МО), Точное земледелие (ТЗ), Интернет вещей (IoT).

Nihad Ulvi Caferli,
Azerbaijan Academy of Labor and Social Relations, Master's student
E-mail: nihadcefer444@gmail.com
Scientific supervisor: i.f.d Hicran Amirkhan gizi Mirzayeva

Advantages of using artificial intelligence in agricultural insurance

Summary

The aim of the study is to investigate the theoretical and applied foundations of digital agriculture, to scientifically substantiate its impact on increasing efficiency and productivity in agriculture, protecting biodiversity and land resources, ensuring food security, healthy nutrition, combating climate change, and reducing pressure on limited resources. In this context, the role of modern technologies used in smart agriculture – Internet of Things (IoT), Wireless Sensor Networks (WSN), Remote Sensing (RS), Unmanned Aerial Vehicles (UAV), Machine Learning (ML), Deep Learning (DL), and Artificial Intelligence (AI) – in the sustainable and long-term development of agriculture is comprehensively analyzed.

The methodological basis of the study is the methods of scientific abstraction, analysis, synthesis, comparison, and generalization. In addition, a review of the existing scientific literature in the field of digital agriculture and smart agrotechnologies was conducted, and the possibilities of applying data-based approaches based on sensor data, remote sensing indicators and digital monitoring results were analyzed from a theoretical perspective.

The applied significance of the study is that the obtained scientific results can be used in the areas of increasing agricultural productivity, optimizing irrigation, protecting soil fertility, early detection of diseases and stress factors in plants, and efficient management of soil and water resources.

As a result of the study, it was determined that SI and ML-based models allow for accurate prediction of productivity, operational assessment of soil moisture, temperature and evaporation indicators. Smart irrigation and monitoring systems increase economic efficiency by reducing resource consumption. It is possible to detect diseases, weeds, nitrogen and water stress in plants at an early stage.

The scientific novelty of the study lies in the assessment of digital agricultural technologies as an integrated system in the context of plant, soil and water management. The interaction of AI and ML-based decision support mechanisms with the environmental sustainability, productivity, and resource optimization of agriculture is theoretically and methodologically justified.

Key words: Agricultural Remote Sensing (RR), Artificial Intelligence (AI), Machine Learning (ML), Precision Agriculture (PA), Internet of Things (IoT).

IV BÖLMƏ.
RƏQƏMSAL İQTİSADİYYAT VƏ SÜNİ İNTELLEKT

UOT 31

Müslüm Hətəm oğlu NƏZƏROV
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
Sosial elmlər və təhsil” kafedrasının müdiri, fəlsəfə elmləri doktoru
E-mail: muslimnazarov@mail.ru
https://orcid.org/0009-0001-6549-6831
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.64

RƏQƏMSAL TRANSFORMASİYA DÖVRÜNÜN SOSİAL-MƏDƏNİ VƏ FƏLSƏFİ ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi. Sosial inkişafın hazırkı mərhələsi informasiya cəmiyyətinin formalaşması və fəaliyyəti ilə əlaqələndirilir, bu, sosial problemləri uğurla həll edən yeni informasiya dəyərlərin mexanizmlərinin dialektik birləşməsindən ibarətdir. İnformasiya sosial mühitə getdikcə daha çox təsir edən strateji bir resursdur və onun informasiyalaşdırma səviyyəsi nəticə etibarilə cəmiyyətin inkişaf tempini müəyyən edən amildir. Bu, alimləri süni intellektin və informasiyalaşdırma proseslərinin hərtərəfli nəzəri təhlilini aparmağa və cəmiyyətin informasiya inkişaf mərhələsinə qədəm qoyduğu zaman üzləşdiyi çətinlikləri və perspektivləri araşdırmağa çağırır. İnformasiyalaşdırma prosesləri texnoloji proseslər kimi, eləcə də onların həyata keçirilməsi üçün texniki vasitələr kimi süni intellekt informasiya cəmiyyətində mədəni inkişafın sosial, mənəvi və mədəni sahələrinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu cür təsir həmişə müsbət olmur, lakin çox vaxt insan şüuru və psixikası üçün mənfi nəticələrə səbəb olur ki, bu da müasir informasiya cəmiyyətində kütləvi kommunikasiyaların dərin sosiomədəni araşdırılmasını tələb edir.

Tədqiqatın metodologiyasını kütləvi kommunikasiya fenomeninin müxtəlif tərəflərinin və aspektlərinin, növlərinin və formalarının ziddiyyətli qarşılıqlı əlaqələri, vəhdəti vasitəsilə hərtərəfli obyektiv təhlilini nəzərdə tutan dialektik idrak metodu təşkil edir. Yerli və xarici alimlərin elmi əsərlərində yer alan kütləvi kommunikasiya nəzəriyyəsi və informasiya cəmiyyəti anlayışları, eləcə də informasiya cəmiyyətində kütləvi kommunikasiyanın sosial-mədəni problemlərini ortaya qoyan fundamental müddəaları özündə əks etdirən elmi müzakirələrin materiallarından istifadə edilir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti əldə edilən nəticələr, kütləvi kommunikasiyaların sosiomədəni təhlilinə yanaşmanın yeniliyi və informasiya cəmiyyətinin inkişafının sosiomədəni qiymətləndirilməsinin mahiyyəti, məzmunu və strukturu ilə müəyyən edilir. Əsas tapıntılar və nəticələr nəzərdən keçirilən məsələ ilə bağlı sonrakı tədqiqatlarda istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri. Elmi məqalə müasir cəmiyyətin hərtərəfli rəqəmsallaşma şəraitində üzləşdiyi çətinliklərin fəlsəfi təhlilinə həsr olunmuş bir araşdırmadır. Rəqəmsallaşma dövründə sosial ədalətin anlaşılmasına konseptual yanaşmaların təhlili aparılır, yeni çətinliklər və sosial strukturlardakı dəyişikliklərin dinamikası aşkar edilir, informasiya texnologiyalarından istifadənin etik aspektləri, eləcə də onların informasiya cəmiyyətinin formalaşmasına təsiri nəzərdən keçirilir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi informasiyalaşdırma və kütləvi kommunikasiya proseslərinin informasiya cəmiyyətində fəaliyyətinin sosial-mədəni təhlili baxımından fəlsəfi şəkildə başa düşülməsinə ehtiyacla müəyyən edilir və aşağıdakılardan ibarətdir: a) kütləvi kommunikasiyaların genezisini və funksiyalarını, eləcə də informasiya cəmiyyətində onların xüsusiyyətlərini aşkar etmək; b) cəmiyyətin informasiyalaşdırılmasının əsaslarını müəyyən etmək və xarakterizə

etmək; c) kütləvi kommunikasiyaların sosial-mədəni sistem kimi bütövlüyünü və onların öyrənilməsi prinsiplərini əsaslandırmaq; d) kütləvi kommunikasiyaların fəaliyyətinin mədəni və mənəvi-etik normalarını müəyyən etmək; d) informasiya texnologiyalarını kütləvi kommunikasiyaların mobilliyini artırmaq üçün bir vasitə kimi təqdim etmək.

Açar sözlər: informasiya cəmiyyəti, fəlsəfə, etika, sosial ədalət, rəqəmsallaşma, rəqəmsal təhsil.

Giriş

İnformasiya cəmiyyəti müasir cəmiyyətin inkişafı üçün əsas mənbəyə çevrildiyi sosiomədəni və fəlsəfi paradiqmadır. Rəqəmsallaşma müasir dünyada əsas rol oynayır və cəmiyyətin, iqtisadiyyatın, təhsilin, səhiyyənin və digər sahələrin müxtəlif aspektlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bununla belə, rəqəmsallaşma ilə əlaqəli kibertəhlükəsizlik, rəqəmsal bərabərsizlik və məlumatların məxfiliyi məsələləri kimi çətinlikləri nəzərə almaq vacibdir. Rəqəmsal texnologiyaların balanslı və etik tətbiqi bu prosesin sosial və etik aspektlərinin diqqətlə nəzərdən keçirilməsini tələb edir [4].

Fəlsəfə və rəqəmsallaşma arasındakı əlaqə, rəqəmsal texnologiyaların mənası, məqsədi, etikası və bəşəriyyətə təsiri ilə bağlı fundamental sualları əks etdirən bir neçə aspektdə özünü göstərir. Bu aspektləri araşdırmaq, rəqəmsal dövrdə cəmiyyətin üzləşdiyi fəlsəfi və etik problemləri daha dərindən anlamağımıza kömək edir və müvafiq norma və prinsiplərin hazırlanması üçün əsas yaradır.

Süni intellekt, artan qeyri-müəyyənlik qarşısında sosial proseslərin təşkili və idarə olunması üçün yeni texnologiyalar yaratmaq məqsədilə informasiya qeyri-müəyyənliyini artıran getdikcə daha mürəkkəb informasiya axınlarını effektiv şəkildə mənimsəmək üçün bir vasitə kimi cəmiyyətə daxil olur. Onun gəlişi cəmiyyətdə İnternetin şəbəkəli kommunikativ kiberməkanının yaranması ilə başlayan yeni bir rəqəmsal nizamın inkişafının ikinci mərhələsini qeyd edir[8].

İnformasiya texnologiyaları və informasiyaya çıxışın cəmiyyətin strukturunun formalaşmasında və resursların bölüşdürülməsində əsas rol oynadığı informasiya cəmiyyətində sosial ədalət olduqca vacibdir. İnformasiya cəmiyyətində ədalət bütün vətəndaşların rəqəmsal məkanda bərabər iştirakı üçün şərait yaradılmasını və rəqəmsal texnologiyaların faydalarının ədalətli və inklüziv şəkildə bölüşdürülməsini təmin etməyi nəzərdə tutur.

1. Rəqəmsallaşma kontekstində fəlsəfi cərəyanlar

Rəqəmsallaşma cəmiyyətin, mədəniyyətin və insan varlığının müxtəlif aspektlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu kontekstdə müxtəlif fəlsəfi cərəyanlar bu prosesi anlamaq və təhlil etmək üçün unikal perspektivlər və vasitələr təklif edir. Bu **fəlsəfi cərəyanlardan** bəzilərini rəqəmsallaşma kontekstində aşağıdakı kimi nəzərdən keçirmək olar:

- texnoloji determinizm (texniki, texnokratik) – texnoloji inkişafın sosial tərəqqidə həlledici rol oynaması. Sosial ehtiyaclardan irəli gələn texnoloji dəyişiklik ətraf mühitin idarə olunması proseslərində, xüsusən də təbii sərvətlərin qorunmasında mühüm rol oynayır. Lakin bu rol ilkin deyil, ikinci dərəcəlidir: cəmiyyət texnologiyanın birbaşa təsiri altında inkişaf etmir, əksinə, texnologiya sosial ehtiyacların təsiri altındadır. Lakin texnoloji innovasiyaların cəmiyyətə təsirini tamamilə inkar etmək də əsassızdır. Bu təsirin mütləq təyinatı deyil, sadəcə məhdud təbiəti nəzərə alınmalıdır. Son illərdə texnoloji determinizm "yaşıl" qruplar arasında getdikcə daha geniş yayılıb və onlar texnoloji irəliləyişlərin bütün ətraf mühit və ekoloji problemləri həll edəcəyinə ümid edirlər. Texnoloji tərəqqi, xüsusən də qısa müddətdə bu həlləri asanlaşdıra bilər, lakin cəmiyyətin inkişafına xarici məhdudiyyətlərə təsir etdiyi üçün onları tamamilə aradan qaldıra bilməz. Elm və texnologiyanın geniş inkişafı ilə ekoloji fəlakət qaçılmazdır, ona görə də planetin əhali artımını sabitləşdirməklə onun təhlükəsinin daxili səbəblərini aradan qaldırmaq lazımdır. *Texnoloji determinizm* texnologiyanın cəmiyyəti və mədəniyyəti formalaşdırdığını, əksinə olmadığını iddia edir. Rəqəmsallaşma sosial və mədəni paradiqmaların dəyişməsində əsas determinant kimi qəbul edilir. Rəqəmsal cəmiyyətdə alqoritmik idarəetmə və avtomatlaşdırma yeni sosial strukturları formalaşdırır və qərar qəbuletmə prosesinə təsir göstərir [5].

- sosial konstruktivizm – reallıq sosial konstruksiyalar və qarşılıqlı təsirlər vasitəsilə formalaşır. Rəqəmsallaşma sosial cəhətdən qurulmuş bir fenomen kimi qəbul edilir. Sosial media ictimai rəyi və konstruksiyaları formalaşdırır, şəxsiyyətin formalaşmasına təsir göstərir [6]. Konstruktivizm aktiv öyrənmə, kəşf öyrənmə və biliklərin artırılması da daxil olmaqla bir sıra düşüncə məktəblərini əhatə edir. Bu məktəblər arasında birləşdirici prinsip tələbə və müəllimin təlim prosesindəki rollarının anlaşılmasıdır. Tələbələr müəyyən bir inanclar toplusuna əsaslanaraq sərbəst və müstəqil şəkildə tədqiqat aparırlar. Müəllim fasilitator kimi çıxış edir, tələbələri nəzəriyyəni müstəqil şəkildə araşdırmağa və real dünya problemlərini həll etməklə bilik yaratmağa təşviq edir. Bu qarşılıqlı əlaqənin tətbiqi hal tədqiqat metodlarında təsvir olunur.

- fenomenologiya fərdi təcrübə, şüur üzərində cəmləşir. Rəqəmsallaşma kontekstində bu, rəqəmsal texnologiyaların dünya haqqında qavrayışımıza necə təsir etdiyini təhlil etmək deməkdir. Virtual reallıq, rəqəmsal dünya qarşılıqlı əlaqə məkan və zaman təcrübəmizi dəyişdirir [7]. Fenomenologiya insanların onlayn öyrənmə və ünsiyyət təcrübələrini araşdırır. O, onlayn iştirakın təbiətini, varlıq hissini və rəqəmsal məkanlarda başqalarının qavrayışını anlamağa çalışır. Fenomenoloji tədqiqatlar insanların rəqəmsal texnologiyalarla qarşılıqlı əlaqəsinin subyektiv təcrübələrinə dəyərli anlayışlar təqdim edir və onlayn iştirakın, öyrənmənin və əlaqələrin nüanslarını istifadəçinin perspektivindən anlamağa kömək edir. Şəxsi təcrübəyə diqqət yetirməklə, fenomenologiya virtual aləmlərdə varlıq hissi kimi digər yanaşmalar tərəfindən qaçırılan onlayn qarşılıqlı əlaqə aspektlərini aşkar edə bilər.

- ekzistensializm fərdi azadlığı, məsuliyyəti və seçimi vurğulayır. Çoxsaylı seçim və informasiya ilə qarşılaşdığımız rəqəmsal dünyada seçim fəlsəfəsi yeni məna kəsb edir. Onlayn dünyada seçim məhsul seçimindən tutmuş xəbər mənbələrini seçməyə qədər dəyişir. Ekzistensializm əsl mənliyimizlə yaratdığımız onlayn personajlar arasındakı ziddiyyəti, eləcə də rəqəmsal dövrün narahatlığını araşdırır. Ekzistensializm bizə məna axtardığımızı və özümüzün onlayn versiyalarını daim yaradıb təqdim edərkən özümüzü necə saxladığımızı anlamağa kömək edir. O, rəqəmsal kimliyimizi formalaşdırarkən verdiyimiz seçimləri və bu seçimlərin özümüzü tanıma hissimizə təsirini anlamağa kömək edir. Ekzistensializm, tənqidi nəzəriyyə, postmodernizm, fəzilət etikası və fenomenologiya kimi müxtəlif fəlsəfi yanaşmalar bu dəyişiklikləri anlamaq və mədəniyyətin rəqəmsallaşması ilə əlaqəli həm imkanları, həm də riskləri müəyyən etmək üçün dəyərli vasitələr təklif edir.

- tənqidi nəzəriyyə güc və dominantlıq strukturlarının təhlilinə yönəlmişdir. Rəqəmsal cəmiyyətdə ondan rəqəmsal bərabərsizlikləri və nəzarət formalarını müəyyən etmək üçün istifadə etmək olar. İnformasiya texnologiyalarında inhisarçı təcrübələr və onların informasiya azadlığına təsiri təhlil edilir. O, "diqqət iqtisadiyyatını" və istifadəçilərin əmtəələşdirilməsini, eləcə də medianın ideyaları necə formalaşdırdığını və gücünü necə gücləndirdiyini tənqid edir. O, bu platformaların mövcud bərabərsizlikləri necə gücləndirdiyini və istifadəçilərin ehtiyaclarını necə manipulyasiya etdiyini araşdırır. Bu nəzəriyyə sosial medianın neytral olmadığını, əksinə, dominant ideyaları əks etdirdiyini və gücləndirdiyini nümayiş etdirir.

- postmodernizm hiperreallığa və ***mədəniyyətin parçalanmasına*** diqqət yetirir. Sosial mediaya postmodernist xüsusiyyətlərin nümunəsi kimi baxır: parçalanma, simulyasiya və ortaq fikirlərə inamsızlıq. Postmodernizm reallıqla onun onlayn təmsilçiliyi arasındakı sərhədlərin bulanıqlığını, eləcə də rəqəmsal mədəniyyətdə kimliyin dəyişkən və dəyişkən təbiətini qeyd edir. Bu fəlsəfə bizə ənənəvi həqiqət və kimlik anlayışlarının perspektivlərin çoxluğu və qurulmuş onlayn reallıqlar tərəfindən çətinlik çəkdiyi rəqəmsal dövrdə mədəniyyətin nə qədər parçalanmış olduğunu anlamağa kömək edir.

- ətraf mühit fəlsəfəsi insanlarla ətraf mühit arasındakı əlaqəyə diqqət yetirir. Rəqəmsallaşma kontekstində buraya rəqəmsal texnologiyaların ətraf mühitə təsirinin təhlili daxil ola bilər. Buraya elektron tullantıların və rəqəmsal texnologiyaların enerji istehlakının ətraf mühitə təsiri ilə bağlı tədqiqatlar daxildir.

- informasiya fəlsəfəsi informasiyaya dünyanın fundamental elementi kimi baxır. Rəqəmsal

cəmiyyətdə informasiya fəlsəfəsinin aspektləri məlumatların və biliklərin necə formalaşdığını və bizə necə təsir etdiyini anlamağa kömək edə bilər. Rəqəmsal informasiyaya bilik və anlayışın formalaşmasında əsas element kimi baxmaq olar.

Mənəvi sahədə fəaliyyət göstərən müxtəlif sosial institutlar sayəsində peşəkar qrup üzvünün davranışı qrupda və cəmiyyətdə qəbul edilmiş nümunələrə, norma və standartlara uyğunlaşdırılır. Mütəxəssislər yalnız vahid etik normalar əsasında öz sosial rolunu layiqincə yerinə yetirə bilirlər [1,s.21].

Rəqəmsallaşmanı müxtəlif fəlsəfi cərəyanlar baxımından nəzərdən keçirmək, bu texnologiyaların cəmiyyətimizə necə təsir etdiyini və onların təsirini təhlil etmək üçün hansı fəlsəfi prinsiplərin tətbiq oluna biləcəyini daha dərindən anlamağa imkan verir.

2. Sosial ədalətin əsas fəlsəfi anlayışları

"Ədalət"in sosial-iqtisadi təzahürü formal və qeyri-rəsmi sosial dəyərlər sistemini, davranış prinsiplərini, konsepsiyaları və iqtisadi subyektlər arasında qarşılıqlı əlaqə normalarını, iqtisadi münasibətləri sabitləşdirmək qabiliyyətinin reallaşdırılmasını, bütün əmək subyektlərinə sosial-iqtisadi fəaliyyət üçün nisbətən bərabər imkanların təmin edilməsini və həyat üçün zəruri sosial və iqtisadi faydaların təmin edilməsini əks etdirir. İctimai malların sosial cəhətdən ədalətli bölüşdürülməsinə, yenidən bölüşdürülməsinə və istehlakına nail olmaq da vacibdir.

"Sosial ədalət" anlayışı gəlirlərin bərabər bölüşdürülməsi və ümumilikdə rifah səviyyəsinin qiymətləndirilməsi kontekstində. Sosioloqlar müəyyən bir vəziyyətin subyektiv qavranılmasından təsirli olduğunu deyirlər. Fəlsəfədə qlobal ədalət anlayışı mövcuddur. Müasir siyasi iqtisadiyyatda sosial ədalət tez-tez kapitalizm dövründə istehsal münasibətlərinə xas olan yadlaşmanın nəticəsi kimi qəbul edilir. Eyni zamanda, ədalətin vahid, fundamental tərifi var, bu tərif nəyin olması lazım olduğu ilə əslində nəyin olması arasındakı uyğunluqdur. Hər hansı bir konkret tərif bu əsas tərifdən "böyüyür". Bu, bir tərəfdən birləşməni mümkün edir, digər tərəfdən isə çoxsaylı, əhəmiyyətli dərəcədə fərqli şərhlər yaradır.

Sosial ədalət cəmiyyətdə davamlı inkişafın yaradılmasında və qorunub saxlanılmasında əsas rol oynayır. Bu konsepsiya imkanların bərabərliyini, resurslara və xidmətlərə çıxışı və cəmiyyətin bütün üzvlərinin hüquqlarının qorunmasını nəzərdə tutur. Davamlı inkişaf kontekstində sosial ədalət uzunmüddətli rifahın və sabitliyin təmin edilməsinin ayrılmaz hissəsinə çevrilir.

Sosial ədalət cəmiyyətin bərabərlik, ədalət və inklüzivlik arzusunu təsvir edən bir anlayışdır. Bu konsepsiya, sosial statusundan, irqindən, cinsindən, yaşından və digər xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, cəmiyyətin bütün üzvləri üçün bərabər imkanların, resurslara və xidmətlərə çıxışın təmin edilməsi ideyasını ifadə edir.

Sosial ədalət cəmiyyətdə mövcud ola biləcək sistemli bərabərsizlikləri və ayrı-seçkiliyi aradan qaldırmağa çalışır. Buraya sosial bərabərsizlik, iqtisadi bərabərsizliklər, müxtəlif əsaslarla ayrı-seçkilik və digər sosial ədalətsizlik formaları ilə mübarizə daxildir. Bu anlayışlar bir-biri ilə əlaqəlidir və cəmiyyətdə sosial ədalətə nail olmağa yönəlmiş prinsiplərin və siyasətlərin hazırlanması üçün əsas təşkil edir. Bu anlayışların effektiv şəkildə həyata keçirilməsi vətəndaşların, ictimai təşkilatların və hökumətin birgə səylərini tələb edir.

3. Rəqəmsallaşmanın sosial nəticələrində tətbiq olunan fəlsəfi təhlil metodları

Müasir sosial işin metodologiyası yerli xüsusiyyətlər və konkret kontekst nəzərə alınmaqla elmi tədqiqat və təcrübənin təhlili nəticəsində əldə edilmiş sistemləşdirilmiş biliklərə əsaslanır [2,s.60].

Rəqəmsallaşmanın sosial nəticələrini daha dərindən anlamaq üçün tətbiq oluna bilən bəzi fəlsəfi təhlil metodları bunlardır:

Ontoloji analiz rəqəmsal inkişafın və texnologiyaların mahiyyətini öyrənmək vəzifəsini qoyur və rəqəmsal inkişafın cəmiyyətin təbiətinə necə təsir etdiyini və sosial qarşılıqlı əlaqənin əsas strukturlarını necə dəyişdirdiyini müəyyən etməyə kömək edir.

Etik təhlil rəqəmsal inkişafın mənəvi aspektlərini nəzərdən keçirməyə kömək edir. Bu təhlil məlumatların məxfiliyi, rəqəmsal dövrdə insan hüquqları, resursların ədalətli bölüşdürülməsi və süni intellektin etik istifadəsi kimi etik məsələləri qiymətləndirmək üçün istifadə edilə bilər.

Rəqəmsal texnologiyalar çoxsaylı etik problemlər yaradır. Texnologiyanın zərər verməkdənsə, fayda verdiyi bir gələcək qurmaq üçün bizə aydın qaydalar- rəqəmsal etika lazımdır .

İnternetdə hamımız hərəkətlərimizə və yaratdıqlarımıza görə böyük məsuliyyət daşıyırıq. Bir tarazlıq tapmaq vacibdir: insan dəyərlərini qoruyarkən texnologiyanı inkişaf etdirmək .

Buna görə də, rəqəmsal etika prinsiplərini inkişaf etdirmək və istədiyimiz rəqəmsal mədəni dəyərləri müəyyən etmək lazımdır. Bu, texnoloji tərəqqini humanist dəyərlər və sosial etika ilə tarazlaşdırmağa kömək edəcək. Rəqəmsal texnologiyalar nə qədər güclü və əlçatan olarsa, etik çərçivələrin yaradılması bir o qədər vacibdir . Bu çərçivələr texnologiyaların inkişafına və istifadəsinə istiqamət verəcək ki, onlar insan hüquqlarına hörmət etsin, ədaləti təşviq etsin və müsbət mədəni gələcək yaratsın.

Epistemoloji təhlil bizə rəqəmsal inkişafın informasiyanın yaradılması, ötürülməsi və saxlanması proseslərinə təsirini müəyyən etməyə imkan verir. Bu təhlil, rəqəmsal texnologiyalar işığında bilik və informasiya haqqında dəyişən anlayışları təhlil etmək üçün istifadə olunur.

Sosial-fəlsəfi təhlil bizə rəqəmsal inkişafın sosial aspektlərini təhlil etməyə və rəqəmsal inkişafın sosial strukturlara, münasibətlərə, hakimiyyətə və cəmiyyətdə vətəndaş iştirakına təsir dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verir.

Sosial işin mahiyyəti sosial subyektə və onun mövcud olduğu mühitə müəyyən səviyyədə sosial - mədəni dəstək vermək üçün fərdlərə, ailələrə, qruplara sosial hüquqlarını həyata keçirməkdə və tam sosial fəaliyyətə mane olan fiziki, əqli, intellektual, sosial və digər çatışmazlıqların ödənilməsində köməklik fəaliyyətindən ibarətdir [3,s.11].

4. Rəqəmsallaşma cəmiyyətində dəyişikliklərin əsas aspektləri

Rəqəmsallaşma cəmiyyətə dərin və çoxşaxəli təsir göstərir, yeni trendlər və tanış strukturları yenidən formalaşdırır. Bu dəyişikliklərin əsas aspektləri aşağıdakılardır:

İnformasiyaya əlçatanlıq. Rəqəmsal texnologiyalar sayəsində informasiya daha əlçatan və ani hala gəlmiş, bilik genişlənmiş və təhsilin keyfiyyəti yaxşılaşmışdır. Lakin, eyni zamanda, yanlış məlumat və informasiyaya çıxışda rəqəmsal uçurumun yaranması ehtimalı var.

Qloballaşma və virtuallaşma. Rəqəmsallaşma dünyanın hər yerində insanları birləşdirir, qlobal virtual icmalar yaradır, eyni zamanda yerli kimliyin itirilməsi və mədəni homogenləşmə riskini də yaradır.

Rəqəmsal iqtisadiyyat. Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı rəqəmsal iqtisadiyyata keçidi, yeni biznes formalarının yaranmasını və elektron ticarətin inkişafını asanlaşdırmaqla yanaşı, ənənəvi iqtisadi sektorlar üçün də təhlükələr və rəqəmsal uçurumla bağlı çətinliklər yaradır.

Əmək münasibətlərinin dəyişməsi. Avtomatlaşdırma və süni intellektin tətbiqi işin təbiətini dəyişdirir, məhsuldarlığı artırır və əmək bazarını yenidən formalaşdırır, eyni zamanda iş yerləri üçün risklər və yenidən hazırlıq ehtiyacı yaradır.

Təhsildə transformasiya. Rəqəmsal texnologiyalar tədris metodlarını dəyişdirir və onlayn təhsilin inkişafı vasitəsilə təhsilə çıxışı artırır, lakin onlar həm də təhsilin keyfiyyətinin aşağı düşməsi və təlimdə rəqəmsal uçurum yaratmaq riskini yaradır.

Yeni ünsiyyət formaları. Sosial media, ani mesajlaşma və videokonfrans əsas ünsiyyət vasitəsinə çevrilib, lakin rəqəmsal asılılıq və məxfilik təhdidləri də artmaqdadır.

Rəqəmsal tibb. Texnologiyanın tibbə tətbiqi tibbi xidmətlərin əlçatanlığını, diaqnostika və müalicənin effektivliyini artırır, lakin məlumatların məxfiliyinin azalması riskini daşıyır.

Təhlükəsizlik və məxfilik . Kibertəhlükəsizlik tədbirləri gücləndirilir, lakin şəxsi məlumatların sızması ilə bağlı risklər də artır.

Süni intellektin inkişafı avtomatlaşdırma və qərar qəbuletmə üçün yeni imkanlar təqdim edir, eyni zamanda etikanın, məsuliyyətin və cəmiyyət üçün potensial təhdidlərin nəzərə alınmasını tələb edir.

Rəqəmsal demokratiya və iştirak. Vətəndaşların qərar qəbuletmədə iştirakını təmin etmək üçün rəqəmsal texnologiyalardan istifadə manipulyasiya və qeyri-bərabər giriş risklərini də daşıyır.

Rəqəmsal transformasiya texnologiya və məlumatlar vasitəsilə biznes proseslərində, modellə-

rində və əməliyyat metodlarında geniş dəyişiklikləri əhatə edir. Rəqəmsal transformasiyanın əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri **süni intellektin** istifadəsi və inkişafıdır. Süni intellekt iqtisadiyyatın rəqəmsal transformasiyasında istehsal və biznes proseslərini optimallaşdırmaq, məhsul və xidmət keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq, xərcləri azaltmaq və məhsuldarlığı artırmaq üçün istifadə olunur. Məsələn, süni intellektin məhsul keyfiyyətinə nəzarət, istehsal planlaşdırması və resursların bölüşdürülməsi kimi istehsal proseslərinin avtomatlaşdırılmasına və optimallaşdırılmasına kömək edə bilər. Süni intellekt həmçinin biznesin idarə edilməsində, məsələn, bazar və müştəri bazasının təhlilini aparmaq, müştəri ehtiyaclarını və üstünlüklərini müəyyən etməyə imkan vermək və bununla da bazarda məhsul və xidmətlərin təşviqi üçün ən yaxşı strategiyanın hazırlanmasına imkan vermək üçün istifadə edilə bilər.

Rəqəmsallaşma və fəlsəfə ilə əlaqəli konvergent texnologiyalar dördüncü sənaye inqilabının əsas sahələrindən birinə çevrilir. Onlar süni intellektlə sıx bağlıdır və informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, biotexnologiya, koqnitiv elm və nanotexnologiyanı əhatə edir. Konvergent texnologiyalar müxtəlif bilik və texnologiya sahələri arasında qarşılıqlı əlaqəni, sinergiyanı və inteqrasiyanı asanlaşdırır.

Ümumilikdə, süni intellektin istifadəsi, inkişafı iqtisadiyyatın rəqəmsal transformasiyasında zəruri, fundamental bir addımdır, istehsal, maliyyə, səhiyyə, nəqliyyat və digər sektorların fəaliyyətini yaxşılaşdırır. Lakin süni intellektin inkişafı, tətbiqi sosial və etik mülahizələri nəzərə almalıdır. Məlumatların təhlükəsizliyi, şəffaf qərar qəbuletmə və istehlakçıların hüquqlarının qorunması həll edilməli olan əsas məsələlərdir. Süni intellektin tətbiqi əhəmiyyətli iqtisadi təsir əldə etmək potensialına malikdir, lakin bu texnologiyaların davamlı və etik şəkildə istifadəsini təmin etmək də vacibdir. Süni intellekt texnologiyaları rəqəmsal cəmiyyətin formalaşmasında mühüm rol oynayır və ağıllı texnologiyaların və Əşyaların İnternetinin inkişafına təkan verir. Ağıllı evlər, ağıllı şəhərlər və ağıllı səhiyyə kimi ağıllı texnologiyalar ağıllı infrastrukturun əsas elementləridir.

Hazırda rəqəmsal texnologiyalara və ağıllı sənaye həllərinə keçid nəticəsində sənaye siyasətinin dövlət idarəçiliyinin rəqəmsallaşması prosesinin şahidi oluruq. Sənaye sektorlarının rəqəmsal transformasiyası həm kiçik, həm də orta ölçülü müəssisələrin, eləcə də dövlət korporasiyalarının müxtəlif təşkilati və istehsal zəncirlərinin şaquli inteqrasiyasını sürətləndirməyə, onları yeni təbii resurs-məhsul şaqulilərinə birləşdirməyə xidmət edir.

Rəqəmsallaşma təkcə yeni imkanlar deyil, həm də yeni çətinliklər yaradır. Bu dəyişiklikləri fəlsəfi baxımdan anlamaq bizə rəqəmsal cəmiyyətin inkişafının etik, sosial- mədəni aspektlərini müəyyən etməyə, davamlı və ədalətli inkişafa yönəlmiş strategiyalar hazırlamağa imkan verir.

Nəticə

Rəqəmsallaşma bir çox müsbət dəyişikliklərə, o cümlədən informasiyaya çıxışın yaxşılaşdırılmasına, səmərəliliyin artmasına və yeni kommunikasiya imkanlarına gətirib çıxarıb. Bununla belə, o, həmçinin yeni etik dilemmalar yaradıb, rəqəmsal bərabərsizlik, kibertəhlükəsizlik təhdidləri və avtomatlaşdırma səbəbindən iş yerlərinin itirilməsi kimi problemləri də gündəmə gətirib.

Fəlsəfi hərəkatlar rəqəmsal cəmiyyətdə sosial ədalət məsələlərinin həllinə yönəlmiş konsepsiyalar hazırlayır . Bu yanaşmalara informasiya etikası, sosial müqavilə, kosmopolitizm və digərləri daxildir və fəaliyyət üçün çərçivələr təmin edir.

İnformasiya texnologiyalarının istifadəsi məlumatların məxfiliyi, alqoritmik şəffaflıq, kibertəhlükəsizlik və avtomatlaşdırmanın sosial təsirləri kimi bir sıra *etik məsələləri* ortaya çıxarır . Dövlət tənzimlənməsi və etik standartların hazırlanması davamlı rəqəmsal inkişafın ayrılmaz hissəsinə çevrilir.

İnformasiya texnologiyaları və rəqəmsal savadlılıq təhsili sahəsində etik məsələlər barədə məlumatlılıq rəqəmsallaşmanın çətinliklərinin uğurla aradan qaldırılması üçün əsas elementlərə çevrilir. Rəqəmsal məkanda etika və təhlükəsizliyin tədrisi təhsil proqramlarının vacib aspektinə çevrilir.

Rəqəmsallaşma ilə əlaqəli çətinliklər qlobaldır və onların həlli *ölkələr*, şirkətlər və cəmiyyət

arasında əməkdaşlıq tələb edir. Rəqəmsal cəmiyyətin etik aspektləri ilə bağlı qərar qəbuletmədə və müzakirələrdə vətəndaşların iştirakı vacib hala gəlir.

Rəqəmsallaşma həyat keyfiyyətini, təhsili və ünsiyyəti yaxşılaşdırmaq üçün unikal imkanlar təqdim edir, lakin onun uğuru texnologiyanın inkişafına və istifadəsinə etik və məsuliyyətli yanaşmadan asılıdır. Rəqəmsal cəmiyyətdə etik məsələlərin həlli daha ədalətli və davamlı gələcək yaratmaq üçün təkcə texniki yenilik deyil, həm də fəlsəfi düşüncə tələb edir.

Rəqəmsal kontekstdə sosial ədalət prinsipləri üzərində qurulan cəmiyyət daha dayanıqlı, balanslı və ictimai rifaha yönəlmiş olur. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar ədalətli və etik informasiya cəmiyyətinin qurulduğu fundamental prinsiplərin müəyyən edilməsində əsas rol oynayır.

Əlbəttə ki, müxtəlif cəmiyyətlər informasiya texnologiyalarından fərqli şəkildə istifadə edəcəklər, çünki onlar müxtəlif tətbiqlər üçün geniş potensial təklif edir. Bəziləri bundan humanist dəyərləri təşviq etmək üçün istifadə edəcək, digərləri isə cəmiyyətin zərərinə istifadə edə bilər. Buna görə də, informasiya texnologiyalarının sosial təsirini qiymətləndirmək və verdiyi imkanlardan tam istifadə etmək üçün ən son texnologiya və informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə hansı cəmiyyət tipinə can atdığımızı aydın şəkildə anlamaq lazımdır.

Texnogen sivilizasiya öz tərəqqisinin xüsusi bir dövrünə qədəm qoyur və bu dövrdə humanist qaydalar elmi tədqiqat strategiyalarını müəyyənləşdirmək üçün başlanğıc nöqtəsinə çevrilməlidir. Həvəsli nikbinlik və əksinə, tutqun pessimizm mövqeyinə düşmədən qeyd etmək lazımdır ki, istənilən elmi və texnoloji nailiyyətlər böyük humanist potensiala malikdir, lakin sosiomədəni ekspertizanın vəzifəsi məhz bu tükənməz imkanları açmaqdır.Yaxşılıq, ədalət, sülh, humanizm ideallarını gerçəkləşdirmək üçün insan zehni özünüdərk və fəaliyyətinin nəticələrinin yeni zirvələrinə qalxmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədova E.B. Sosial işin deontologiyası. Dərs vəsaiti. Baki- Elm nəşriyyatı, 2025. 248 s.
2. Nəzərov M.H. Sosial işin etikası. Dərs vəsaiti. Bakı-Elm nəşriyyatı, 2025.552 s
3. Nəzərov M.H. Sosial işin fəlsəfəsi. Dərs vəsaiti. Bakı-Ləman nəşriyyatı, 2025, 436s.
4. Бурнашев Р.Ф. Философский анализ концепции информационного общества // Научный вестник Наманганского государственного университета.2023. - № 9. - С. 194-202.
5. Лойко А.И. Социальные модификации технологического детерминизма // Вестник Самарского государственного технического университета. Серия: Философия. 2021.№ 4 (9). - с. 18-25.
6. Иванов Д.В. Критическая теория цифровизации: доминирование алгоритмической рациональности и бунт оригинальности// Журнал социологии и социальной антропологии. - 2023. - Т. 26. - № 3. - с. 7-35.
7. Синеок А.Р. Идеи справедливости как теоретическая основа для решения проблемы социального неравенства//Социологический нарратив 2021: Общество в контексте новых вызовов: риски и возможности. - 2021. - с. 158-165
8. http://infosoc.iis.ru/article/view/750

Муслим Гатам оглу Назаров
заведующий кафедрой «Социальные науки и образование»
Азербайджанского Университета Кооперации, доктор философских наук
Электронная почта:muslimnazarov@mail.ru

Социокультурные и философские аспекты эпохи цифровой трансформации

Резюме

Цель исследования. Современный этап социального развития связан с формированием и функционированием информационного общества, представляющего собой диалектичес-

кое сочетание новой информации и традиционных ценностных механизмов, успешно решающих социальные проблемы. Информация является стратегическим ресурсом, все больше влияющим на социальную среду, а уровень ее информатизации в конечном итоге является фактором, определяющим темпы развития общества. Это призывает ученых провести всесторонний теоретический анализ искусственного интеллекта и процессов информатизации, а также изучить трудности и перспективы, с которыми сталкивается общество при вступлении в этап информационного развития. Процессы информатизации, как технологические процессы, так и технические средства их реализации, а также искусственный интеллект оказывают значительное влияние на социальную, моральную и культурную сферы культурного развития в информационном обществе. Такое влияние не всегда позитивно, но часто приводит к негативным последствиям для человеческого разума и психики, что требует глубокого социокультурного изучения массовых коммуникаций в современном информационном обществе.

Методология исследования – диалектико-познавательный метод, предполагающий всесторонний объективный анализ различных аспектов и форм, типов и форм феномена массовой коммуникации через их противоречивые взаимосвязи и единство. Используются материалы научных дискуссий, отражающие теорию массовой коммуникации и концепции информационного общества, содержащиеся в научных трудах отечественных и зарубежных ученых, а также фундаментальные положения, раскрывающие социокультурные проблемы массовой коммуникации в информационном обществе.

Прикладная значимость исследования определяется полученными результатами, новизной подхода к социокультурному анализу массовых коммуникаций и сущностью, содержанием и структурой социокультурной оценки развития информационного общества. Основные выводы и заключения могут быть использованы в дальнейших исследованиях рассматриваемой проблемы.

Результаты исследования. Научная статья представляет собой исследование, посвященное философскому анализу трудностей, с которыми сталкивается современное общество в условиях всеобъемлющей цифровизации. Проводится анализ концептуальных подходов к пониманию социальной справедливости в эпоху цифровизации, выявляются новые трудности и динамика изменений в социальных структурах, рассматриваются этические аспекты использования информационных технологий, а также их влияние на формирование информационного общества.

Оригинальность и научная новизна исследования определяются необходимостью философского осмысления процессов информатизации и массовой коммуникации в информационном обществе с точки зрения социокультурного анализа их деятельности и заключаются в следующем: а) выявление генезиса и функций массовых коммуникаций, а также их особенностей в информационном обществе; б) выявление и характеристика основ информатизации общества; в) обоснование целостности массовых коммуникаций как социокультурной системы и принципов их изучения; г) выявление культурных и морально-этических норм деятельности массовых коммуникаций; д) представление информационных технологий как средства повышения мобильности массовых коммуникаций.

Ключевые слова: информационное общество, философия, этика, социальная справедливость, цифровизация, цифровое образование

Muslim Hatam Nazarov
Head of the Department of “Social Sciences and Education” of the
Azerbaijan Cooperative University, philosophy doctor of sciences
E-mail: muslimnazarov@mail.ru

Socio-cultural and philosophical aspects of the era of digital transformation

Summary

Purpose of the study. The current stage of social development is associated with the formation and functioning of the information society, which is a dialectical combination of new information and traditional values, mechanisms that successfully solve social problems. Information is a strategic resource that increasingly affects the social environment, and the level of its informatization is ultimately a factor determining the pace of development of society. This calls on scientists to conduct a comprehensive theoretical analysis of artificial intelligence and informatization processes and to study the difficulties and prospects that society faces when entering the information development stage. Informatization processes, as technological processes, as well as technical means for their implementation, artificial intelligence has a significant impact on the social, moral and cultural spheres of cultural development in the information society. Such an impact is not always positive, but often leads to negative consequences for human consciousness and psyche, which requires a deep sociocultural study of mass communications in the modern information society.

The methodology of the study is a dialectical cognitive method, which involves a comprehensive objective analysis of various aspects and aspects, types and forms of the phenomenon of mass communication through their contradictory interrelations and unity. The concepts of mass communication theory and information society contained in the scientific works of domestic and foreign scientists, as well as materials of scientific discussions reflecting the fundamental provisions that reveal the socio-cultural problems of mass communication in the information society, are used.

The applied significance of the study is determined by the results obtained, the novelty of the approach to the socio-cultural analysis of mass communications, and the essence, content and structure of the socio-cultural assessment of the development of the information society. The main findings and conclusions can be used in further research on the issue under consideration.

The results of the research are a study devoted to the philosophical analysis of the difficulties faced by modern society in the conditions of comprehensive digitalization. An analysis of conceptual approaches to understanding social justice in the era of digitalization is carried out, new difficulties and the dynamics of changes in social structures are revealed, ethical aspects of the use of information technologies are considered, as well as their impact on the formation of an information society.

The originality and scientific novelty of the research are determined by the need for a philosophical understanding of the processes of informatization and mass communication in the information society from the point of view of socio-cultural analysis and consists of the following: a) to reveal the genesis and functions of mass communications, as well as their features in the information society; b) to identify and characterize the foundations of the informatization of society; c) to substantiate the integrity of mass communications as a socio-cultural system and the principles of their study; d) to identify the cultural and moral-ethical norms of the activity of mass communications; d) to present information technologies as a means to increase the mobility of mass communications.

Key words: information society, philosophy, ethics, social justice, digitalization, digital education.

UOT 330.341.1

Şəfəq Hüseyn qızı ABDULLAYEVA
Azərbaycan Dillər Universitetinin
professoru, iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: abdullayeva.shafa0 @adu.edu.az
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.68

RƏQƏMSAL İQTİSADİYYAT VƏ SÜNİ İNTELLEKTİN TƏSİRLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi rəqəmsal transformasiya və süni intellekt texnologiyalarının qlobal və milli iqtisadi sistemlərə təsirinin elmi təhlili, onların əmək bazarı, məhsuldarlıq, rəqabət qabiliyyəti və sosial-iqtisadi bərabərsizlik kontekstində yaratdığı imkan və risklərin sistemləşdirilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası müqayisəli təhlil, sistemli və institusional yanaşma, statistik məlumatların ümumiləşdirilməsi, beynəlxalq təşkilatların analitik hesabatlarının interpretasiyası və iqtisadi modelləşdirmə elementləri əsasında formalaşdırılmışdır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti. Süni intellekt və rəqəmsal texnologiyaların iqtisadiyyata inteqrasiyası prosesində dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, əmək bazarında struktur dəyişikliklərinə uyğun adaptasiya mexanizmlərinin hazırlanması və rəqəmsal uçurumun azaldılmasına yönəlmiş praktiki tövsiyələrin işlənib hazırlanması ilə bağlıdır. Tədqiqat nəticələri rəqəmsal iqtisadiyyatın idarə olunmasında qərarvericilər, tədqiqatçılar və biznes subyektləri üçün metodoloji baza rolunu oynaya bilər.

Tədqiqatın nəticələri. Süni intellekt və rəqəmsal texnologiyaların iqtisadi artımı sürətləndirmək, məhsuldarlığı yüksəltmək və yeni biznes modelləri formalaşdırmaq potensialına malik olduğunu, lakin bu prosesin faydalarının qeyri-bərabər bölüşdürülməsi riskini artırdığını göstərir. Müəyyən edilmişdir ki, texnoloji transformasiya ilkin mərhələdə məşğulluq strukturunda disbalans yarada bilər, lakin adekvat institusional və təhsil siyasəti şəraitində uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi səmərəliliyin artımına səbəb olur.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi rəqəmsal iqtisadiyyat və süni intellektin təsir mexanizmlərinin kompleks yanaşma əsasında qiymətləndirilməsində, onların iqtisadi və sosial nəticələrinin qarşılıqlı əlaqədə təhlil edilməsində və milli iqtisadiyyat kontekstində adaptasiya imkanlarının əsaslandırılmasındadır.

Açar sözlər: rəqəmsal transformasiya, süni intellekt, rəqəmsal iqtisadiyyat, əmək bazarı, məhsuldarlıq, rəqabət qabiliyyəti, rəqəmsal uçurum.

Giriş

XXI əsrdə qlobal inkişaf trayektoriyası texnoloji yeniliklərin sürəti və miqyası ilə müəyyən olunur. Rəqəmsallaşma, bulud texnologiyaları və süni intellekt sistemləri iqtisadi fəaliyyətin təşkilinə, idarəetmə mexanizmlərinə, həmçinin sosial münasibətlərə fundamental təsir göstərir. Əgər əvvəlki sənaye mərhələlərində əsas istehsal amilləri torpaq, əmək və kapital hesab olunurdusa, müasir mərhələdə informasiya və bilik strateji resurs statusu qazanmışdır. Bu transformasiya yalnız texnoloji deyil, eyni zamanda institusional və struktur xarakter daşıyır.

Rəqəmsal mühitin genişlənməsi iqtisadi sistemlərdə dəyər yaradılması mexanizmlərini dəyişdirir. Platforma əsaslı biznes modelləri, alqoritmik idarəetmə və avtomatlaşdırılmış qərar qəbuletmə prosesləri ənənəvi bazar münasibətlərinə yeni məzmun verir. Xüsusilə süni intellekt texnologiyaları məlumatların emalı, proqnozlaşdırma və optimallaşdırma imkanlarını genişləndirərək məhsuldarlığın artımına və xərclərin azalmasına şərait yaradır. Bununla yanaşı, bu proseslər əmək bazarında struktur dəyişikliklərə, peşə tərkibinin yenilənməsinə və bacarıq tələblərinin transformasiyasına səbəb olur.

Müasir iqtisadi sistemlərdə rəqəmsal texnologiyaların rolu yalnız səmərəlilik artımı ilə məhdudlaşmır. Onlar həm də rəqabət mühitini yenidən formalaşdırır. Texnoloji üstünlüyə malik olan şirkətlər və ölkələr qlobal dəyər zəncirlərində daha yüksək mövqe qazanır, innovasiya imkanlarını genişləndirir və əlavə dəyərin daha böyük hissəsini özündə cəmləşdirir. Bu baxımdan, süni intellekt və əlaqəli texnologiyalar iqtisadi inkişafın yeni determinantı kimi çıxış edir.

Digər tərəfdən, rəqəmsal transformasiya sosial-iqtisadi risklər də yaradır. Avtomatlaşdırma nəticəsində bəzi peşələr sıradan çıxır, gəlir bölgüsündə qeyri-bərabərlik dərinləşə bilər və texnoloji infrastrukturun qeyri-bərabər inkişafı ölkələr arasında fərqləri artırır. Məlumat təhlükəsizliyi, kiberrisklər və etik məsələlər də müasir rəqəmsal mühitin ayrılmaz komponentlərinə çevrilmişdir. Bu amillər süni intellektin və rəqəmsal texnologiyaların tənzimlənməsi, hüquqi çərçivəsinin formalaşdırılması, həmçinin institusional uyğunlaşma mexanizmlərinin yaradılmasını zəruri edir.

Beləliklə, süni intellekt və rəqəmsal transformasiya yalnız texnoloji yenilik deyil, həm də iqtisadi sistemin struktur yenidənqurulması prosesidir. Bu prosesin dərin və çoxşaxəli xarakteri onun kompleks elmi təhlilini tələb edir. Müasir mərhələdə əsas məsələ texnoloji inkişafın iqtisadi səmərəliliklə sosial sabitlik arasında balans yaradacaq şəkildə idarə olunmasıdır. Bu baxımdan, rəqəmsal iqtisadiyyatın və süni intellektin iqtisadi təsirlərinin araşdırılması həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Rəqəmsal transformasiya və iqtisadi sistemlərin struktur dəyişiklikləri

İnternetin yaranması və sürətlə inkişaf etməsi həm fərdlərin, həm də müəssisələrin fəaliyyət imkanlarını qlobal miqyasda əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmiş və iqtisadi münasibətlərdə əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Rəqəmsal texnologiyaların davamlı təkmilləşməsi nəticəsində onlayn biznes formaları daha geniş yayılmış, bazar iştirakçıları üçün yeni əməkdaşlıq və gəlir əldə etmə mexanizmləri formalaşmışdır [1, s. 304].

Müasir reallıqlarda baş verən rəqəmsal transformasiyalar səbəbindən yeni texnologiyaların yaranması və tətbiqi artmağa meyllidir. Dinamik olaraq dəyişən dünyada effektiv şəkildə fəaliyyət göstərə bilən ağıllı sistemlər biznes və ictimai həyat sahələrinə nüfuz etməkdədir.

Rəqəmsal iqtisadiyyat bütün dövlət idarəetmə sisteminin, iqtisadiyyatın, yeni biznes modellərinin təməlidir və dördüncü sənaye inqilabının əsasını təşkil edir.

Süni intellekt (Sİ) ağıllı davranış nümayiş etdirə bilən kompüter proqramlarının və texniki sistemlərin yaradılmasını öyrənən elmi-texnoloji istiqamətdir. Bu sahə kompüter elmlərinin mühüm qolu olmaqla yanaşı, riyaziyyat, məntiq, psixologiya, neyrobiologiya və dilçilik kimi müxtəlif elmlərlə sıx əlaqədə inkişaf edir. Süni intellektin əsas məqsədi insan düşüncəsinə xas olan qabiliyyətləri – öyrənmə, məntiqi nəticə çıxarma, qərarvermə, dilin anlaşılması və problemlərin həlli kimi funksiyaları maşınlar vasitəsilə modelləşdirməkdir.

Müasir dövrdə bir çox texnoloji qurğular süni intellekt alqoritmləri əsasında fəaliyyət göstərir. Xüsusilə robot sistemləri və ağıllı cihazlar daxili hesablama mexanizmləri sayəsində məlumatları təhlil edir, alternativləri müqayisə edir və müəyyən qərarlar qəbul edə bilirlər. Məsələn, smartfonlarda istifadə olunan səsli köməkçilər (Siri və Yandex Alice) istifadəçi sorğularını emal edir, nitqi mətnə çevirir, mənanı analiz edir və uyğun cavab formalaşdırır. Bu sistemlər maşın öyrənməsi və təbii dil emalı texnologiyalarına əsaslanır.

1980-ci illərin əvvəllərində tanınmış tədqiqatçılar Avron Barr və Edvard Feigenbaum süni intellekt anlayışını daha sistemli şəkildə ifadə etməyə çalışmışlar. Onların yanaşmasına görə, süni intellekt insan zəkası ilə əlaqələndirilən funksiyaları yerinə yetirə bilən kompüter sistemlərinin yaradılması ilə məşğul olan elmi sahədir. Bu funksiyalara dilin başa düşülməsi, biliklərin əldə olunması və saxlanması, məntiqi mühakimə yürütmə, planlaşdırma və mürəkkəb problemlərin həlli daxildir.

Bu gün süni intellekt yalnız nəzəri tədqiqat sahəsi deyil, həm də praktik tətbiqləri ilə gündəlik həyatın ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Tibdə diaqnostik sistemlər, maliyyə sektorunda risk analiz proqramları, sənayedə avtomatlaşdırılmış idarəetmə mexanizmləri və təhsildə fərdiləşdirilmiş öyrənmə platformaları süni intellektin real tətbiq sahələrindəndir. Eyni zamanda, bu texnologiyanın

inkişafı etik məsələləri, məlumat təhlükəsizliyi və insan-maşın münasibətlərinin gələcəyi kimi mühüm müzakirələri də gündəmə gətirir.

Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqı (BTİ/ITU) ilə McKinsey & Company şirkətinin analitik qrupu arasında aparılan əməkdaşlıq çərçivəsində süni intellektin iqtisadi nəticələri üzrə genişmiqyaslı modelləşdirmə həyata keçirilmişdir. Tədqiqatı icra edən McKinsey Global Institute bu texnologiyanın qlobal iqtisadi artıma, məhsuldarlığa və məşğulluq strukturuna mümkün təsirlərini sistemli şəkildə qiymətləndirmişdir.

Araşdırmada avtomatlaşdırma proseslərinin əmək bazarında yaradacağı struktur dəyişikliklər, bəzi peşələrin sıradan çıxması və yeni ixtisasların formalaşması kimi amillər nəzərə alınmışdır. Bununla yanaşı, işçi qüvvəsinin yeni bacarıqlara yiyələnməsi zərurəti və rəqəmsal kompetensiyaların əhəmiyyətinin artması xüsusi vurğulanmışdır. Hesabatda həmçinin süni intellekt həllərinin müəssisələr tərəfindən tətbiqi səviyyəsinin iqtisadi səmərəliliyə birbaşa təsir etdiyi qeyd edilir. Müəlliflər texnologiyanın üstünlüklərindən tam yararlanmaq üçün idarəetmə strategiyalarının və təhsil sistemlərinin uyğunlaşdırılmasının vacibliyini də ön plana çəkirlər.

Süni intellektin qlobal iqtisadiyyata təsiri yeddi əsas kanal vasitəsilə baş verəcək:

1. istehsalın artması;
2. mövcud məhsul və xidmətlərin dəyişdirilməsi;
3. məhsul və xidmət xətlərinin innovasiyası və genişləndirilməsi;
4. qlobal axınların artmasından yaranan iqtisadi faydalar;
5. dəyərlərin yaradılması və yenidən investisiya qoyulması;
6. süni intellektdən istifadənin keçidi və tətbiqi xərcləri;
7. mənfi xarici təsirlər.

Süni intellektin gələcəkdə rəqabətə birbaşa təsir göstərə biləcəyini və şirkətlər, əmək bazarları və milli iqtisadiyyatlar üçün qaçılmaz nəticələrə səbəb ola biləcəyini nəzərə alaraq, BTİ öz işindən aşağıdakı əsas nəticələr çıxarır. Süni intellekt beş texnologiya qrupunu əhatə edir:

1. maşın öyrənmə qabiliyyəti;
2. təbii dil;
3. virtual köməkçilər;
4. robot proseslərinin avtomatlaşdırılması;
5. qabaqcıl maşın öyrənməsi.

Süni intellekt qlobal iqtisadi artım üçün böyük strateji imkanlar yaradır və yaxın onillikdə məhsuldarlığın əsas hərəkətverici qüvvələrindən birinə çevrilə bilər. Müxtəlif şirkətlər bu texnologiyanı fərqli miqyasda tətbiq edəcək: bəziləri onu yalnız müəyyən əməliyyat sahələrində istifadə etməklə kifayətlənəcək, digərləri isə istehsal, idarəetmə, marketinq və analitika daxil olmaqla bütün əsas proseslərə inteqrasiya edəcək.

Proqnozlara görə, süni intellektin təsiri sürətlə genişlənərək 2030-cu ilə qədər qlobal ÜDM artımına əhəmiyyətli pay verə bilər [4, s. 14]. Lakin bu təsir dərhal deyil, ilkin investisiyalar, infrastrukturun qurulması və bazar uyğunlaşması mərhələlərindən sonra daha aydın hiss olunacaq.

Bununla yanaşı, süni intellektin yaratdığı iqtisadi faydalar bütün ölkə və şirkətlər arasında bərabər bölüşdürülməyə bilər. Texnoloji imkanlara və kapitala daha çox çıxışı olan inkişaf etmiş dövlətlər bu prosesdən daha sürətli faydalanacaq, nəticədə rəqəmsal uçurumun dərinləşməsi riski artacaq. Şirkət səviyyəsində də oxşar tendensiya müşahidə oluna bilər. İnnovasiyaları tez mənimsəyən təşkilatlarla geridə qalanlar arasında məhsuldarlıq fərqi genişlənə bilər. Əmək bazarında isə tələbatın strukturunda dəyişiklik baş verərək rutin və avtomatlaşdırılan işlərdən daha çox analitik düşüncə, yaradıcılıq və sosial bacarıqlar tələb edən sahələrə yönəlmə müşahidə ediləcək, bu isə keçid dövründə müəyyən səviyyədə işsizliyin artmasına səbəb ola bilər.

Əgər süni intellekt texnologiyaları planlı və məsuliyyətli şəkildə inkişaf etdirilib tətbiq olunmazsa, bu proses milli iqtisadiyyatlar, şirkətlər və işçi qüvvəsi arasında mövcud olan bərabərsizlikləri daha da dərinləşdirə bilər. Texnoloji üstünlüyə malik ölkələr və iri korporasiyalar daha sürətli irəliləyərkən, resursları məhdud olan tərəflər geridə qala və bu vəziyyət sosial gərginlik riskini

artıra bilər. Bu səbəbdən dövlət qurumları ilə biznes strukturları əməkdaşlıq edərək işçilərin yeni əmək bazarı şərtlərinə uyğunlaşmasını dəstəkləməli, yenidənhazırlanma və ixtisasartırma proqramlarını genişləndirməlidirlər. Eyni zamanda, fərdlər də dəyişən iqtisadi mühitə uyğun olaraq rəqəmsal savadlılıq, analitik düşünmə və texnoloji bacarıqlarını davamlı şəkildə inkişaf etdirməlidirlər.

Bununla belə, süni intellekt sistemləri yüksək hesablama qabiliyyətinə malik olsa da, tamamilə qüsursuz deyildir və alqoritmik səhvlər ciddi nəticələr doğura bilər. Xüsusilə böyük maliyyə və idarəetmə sistemlərində tətbiq olunan süni intellekt həllərində kiçik proqram xətası belə genişmiqyaslı maliyyə itkilərinə səbəb ola bilər.

Süni intellektin maliyyə və idarəetmə sistemlərinə tətbiqi böyük imkanlar yaratsa da, onun istifadəsi müəyyən risklərlə də müşayiət olunur. Təcrübələr göstərir ki, alqoritmik sistemlərdə baş verən kiçik texniki uyğunsuzluqlar belə genişmiqyaslı maliyyə itkilərinə və əməliyyat pozuntularına səbəb ola bilər. Bu səbəbdən belə sistemlərdə risklərin idarə olunması və davamlı monitorinq mexanizmləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, hər hansı bir səhv aşkar edildikdə dərhal kalibrləmə, filtrasiya və yenilənmə prosedurları tətbiq edilməlidir. Belə yanaşma alqoritmlərin dayanıqlığını artırır, qərarvermə prosesinin dəqiqliyini gücləndirir və ümumi sistem etibarlılığını təmin edir.

Süni intellektin tətbiqi və əmək bazarına təsirləri

Alqoritmik sistemlərin tətbiqi həmçinin təşkilat daxilində struktur dəyişikliklərinə səbəb olur. Xüsusilə orta idarəetmə səviyyəsində təkrarlanan və standart vəzifələr avtomatlaşdırılır, bu isə müəyyən işçi qruplarının rolunun azalmasına gətirib çıxarır. Digər tərəfdən, alqoritmlər təkrarlanan əməliyyatları avtomatik həyata keçirərkən, insan əməkdaşlar daha mürəkkəb, strateji və qeyri-standart qərarvermə fəaliyyətlərinə fokuslana bilirlər [5, s. 28]. Bu, maliyyə və biznes əməliyyatlarının texnoloji səviyyəsini yüksəldir, eyni zamanda insan faktorunun əhəmiyyətini riskin qiymətləndirilməsi, nəzarət və böyük həcmli əməliyyatların idarə olunması kimi kritik sahələrdə saxlayır. Nəticədə, süni intellektin tətbiqi həm effektivliyi artırır, həm də idarəetmənin kompleksliyini yeni bir səviyyəyə qaldırır, lakin düzgün planlaşdırılmadıqda ciddi iqtisadi və əməliyyat riskləri də ortaya çıxır.

Hazırda müştərilərin səhm alqı-satqı əməliyyatlarının böyük əksəriyyəti (90 faizdən çoxu) avtomatlaşdırılmış alqoritmik sistemlər vasitəsilə icra olunur və maliyyə institutları bu texnologiyaların tətbiq dairəsini daha da genişləndirməyi planlaşdırırlar. Xüsusilə yüksək likvidliyə malik bazar alətləri üzrə əməliyyatların tam şəkildə alqoritmlərə həvalə edilməsi bank sektorunda əməliyyat sürətini və dəqiqliyi artırmaq məqsədi daşıyır. Bu tendensiya maliyyə bazarlarında insan faktorunun rolunu dəyişdirərək daha çox nəzarət və strateji qərarvermə funksiyalarına yönəldir.

Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqı analitiklərinin qiymətləndirmələrinə görə, yaxın illərdə qlobal məlumat həcmi kəskin artım nümayiş etdirəcək. Proqnozlara əsasən, 2027-ci ilə qədər dünyada yaradılan və saxlanılan məlumatların ümumi miqdarı 2017-cı illə müqayisədə təxminən on dəfə çox olacaq [2, s. 137]. Mütəxəssislər bildirirlər ki, informasiya cəmiyyət üçün getdikcə daha strateji resursa çevrilir və məlumatların yaradılması prosesi yalnız insanlar tərəfindən deyil, müxtəlif sensorlar, IoT cihazları və rəqəmsal platformalar vasitəsilə də həyata keçirilir. Eyni zamanda, məlumatların saxlanması və emalı sahəsində qlobal miqyasda bulud texnologiyalarına keçid sürətlənir ki, bu da süni intellekt və analitika sistemlərinin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır.

Müasir dövrdə məlumatların yaradılması və emalı prosesi ildən-ilə daha çox avtomatlaşdırılır; toplanan informasiyalar real vaxt rejimində analiz edilərək müxtəlif şəbəkə seqmentlərinə ötürülür və operativ qərarvermədə istifadə olunur. Bu dinamika nəticəsində biznes strukturları tərəfindən generasiya edilən məlumatların həcmi sürətlə artır və getdikcə fərdi istehlakçı məlumatlarını üstələyir. Əgər bir neçə il əvvəl korporativ məlumatlar ümumi informasiya axınının təxminən üçdə birini təşkil edirdisə, yaxın perspektivdə bu göstəricinin yarıdan çoxa çatacağı proqnozlaşdırılır. Həm biznes, həm də fərdi istifadəçilərə aid məlumatların əsasən kommersiya serverlərində və bulud infrastrukturunda saxlanılması isə təhlükəsizlik, məxfilik və idarəetmə ilə bağlı yeni tələblər formalaşdırır.

Böyük həcmli və müxtəlif tipli məlumat axınlarının artması informasiyanın iqtisadi və strateji dəyərinə yenidən baxılmasını zəruri edir. Şirkətlər məlumatları artıq sadəcə arxiv üçün deyil, konkret fəaliyyət istiqamətlərinə təsirini nəzərə alaraq məqsədli şəkildə toplayır və təhlil edirlər. Məlumatlara əsaslanan idarəetmə modeli 2027-ci ildə də aktuallığını qoruyacaq və cəmiyyətin rəqəmsal infrastrukturu bu resursdan birbaşa asılı vəziyyətdə olacaq [3, s. 242]. Sürücüsüz nəqliyyat sistemləri, ağıllı şəhər texnologiyaları və həyati əhəmiyyət daşıyan tibbi avadanlıqlar fasiləsiz məlumat axını olmadan fəaliyyət göstərə bilmədiyindən, informasiya müasir həyatın əsas dayaqlarından birinə çevrilmişdir.

Yaxın illərdə hər bir insanın gündəlik olaraq qarşılaşdığı informasiya həcminin dəfələrlə artacağı və əvvəlki dövrlərlə müqayisədə təxminən iyirmi dəfə çox olacağı gözlənilir. Rəqəmsallaşma prosesi nəticəsində evlər, ofislər, sənaye obyektləri və nəqliyyat vasitələri “ağıllı” sistemlərlə təchiz olunur, geyilə bilən qurğular və hətta tibbi implantlar belə şəbəkəyə qoşularaq davamlı məlumat mübadiləsi aparır [6, s. 176]. Bu tendensiya Əşyaların İnterneti (IoT) ekosistemini genişləndirir və müxtəlif cihazların bir-biri ilə inteqrasiyasını sürətləndirir. Nəticədə, gündəlik həyatın demək olar ki, bütün sahələri fasiləsiz informasiya axını ilə əlaqələnmiş olur.

Belə bir şəraitdə informasiya təhlükəsizliyi qlobal sabitliyin və davamlı inkişafın əsas şərtlərindən birinə çevrilir. Məlumatların sürətlə artması qorunan informasiya ilə kibertəhlükələrə açıq qalan məlumatlar arasındakı fərqi daha da kəskinləşdirir və təhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsini zəruri edir. Proqnozlara görə, yaxın illərdə analitik əhəmiyyət daşıyan məlumatların böyük bir hissəsi xüsusi mühafizə mexanizmləri tələb edəcək və ümumi informasiya həcminin əksəriyyəti qorunmalı kateqoriyaya daxil olacaq. Xüsusilə korporativ maliyyə göstəriciləri, şəxsi identifikasiya məlumatları və tibbi qeydlər kimi həssas informasiyaların emalı üçün gücləndirilmiş kibertəhlükəsizlik sistemlərinin tətbiqi artıq seçim deyil, məcburi tələb kimi çıxış edəcək.

Yuxarıda qeyd olunan məqamları ümumiləşdirərək demək olar ki, süni intellekt sürətlə inkişaf edən və daim yenilənən texnoloji sistemdir, lakin onun formalaşma mərhələsində müəyyən texniki və sosial məhdudiyyətlər mövcuddur. Bu çatışmazlıqlar müasir elmi tədqiqatlar, təkmilləşdirilmiş alqoritmlər və daha güclü nəzarət mexanizmləri vasitəsilə aradan qaldırıla və sistemin funksionallığı daha yüksək səviyyəyə qaldırıla bilər. Gözlənilir ki, yaxın gələcəkdə süni intellekt internet və digər əsas rəqəmsal texnologiyalar kimi gündəlik həyatın, iqtisadiyyatın və idarəetmənin ayrılmaz komponentinə çevriləcək.

Bununla belə, bu texnologiyanın geniş yayılması qlobal miqyasda yeni risklər və balanssızlıqlar yarada bilər. Xüsusilə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında texnoloji imkan fərqi iqtisadi rəqabət mühitində daha dərin uçurum formalaşdıra bilər. Eyni zamanda, süni intellekt sistemlərinin geniş tətbiqi kibertəhlükələrə qarşı həssaslığı artıraraq məlumatların qorunması və infrastrukturun təhlükəsizliyi məsələlərini daha da aktuallaşdırır. Buna görə də, süni intellektin davamlı və ədalətli inkişafı üçün beynəlxalq əməkdaşlıq, hüquqi tənzimləmə və etik çərçivələrin gücləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Nəticə

Aparılan təhlil göstərir ki, rəqəmsal transformasiya və süni intellekt texnologiyaları müasir iqtisadi sistemlərin strukturunu dərin şəkildə dəyişdirən əsas amillərdən birinə çevrilmişdir. Bu texnologiyalar istehsal proseslərinin optimallaşdırılması, qərar qəbuletmə mexanizmlərinin sürətləndirilməsi və yeni dəyər zəncirlərinin formalaşması vasitəsilə iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsinə real imkanlar yaradır. Eyni zamanda, məlumat əsaslı idarəetmə modellərinin genişlənməsi rəqabət mühitini yenidən formalaşdırır və bazar subyektlərinin fəaliyyət prinsiplərinə keyfiyyətcə yeni məzmun verir.

Bununla yanaşı, texnoloji inkişafın nəticələri birmənalı xarakter daşımır. Süni intellektin və avtomatlaşdırmanın geniş tətbiqi əmək bazarında struktur dəyişikliklərə, bəzi peşələrin sıradan çıxmasına və yeni bacarıqlara tələbatın artmasına səbəb olur. Bu proseslər adaptasiya mexanizmləri ilə müşayiət olunmadıqda sosial-iqtisadi disbalansların dərinləşməsi riskini artırır. Xüsusilə

rəqəmsal infrastrukturun və insan kapitalının inkişaf səviyyəsi ölkələr və şirkətlər arasında fərqlərin güclənməsinə təsir göstərə bilər.

Tədqiqat nəticələri onu da göstərir ki, rəqəmsal iqtisadiyyatın səmərəli inkişafı yalnız texnoloji yeniliklərin tətbiqi ilə deyil, eyni zamanda adekvat institusional mühitin formalaşdırılması, normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi və təhsil sisteminin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması ilə şərtlənir. Dövlət siyasəti innovasiyaların təşviqi ilə yanaşı, sosial müdafiə mexanizmlərinin gücləndirilməsini və əmək bazarının çevikliyinin təmin olunmasını da əhatə etməlidir.

Beləliklə, süni intellekt və rəqəmsal texnologiyalar iqtisadi artımın mühüm mənbəyi olmaqla yanaşı, yeni çağırışlar da yaradır. Uzunmüddətli perspektivdə dayanıqlı və inklüziv inkişafın təmin edilməsi texnoloji tərəqqi ilə sosial tarazlıq arasında optimal balansın qurulmasından asılıdır. Bu baxımdan, rəqəmsal transformasiya prosesinin sistemli şəkildə idarə olunması müasir iqtisadi strategiyanın prioritet istiqamətlərindən biri kimi çıxış etməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Yusifova K.X. Rəqəmsal mühitdə iqtisadi münasibətlərin inkişafı. Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti “Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment” jurnalı №01. Bakı, 2025. s. 304.
2. Абдуллаева Ш.Q. Влияние цифровой трансформации на инновационный потенциал компаний. Международная научно-практическая конференция «Актуальные проблемы устойчивого развития в условиях неопределенности». Samara. 2025. с. 137.
3. Раджабов М.А. Искусственный интеллект в цифровой экономике. М., 2025. с. 242. http://publishing-vak.ru/file/archive-economy-2023-1/25-radzhabov-khazbulatov-dzhioeva.pdf
4. Сазонова Е.С. Влияние искусственного интеллекта и машинного обучения на развитие цифровой экономики. М., 2025. с. 14. https://rep.bntu.by/handle/data/141090
5. Трофимов В.В. Искусственный интеллект в цифровой экономике. М., 2025. с. 28. https://cyberleninka.ru/article/n/iskusstvennyy-intellekt-v-tsifrovoy-ekonomike
6. Поздняков И.И. Влияние искусственного интеллекта на развитие мировой торговли. М., 2024. с. 176. https://www.researchgate.net/publication/330612892_Vlianie_iskusstvennogo_intellekta_na_razvitie_mirovoj_torgovli

Шафаг Гусейн кызы Абдуллаева
проф., д э.н. Азербайджанский Университет Языков
E-mail: abdullayeva.shafa0 @adu.edu.az

Влияние цифровой экономики и искусственного интеллекта

Резюме

Целью исследования является проведение научного анализа влияния цифровой трансформации и технологий искусственного интеллекта на глобальные и национальные экономические системы, систематизация создаваемых ими возможностей и рисков в контексте рынка труда, производительности, конкурентоспособности и социально-экономического неравенства.

Методология исследования основана на сравнительном анализе, системном и институциональном подходе, обобщении статистических данных, интерпретации аналитических отчетов международных организаций и элементах экономического моделирования.

Прикладная значимость исследования связана с определением приоритетных направлений государственной политики в процессе интеграции искусственного интеллекта и цифровых технологий в экономику, разработкой механизмов адаптации в соответствии со

структурными изменениями на рынке труда и разработкой практических рекомендаций, направленных на сокращение цифрового разрыва. Результаты исследования могут служить методологической основой для лиц, принимающих решения, исследователей и субъектов бизнеса в управлении цифровой экономикой.

Результаты исследования показывают, что искусственный интеллект и цифровые технологии обладают потенциалом для ускорения экономического роста, повышения производительности и формирования новых бизнес-моделей, но этот процесс увеличивает риск неравномерного распределения выгод. Установлено, что технологическая трансформация может на начальном этапе создать дисбаланс в структуре занятости, но в условиях адекватной институциональной и образовательной политики в долгосрочной перспективе приводит к повышению экономической эффективности.

Оригинальность и научная новизна исследования заключаются в оценке механизмов воздействия цифровой экономики и искусственного интеллекта на основе комплексного подхода, в анализе их экономических и социальных последствий во взаимодействии, а также в обосновании возможностей адаптации в контексте национальной экономики.

Ключевые слова: цифровая трансформация, искусственный интеллект, цифровая экономика, рынок труда, производительность, конкурентоспособность, цифровой разрыв.

Shafag Huseyn Abdullaeva
prof., Ph.D., Azerbaijan University of Languages
E-mail: abdullayeva.shafa0 @adu.edu.az

Impacts of digital economy and artificial intelligence

Summary

The purpose of the study is to conduct a scientific analysis of the impact of digital transformation and artificial intelligence technologies on global and national economic systems, systematize the opportunities and risks they create in the context of the labor market, productivity, competitiveness and socio-economic inequality.

The methodology of the study is based on comparative analysis, a systematic and institutional approach, generalization of statistical data, interpretation of analytical reports of international organizations and economic modeling elements.

The applied significance of the study is related to determining the priority directions of state policy in the process of integrating artificial intelligence and digital technologies into the economy, developing adaptation mechanisms in accordance with structural changes in the labor market and developing practical recommendations aimed at reducing the digital divide. The results of the study can serve as a methodological basis for decision-makers, researchers and business entities in managing the digital economy.

The results of the study show that artificial intelligence and digital technologies have the potential to accelerate economic growth, increase productivity and form new business models, but this process increases the risk of uneven distribution of the benefits. It was found that technological transformation can create an imbalance in the employment structure at the initial stage, but in the conditions of adequate institutional and educational policies, it leads to an increase in economic efficiency in the long term.

The originality and scientific novelty of the study lies in the assessment of the impact mechanisms of the digital economy and artificial intelligence based on a complex approach, in the analysis of their economic and social consequences in their interaction, and in the justification of adaptation opportunities in the context of the national economy.

Key words: digital transformation, artificial intelligence, digital economy, labor market, productivity, competitiveness, digital divide.

UOT 338

Teyyub Qəni oğlu ƏLİYEV
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti PHŞ-nin dosenti

Şəms Teyyub qızı ƏLİYEVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti PHŞ-nin dosenti
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.71

RƏQƏMSAL İQTİSADİYYAT ŞƏRAİTİNDƏ MƏŞĞULLUQ PROBLEMLƏRİ VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi rəqəmsal iqtisadiyyat şəraitində əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluq səviyyəsinə mənfi təsir edən problemlərin araşdırılması və onların aradan qaldırılması (təsirinin azaldılması) üçün təklif və tövsiyələrin hazırlanmasıdır.

Tədqiqatın metodologiyası. Sistemli yanaşma, ekspert metodu, kompleks təhlil metodları.

Tədqiqatın nəticələri rəqəmsal iqtisadiyyat şəraitində əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluq səviyyəsinə mənfi təsir edən problemlər araşdırılmış və onların aradan qaldırılması (təsirinin azaldılması) üçün müvafiq təklif və tövsiyələr verilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri və irəli sürülən təklif və tövsiyələr rəqəmsal iqtisadiyyat şəraitində əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün müvafiq tədbirlərin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi. Müasir rəqəmsal iqtisadiyyat şəraitində məşğulluğa mənfi təsir edən problemlərin araşdırılmasının zəruriliyi əsaslandırılır, onların təsirinin aradan qaldırılmasının (azaldılmasının) konkret yolları göstərilir.

Açar sözlər: rəqəmsal iqtisadiyyat, məşğulluq, problemlər, həlli yolları, təklif, istifadə.

Giriş

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və transformasiyası ənənəvi sənaye iqtisadiyyatından rəqəmsal iqtisadiyyata keçidə gətirib çıxarır və əmək bazarının strukturu, iş təcrübələri və fəaliyyət mexanizmləri də daxil olmaqla müxtəlif ölkələrin iqtisadi, ekoloji və sosial aspektlərinə dərin təsir göstərir. Rəqəmsal iqtisadiyyat elektron ticarətin inkişafına və əmək məhsuldarlığının artmasına səbəb olmuş və qlobal əmək bazarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir.

Rəqəmsal iqtisadiyyat - rəqəmsal texnologiyaların, internetin, süni intellektin və avtomatlaşdırmanın təsiri ilə formalaşan yeni iqtisadi sistemdir. Bu şəraitdə ənənəvi istehsal modelləri çevik, innovativ və texnologiyaya əsaslanan fəaliyyət formaları ilə əvəz olunur.

Rəqəmsal iqtisadiyyat şəraitində əmək bazarında üç əsas dəyişiklik müşahidə edilir:

- yeni peşə növlərinin yaranması – data analitikləri, süni intellekt mühəndisləri, kiber təhlükəsizlik mütəxəssisləri və e-ticarət menecerləri kimi ixtisaslar ön plana çıxır;

- ənənəvi peşələrin transformasiyası - məsələn, maliyyə mühasibləri və hüquqşünaslar rəqəmsal alətlərlə işləməyə uyğunlaşmalıdırlar;

- əmək münasibətlərinin elastikləşməsi -“Freelance”, uzaqdan iş kimi modellər geniş yayılmaqdadır.

Rəqəmsal iqtisadiyyat şəraitində baş verən bu dəyişikliklərin nəticəsində, son illərdə rəqəmsal texnologiyalar cəmiyyətin müxtəlif sahələrinə geniş nüfuz etmişdir.

Rəqəmsal transformasiya insan həyatını sadələşdirməyə, həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa və iqtisadi göstəriciləri artırmağa yönəlmişdir. Rəqəmsal texnologiyalar formalaşmış, təkrarlanan tapşırıqları əhatə edən peşələrə tələbatı azaldır, müəyyən kateqoriyalı personalın sərişte profillərini dəyişdirir və işçilərin çevikliyi və uyğunlaşma qabiliyyətinə olan tələbləri artırır. Bundan əlavə, rəqəmsal transformasiya insan resurslarından emosional zəkaya sahib olmağı - insanları maşınlar-

dan fərqləndirən, onlara öz hisslərini və emosiyalarını, eləcə də başqalarının hisslərini təhlil etməyə imkan verən qabiliyyət tələb edir. Emosional zəka yetkin şəxsiyyətin zəruri bir hissəsidir və qarşılıqlı anlaşma və dəstəyə əsaslanan münasibətlər qurmağa kömək edir.

Rəqəmsal transformasiya qlobal iqtisadiyyatın və əmək bazarının strukturunu köklü şəkildə dəyişdirir. “Rəqəmsal iqtisadiyyat” termini dedikdə adətən informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) intensiv şəkildə istifadə edildiyi, data resurslarının və şəbəkə infrastrukturlarının önə çıxdığı yeni iqtisadi forma nəzərdə tutulur. Bu kontekstdə məşğulluq məsələsi - işçi qüvvəsinin istifadəsi, onun struktur dəyişiklikləri, keyfiyyətinin yüksəldilməsi və məzmununun yeniləşməsi xüsusi önəm qazanır. Başqa sözlə, bir tərəfdən rəqəmsal iqtisadiyyat yeni iş imkanları açır, digər tərəfdən isə ənənəvi iş modellərini əvəz edə bilər. Beləliklə, əsas sual ortaya çıxır: rəqəmsal iqtisadiyyat şəraitində məşğulluğun hansı problemləri var və bunların həlli üçün hansı yollar mövcuddur? [6]

Rəqəmsal iqtisadiyyat şəraitində məşğulluğa mənfi təsir edən problemlər

İqtisadiyyatın rəqəmsallaşması təkcə əmək bazarının kəmiyyət parametrlərində deyil, həm də işçilərlə işəgötürənlər arasında qarşılıqlı əlaqə formatının transformasiyasında dəyişiklikləri nəzərdə tutur. Birincisi, bu, zaman və məkanda əmək fəaliyyətinin mərkəzləşdirilməməsinə gətirib çıxaran uzaq münasibətlərin yaranması və genişlənməsidir. Nəticədə, çevik, virtual əmək bazarı yaranır və ənənəvi məşğulluq modeli köhnəlir. İkincisi, işçinin özləri üçün uzunmüddətli karyera planlaşdırmasında çətinliklər yaranır, çünki müəyyən bir ixtisas yalnız əmək bazarındakı tələbatla təmin edilən uzunmüddətli məşğulluğu təmin etmir.

Rəqəmsallaşmanın və tələb üzrə iqtisadiyyatın genişlənməsi ilə iş məkan və zamanla daha az bağlı olur, işçilər üçün daha böyük muxtariyyət yaranır, işəgötürənlərin nəzarəti azalır və işçilərin işə gəlməsi və işə çıxması üçün daha rahat şərait yaranır. Bununla belə, işçilərin hüquqlarına, sağlamlığına və iş yerində psixoloji rifahına mənfi təsir göstərə biləcək çətinliklər mövcuddur. Məsələn, işəgötürənin işçilərin şəxsi həyatına və istirahət vaxtından istifadəsinə müdaxiləsinin limitlərinin nə olduğu və işçilərin iş saatlarından kənarda rəhbərliyin zənglərinə, elektron poçtlarına və ya SMS-lərinə cavab verməmək hüququnun olub-olmadığı məlum deyil. Nəticədə, dəyişən şərtlərə uyğunlaşmaq, əmək bazarında aktiv qalmaq və tələbat səviyyələrini daim izləmək kimi işçi keyfiyyətlərinə tələblər artır.

İşəgötürən və uzaqdan işləyən işçi arasındakı münasibətlərdə gücləndirilmiş rəqəmsal imzaların istifadəsi uzaqdan işin təşkili baxımından fərqli bir çətinlik yaradır. Buraya onların əldə edilməsi ilə bağlı maliyyə xərcləri (bu xərcləri kim ödəməlidir - işəgötürən və ya əmək münasibətlərinin hər iki tərəfi) və işəgötürən tərəfindən uzaqdan işləyən işçiyə çatdırılan bütün əmrləri, təlimatları, iş və iş təlimatlarını, qaydaları və digər daxili hüquqi aktları dəstəkləmək zərurəti daxildir.

İşəgötürənin rəqəmsal texnologiya vasitəsilə öyrəndiyi uzaqdan işləyən işçi tərəfindən törədilən intizam pozuntularının sənədləşdirilməsində də əhəmiyyətli bir çətinlik yaranır (məsələn, işçinin müəyyən bir vaxtda işəgötürənlə onlayn əlaqə saxlamaması). Uğursuzluğun texniki səbəblərdən (məsələn, Skype nasazlığı, zəif Wi-Fi siqnalı) və ya işçinin günahından qaynaqlandığını müəyyən etmək və məhkəmədə sübut etməkdə çətinliklər yaranır.

Digər çətinliklər də yarana bilər, məsələn, kompüter və ya proqram təminatının nasazlığı, virus hücumu və ya işçinin özünün hərəkətləri və s. səbəbindən yarandıqda, işdən çıxma vaxtının qeydə alınması ilə bağlı çətinliklər.

Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı formalaşmış, təkrarlanan əməliyyatları əhatə edən peşələrə tələbatı azaldır və eyni zamanda müəyyən kateqoriyalı personalın səriştə profillərini dəyişdirir, onların çevikliyini və uyğunlaşma qabiliyyətini artırır. Eyni zamanda, rəqəmsal iqtisadiyyat mütəxəssislərin iş vəzifələrini uğurla yerinə yetirməsi və əmək bazarında rəqabətə davamlı qalması üçün malik olmalı olduqları ixtisaslaşmış rəqəmsal səriştələr yaradır.

Rəqəmsal iqtisadiyyat şəraitində texniki mütəxəssislərə, mühəndislərə, dizaynerlərə, ideyalar yaradan və onları həyata keçirə bilən yaradıcı və proaktiv insanlara ehtiyac artır. İnnovatorlara - "İstedadlı" insanlara ehtiyac yaranır. Lakin adi işlərə (süpürgəçilərə) və köhnəlmiş peşələrə (sürücülərə) də ehtiyac vardır. Ancaq hər şeydən əvvəl, balanslı bir yanaşma lazımdır.

Rəqəmsal transformasiya, xüsusən də böyük verilənlər, kibertəhlükəsizlik və analitika sahələrində spesifik bacarıqlara malik İT mütəxəssislərinə tələbatı artırır. Əmək bazarları belə namizədlər təklif edə bilsə belə, əsas çətinlik qalır: mütəxəssisləri işəgötürənlər tərəfindən istifadə edilən spesifik mühitlərə (proqram təminatı versiyaları, sosial media platformaları, bulud hesablama və mobil texnologiyalar və müxtəlif mobil cihazlar) uyğunlaşdırmaq zərurəti yaranır. Bu sahələrdə mütəxəssislərin yenidən hazırlanması asan məsələ deyil və biznes liderlərindən insan resursları və işçi qüvvəsinin planlaşdırılmasına ciddi yanaşmağı tələb edir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın artan inkişafı ilə çox sayda aşağı ixtisaslı işçiyə, yeni bacarıqlar üçün öyrənmə qabiliyyətinin olmaması səbəbindən, gələcək əmək bazarında tələbat olmayacaqdır. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı ilə əmək bazarındakı qütbləşmə daha da genişlənə və yüksək təhsilli və yüksək ixtisaslı insanların məşğulluğu daha genişlənə bilər. Təbiidir ki, müəssisələr aşağı ixtisaslı işçilərə yox, yüksək ixtisaslı işçilərə üstünlük verirlər. Nəticədə aşağı ixtisaslı işçilərlə müqayisədə yüksək təhsilli insanların məşğulluq imkanları və əməkhaqqı artacaqdır. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafının orta və sonrakı dövründə qrup gəlirlərinin boşluğu daha da genişlənəcək, yüksək ixtisaslı işçilər və aşağı ixtisaslı işçilər arasındakı gəlir fərqi rəqəmsallaşdırmanın inkişafı ilə gərginləşəcəkdir.

Sənayenin inkişafı nöqteyi-nəzərindən rəqəmsal sənayeləşmə rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafının əsas gücüdür. İnformasiya və kommunikasiya sənayesinin üstünlük təşkil etdiyi aparıcı sahələrdə rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı bu sahələrdə istedadlara tələbatı getdikcə artırır. Məşğulluq baxımından, rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı bəzi aşağı ixtisaslı işlərin itkisinə, işsizlik səviyyəsinin artmasına səbəb olacaq, işçilərin gəlirində genişlənən bir boşluq yaranacaq, zəngin və kasıb arasındakı boşluq daha da genişlənəcəkdir. Eyni zamanda, əmək bazarının rəqəmsal transformasiyası yeni tələblərə və iş şəraitinə cavab vermək üçün lazımi bilik və bacarıqları əldə edə bilməyən və ya əldə etmək imkanı olmayan işçi kateqoriyaları üçün iş itirmə riskinin artması ilə əlaqəli mənfi nəticələrə də səbəb olur. Bu halda, yaşlı işçilər risk altında ola bilərlər. Bundan əlavə, əmək bazarındakı transformasiyalar ənənəvi sektorlarda artıq işçilərin işdən çıxarılmasına səbəb olur. Bu proseslər işsizliyin artmasına və gəlir səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb ola bilər. Bu vəziyyətdə həm işdən çıxarılan, həm də işsiz işçilərin, eləcə də uzaqdan işləyənlərin sosial müdafiəsi məsələsi xüsusilə aktualdır. Məşğulluq formasından asılı olmayaraq, işçilər sosial risklərə (müvəqqəti əmək qabiliyyətinin itirilməsi, əlillik, peşə xəsarətləri, iş itirilməsi və s.) məruz qalırlar.

Rəqəmsallaşma şəraitində sosial və əmək münasibətləri sistemindəki problemlər müəyyən hallarda bir sıra iqtisadi və sosial-iqtisadi risklərin yaranmasına və ya reallaşmasına səbəb ola bilər ki, bunlardan ən əhəmiyyətli və ehtimal olunanları aşağıdakılardır:

- iş yerlərinin itirilməsi riskləri;
- əsas dolanışıq vasitələrinin itirilməsi riskləri;
- sosial müdafiə və sosial təminat imkanlarının itirilməsi;
- sosial statusun və onun yüksəldilməsi ehtimalının itirilməsi;
- psixoloji asılılığın inkişaf riskləri, ekstremal hallarda isə hətta şəxsi deqradasiya;
- cəmiyyətdə sosial təcrid və uyğunlaşmazlıq riskləri və s.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, aşağıdakılar da məşğulluq səviyyəsinə mənfi təsir göstərir:

- informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) geniş tətbiqi. Rəqəmsal iqtisadiyyat İKT-nin geniş tətbiqinə əsaslanan iqtisadi sistemdir. Onun inkişafı nəticəsində rəqəmsal platformalar, elektron kommersiya, kibernetika, süni intellekt və robotlaşdırma kimi sahələr sürətlə genişlənir. Bu dəyişikliklər iş bazarında yeni tələblər yaradır: əmək məhsuldarlığı artır, lakin ənənəvi peşələr arxa plana keçir. Məsələn, logistika, bankçılıq və pərakəndə ticarət sistemlərində avtomatlaşma sayəsində çoxlu sayda vəzifə ləğv olunur. Eyni zamanda distant iş, frilans (öz xidmətlərinin təklif edilməsi) və platforma əsasında əmək münasibətləri geniş yayılır (3, s.48);

Rəqəmsal texnologiyalar və robotlaşdırma bir çox rutin iş növlərini əvəz edə bilir. Yaxın gələcəkdə insanı maşınla əvəz etmək mümkün olacaq, lakin insan üçün iş yalnız o sahələrdə qalacaq ki, orada o, maşından daha səmərəli işləyə bilər;

- struktur işsizlik. Yeni texnologiyalar bir çox ənənəvi peşələri aradan qaldırır. Məsələn, avtomatlaşdırılmış istehsal və süni intellekt xidmət sektorunda çoxsaylı vəzifələri əvəz edir. Texnoloji dəyişikliklər "iş yerlərinin yoxsullaşması" fenomeninə gətirib çıxarır- yəni yüksək və aşağı səviyyəli işlər qalır, orta səviyyəli bacarıqlar isə aradan çıxır;

- **əmək bazarında kadr balansının pozulması,** əmək bazarının strukturunda dəyişikliklər və ixtisas uyğunsuzluğu. Azərbaycanda və digər postsovet ölkələrində əsas məşğulluq problemi əmək bazarında struktur uyğunsuzlugudur. İşçilərin çoxunun rəqəmsal bacarıqları zəifdir. Bu isə yeni texnologiyalarla işləyə bilən mütəxəssislərə olan tələbatı qarşılamır. Əmək bazarında tələb artdığı halda yeni ixtisasa uyğun olmayan işçilər arasında işsizlik dərinləşir. Bu proses "rəqəmsal uçurum" adlandırılır.

Rəqəmsallaşma əmək bazarında tələbin və təklifin strukturuna təsir göstərir. Yeni iş yerləri daha çox İT və xidmət sektorlarında yaranır, ənənəvi sahələrdə isə iş yerləri azalır. Buna görə də kadr hazırlığı və təhsil sistemi əmək bazarının yeni tələblərinə uyğunlaşdırılmalıdır.

Rəqəmsal iqtisadiyyat yeni iş formaları-platforma işi, məsafədən iş və s.- yaratmaqdadır. Lakin bu dəyişikliklər həm fürsət, həm də risklər gətirir. Məsələn, World Economic Forum-un məlumatına görə, 2027-ci ilə qədər texnologiya və avtomatlaşdırma nəticəsində işlərin 23 %-i dəyişə bilər, 83 milyon iş əvəzinə 69 milyon yeni iş yaranacağı proqnozlaşdırılır [8] Digər tədqiqatlar isə göstərir ki, rəqəmsal transformasiya bəzi hallarda iş yerlərinin sayına təsirsiz qalır və ya yalnız strukturda dəyişiklik yaradır [9].

Ümumiyyətlə, struktur dəyişikliklər aşağıdakılara gətirib çıxara bilər:

- klassik, sabit iş yerlərinin azalması;
- yeni iş növlərinin təlim və uyğunlaşma tələb etməsi;
- ixtisas səviyyəsi ilə tələblər arasında uçurumun yaranması;
- regionlararası inkişaf fərqləri. Rəqəmsal infrastrukturun qeyri-bərabər inkişafı regionlarda məşğulluğa mənfi təsir göstərir. Böyük şəhərlərdə texnoloji imkanlar geniş olduğu halda periferik bölgələrdə rəqəmsal iş imkanları məhduddur. Bu isə regionlararası miqrasiyanı artırır və kadr axınının qeyri-bərabərliyinə səbəb olur;
- yeni iş yerlərinin yaranması və köhnə peşələrin sıradan çıxması. Rəqəmsallaşma nəticəsində "robotlaşdırıla bilən" peşələr (kassir, operator və s.) yox olur. Bəzi araşdırmalara görə, yaxın illərdə peşələrin 30–50%-i avtomatlaşdırılacaqdır (1, s.91). Digər tərəfdən, IT, kiber təhlükəsizlik, data analitika, rəqəmsal marketinq kimi sahələrdə yeni iş yerlərinin sayı artır. Lakin bu iş yerləri üçün peşəkar hazırlıq tələb olunur;
- sosial risklər və qeyri - stabil məşğulluq formaları. Rəqəmsal iqtisadiyyatda frilans (frilans- hər hansı bir təşkilatdan asılı olmadan, müstəqil şəkildə işləmək deməkdir. Frilanse iş, bir insanın bir şirkət üçün deyil, özü üçün çalışdığı bir iş metodudur. Frilans işçilər şirkətlər və təşkilatlar üçün müqaviləli iş görsələr də, nəticədə özləri öz işlərini müəyyənləşdirirlər) və platforma işi (sürücülər, kuryerlər və s.) geniş yayılır. Bu kateqoriyanın sosial müdafiəsi zəif olduğundan əmək münasibətləri qeyri-stabil xarakter daşıyır (4, s.118). Sosial təminat institutları hələ bu transformasiyaya adaptasiya edə bilməmişdir;
- bacarıq boşluğu və işçi qüvvəsinin hazır olmaması. Rəqəmsal iqtisadiyyatda uğurlu məşğulluq üçün yalnız iş yerinin olması kifayət deyil, işçinin uyğun rəqəmsal bacarıqlara malik olması vacibdir. Rəqəmsal bacarıqları olmayan və ya texnologiyaya çıxışı məhdud olan əhali qrupları (xüsusilə kənd yerlərində yaşayanlar və yaşlı nəsil) əmək bazarından kənarda qalır. Dünya Bankının araşdırmasına görə, rəqəmsal savadlılıq səviyyəsi aşağı olan regionlarda işsizlik göstəriciləri 2 dəfə yüksəkdir. Tədqiqatlar göstərir ki, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi artdıqca işçilərdən daha yüksək səviyyəli bacarıqlar, yeni öyrənmə çevikliyi və adaptasiya qabiliyyəti tələb olunur [5].

Bu isə bir çox ölkədə işçilərin hazır olmadığı, təhsilin və peşə hazırlığının dəyişən tələblərə cavab vermədiyi deməkdir. Nəticədə bacarıq boşluğu yaranır- iş yerləri vardır, lakin uyğun işçi tapmaq çətin olur.

Bundan əlavə, rəqəmsal iş boşluqları regiondan-regiona, məzuniyyət səviyyəsinə, yaşa və cinsə

görə fərqlənir. Bu da məşğulluq səviyyəsinin artımını çətinləşdirir;

- qeyri-rəsmilik və sosial qorunmanın məhdudluğu. Rəqəmsal iqtisadiyyat işçi qüvvəsinə daha çox fleksibil iş modelini (fleksibil iş modeli işçinin iş saatlarını, məkanı və ya işin yerinə yetirilmə tərzini öz ehtiyaclarına uyğunlaşdırmasına imkan verən bir iş təşkilidir. Bu model, iş-həyat balansını, məhsuldarlığı və işçinin rifahını yaxşılaşdırmağı hədəfləyir. Fleksibil işin bəzi formalarına evdən işləmək, sıxlaşdırılmış iş saatları (məsələn, həftənin 4 günü daha uzun saatlar işləmək və ya qismən iş qrafiki daxildir) təklif edir. Bu, bəzi hallarda məşğulluğu artırsa da, işçinin sosial qorunması, sabit gəliri, pensiya və sığorta kimi hüquqları baxımından zəifliyi artırır. Belə modellər ilə bağlı problemlər aşağıdakılardır:

- iş statusunun qeyri-müəyyənliyi;
- sabit gəlirin olmaması, dəyişkən iş saatları;
- sosial təminat (sığorta, istirahət hüquqları) sisteminin işə tətbiq edilməməsi.

Bunlar uzunmüddətli məşğulluq sabitliyini zəiflədir:

- regional və sektoral fərqliliklər, məşğulluqda inklüzivliyin zəifləməsi. Rəqəmsal iqtisadiyyatın üstünlükləri hamıya bərabər şəkildə imkanlar yaratmır. Tədqiqatlar göstərir ki, regionlararası fərqlər, sənaye sahələri, işçilərin fərqli təhsil səviyyəsi, yaş və cins amili məşğulluq imkanlarına müxtəlif istiqamətdə təsir edir. Məsələn, rəqəmsal iqtisadiyyatın əmək payına təsiri bölgədən bölgəyə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir [7]. Bu isə o deməkdir ki, bəzi regionlarda rəqəmsal iqtisadiyyat iş yerlərinin artımına səbəb ola bilərkən, digərlərində bu proses gecikir və ya neqativ təsir göstərə bilər;
- məşğulluq səviyyəsinin və iş keyfiyyətinin artımı arasında gərginlik. Rəqəmsal iqtisadiyyat iş yerlərinin sayını artırmaqla yanaşı, onların keyfiyyətinə-işin sabitliyinə, gəlir səviyyəsinə, yüksəlmə imkanlarına-təsir göstərir. Ancaq bir sıra araşdırmalar göstərir ki, rəqəmsallaşmanın artması işçinin gəliri ilə əmək payı arasında neqativ və ya qeyri-müəyyən əlaqə yarada bilər. Məsələn, bir tədqiqat göstərir ki, rəqəmsal iqtisadiyyat əmək payını artıra bilər, lakin bu təsir sənaye sahələrindən asılı olaraq dəyişir [9].

Beləliklə, məşğulluq səviyyəsinin artırılması ilə iş yerlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi arasında tarazlıq yaratmaq zərurəti yaranır.

Rəqəmsal iqtisadiyyat şəraitində məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi yolları

Fikrimizcə, aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlərin həyata keçirilməsi məşğulluğa mənfi təsir edən problemlərin aradan qaldırılmasına, heç olmasa, minimuma endirilməsinə imkan və zəmin yarada bilər:

- təhsil sisteminin modernləşdirilməsi və rəqəmsal bacarıqların artırılması. Məşğulluğun əsas həlli yolu insan kapitalının rəqəmsal bacarıqlarının artırılmasıdır. Ekspertlər “ömrüboyu təhsil” modelinin tətbiq olunmasını prioritet hesab edirlər (2, s.77). Peşə hazırlığı proqramlarının məzmunu yeni texnologiyalara uyğunlaşdırılmalıdır. Rəqəmsal iqtisadiyyatda işçilərdən tələb olunan bacarıqlar sürətli dəyişir. Buna cavab olaraq:
- davamlı peşə təhsili və yenidən təlim imkanlarının genişləndirilməsi lazımdır;
- İKT və rəqəmsal bacarıqların təhsil proqramlarına daha erkən inteqrasiyası təmin edilməlidir - orta məktəbdən başlayaraq rəqəmsal savadlılıq səviyyəsi yüksəldilməlidir.Təhsil prosesində müasir metod və texnologiyaların istifadəsi daha səmərəli bilik əldə etməyə və vacib bacarıqların inkişaf etdirilməsinə kömək edə bilər. Elektron təhsil resursları, onlayn kurslar, virtual laboratoriyalar və simulyasiyalar şagirdlərə və tələbələrə öz templərində öyrənməyə və dünyanın istənilən yerindən ən son məlumatlara çıxış əldə etməyə imkan verən əsas rol oynayır. Genişləndirilmiş və virtual reallıq texnologiyaları interaktiv və təcrübəyə yönəlmiş təlim üçün yeni imkanlar açır;
- işçi qüvvəsinin yenidən ixtisaslandırılması və mövcud bacarıqların təkmilləşdirilməsi üçün dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı gücləndirilməlidir. Bu tədbirlər işçiləri rəqəmsal iqtisadiyyata uyğunlaşdırmaq və bacarıq boşluğunu aradan qaldırmaq üçün əsas rol oynayır;
- rəqəmsal infrastrukturun genişləndirilməsi. Bütün regionlarda yüksək sürətli internetə çıxış və rəqəmsal xidmətlərin təmin olunması yeni iş yerlərinin yaranmasını stimullaşdırır. Dövlət-özəl tərəfdaşlıq mexanizmlərinin tətbiqi investisiya cəlbediciliyini artırır;

- platforma əsasında məşğulluğun hüquqi təminatının yaxşılaşdırılması. Frilans işçilərin sosial müdafiəsi üçün aşağıdakılar tələb olunur:
- vergi güzəştləri;
- sığorta mexanizmlərinin tətbiqi;
- əmək müqaviləsi formalarının genişləndirilməsi. Bu platforma əmək bazarını daha dayanıqlı edə bilər;
- məşğulluğun diversifikasiyası və innovasiya dəstəyi. Startapların və mikro-bizneslərin təşviqi yeni iş yerləri yarada bilər;
- dövlətin məşğulluq siyasətinin çevikliyinin təmin edilməsi.

Dövlət:
- rəqəmsal sahələrdə vergi və kredit güzəştləri tətbiq edə bilər;
- işçi qüvvəsinin yenidən hazırlanmasını maliyyələşdirə bilər;
- işsizliyin artması halında sosial yardım mexanizmlərini təkmilləşdirə bilər;
- yeni iş yerlərinin yaradılması və dəstək mexanizmlərinin tətbiq edilməsi. Yeni iş yerlərinin (növlərinin) yaranmasına imkan yaratmaq və məşğulluğu təşviq etmək üçün:
- rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf etdiyi sahələrdə (məsələn, e-ticarət, onlayn xidmətlər, platforma biznesi) müvafiq təşviq və investisiya mexanizmləri tətbiq edilməlidir;
- innovasiya və startap ekosisteminin dəstəklənməsi vasitəsilə yeni iş yerlərinin açılmasına şərait yaradılmalıdır;
- dövlət tərəfindən vergi güzəştləri, kredit imkanları, mentor-proqramlar vasitəsilə rəqəmsal sektorun genişləndirilməsinə şərait yaradılmalıdır. Bu yanaşma ilə rəqəmsal iqtisadiyyatın genişlənməsi məşğulluq səviyyəsinə müsbət təsir göstərə bilər;
- sosial siyasət və işçi hüquqlarının qorunması. Fleksibil iş formalarının artması ilə məşğulluq hüquqları və sosial qorunma məsələləri ön plana çıxır. Bu sahədə aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlərin görülməsi məqsədəuyğun olardı:
- platforma işçiləri və freelance işçiləri üçün sosial təminat sistemlərinin qurulması (pensiya, sığorta, iş saatlarının tənzimlənməsi);
- işçinin statusunun məhkəmə və qanunvericilik baxımından dəqiq müəyyənləşdirilməsi- işçi kimi tanınanların hüquqlarının qorunması;
- rəqəmsal iqtisadiyyatın yeni iş formalarında şəffaflıq, ədalətli əmək şərtləri və təhlükəsizlik standartlarının tətbiqi.

Belə tədbirlər məşğulluğun sabitliyini və işçi hüquqlarının qorunmasını gücləndirə bilər;
- regionlararası və sahələr üzrə bərabərliyin təmin edilməsi. Rəqəmsal iqtisadiyyatın gətirdiyi imkanlardan bütün regionların və sahələrin bərabər faydalanmasını təmin etmək vacibdir. Bu baxımdan aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlərin görülməsini vacib hesab edirik:
- regionlarda rəqəmsal infrastrukturların (internet, yüksək sürətli şəbəkə, data mərkəzləri) gücləndirilməsini və kənd-şəhər fərqlərinin azaldılmasını;
- müxtəlif sahələrə keçid (məsələn, ənənəvi sənayedən rəqəmsal xidmətlərə) üçün tədbirlərin hazırlanmasını - işçilərin keçid bacarıqlarının artırılmasını;
- iqtisadi imkanların genişləndirilməsi üzrə yerli təşəbbüslərin dəstəklənməsini (startap mərkəzlərinin, yerli dövriyyə forumlarının, region üçün xüsusi təlim proqramlarının).

Beləliklə, rəqəmsal iqtisadiyyatın bərabər paylanması məşğulluq səviyyəsinin balanslı artımını təmin edə bilər:
- iqtisadi siyasətin və təşviq mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi. İqtisadi siyasət vasitələri məşğulluğun rəqəmsal şəraitdə yüksəldilməsi üçün mühüm rol oynayır. Konkret olaraq aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlər həyata keçirilə bilər:
- rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafını yönəldən milli strateji planların hazırlanması - iş sahələrinin açılması, bacarıqların uyğunlaşdırılması və investisiya mühitinin yaradılması. Dövlət rəqəmsal startapları, kiçik və orta bizneslərı dəstəkləməklə yeni iş yerlərinin yaranmasını stimullaşdıra bilər. Bu, ənənəvi sahələrdəki azalmaları qismən kompensasiya edə bilər;

- vergi siyasətinin əmək bazarını rəqəmsal yönümə stimullaşdıracaq şəkildə formalaşdırılması - məsələn, rəqəmsal startaplar üçün vergi güzəştləri, insan kapitalına investisiyalar üçün kredit imkanlarının tətbiqi;

- rəqəmsal iqtisadiyyatla məşğul olan müəssisələr üçün əmək qanunvericiliyində çevikləşdirmə - işçi hüquqlarını qorumaq şərti ilə model təqdimatı;

- rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı üçün dövlət, biznes və təhsil sektorları arasında əlaqələrin yaradılması. İKT sahəsində startapların və innovativ şirkətlərin dəstəklənməsi, gənclərin rəqəmsal sahibkarlığa cəlb edilməsi məşğulluğun artımına töhfə verə bilər. Bu mexanizmlər çərçivəsində dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı ilə iş yerlərinin sayı və keyfiyyəti artırıla bilər.

- **məşğulluğun monitorinqi və adaptiv siyasətin həyata keçirilməsi.** Rəqəmsallaşmanın məşğulluğa təsiri davamlı şəkildə izlənməli, statistik göstəricilər əsasında məşğulluq siyasəti yenilənməlidir.

Nəticə

Rəqəmsal iqtisadiyyat məşğulluq üçün həm çağırışlar, həm də imkanlar yaradır. Texnoloji inkişaf nəticəsində bir sıra peşələr aradan qalxsa da, yeni bacarıqlara əsaslanan iş yerləri formalaşır. Əsas vəzifə – işçi qüvvəsinin bu dəyişikliklərə uyğunlaşmasını təmin etməkdir. Bu məqsədlə dövlət siyasəti rəqəmsal təhsil, ömürboyu öyrənmə, sosial müdafiə və innovativ sahibkarlığın dəstəklənməsi istiqamətlərində kompleks tədbirlər görməlidir. Yalnız bu halda rəqəmsallaşma iqtisadi artımın və sosial rifahın təminatçısına çevrilə bilər.

Müasir dövrdə başlıca olaraq struktur dəyişikliklər, bacarıq boşluğu, qeyri-rəsmiləşmiş işlər, regional və sahəvi fərqliliklər, iş keyfiyyəti ilə məşğulluq səviyyəsi arasındakı gərginlik kimi problemlər müşahidə olunur. Bu problemlərin həlli üçün isə:

- təhsil və bacarıqların yenilənməsi;
- yeni iş yerlərinin yaradılması;
- sosial siyasətin təkmilləşdirilməsi;
- regionlararası bərabərliyin təmin edilməsi və iqtisadi tənzimləmə mexanizmlərinin formalaşdırılması vacibdir.

Əgər bu sahədə balanslı və strateji yanaşma həyata keçirilərsə, rəqəmsal iqtisadiyyatın məşğulluğa müsbət təsiri artırıla, işsizlik riski azaldıla və işçi qüvvəsinin keyfiyyəti yüksəldilə bilər. Azərbaycanda və digər ölkələrdə bu perspektivə uyğun tədbirlərin hazırlanması, şəraitin təhlili və lokal xüsusiyyətlərin nəzərə alınması önəmlidir.

Rəqəmsal transformasiya kontekstində işsizliyə qarşı sosial müdafiə sistemi iqtisadiyyatdakı dəyişikliklərə səmərəli şəkildə cavab vermək üçün çevik və adaptiv olmalıdır.

Əmək bazarı artıq rəqəmsal texnologiyalar olmadan fəaliyyət göstərə bilməz. Dövlət, biznes və cəmiyyət birgə çalışdığı təqdirdə rəqəmsallaşma nəticəsində yaranan riskləri minimuma endirmək və yeni məşğulluq imkanlarından maksimum faydalanmaq mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Калягин, С. Автоматизация и будущее профессий. Вопросы экономики, 2021, №12
2. Косов, М. . Роль образования в цифровой экономике. Университетское управление, 2020, №3.
3. Глухов, В. Трансформация рынка труда в условиях цифровизации. СПб, Санкт-Петербург, 2021, 226 с.
4. Смирнова, И. Платформенная занятость: социальные риски. Соц. Политика, 2022,. №2.
5. Qiu, L. et al. (2024). Impact of digital empowerment on labor employment in manufacturing enterprises. https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC11024557/
6. Lu, Y. (2023). Can digital economy improve employment structure?-Mediating effect based on a spatial Durbin model. https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC10621991/
7. Wang, J., Tian, Z., Sun, Y. (2024). Digital Economy, Employment Structure and Labor Share. Sustainability,16(21),9584.https://ideas.repec.org/a/gam/jsusta/v16y2024i21p9584-d1513540.html

8. World Economic Forum. (2024, Oct 21). 4 ways to achieve a smooth transition to the digital economy. https://www.weforum.org/stories/2024/10/jobs-skills-work-digital-economy/
9. Richiardi, M. G. (2025). Impact of a decade of digital transformation on employment outcomes – EU evidence. SER. https://repository.essex.ac.uk/40760/1/mwaf011.pdf.

Тейюб Гани оглы Алиев
доцент АГУНП ПЮЛ

Шамс Тейюб кызы Алиева
доцент АГУНП ПЮЛ

Проблемы занятости в цифровой экономике и пути их решения

Резюме

Цель исследования – исследование проблем, негативно влияющих на уровень занятости трудоспособного населения в условиях цифровой экономики, подготовка предложений и рекомендаций по их устранению (снижению).

Методология исследования – системный подход, экспертный метод, методы комплексного анализа.

Результаты исследования – исследованы проблемы, негативно влияющие на уровень занятости трудоспособного населения в условиях цифровой экономики, и даны соответствующие предложения и рекомендации по их устранению (снижению).

Практическая значимость исследования – результаты исследования, а также выдвинутые предложения и рекомендации могут быть использованы при разработке соответствующих мер по повышению уровня занятости трудоспособного населения в условиях цифровой экономики.

Оригинальность и научная новизна исследования – обоснована необходимость исследования проблем, негативно влияющих на уровень занятости в условиях современной цифровой экономики, показаны конкретные пути устранения (снижения) их влияния.

Ключевые слова: цифровая экономика, занятость, проблемы, решения, предложение, использование.

Teyyub Gani Aliyev
ass. prof., ASOIU PLE

Shams Teyyub Aliyeva
ass. prof., ASOIU PLE

Employment problems in the digital economy and their solutions

Summary

The objective of this study- is to investigate issues negatively impacting employment in the digital economy and to develop proposals and recommendations for their elimination (reduction).

Research methodology – systems approach, expert method, and comprehensive analysis methods.

Research results – issues negatively impacting employment in the digital economy were investigated, and corresponding proposals and recommendations for their elimination (reduction) were provided.

Practical significance of the study – the study results, as well as the proposed proposals and recommendations, can be used in developing appropriate measures to increase employment in the digital economy.

Originality and scientific novelty of the study – the need to study issues negatively impacting employment in the modern digital economy is substantiated, and specific ways to eliminate (reduce) their impact are demonstrated.

Key words**: **digital economy, employment, problems, solutions, proposal, application.

UOT: 33.338; JEL A10;A11; D20;D80

Səxavət Əhliman oğlu MİRZƏYEV
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin doktorantı
Email.: mirzeyev.s@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.74

YEYİNTİ SƏNAYESİNDƏ SÜNİ İNTELLEKT VƏ RƏQƏMSALLAŞMANIN TƏTBİQİ İMKANLARİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi yeyinti sənayesində süni intellekt və rəqəmsallaşmanın təsirinin tədqiqindən ibarətdir. Məqalədə müasir dövrdə yeyinti sənayesinin inkişaf istiqamətləri izah edilmiş, süni intellekt və rəqəmsallaşmanın mahiyyəti açıqlanmışdır. Müasir dövrdə süni intellekt və rəqəmsallaşmanın yeyinti sənayesi sahəsində tətbiqi imkanları ümumiləşdirilmiş, qlobal çağırışlardan irəli gələn vəzifələr və prioritetlər əsas götürülməklə, süni intellekt və rəqəmsallaşmanın tətbiqi zəruriliyi əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın metodologiyası əsas etibarı ilə elmi abstraksiya, analiz, sintez, müqayisə və ümumiləşdirmə kimi metodlardan formalaşdırılmışdır. Eyni zamanda, yeyinti sənayesinin inkişaf etdirilməsi, süni intellektin tətbiqi və rəqəmsallaşma ilə bağlı müxtəlif tədqiqatçıların elmi əsərlərindəki yanaşmalara da diqqət göstərilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti nöqteyi-nəzərindən məqalədə alınmış elmi-praktiki yeniliklərdən müasir dövrdə qlobal çağırışlar kontekstində ölkənin yeyinti sənayesinin inkişaf etdirilməsi və xüsusilə, yeyinti sənayesində süni intellektdən istifadə və rəqəmsallaşdırma tədbirlərində istifadə edilməsi ilə bağlıdır.

Tədqiqatın nəticələri baxımından isə hazırkı qlobal silkələnmələr və yeni reallıqlar şəraitində müasir texnologiyaların tətbiqi və süni intellektdən istifadə əsasında yeyinti sənayesinin inkişafının sürətləndirilməsi ilə bağlı məqsədli dövlət proqramlarının hazırlanması, sənaye müəssisələrinin fəaliyyət mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri daha çox cəlbedici görünür.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi baxımından qeyd etməliyik ki, əsas elmi yenilik kimi hazırkı İKT əsrində, həmçinin dünyada qlobal ərzaq təhlükəsizliyi probleminin kəskinləşdiyi bir şəraitdə yeyinti sənayesinin fəaliyyətinin səmərəli təşkili ilə bağlı dövrün tələblərinə uyğun nəzəri-metodoloji baxışların müəyyənləşdirilməsi və bunların dövlət siyasəti əsasında yer almasının əsaslandırılmasıdır. Məqalədə süni intellektin tətbiqi və rəqəmsallaşdırma prioritetləri nəzərə alınmaqla, konseptual yanaşmalar təmin olunmuş və yeyinti sənayesinin praktiki fəaliyyət istiqamətlərinin başlıca istiqamətlərinə dair təklif və tövsiyələr hazırlanmışdır.

Açar sözlər: yeyinti sənayesi, süni intellekt, rəqəmsallaşdırma, qida məhsulları, ərzaq təminatı, ərzaq təhlükəsizliyi, qloballaşma.

Giriş

Ərzaq mağazasına və ya supermarketə baş çəkmək dünya əhalisinin əksəriyyəti üçün gündəlik həyatın bir hissəsidir və bu, onilliklərdir belədir. Bəzi insanlar supermarketdə hər gün alış-veriş edir, bəziləri isə artıq çəkidən əziyyət çəkir. Bununla belə, hər kəsin hər gün yeməyə bir şey alması qaçılmazdır. Qida və içkilər sürətlə hərəkət edən istehlak malları hesab olunur, yəni rəfdə yüksək dövriyyə ilə tez satılan məhsullardır. Pərakəndə qida sənayesi rəqabətsizdir və bir çox ölkələrdə satış sənayesində ən böyük paya malikdir. 2023-cü ildə pərakəndə qida şirkətlərinin gəliri təxminən 312 milyard ABŞ dolları təşkil edib. Bu, pərakəndə satışda ikinci ən böyük sənaye olan təxminən 83 milyard dollar gəliri olan geyim sənayesi ilə müqayisə edilə bilər [3,s.82-88; 5].

Son illərdə biznesin aparılması prosedurları, xüsusən də pərakəndə satış sektorunda dəyişib. Rəqəmsal texnologiyalar və innovasiyalar biznesin aparılma tərzini dəyişdirir və pərakəndə satış sənayesində bir yenilik, çeviklik, inqilab yaratmışdır. Şirkətlər müştəriləri üçün dəyər yaratmağa davam etmək məqsədilə fərqli düşünməli olduqlarını başa düşməlidirlər. Rəqəmsallaşma uzun

müddətdir pərakəndə satış sənayesinin bir hissəsi olub və müxtəlif sektorlarda hələ də artmaqdadır. Məsələn, kitab sənayesi və istehlakçı elektrik avadanlıqları elektron ticarətə gəldikdə pərakəndə satış sənayesində ən irəliyə doğru gedənlərdir. Araşdırmalar göstərir ki, məsələn, kitab sənayesində Avropada bütün satışların 56%-i onlayn şəkildə həyata keçirilir, qida sənayesində isə satışların yalnız 2-3%-i onlayn şəkildə həyata keçirilir. Bu, pərakəndə satış sektorundakı bütün sənayelər arasında ən aşağı rəqəmdir, baxmayaraq ki, bazar sektor daxilində ən böyükdür. Rəqəmsallaşmaya gəldikdə, pərakəndə satış sektorunun aparıcı sənaye sahələri illərdir belədir, çünki onlar yaşamaq üçün rəqəmsallaşmaya məcbur edilirlər [5].

Müasir dövrdə qlobal iqtisadiyyatın aparıcı istiqamətlərindən biri rəqəmsallaşma və süni intellekt texnologiyalarının istehsal və xidmət sahələrinə inteqrasiyasıdır. Aqrar sektor və yeyinti sənayesi də bu transformasiyadan kənarda qalmamış, əksinə, ən çox fayda əldə edə biləcək sahələrdən birinə çevrilmişdir. Əhalinin sürətli artımı, qida təhlükəsizliyi problemləri, iqlim dəyişikliyi, resurs çatışmazlığı və istehlakçı tələblərinin dəyişməsi yeyinti sənayesində innovativ yanaşmaların tətbiqini zəruri etmişdir.

Süni intellekt və rəqəmsal texnologiyalar istehsal proseslərinin avtomatlaşdırılması, məhsul keyfiyyətinin yüksəldilməsi, xərclərin azaldılması, logistikanın optimallaşdırılması və qida təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından geniş imkanlar yaradır. Bu məqsədlə məqalədə yeyinti sənayesində süni intellekt və rəqəmsallaşmanın əsas tətbiq sahələri, üstünlükləri, çağırışları və gələcək perspektivləri təhlil edilir.

Müasir texnologiyaların tətbiqi və təhlükəsizlik məsələləri

Qida sistemi davamlılığındakı bütün maraqlı tərəflər – ilkin istehsalçılardan tutmuş istehlakçıya və risk qiymətləndiricilərinə, siyasətçilərə və kommunikasiyaçılara qədər – qida təhlükəsizliyi ilə bağlı qərar qəbul etmək üçün məlumat tələb olunur. Qida sistemlərinin artan mürəkkəbliyinə baxmayaraq, rəqəmsal texnologiyalar qida zənciri boyunca və ətrafında demək olar ki, limitsiz sayda nöqtədən görünməmiş miqdarda məlumat toplamağa imkan verir. Bu böyük miqdarda məlumatların sintezi xeyli investisiya tələb edir, lakin kiçik təcrid olunmuş məlumat dəstlərinin təhlilindən sonra qida təhlükəsizliyi, ictimai səhiyyə və ticarətə tətbiq olunan misilsiz anlayışlar və məlumatlar verə bilər.

Qida ilə əlaqəli təhlükələrin baş verməsinə, sağ qalmasına və ötürülməsinə töhfə verən amillərin daha yaxşı başa düşülməsi yeni, daha effektiv, risklərin azaldılması müdaxilələrinin hazırlanmasına imkan verir. Süni intellekt və maşın öyrənmə proqramları həmçinin qida istehsalı sistemlərində və xüsusən də qida təhlükəsizliyi risklərinin qiymətləndirilməsi və idarə olunmasında geniş tətbiq tapır.

Rəqəmsallaşmanın ümumiyyətlə cəmiyyətə və xüsusən də qida sistemlərinə ən çox görünən təsiri, bəlkə də, məlumat mübadiləsinin aparılma tərzindədir. Qlobal miqyasda qida və kənd təsərrüfatı məhsullarının sərhəddənkənar daşınmasının səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, fırıldaqçılıq imkanlarını da azaltmaq üçün elektron sertifikatlaşdırmaya diqqət artır. Paylanmış reyestr texnologiyalarının təchizat zəncirləri boyunca qida və qida tərkib hissələri haqqında məlumat ötürülməsinin gücləndirilməsi gözlənilir və elektron ticarət qidanın satılma tərzini dəyişdirir. Bundan əlavə, kommunikasiya inqilabı real vaxt rejimində məlumatların və bəzi hallarda qidaların təhlükəsizliyi və keyfiyyəti haqqında yanlış məlumatların mövcudluğu vasitəsilə istehlakçıların münasibətlərinə birbaşa təsir göstərir [1,s.112-123; 4].

Rəqəmsal məlumatların paylaşılması qida zəncirinin bütün mərhələlərində iştirakçılar arasında yeni səviyyəli hesabatlılıq yaradacaq və ticarət tərəfdaşları və istehlakçılar arasında etibar və etimadı artıracaq. Bununla belə, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi həmçinin həll edilməli olan məlumatların mülkiyyəti, istifadəsi, məxfiliyi, paylaşımı və şəffaflığı ilə bağlı suallar doğurur.

Süni intellekt və rəqəmsallaşma: mahiyyəti və tətbiqi məsələləri

Süni intellekt insan zəka fəaliyyətini təqlid edən və məlumatları analiz edərək qərar qəbul edə bilən proqram və sistemlər toplusudur. Sİ maşın öyrənməsi (machine learning), dərin öyrənmə (deep learning), kompüter görməsi (computer vision) və s. kimi əsas istiqamətləri əhatə edir.

Bu texnologiyaların əsas üstünlüyü odur ki, kiçik zaman kəsiyində böyük həcmli məlumatların

(big data) emalını və analizini mümkün edir. Bu mənada, rəqəmsallaşma da xüsusi önəm kəsb edir və əslində, rəqəmsallaşma elə süni intellektin tətbiqinin tərkib hissəsi kimi də qəbul edilə bilər. Ona görə ki, rəqəmsallaşma müəssisələrdə məlumatların elektron formata keçirilməsi, istehsal və idarəetmə proseslərinin rəqəmsal sistemlər vasitəsilə həyata keçirilməsidir ki, bunsuz da süni intellektin tətbiqi qeyri-mümkündür. IoT (əşyaların interneti), bulud texnologiyaları, blokçeyn, avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri və s. kimi istiqamətləri özündə cəmləşdirən rəqəmsallaşdırma və Sİ tətbiqi, ümumilikdə bir sistem formalaşdırır. Hansı ki, bu sistem bütün sahələrdə, o cümlədən yeyinti sənayesində istehsaldan satışa qədər bütün mərhələləri əhatə edə bilər.

Başqa sözlə desək, süni intellekt və rəqəmsallaşma müasir sənayenin inkişafında əsas hərəkətverici qüvvələrdən biridir. İstehsal müəssisələrində bu texnologiyaların tətbiqi məhsuldarlığın artırılması, xərclərin azaldılması, keyfiyyətin yüksəldilməsi və rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi baxımından mühüm üstünlüklər yaradır. Süni intellekt əsaslı sistemlər istehsal proseslərini analiz edərək ən optimal iş rejimini müəyyən edir. Avtomatlaşdırılmış xətlər fasiləsiz və daha sürətli işlədiyi üçün istehsal həcmi artır, vaxt itkisi azalır, çeviklik təmin edilir, insan faktorundan asılılıq minimuma enir və nəticədə müəssisənin ümumi məhsuldarlığı yüksəlir. Bütün bunlar isə, öz növbəsində, müəssisənin xərclərinin azalmasına kömək edir. Belə ki, rəqəmsal monitorinq və analiz sistemləri resurslardan səmərəli istifadəyə imkan yaradır, enerji sərfiyyatı azalır, xammal itkisi minimuma enir, avadanlıqların nasazlığı əvvəlcədən müəyyən edilir (proqnozlaşdırıcı texniki xidmət) və s. Bu isə uzunmüddətli perspektivdə istehsal xərclərinin azalmasına səbəb olur. Məhsuldarlığın artması, xərclərin azalması ilə yanaşı, məhsulun keyfiyyətinin də təkmilləşdirilməsinə imkan yaranır, keyfiyyətə nəzarətin gücləndirilməsi mümkün olur. Ona görə ki, kompüter görməsi və sensor texnologiyaları məhsulları real vaxt rejimində yoxlayır. Bu isə, qüsurlu məhsulların vaxtında aşkar olunmasına, standartlara uyğunluğun təmin edilməsinə, müştəri məmnuniyyətinin artmasına və s. şərait yaradır [4; 7; 8].

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, süni intellektin tətbiqi böyük həcmli məlumatları (Big Data) analiz edərək daha əsaslandırılmış qərarların qəbulunu təmin edir. Bu halda, istehsalçı satış proqnozları, bazar tendensiyaları, təchizat zəncirinin optimallaşdırılması istiqamətində daha dəqiq qərarlar qəbul edir və beləliklə də idarəetmə daha çevik və effektiv olur. Bütün bunlarla yanaşı, sənayedə süni intellektin tətbiqi və rəqəmsallaşma təhlükəsizliyin artırılması, rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsi, davamlı inkişaf və ekoloji səmərəlilik, “yaşıl iqtisadiyyat” prinsiplərinə uyğun inkişaf, çevik və fasiləsiz təchizat zəncirinin optimallaşdırılması kimi istiqamətlərdə də müsbət təsirlərlə xarakterizə olunur.

Bu isə o deməkdir ki, sənayedə süni intellekt və rəqəmsallaşmanın tətbiqi müəssisələrin fəaliyyətində keyfiyyətcə yeni mərhələ yaradır. Bu texnologiyalar məhsuldarlığı artırır, xərcləri azaldır, təhlükəsizliyi gücləndirir və rəqabət üstünlüyü formalaşdırır. Bütün bunlar isə belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, müasir sənaye müəssisələri üçün rəqəmsal transformasiya artıq seçim deyil, strateji zərurətdir.

Yeyinti sənayesində süni intellektin tətbiq imkanları

Süni intellekt əsaslı kompüter görməsi sistemləri məhsulların ölçüsünü, rəngini, formasını və xarici qüsurlarını avtomatik müəyyən edə bilir. Məsələn, meyvə və tərəvəzlərin çeşidlənməsi, ət və süd məhsullarının keyfiyyət yoxlanışı, qüsurlu məhsulların avtomatik ayrılması və s. Bu sistemlər insan səhvlərini azaldır və daha obyektiv qiymətləndirmə təmin edir. Bununla da keyfiyyətsiz və ya qüsurlu məhsulun bazara çıxışının qarşısı alınır, müəssisənin rəqabətqabiliyyətliliyi qorunur, təmin edilir və ən əsası istehlakçı keyfiyyətli məhsul əldə edə bilir. Bununla belə, süni intellektin tətbiqinin və rəqəmsallaşmanın mühüm elementi olan maşın öyrənməsi alqoritmləri istehsal xəttində temperatur, rütubət, təzyiq və digər parametrləri analiz edərək optimal rejimi müəyyən edir ki, bu da keyfiyyət və səmərəlilik üçün olduqca vacibdir. Eyni zamanda, maşın öyrənməsi enerji sərfiyyatını azaltmağa, istehsal itkisini minimuma endirməyə, məhsuldarlığı artırmağa imkan verir ki, bu da ümumi fəaliyyətin səmərəliliyi və rentabelliyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir [2; 8; 10].

Yeyinti sənayesində süni intellekt və rəqəmsallaşmanın verə biləcəyi daha bir üstünlük ondan ibarətdir ki, proqnozlaşdırıcı texniki xidmət (predictive maintenance) vasitəsilə avadanlıqların nasazlıq ehtimalı əvvəlcədən müəyyən edilə və fasiləsiz fəaliyyət təmin oluna bilər. Ehtimal edilən nasazlıqların qarşısının öncədən alınması həm xərc itkisini azaldır, həm də subyektin fasiləsiz fəaliyyətini təmin edir ki, bu da nəinki yeyinti sahəsi üçün, ümumilikdə bütün sahələr üçün xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Yeyinti sənaye daha çox qida istehsalı və təhlükəsizliyi ilə bağlı olduğu üçün, bu sahədə müasirliklərin tətbiqi, yalnız təminat baxımından deyil, həm də təhlükəsizlik baxımından da əhəmiyyətli hesab olunur. Qida təhlükəsizliyi yeyinti sənayesində əsas prioritetdir. Süni intellekt və blokçeyn texnologiyası isə məhsulun istehsal mənbəyindən son istehlakçıya qədər izlənməsini təmin edir, çirklənmə risklərini erkən mərhələdə aşkar edir, sanitariya qaydalarına nəzarəti gücləndirir, sensor sistemləri real vaxt rejimində temperatur və saxlanma şəraitini izləyir. Hansı ki, bütün bunlar keyfiyyətli qida və təhlükəsiz ərzaq üçün olduqca vacibdir.

Bütün sahələrdə, o cümlədən yeyinti sənayesində süni intellektin tətbiqinin vacib nəticələrindən biri də proqnozlaşdırmada təmin olunan dəqiqlikdir. Süni intellekt bazarın daha dərindən təhlilinə, tələbatın maksimum dəqiqliklə proqnozlaşdırılmasına kömək edir. Başqa sözlə desək, süni intellekt bazar məlumatlarını təhlil edərək mövsümi dəyişiklikləri müəyyən edir, satış həcmini proqnozlaşdırır, ehtiyatların optimal səviyyəsini hesablayır ki, bütün bunlar da gələcək fəaliyyətlə bağlı doğru qərarların qəbuluna şərait yaradır, anbar xərclərini azaldır və məhsul israfının qarşısını alır. Eyni zamanda, süni intellektin tətbiqi ilə bazarın tələblərinin daha dərindən təhlili yeni məhsul istehsalı, yeni qablaşdırma və ya yeni yanaşma üçün də müəyyən bir baza formalaşdırır ki, bu da müəssisənin uzunmüddətli fəaliyyəti üçün zəruridir. Daha konkret ifadə etsək, süni intellektin sadalanan xüsusiyyətləri yeyinti sənayesində istehsal-satış proseslərini logistik bir prosesə çevirməyə imkan verir ki, bu da fasiləsizlik, minimum məsrəf, maksimum mənfəət imkanı yaradır [10; 12].

Yeyinti sənayesində rəqəmsallaşmanın rolu

Son illərdə istehsal şirkətləri dəyişkən tələb, müştəri və təchizatçıların dəyişən tələbləri ilə bağlı müxtəlif çətinliklərlə üzləşirlər ki, bu tendensiya da dəyər zəncirinə birbaşa təsir göstərir.

Almaniya yüksək texnologiyalı “Sənaye 4.0” (Sənaye 4.0) strategiyası və ya İtaliya klasteri “Fabbrica Intelligente” kimi istehsal sistemlərində yeni texnoloji yol xəritələri və təklif olunan müdaxilələr bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün tətbiq olunur. Bu həllər sənayedə sürətlə inkişaf edən informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) davamlı təsirindən yaranan yüksək innovasiya və iqtisadi potensialdan istifadə etməyi hədəfləyir. Sənaye 4.0 mürəkkəb və çevik bir sistemdir və hazırda gələcəyə baxışdır. Sənaye 4.0 bir çox növ çətinlik və imkanlar təqdim edir, buna misal olaraq keyfiyyəti, səmərəliliyi və rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün yeni texnologiyaların tətbiqini və inteqrasiyasını göstərmək olar. Mütəxəssislərin fikrincə, “texnologiya çətinliklərinin öhdəsindən gələ bilməyən bir şirkət, eyni zamanda yeni məhsullar/xidmətlər və innovasiyalar təqdim etmək çətinliyi ilə də üzləşir”. Bu çətinlik, mövcud iqtisadiyyatın ən vacib sektorlarından biri hesab edilən qida sənayesi üçün daha da vacib hala gəlir. Həqiqətən də, xüsusilə bu seqmentdə tələb, həcm, proses, istehsal texnologiyası, müştəri davranışı və təchizatçı münasibəti baxımından dəyişkənliyin artan səviyyəsi aydındır. Beləliklə, qida seqmenti, informasiya texnologiyaları (İT) tərəfindən dəstəklənən və bugünkü qabaqcıl İT istifadəsindən daha yüksək səviyyədə qarşılana bilən özünəməxsus qlobal çətinliklərlə üzləşir və bu mənada Sənaye 4.0-ın yeni paradiqması maraqlı bir təkamülü təmsil edə bilər. Xüsusilə, qida sənayesi son zamanlar təklifə əsaslanan yanaşmadan tələbə əsaslanan yanaşmaya, yəni istehlakçıların istehsalçılara nə yemək istədiklərini dedikləri “zəncirvari tərsinə çevrilmə” yanaşmasına keçib. Zövqlər fərqlidir, yemək və içmək daha fərdi hala gəlir, bu da istehsalın müştəri tələbinə uyğunlaşdırılması zərurəti deməkdir. Bu vizyonu reallaşdırmaq üçün maşınlar, saxlama sistemləri və kommunal xidmətlər kimi elementlər məlumat paylaşa bilməli, eləcə də bir-birini müstəqil şəkildə idarə edə və hərəkət edə bilməlidirlər. Nəticədə bütün proseslərin avadanlıq və qərar nəzarəti nöqtələri ilə tam inteqrasiya olunduğu bir sistem yaranır. Nəhayət, məhsullar fərdi istifadəçilərin üstünlüklərinə cavab

vermək üçün konfiqurasiya edildiyindən əvvəlkindən daha keyfiyyətli, daha çevik əlçatanlığa malik və daha rəqabətqabiliyyətli olurlar [3; 6; 12].

Məhz, bu səbəbdən də, bir çox sənaye müəssisələri İT-nin tətbiqini, rəqəmsallaşmanı uzunmüddətli fasiləsiz fəaliyyət və tərəqqi üçün açar hesab edir. Müvafiq olaraq, İT-nin şirkət üçün əhəmiyyəti nə qədər yüksəkdirsə, şirkət ona bir o qədər çox investisiya qoyur. Lakin nəticələri digər sahələrin nəticələri ilə müqayisə etdikdə, qərar qəbul edənlər hələlik investisiya qoymaqda o qədər də maraqlı deyillər. Yalnız təxminən 15 faiz, yəni 2017-ci illə müqayisədə yeddi faiz çox, dövriyyələrinin 1,5 faizindən çoxunu İT-yə xərcləyirlər. Respondentlərin təxminən 70 faizi dövriyyələrinin bir faizindən çoxunu rəqəmsallaşdırmaya investisiya qoymur. Forrester analitiklərinin fikrincə, müqayisədə orta ölçülü ABŞ müəssisələri dövriyyələrinin 4,3 faizini İT-yə xərcləyirlər. Əslində isə, İT-nin yaratdığı yeni imkanlar, rəqəmsallaşma, maliyyə, anbar, logistika, satış, kadr təminatı və hazırlığı və s. kimi istiqamətləri bir platformada birləşdirməyə imkan yaradır. Bu sistem şəffaflıq və operativ qərarvermə imkanı yaratmaqla yanaşı, həm də kompleks yanaşmaya da kömək edir ki, bu halda da nəticələrin daha uğurlu olmaq ehtimalı artır. Bununla belə, əşyaların interneti vasitəsilə soyuducu anbarlarda temperatur nəzarətdə saxlanılır, daşıma zamanı məhsulun saxlanma şəraiti izlənir, avadanlıqların performansı monitorinq edilir ki, bu da keyfiyyət itkilərinin qarşısını alır [8; 13; 14].

Onu da qeyd edək ki, rəqəmsallaşma həm də qablaşdırma, etiketləmə, paletləmə kimi avtomatlaşdırılmış prosesləri daha səmərəli təşkil etməyə imkan verir ki, bu da prosesləri sürətlə və dəqiqliklə həyata keçirməyə kömək edir.

Nəticə

Bütün sahələrdə rəqəmsallaşma və süni intellektin tətbiqi müasir dünyanın qaçılmaz çağırışına çevrilib. Artıq rəqəmsallaşma cəmiyyətin və sənayenin gündəlik həyatının tərkib hissəsinə çevrilib. Rəqəmsal texnologiyaların sürətli təkamülü və təkmilləşdirilməsi şirkətləri və təşkilatları biznes modellərini dəyişdirməyə və yenidən qurmağa məcbur edir ki, bu da rəqəmsal transformasiya və rəqəmsallaşmanın nəticəsidir. Rəqəmsallaşma “sosial həyatın bir çox sahəsinin rəqəmsal rabitə və media infrastrukturları ətrafında yenidən qurulması yolu” kimi müəyyən edilmiş bir anlayışdır. Rəqəmsallaşma sözü analoq məlumatların rəqəmsal formaya çevrilməsi proseduru olan rəqəmsallaşma sözündən formalaşır. Rəqəmsallaşma, rəqəmsallaşma səbəbindən baş verən dəyişikliyi təsvir edir və cəmiyyətdə və biznesin aparılması tərzində inqilab yaradan ən əhəmiyyətli tendensiyalardan biri hesab olunur [2]. Rəqəmsal dövrdə müştərilər daim digər müştərilərlə qarşılıqlı əlaqədə olurlar və rəqəmsal vasitələrdən istifadə etməklə daha da təsirli olurlar. Buna görə də şirkətlərin sosial mediadan istifadə etməsi və müştəriləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olması vacibdir. İkinci sahə rəqabətdir, burada rəqəmsallaşma rəqabət və əməkdaşlıq arasındakı sərhədləri aradan qaldırır. Sənayenin xaricindən yarana biləcək eyni çətinliklərin öhdəsindən gəlmək və birlikdə bir-birini itiləmək və beləliklə, sənayeni inkişaf etdirmək üçün rəqiblə əməkdaşlıq etmək mümkün olacaq. Məlumatlar rəqəmsallaşma prosesində üçüncü sahədir, bu da mövcud məlumatları necə idarə etmək və istifadə etməkdir. Əlçatan çoxlu sayda məlumat və informasiya mövcuddur və təkmilləşdirilmiş texnologiya ilə bu, təhlillər aparmaq və biznes fəaliyyətinin yeni yollarını təkmilləşdirmək üçün yeni bir yoldur. Rəqəmsallaşdırma yolu ilə pərakəndə satıcılar gündəlik əməliyyatlarından qəbzlər, loyallıq kartları, eləcə də təchizatçılar şəklində sözdə böyük məlumatlar toplaya bilərlər. Dördüncü sahə innovasiya prosesidir. Rəqəmsal texnologiyalar şirkətlərin yeni məhsulları tez bir zamanda hazırlamasını və bazarda sınaqdan keçirməsini asanlaşdırır ki, başlanğıcdan satışa çıxarılana qədər bazardan davamlı olaraq rəy alsınlar. Bu baxımdan, yeyinti müəssisələrində müəssisə resurslarının planlaşdırılması sistemlərinin və avtomatlaşdırılmış istehsal xətlərinin tətbiqi getdikcə genişlənir. Lakin süni intellekt əsaslı sistemlərin tətbiqi hələ ilkin mərhələdədir və bu istiqamətdə investisiya və mütəxəssis hazırlığı vacibdir. Bununla belə, bu istiqamətdə aşağıdakı perspektivlər də mövcuddur və təsərrüfat subyektləri tərəfindən diqqətə alınması tövsiyə olunur:

- Tam avtomatlaşdırılmış “ağıllı zavodlar”;

- Rəqəmsal əkiz (Digital Twin) texnologiyaları;
- Fərdiləşdirilmiş qidalanma sistemləri;
- Süni intellekt əsaslı təchizat zənciri idarəetməsi;
- Alternativ zülal mənbələrinin inkişafı və s.

Texnoloji tərəqqi əsasında əldə olunancaq bu yeniliklər həm iqtisadi, həm də sosial baxımdan böyük dəyişikliklər yaradacaqdır.Yeyinti sənayesində rəqəmsallaşma, IoT, blokçeyn, süni intellekt və robototexnika inteqrasiya etməklə fermadan süfrəyə səmərəliliyi, təhlükəsizliyi və şəffaflığı artırır. Bu texnologiyalar qida keyfiyyətinin real vaxt rejimində monitorinqini təmin edir, tullantıları azaldır, təchizat zəncirlərini optimallaşdırır və izləmə yolu ilə istehlakçıların etibarını artırır. Bu, istehsalı avtomatlaşdırma ilə dəyişdirir və məlumatların daha yaxşı istifadəsi vasitəsilə davamlı təcrübələri dəstəkləyir.Süni intellekt və rəqəmsallaşma yeyinti sənayesində istehsalın optimallaşdırılması, keyfiyyətə nəzarət, qida təhlükəsizliyi, logistika və marketinq sahələrində bu texnologiyalar yüksək səmərəlilik təmin edir. Bununla yanaşı, yüksək investisiya xərcləri, kadr hazırlığı və kibertəhlükəsizlik kimi məsələlər diqqət mərkəzində saxlanmalıdır. Təbii ki, yeniliklərin tətbiqinin də doğuracağı riskli hallar mövcuddur. Amma bununla belə, gələcəkdə rəqəmsal transformasiyanı vaxtında və düzgün həyata keçirən müəssisələr rəqabət üstünlüyü əldə edəcəkdir. Yeyinti sənayesində süni intellektin və rəqəmsallaşmanın tətbiqi təkcə iqtisadi səmərəliliyi deyil, həm də qlobal qida təhlükəsizliyinin təmin olunmasını gücləndirəcəkdir. Hansı ki, bütün bunlar indiki və gələcək cəmiyyət üçün aktual olaraq qalır, eyni zamanda dayanıqlı inkişaf məqsədlərindən də irəli gələn çağırışlardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qasımlı V., F.Mirzəyev və b. "Rəqəmsal iqtisadiyyat". Bakı, Azprint nəşriyyatı, 2023, 241 s.;
2. Vəliyev S. "Süni intellekt və rəqəmsallaşma gələcək inkişafı müəyyən edir". https://azerbaijan-news.az/az/posts/detail/suni-intellekt-ve-reqemsallasma-gelecek-inkisafi-mueyyen-edirnbspnbsp-1770887111/382441
3. Bodeklint K., Unosson W. "Digitalization in then food industry". Jonking Business School, may, 2024, 103 p.;
4. Caffey D. "Digital business anda e-commerce management". Harlow pearson education limited, 2022;
5. Crowe E. "How technology is shaping the future of food retail", 2023. https://www.smartbrief.com/original/2018/04/how-technology-shaping-future-food-retail
6. Demartini M., Tonelli F. And etc. "Food industry digitalization: from challenges and trends to opportunities and solutions". İFAC – Papers Online, 2024, 87(11), 1371-1378;
7. J.S.Brennen and etc. "Digitalization". İn the international Encyclopedia of Communication Theory and Philosophy, pp. 1-14. https://doi.org/10.1002/9781118766804.wbiect111
8. Matt C., Hess T. "Digital transformation strategies". Business and information systems engineering, 2019, 57(5), p.339-343;
9. https://ereforms.gov.az/az/media/xeberler/reqemsal-tereqqi-ve-trendler-hesabati-2025-suni-intellektin-esaslarinin-guclendirilmesi-2154;
10. https://food-blog.csb.com/us-en/digitization-in-the-food-and-beverage-industry-opportunity-or-challenge;
11. https://science.gov.az/az/news/open/34633;
12. https://telefonicatech.com/en/blog/how-is-digitization-being-addressed-in-the-food-industry-and-what-are-the-benefits;
13. https://www.sensire.com/blog/digital-transformation-in-the-food-beverage-sector-navigating-a-new-era;
14. https://www.who.int/docs/default-source/resources/digitalization-food-safety-and-trade-en.pdf?sfvrsn=a11a03b8_2.

Сахават Ахлиман оглу Мирзеев
Докторант Азербайджанского Университета Кооперации
Email: mirzeyev.s@gmail.com

Возможности применения искусственного интеллекта и цифровизации в пищевой промышленности

Резюме

Целью исследования является изучение влияния искусственного интеллекта и цифровизации на пищевую промышленность. В статье рассматриваются направления развития пищевой промышленности в современную эпоху, объясняется сущность искусственного интеллекта и цифровизации. Обобщены возможности применения искусственного интеллекта и цифровизации в пищевой промышленности в современную эпоху. Обоснована необходимость применения искусственного интеллекта и цифровизации с учетом задач и приоритетов, вытекающих из глобальных вызовов.

Методология исследования в основном основана на таких методах, как научная абстракция, анализ, синтез, сравнение и обобщение. Одновременно с этим, внимание было уделено подходам в научных работах различных исследователей, связанным с развитием пищевой промышленности, применением искусственного интеллекта и цифровизацией.

Практическое значение исследования, полученные в статье научно-практические инновации связаны с развитием пищевой промышленности страны в контексте глобальных вызовов современной эпохи, и в частности, с использованием искусственного интеллекта в пищевой промышленности и его применением в мерах по цифровизации.

Результаты исследования, разработка целевых государственных программ, направленных на ускорение развития пищевой промышленности на основе применения современных технологий и использования искусственного интеллекта, а также совершенствование функционирования промышленных предприятий представляется более привлекательной в контексте современных глобальных потрясений и новых реалий.

Оригинальность и научная новизна исследования следует отметить, что главная научная новизна заключается в выявлении теоретических и методологических подходов, соответствующих требованиям эпохи в отношении эффективной организации пищевой промышленности в современную эпоху ИКТ, а также в условиях обострения глобальной проблемы продовольственной безопасности в мире, и в обосновании их включения в основу государственной политики. В статье представлены концептуальные подходы с учетом приоритетов применения искусственного интеллекта и цифровизации, а также предложены и даны рекомендации по основным направлениям практической деятельности пищевой промышленности.

Ключевые слова: пищевая промышленность, искусственный интеллект, цифровизация, продукты питания, продовольственное снабжение, продовольственная безопасность, глобализация.

Sakhavat Ahliman Mirzayev
PhD student of Azerbaijan Cooperative University
Email.: mirzeyev.s@gmail.com

Application opportunities of artificial intelligence and digitalization in the food industry

Summary

The purpose of the research is to study the impact of artificial intelligence and digitalization in the food industry. The article explains the development directions of the food industry in the

modern era, explains the essence of artificial intelligence and digitalization. The application opportunities of artificial intelligence and digitalization in the food industry in the modern era are summarized. The necessity of applying artificial intelligence and digitalization is justified based on the tasks and priorities arising from global challenges.

Research methodology is mainly formed from methods such as scientific abstraction, analysis, synthesis, comparison and generalization. At the same time, attention is also paid to the approaches in the scientific works of various researchers related to the development of the food industry, the application of artificial intelligence and digitalization.

The practical significanceof the research of the applied significance of the research, the scientific and practical innovations obtained in the article are related to the development of the country's food industry in the context of global challenges in the modern era, and in particular, the use of artificial intelligence in the food industry and its use in digitalization measures.

The results of the research the development of targeted state programs related to the acceleration of the development of the food industry based on the application of modern technologies and the use of artificial intelligence in the current global upheavals and new realities, and the improvement of the mechanism of operation of industrial enterprises seem more attractive.

The originality and scientific novelty of the research, we should note that the main scientific innovation is the identification of theoretical and methodological views in accordance with the requirements of the era regarding the efficient organization of the food industry in the current ICT age, as well as in a situation where the global food security problem is becoming acute in the world, and the justification of their inclusion in the basis of state policy. The article provides conceptual approaches, taking into account the priorities of the application of artificial intelligence and digitalization, and makes proposals and recommendations on the main directions of practical activities of the food industry.

***Key words**: **food industry, artificial intelligence, digitalization, food products, food security, food security, globalization**.*

UOT: 657.1; Jel M41, H20, O33

Anar Elman oğlu MƏHƏRRƏMOV
Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyasının magistrantı
E-mail: anarmeherremov6683@gmail.com

Elmi rəhbər: i.f.d. Vüsalə Musa qızı BABAYEVA
Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyasının müəllimi
E-mail: vusalababayeva2212@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.76

AZƏRBAYCANDA VERGİ UÇOTU MODELİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ: RƏQƏMSALLAŞMA VƏ BEYNƏLXALQ STANDARTLARA UYĞUNLAŞMA

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda mövcud vergi uçotu modelinin rəqəmsallaşma imkanları və beynəlxalq vergi uçotu standartları kontekstində təhlil edilməsi, mövcud problemlərin müəyyənləşdirilməsi və vergi idarəçiliyinin şəffaflığını, səmərəliliyini və uyğunluq səviyyəsini artırmağa yönəlmiş təkmilləşdirmə istiqamətlərinin əsaslandırılmasıdır.

Tədqiqatın metodologiyasında sistemli yanaşma tətbiq olunmuş, analitik, müqayisəli və normativ-hüquqi təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Metodologiya çərçivəsində Azərbaycanın vergi uçotu sistemi beynəlxalq təcrübə (OECD, BEPS, IFRS yanaşmaları) ilə müqayisə edilmiş, rəqəmsallaşma alətlərinin (elektron bəyannamə, e-audit, risk əsaslı nəzarət) təsiri qiymətləndirilmiş və rəsmi statistik məlumatlar əsasında ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqatda irəli sürülən nəticə və təkliflər Azərbaycanda vergi uçotu sisteminin rəqəmsallaşdırılması, beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi prosesində praktik istifadə oluna bilər. Araşdırmanın nəticələri vergi orqanlarının fəaliyyətində qərarların qəbulunda, mühasibat və audit sahəsində metodiki yanaşmaların formalaşdırılmasında, eləcə də elmi-tədris məqsədləri üçün faydalı hesab olunur.

Tədqiqatın nəticələri baxımından Azərbaycanda vergi uçotu modelinin rəqəmsallaşma səviyyəsi və beynəlxalq standartlara uyğunluğu qiymətləndirilmiş, mövcud institusional və texnoloji problemlər müəyyən edilmişdir. Aparılan təhlillər əsasında vergi uçotunun şəffaflığının və effektivliyinin artırılmasına, inzibatçılıq xərclərinin azaldılmasına və beynəlxalq uyğunluğun gücləndirilməsinə yönəlmiş elmi əsaslandırılmış təkliflər formalaşdırılmışdır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi Azərbaycanda vergi uçotu modelinin rəqəmsallaşma səviyyəsinin beynəlxalq standartlar kontekstində kompleks və sistemli şəkildə təhlil edilməsindən ibarətdir. İşdə ilk dəfə olaraq vergi uçotu, rəqəmsal idarəetmə alətləri və beynəlxalq vergi uyğunluğu arasında qarşılıqlı əlaqə konseptual yanaşma əsasında əsaslandırılmış, milli vergi uçotu modelinin təkmilləşdirilməsi üçün orijinal elmi-nəzəri və praktik təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: vergi uçotu, rəqəmsallaşma, beynəlxalq standartlar, mühasibat inteqrasiyası, fiskal şəffaflıq, rəqəmsal vergi inzibatçılığı.

Giriş

Müasir iqtisadi sistemdə vergi uçotu dövlətin fiskal siyasətinin əsas alətlərindən biri kimi, büdcə gəlirlərinin formalaşdırılması, fiskal sabitliyin təmin edilməsi və təsərrüfat subyektlərinin şəffaf fəaliyyətinin stimullaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Qlobal rəqəmsallaşma prosesləri və beynəlxalq hesabat standartlarının (IFRS, OECD, BEPS və s.) tətbiqi milli vergi uçotu modelinin də yenilənməsini zəruri etmişdir. Azərbaycanda vergi inzibatçılığı sahəsində həyata keçirilən islahatlar – “e-bəyannamə”, “e-hesab-faktura” və “vahid vergi məlumat bazası” sistemlərinin tətbiqi – uçot məlumatlarının keyfiyyətini artırsa da, vergi və mühasibat uçotunun inteqrasiyası istiqamətində tam harmonizasiya hələ də tam təmin olunmamışdır. Bu baxımdan, milli vergi uçotu modelinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və rəqəmsal texnologiyalar əsasında təkmilləş-

dirilməsi dövlətin maliyyə nəzarəti və şəffaflığın gücləndirilməsi baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə bu istiqamətdə nəzəri və praktiki yanaşmalar sistemləşdirilir və təkmilləşdirmə istiqamətləri təklif olunur [1].

Nəzəri-metodoloji hissə

Vergi uçotu dövlətin fiskal siyasətini reallaşdıran, büdcə gəlirlərini sabitləşdirən və vergi ödəyicisi–dövlət münasibətlərini şəffaf edən əsas idarəetmə alətidir. Onun məqsədi təkcə ödənilən vergilərin qeydiyyatı deyil, maliyyə axınlarının izlənməsi, kölgə dövriyyəsinin azaldılması və iqtisadi davranışların (nağdsız ödəniş, e-qaimə, real vaxt rejimli kassa) stimullaşdırılmasıdır. Qlobal rəqəmsallaşma fonunda vergi uçotu klassik mühasibat funksiyasından çıxaraq məlumat əsaslı (data-driven) fiskal idarəetməyə çevrilmişdir. OECD-nin 2023 hesabatında göstərilir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə büdcə gəlirlərinin 85–95%-i məhz səmərəli vergi uçotu və inzibatçılığı ilə təmin olunur; bu da uçotun texniki deyil, institusional xarakter daşıdığını göstərir.

Azərbaycan təcrübəsi bu tendensiyaya uyğundur: 2010-cu ildə bəyannamələrin 42%-i elektron təqdim olunduğu halda, 2024-cü ildə bu göstərici 96,3%-ə çatmış, vergi daxilolmalarının büdcədə payı isə 64,8%-dən 74,8%-ə yüksəlmişdir. Bu artım e-Taxes portalı, elektron vergi hesab-fakturası, e-kassa və ASAN Login inteqrasiyası kimi rəqəmsal həllərin tətbiqi ilə bağlıdır. 2018–2024 arasında nağdsız əməliyyatların payının 42%-dən 68%-ə yüksəlməsi vergidən yayınmanın təxminən 1/4 azalmasına gətirib, beləliklə vergi uçotu nəzarət alətinə deyil, iqtisadi intizam mexanizminə çevrilmişdir. Beynəlxalq müqayisədə Azərbaycan Estoniya və Türkiyənin rəqəmsal vergi modelinə yaxınlaşır: Estoniyada bəyannamə təsdiqi orta 3 dəqiqədirsə, Azərbaycanda bu göstərici 2018-də 28 dəqiqədən 2024-də 8 dəqiqəyə enmişdir. Nəticə etibarilə, müasir vergi uçotu ölkənin fiskal dayanıqlığını gücləndirən, şəffaflığı artıran və biznes üçün IFRS və BEPS tələblərinə uyğun hesabat mühitini təmin edən iqtisadi idarəetmə infrastrukturudur [2].

Cədvəl 1.

Vergi uçotunun rəqəmsallaşması (2010–2024)

İl	Elektron təqdim edilən vergi bəyannamələrinin payı, %	Rəqəmsal qeydiyyatda olan vergi ödəyiciləri, min nəfər	Vergi daxilolmaları, mlrd. AZN	Vergilərin dövlət büdcəsində payı, %
2010	42.0	210	7.1	62
2012	55.0	310	8.4	64
2014	68.5	410	11.4	68
2016	72.3	520	12.6	66
2018	75.0	620	13.4	64.8
2020	89.0	840	15.7	69.5
2022	93.0	970	17.2	72.1
2024	96.3	1 110	19.5	74.8

Mənbə: *https://www.taxes.gov.az[1], https://maliyye.gov.az[2]*

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, 2010–2024 dövründə elektron bəyannamələrin xüsusi çəkisi 42%-dən 96,3%-ə yüksəlmiş, yəni 2,3 dəfədən çox artmışdır. Bu artım vergi inzibatçılığında rəqəmsal platformaların tətbiqi ilə paralel getmiş və rəqəmsal ödəyicilərin sayında da mütənasib artım yaratmışdır.

Azərbaycanda vergi uçotunun rəqəmsallaşdırılması 2017–2024 dövründə tədricən yardımçı texniki funksiya olmaqdan çıxıb, əsas uçot metodologiyasına çevrilmişdir. 2019-cu ildən etibarən myGov və e-Taxes portalının geniş tətbiqi bütün əsas vergi bəyannamələrinin elektron qaydada təqdim olunmasına şərait yaratmış və nəticədə elektron təqdimat səviyyəsi 2018-ci ildəki 75%-dən 2020-ci ildə 89%-ə, 2024-cü ildə isə təxminən 96%-ə yüksəlmişdir. 2017-ci ildən Vergi Məcəlləsinin 71-ci maddəsinə əsasən məcburi tətbiq olunan elektron qaimə-faktura sistemi kortəbii uçotu aradan qaldırmış, 2 il ərzində iri və orta vergi ödəyicilərinin 90%-dən çoxu bu sistemə keçmiş, 2024-cü ilə gəldikdə isə dövriyyənin təxminən 93%-i E-QF üzərindən rəsmiləşdirilmişdir. 2020-

ci ildən e-kassa və POS inteqrasiyasının tətbiqi nağdsız və kassadan keçən əməliyyatların vergi məlumat bazasına avtomatik ötürülməsini təmin etmiş, kassadan ötürülən əməliyyatların payı 2020-ci ildəki 48%-dən 2024-cü ildə 71–73% intervalına qalxmış, nağdsız əməliyyatların vergi bazasına düşmə səviyyəsi isə 42%-dən 68%-ə yüksəlmişdir. Eyni dövrdə elektron kabinetdən istifadə edən vergi ödəyicilərinin sayı 2018-ci ildəki 620 mindən 2022-ci ildə 970 minə, 2024-cü ildə isə təxminən 1,1 milyonadək artmışdır. Bu dinamika göstərir ki, vergi orqanı artıq sonradan təqdim edilən bəyannaməyə deyil, əməliyyatın baş verdiyi ana bağlanan rəqəmsal izə əsaslanır; başqa sözlə, rəqəmsal platformalar (e-Taxes, E-QF, e-kassa) inzibatçılığın texniki əlavəsi deyil, vergi uçotunun metodoloji bazasıdır və fiskal şəffaflığın yüksəlməsində əsas amil kimi çıxış edir [4].

Cədvəl 2.

Vergi uçotunun rəqəmsallaşması üzrə əsas göstəricilər (2017–2024, müəllifin ümumiləşdirməsi)

İl	Elektron bəyannamə, %	E-qaimə ilə rəsmiləşən dövriyyə, %	e-Kassa/POS-a düşən əməliyyatlar, %	Rəqəmsal vergi ödəyiciləri, min nəfər
2017	68	55	0	480
2018	75	67	0	620
2019	82	78	24	720
2020	89	86	48	840
2021	92	89	59	910
2022	93	91	65	970
2023	95	92	69	1 040
2024	96	93	72	1 100

Mənbə: *https://www.taxes.gov.az[1], https://maliyye.gov.az[2], https://www.oecd.org/tax/forum-on-tax-administration/tax-administration-2023.htm[3]*

Rəqəmsal vergi uçotuna görə Azərbaycan son illərdə Estoniya–Türkiyə xəttinə yaxınlaşıb, amma hələ tam səviyyədə deyil: Estoniyada e-Tax Board vasitəsilə bəyannamələrin 99,6%-i, Türkiyədə e-Fatura/e-Defter sistemi ilə təxminən 94%-i, Litvada VMI e-Tax-la 92%-i elektron təqdim olunur, Azərbaycanda isə e-Taxes + e-qaimə + e-kassa paketi sayəsində bu göstərici təxminən 96%-dir; fərq əsasən nağdsız əməliyyatların vergi bazasına düşmə səviyyəsindədir – Estoniya 98%, Türkiyə 90% civarında olduğu halda, Azərbaycanda 2024-də bu göstərici 72% olmuşdur, yəni uçot rəqəmsallaşıb, amma əməliyyat axınının tam rəqəmsallaşması mərhələsi davam edir [6].

Cədvəl 3.

Beynəlxalq rəqəmsal vergi modellərinin müqayisəli göstəriciləri (2024)

Ölkə	Sistem adı	Rəqəmsal bəyannamə səviyyəsi, %	Orta təsdiq vaxtı (dəq.)	Nağdsız əməliyyatların vergi bazasına inteqrasiyası, %	Qısa xarakteristika
Estoniya	e-Tax Board	99.6	3	98	Tam inteqrasiya olunmuş, e-ID ilə giriş, real vaxt analitika
Türkiyə	e-Defter, e-Fatura	94	6	90	Mərkəzləşdirilmiş vergi məlumat bazası, KOBİ-lər üçün məcburi
Litva	VMI e-Tax	92	8	87	Avropa İttifaqı DESI 4-cü yer, AI əsaslı yoxlama sistemi
Azərbaycan	e-Taxes, e-QF, e-Kassa	96	8	72	Real-time nəzarət, ASAN Login inteqrasiyası, e-faktura və POS sinxronu

Mənbə: *https://www.oecd.org/tax/forum-on-tax-administration/tax-administration-2023.htm*

Azərbaycanda vergi uçotu modelinin təkmilləşdirilməsi təkcə rəqəmsal həllərin tətbiqi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda beynəlxalq maliyyə və vergi standartları ilə uyğunlaşmanı da tələb edir. Bu baxımdan IFRS (Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartları) və OECD-nin vergidən yayınmanın qarşısının alınmasına yönəlmiş prinsipləri əsas götürülür. IFRS-in xüsusilə açıqlamalarla bağlı standartları – IFRS 12 (digər müəssisələrdə iştirak payları barədə açıqlamalar) və IAS 24/IFRS 24 (əlaqəli tərəflərlə əməliyyatlar barədə açıqlama) – müəssisələrin həm vergi öhdəliklərini, həm də dövlətə və əlaqəli şəxslərə edilmiş ödənişləri şəffaf şəkildə göstərməsini zəruri edir. Azərbaycan 2018-ci ildən etibarən kommersiya subyektləri üçün IFRS-ə rəsmi keçidi elan etməklə vergi uçotu ilə maliyyə uçotunu bir-birinə daha yaxınlaşdırmış, yəni vergi orqanının tələb etdiyi məlumatlarla maliyyə hesabatlarında açıqlanan məlumatlar arasında uyğunsuzluğun azalmasına şərait yaratmışdır. Paralel olaraq, OECD-nin BEPS (Base Erosion and Profit Shifting – mənfəətin azaldılması və köçürülməsi) təşəbbüsü çərçivəsində Azərbaycan 2019-cu ildə 15 fəaliyyət planından təxminən 10-nu qismən tətbiq etmiş, xüsusilə transfer qiymətqoyması, benefisiar sahiblik və ölkələr üzrə hesabatlılıq (CbC reporting) istiqamətlərini milli hüquqa daxil etmişdir. Bu, transmilli şirkətlərin mənfəəti aşağı vergili yurisdiksiyalara süni şəkildə köçürmək imkanlarını məhdudlaşdırır və vergi bazasının ölkə daxilində qorunmasına xidmət edir.

Bu uyğunlaşma prosesi faktiki olaraq üç mərhələdə gedir. Birinci mərhələ normativ uyğunlaşma mərhələsidir: Vergi Məcəlləsinə, “Mühasibat uçotu haqqında” Qanuna və digər fiskal aktlara IFRS və OECD tələblərinə uyğun müddəaların daxil edilməsi, bəzi bəyannamə formalarının yenilənməsi, əlaqəli tərəflərlə əməliyyatların açıqlanması öhdəliklərinin artırılması məhz bu mərhələyə daxildir. İkinci mərhələ texnoloji uyğunlaşmadır: qəbul edilmiş beynəlxalq tələblərin faktiki işləməsi üçün e-Taxes, e-qaimə-faktura, ASAN Login, e-kassa kimi rəqəmsal platformalar yaradılır və beləliklə, beynəlxalq standartların tələb etdiyi məlumatlar avtomatik formada toplanır; yəni şəffaflıq hüquqi deyil, texnoloji xarakter alır. Üçüncü mərhələ isə analitik uyğunlaşmadır: toplanmış vergi məlumatlarının big data, risk score, hətta süni intellekt alqoritmləri vasitəsilə təhlil edilməsi, transfer qiymətqoyması risklərinin, zəncir üzrə ƏDV uyğunsuzluqlarının, eyni benefisiara bağlı çoxsaylı şirkətlərin aşkarlanması bu mərhələnin məzmununu təşkil edir. Nəticədə vergi uçotu milli qanunvericilik çərçivəsində qalsa da, informasiya məzmunu və açıqlama dərinliyi baxımından IFRS və OECD səviyyəsinə yaxınlaşdırılır; bu da həm daxili fiskal dayanıqlığı, həm də Azərbaycanın beynəlxalq vergi əməkdaşlığında (məlumat mübadiləsi, qarşılıqlı vergi yoxlamaları və s.) iştirak imkanlarını genişləndirir [7].

Cədvəl 4.

Statistik məlumatlar və tendensiyalar

İl	Elektron bəyannamə səviyyəsi (%)	Rəqəmsal vergi ödəyiciləri (min nəfər)	Dövlət gəlirləri (mlrd AZN)
2018	75	620	13.4
2020	89	840	15.7
2022	93	970	17.2
2024	96	1110	19.5

Mənbə: *Dövlət Vergi Xidməti, Maliyyə Nazirliyi illik hesabatları (2018–2024).*

Tədqiqatda analitik-metodoloji yanaşmadan istifadə olunaraq vergi uçotunun rəqəmsallaşmasının fiskal səmərəliliyə təsiri qiymətləndirilmiş, müqayisəli analiz üsulu ilə Azərbaycan modelinin Estoniya və Türkiyənin rəqəmsal vergi sistemləri ilə oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirilmiş, empirik mərhələdə isə 2018–2024-cü illər üzrə Dövlət Vergi Xidməti və Maliyyə Nazirliyinin rəsmi göstəriciləri əsasında elektron bəyannamə səviyyəsi, e-qaimə tətbiqi və vergi daxilolmalarının dinamikası təhlil edilmiş, nəticələr qrafik və cədvəllər vasitəsilə vizuallaşdırılaraq rəqəmsallaşma səviyyəsi ilə vergi yığımının artımı arasında müsbət korrelyasiya göstərilmişdir [11].

Tətbiqi/analitik hissə

Rəqəmsallaşma göstəriciləri göstərir ki, 2018-ci ildə vergi bəyannamələrinin təxminən 82%-i elektron qaydada təqdim olunduğu halda, 2024-cü ilə doğru bu rəqəm 99%-ə yüksəlmişdir. Eyni dövrdə elektron qaimə-fakturaların həcmi də kəskin artmış, 2018-ci ildə təqribən 12–13 milyon ədəd olduğu halda, 2022-ci ildə 38 milyonadək, 2024-cü ilə yaxın isə 52 milyon ədəd səviyyəsinə çatmışdır. Onlayn nəzarət-kassa aparatlarının tətbiqi də genişlənmiş, 2018-ci ildə 25 min ədəd olduğu halda 2024-də 95 min ədədə yaxınlaşmışdır. Elektron şəkildə qeydiyyatdan keçmiş vergi ödəyicilərinin sayı da artaraq 2018-ci ildəki 400 min nəfərdən 2024-cü ildə 620 min nəfərə çatmışdır. Bu dinamika rəqəmsallaşmanın vergi uçotunda əsas alətə çevrildiyini və nəzarət-səffaflıq səviyyəsini yüksəltdiyini göstərir [13].

Cədvəl 5.

Vergi inzibatçılığında rəqəmsal transformasiya göstəriciləri (2018–2024)

Göstərici	2018	2020	2022	2024
Elektron bəyannamələrin payı, %	82	91	97	99
Elektron kassa aparatlarının sayı	25 000	45 000	72 000	95 000
e-qaimələrin sayı (mln ədəd)	12.4	24.8	38.6	52.3
e-vergi ödəyicilərinin ümumi sayı	400 000	490 000	565 000	620 000

Mənbə: *Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi, Dövlət Vergi Xidməti (DVX) illik hesabatları, 2018–2024.*

2020-dən sonra vergi gəlirlərində artım daha çox rəqəmsal inzibatçılıq və qeyri-neft sektorundan toplanma hesabına formalaşır: 2023-cü ilin yekunlarına görə dövlət büdcəsinə vergi xətti ilə daxilolmalar təxminən 20–21 mlrd manat civarında qeydə alınıb, 2024 büdcəsində fiziki şəxslərin gəlir vergisi üzrə plan 1,83 mlrd manat, mənfəət vergisi üzrə isə 6,7 mlrd manat ətrafında təsbit olunub ki, bu da əvvəlki ilə nisbətdə həm struktur dəyişikliyini, həm də neftdənkənar iqtisadiyyatın vergitutma bazasının genişləndiyini göstərir. 2025-ci ilin ilk aylıq məlumatları da vergi daxilolmalarında 3–4%-lik irəliləyişin davam etdiyini, xüsusilə də qeyri-neft sektorunun payının 70%-ə yaxınlaşdığını göstərir [1].

Cədvəl 6.

Vergi gəlirlərinin ÜDM-də payının artım tendensiyası (2018–2024)

İl	Dövlət büdcəsinə daxilolmalar	Vergi gəlirləri	Vergi gəlirlərinin ÜDM-də payı, %
2018	22 080	8 416	10.8
2020	24 192	9 316	11.3
2022	28 478	11 502	12.4
2024	34 620	13 870	13.2

Mənbə: *Maliyyə Nazirliyi və Dövlət Statistika Komitəsi, “Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf göstəriciləri” 2018–2024.*

Beynəlxalq müqayisə göstərir ki, Azərbaycan vergi uçotunun rəqəmsallaşması üzrə son illərdə sürətli keçid edən ölkələr qrupuna daxildir, lakin hələ də qabaqcıl rəqəmsal vergi administrasiyasına malik Estoniya səviyyəsinə çatmayıb. Estoniyada vergi bəyannamələrinin tam elektronlaşdırılması, sistemlərin biznes reyestrləri və bank məlumatları ilə inteqrasiyası nəticəsində vergi inzibatçılığının xərci minimuma endirilib və kölgə dövriyyəsi kəskin azalıb. Türkiyə modelində isə e-fatura, e-arşiv, e-irsaliye və onlayn kassa sistemləri geniş tətbiq olunduğuna görə elektron vergi əməliyyatlarının əhatə dairəsi yüksəkdir. Azərbaycan bu iki model arasında “sürətlə yaxınlaşan” ölkə kimi çıxış edir: e-qaimə, onlayn kassa və elektron bəyannamə sahəsində göstəricilər artıq regional standartlara uyğunlaşsa da, IFRS tələblərinin tam tətbiqi, BEPS üzrə məlumat mübadiləsinin dərinləşdirilməsi və riskə əsaslanan auditin avtomatlaşdırılması mərhələsi hələ davam edir. Bu da onu göstərir ki, ölkə rəqəmsallaşmanı əsasən texniki səviyyədə həll edib, indi isə

normativ-hüquqi və məlumat mübadiləsi səviyyəsində beynəlxalq standartlara yaxınlaşma mərhələsinə keçir [4].

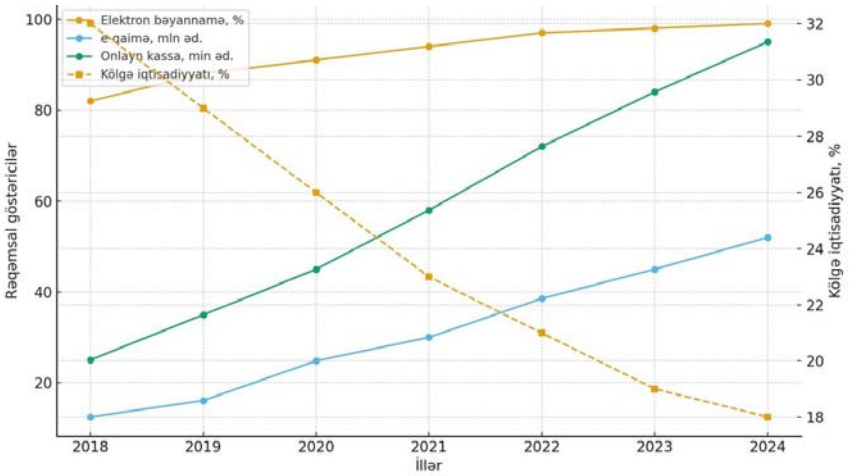
Cədvəl 7.

Vergi inzibatçılığında rəqəmsallaşma üzrə beynəlxalq müqayisə (Azərbaycan, Estoniya, Türkiyə)

Ölkə	Elektron vergi xidmətləri səviyyəsi (OECD indeksi, 0–1)	IFRS uyğunluq dərəcəsi	BEPS tövsiyələrinin tətbiq faizi
Azərbaycan	0.84	90%	75%
Estoniya	0.98	100%	95%
Türkiyə	0.89	95%	85%

Mənbə: *OECD Tax Administration Comparative Information Series (CIS 2023); World Bank Doing Business Database.*

Son altı ildə vergi uçotunda rəqəmsallaşma mərhələli şəkildə genişlənmiş, xüsusilə e-qaimə və onlayn kassa sistemlərinin tətbiqi vergi öhdəliklərinin vaxtında uçota alınmasını və yığımın səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. IFRS standartlarının, xüsusən də açıqlama tələbləri güclü olan IFRS 12 və IFRS 24-ün tətbiqi nəticəsində maliyyə hesabatlarının şəffaflığı yüksəlmiş, bu da kölgə iqtisadiyyatının payının 2018-ci ildəki təxminən 32%-dən 2024-cü ildə 18%-ə qədər azalmasına şərait yaratmışdır. Paralel olaraq OECD-nin BEPS təşəbbüsünə uyğunlaşma xarici-investisiya mənşəli əməliyyatlarda vergitutmanın şəffaflığını artırmış və ikili standartların qarşısını qismən almışdır. Bu göstəricilər onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan rəqəmsallaşmanı texniki müstəvidə artıq formalaşdırıb, növbəti mərhələ isə normativ-hüquqi uyğunlaşma və informasiya inteqrasiyasının dərinləşdirilməsi olacaq [2].

Şəkil 1. Vergi uçotunda rəqəmsallaşma göstəriciləri və kölgə iqtisadiyyatının səviyyəsi (2018–2024)”

Mənbə: *İqtisadiyyat Nazirliyi yanında DVX-in açıq statistika bazası və hesabatları (2018–2024), həmçinin OECD “Tax Administration 2023” hesabatı əsasında müəllifin hesablamasıdır.*

Nəticə və təkliflər

Aparılan tədqiqat göstərdi ki, Azərbaycanda vergi uçotu sistemində son on ildə həyata keçirilən rəqəmsallaşma islahatları (e-bəyannamə, e-qaimə-faktura, e-kassa/POS, vahid vergi məlumat bazası və s.) inzibatçılığın operativliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmış, vergi ödəyiciləri ilə dövlət orqanları arasında informasiya asimmetriyasını azaltmış və kölgə dövriyyəsinin həcmini daraltmışdır. Elektron təqdimat səviyyəsinin 40–45%-dən 95–99% həddinə yüksəlməsi göstərir ki, rəqəmsal infrastruktur artıq köməkçi mexanizm deyil, vergi uçotunun əsas metodoloji bazasına çevrilib. Lakin paralel olaraq aydın görünür ki, vergi və mühasibat uçotu hələ də tam sinxronlaşmayıb: müəssisələr IFRS tələblərinə uyğun hesabat təqdim etsə də, vergi orqanı həmin məlumatları

avtomatik şəkildə uçota və risk-analiz sisteminə inteqrasiya edə bilmir. Digər boşluq nağdsız əməliyyatların vergi bazasına düşmə səviyyəsində müşahidə olunur; Estoniya və Türkiyə ilə müqayisədə Azərbaycanda bu göstərici daha aşağıdır ki, bu da real vaxt rejimli məlumat mübadiləsinin tam oturuşmadığını göstərir. Beynəlxalq standartlara uyğunlaşma prosesinin ikinci – texnoloji və üçüncü – analitik mərhələləri tam başa çatmadığından, vergi uçotu hələlik daha çox əməliyyatçı xarakter daşıyır.

Bu nəticələr aşağıdakı təklifləri aktuallaşdırır:

- Vergi Məcəlləsi, “Mühasibat uçotu haqqında” Qanun və DVX-nin elektron formaları üzrə vahid vergi-mühasibat taksonomiyası qəbul edilməli, e-Taxes, e-QF və bank/kassa axınları bu taksonomiyaya bağlanmalıdır.
- KOB-lar üçün sadələşdirilmiş elektron vergi modulu (standart hesab planı, avto-hesablanan ƏDV, avto-çıxarış) tətbiq olunaraq uçot xərcləri azaldılmalıdır.
- Nağdsız əməliyyatlar, POS və onlayn kassa məlumatları üçün real-time inteqrasiya protokolu məcburi edilməli, beləliklə 72%-lik inteqrasiya 90%-ə yaxınlaşdırılmalıdır.
- BEPS çərçivəsində toplanan məlumatlar DVX analitik platformasına ötürülərək riskə əsaslanan audit tam rəqəmsal rejimə keçirilməlidir.
- Rəqəmsal vergi uçotu üzrə milli metodiki göstəriş hazırlanıb vergi ödəyicilərinə açıq təqdim olunmalı, bununla da həm şəffaflıq, həm də idarəetmə xərclərinin proqnozlaşdırılması təmin edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulov, Ş., Əhmədov, Y., Verdiyev, İ. Kənd təsərrüfatında mühasibat (idarəetmə) uçotu. Bakı, (tədris vəsaiti).
2. Adilli, Nurtac. Tax System and the Ways of its Improvement (Azerbaijan case). UNEC, Bakı, 2019. (PDF açıqdır).
3. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi, Dövlət Vergi Xidməti (DVX) illik hesabatları, 2018–2024.
4. Clarke, Richard; Gascon, Clara; Ollivaud, Patrice; Ramm, Antonia və b. Tax Policy Reforms 2023. OECD Publishing, Paris, 2023. (burada artıq konkret müəlliflər var).
5. Dövlət Vergi Xidməti, Maliyyə Nazirliyi illik hesabatları (2018–2024).
6. IFRS Foundation. IFRS 12 – Disclosure of Interests in Other Entities. London: IFRS Foundation, last updated 2022. (rəsmi qurum müəllifidir, sən IFRS hissəni bununla bağlayırsan).
7. İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti. Elektron vergi xidmətləri üzrə metodik göstərişlər, Bakı, 2023.
8. İqtisadiyyat Nazirliyi yanında DVX-in açıq statistika bazası və hesabatları (2018–2024), həmçinin OECD “Tax Administration 2023
9. Kərimov, Aydın. Mühasibat uçotu, vergilər. Bakı: “Təhsil”, 2006. (Prezident Kitabxanasında var).
10. Maliyyə Nazirliyi və Dövlət Statistika Komitəsi, “Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf göstəriciləri” 2018–2024.
11. Məmmədov, F.Ə., Musayev, A.F., Sadıqov, M.M. və b. Vergi sistemi. Bakı Dövlət Universiteti nəşri, 2006.
12. OECD Tax Administration Comparative Information Series (CIS 2023); World Bank Doing Business Database.
13. Qədirova, Rəna Q. Vergi sistemi və onun təkmilləşdirilməsi. Bakı: Ecoprint, 2016. (illik AZ kitabiyyatında gedir).
14. https://www.taxes.gov.az
15. https://maliyye.gov.az
16. https://www.oecd.org/tax/forum-on-tax-administration/tax-administration-2023.htm

Анар Эльман оглу Махарремов
Магистрант Азербайджанской Академии
Труда и Социальных Отношений
Электронная почта: anarmeherremov6683@gmail.com

Научный руководитель: доктор философии Вусала Муса кызы Бабаева
Преподаватель Азербайджанской Академии
Труда и Социальных Отношений
Электронная почта: yusalababababayeva2212@gmail.com

Совершенствование модели налогового учёта в Азербайджане: цифровизация и адаптация к международным стандартам

Резюме

Цель исследования – анализ существующей модели налогового учета в Азербайджане в контексте возможностей цифровизации и международных стандартов налогового учета, выявление существующих проблем и обоснование направлений совершенствования, направленных на повышение прозрачности, эффективности и уровня соблюдения налогового законодательства.

Методология исследования основана на системном подходе, использованы аналитические, сравнительно-правовые и нормативно-правовые методы анализа. В рамках методологии проведено сравнение системы налогового учета Азербайджана с международным опытом (подходы ОЭСР, BEPS, МСФО), оценено влияние инструментов цифровизации (электронное декларирование, электронный аудит, риск-ориентированный контроль), а также сделаны обобщения на основе официальных статистических данных.

Прикладная значимость исследования заключается в том, что его результаты и предложения могут быть практически использованы в процессе цифровизации системы налогового учета в Азербайджане, ее адаптации к международным стандартам и совершенствования налогового управления. Результаты исследования считаются полезными при принятии решений в деятельности налоговых органов, при формировании методических подходов в области бухгалтерского учета и аудита, а также в научно-образовательных целях.

Результатам исследования была оценена степень цифровизации модели налогового учета в Азербайджане и ее соответствие международным стандартам, а также выявлены существующие институциональные и технологические проблемы. На основе проведенного анализа были сформулированы научно обоснованные предложения, направленные на повышение прозрачности и эффективности налогового учета, снижение административных издержек и усиление международного соответствия.

Оригинальность и научная новизна исследования заключаются в комплексном и систематическом анализе уровня цифровизации модели налогового учета в Азербайджане в контексте международных стандартов. В данной работе впервые на основе концептуального подхода обосновано взаимодействие между налоговым учетом, цифровыми средствами управления и международным налоговым соответствием, а также выдвинуты оригинальные научно-теоретические и практические предложения по совершенствованию национальной модели налогового учета.

Ключевые слова: налоговый учёт, цифровизация, международные стандарты, интеграция с бухгалтерией, фискальная прозрачность, цифровое администрирование.

Anar Elman Maharremov
Master's student of the Azerbaijan Academy of Labor and Social Relations
E-mail: anarmeherremov6683@gmail.com

Scientific supervisor: Doctor of Philosophy, Vusala Musa Babayeva
Teacher of the Azerbaijan Academy of Labor and Social Relations
E-mail: vusalababababayeva2212@gmail.com

Improving the tax accounting model in Azerbaijan: digitalization and alignment with international standards

Summary

The purpose of the research is to analyze the current tax accounting model in Azerbaijan in the context of digitalization opportunities and international tax accounting standards, identify existing problems and justify improvement directions aimed at increasing the transparency, efficiency and compliance level of tax administration.

The methodology of the research applied a systematic approach, used analytical, comparative and normative-legal analysis methods. Within the framework of the methodology, the tax accounting system of Azerbaijan was compared with international experience (OECD, BEPS, IFRS approaches), the impact of digitalization tools (electronic declaration, e-audit, risk-based control) was assessed, and generalizations were made based on official statistical data.

The applied significance of the research is that the results and proposals put forward in the study can be used practically in the process of digitalization of the tax accounting system in Azerbaijan, its adaptation to international standards and improvement of tax administration. The results of the study are considered useful in decision-making in the activities of tax authorities, in the formation of methodological approaches in the field of accounting and auditing, as well as for scientific and educational purposes.

In terms of the results of the research, the level of digitalization of the tax accounting model in Azerbaijan and its compliance with international standards were assessed, and existing institutional and technological problems were identified. Based on the analyses conducted, scientifically substantiated proposals were formulated aimed at increasing the transparency and efficiency of tax accounting, reducing administrative costs and strengthening international compliance.

The originality and scientific novelty of the research consists in a complex and systematic analysis of the level of digitalization of the tax accounting model in Azerbaijan in the context of international standards. In this work, for the first time, the interaction between tax accounting, digital management tools and international tax compliance was substantiated on the basis of a conceptual approach, and original scientific-theoretical and practical proposals were put forward for improving the national tax accounting model.

Key words: tax accounting, digitalization, international standard, accounting integration, fiscal transparency, digital tax administration.

UOT 631.1:004

Afət Eyyub qızı İSRAYILOVA
dissertant, Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
E-mail: Afet.israyilova@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.79

AQROEKOSİSTEMLƏR VƏ ONLARIN İDARƏ EDİLMƏSİ: RƏQƏMSAL ASPEKTLƏR

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi. Bu məqalənin yazılmasında məqsəd müasir aqrar fəaliyyətlər sistemi kimi aqroekosistemin idarə edilməsində rəqəmsal mühit üstünlüklərinin reallaşdırılması istiqamətlərini müəyyən etməkdir. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün ilk dəfə olaraq, aqroekosistemdə baş verən proseslərin idarə edilməsi məsələlərinə ayrı-ayrılıqda baxılmış, idarəetmənin rəqəmsal aspektlərdə təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın metodoloji bazasını elmi abstraksiya, müqayisəli təhlil, sintez, məntiqi ümumiləşdirmə metodları, habelə rəqəmsal texnologiyalardan istifadənin verilənlər bazasının formalaşması və inkişafını xarakterizə edən yanaşmalar təşkil etmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti əldə edilmiş nəticələrin aqroekosistemlərin idarə edilməsinin rəqəmsallaşması prosesində, idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində görülən tədbirlərin hazırlanması və icrasında istifadəsi imkanlarında ifadə olunur.

Tədqiqatın nəticələrinin aqroekosistemlərdə müxtəlif fəaliyyətlərin rəqəmsal idarə edilməsi təcrübəsində aqrar fəaliyyətlərin səmərəliliyini yüksəltməyə xidmət edəcəyini söyləmək olar. Xülasə edilən müddəalar göstərir ki, aqroekosistemlərin rəqəmsal idarə edilməsi təkmilləşdikcə sahənin dayanıqlı inkişafına ciddi töhfə verə bilər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi. Aqroekosistemlərin rəqəmsal idarə edilməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, rəqəmsal mühit üstünlüklərinin reallaşdırılmasının müəyyən edilmiş iqtisadi və institusional istiqamətlərində atılacaq davamlı addımlardan asılı olacağı aşkar edilmişdir.

Açar sözlər: idarəetmə, aqroekosistem, amil, səmərəlilik, dayanıqlıq, dəyər zənciri, rəqəmsal transformasiyalar, səmərəlilik.

Giriş

Aqroekosistemlər cəmiyyət və təbiət arasında istehsal-mübadilə - istehlak münasibətlərinin kəsişdiyi mühitdə modifikasiya olunmuş aqrar sistemlərdir. İnsanın təbiətlə birbaşa təmasında baş verən aqrar fəaliyyətlərdə təbii resurslardan istifadə proseslərinin dayanıqlı inkişaf tələblərinə uyğun idarə edilməsi XXI əsrdə bəşəriyyətin qarşılaşdığı qlobal problemlərin həlli baxımından aktualdır. Rəqəmsal transformasiyalar şəraitində aqroekosistemlərin idarə edilməsi sistemində ciddi dəyişikliklər baş verir. Həmin dəyişikliklərin dayanıqlı inkişaf səviyyəsi, aqrar fəaliyyətlərin səmərəliliyi, resursların bərpa olunması dərəcəsi, biomüxtəlifliyin dəyişməsi və sair kimi dayanıqlı inkişaf xarakteristikalarına təsirinin ətraflı araşdırılması obyektiv zərurətə çevrilmişdir.

Aqroekosistemlər və onları formalaşdıran amillər

İnsanın təbiətdən aldığı nemətlərin sayı artdıqca, onların əldə edilməsi şəraitinin əlverişliliyi səviyyəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Haqqında danışılan əlverişlilik, əksər hallarda istehlakçı qismində insanın cari maraqları və nöqteyi-nəzərindən qiymətləndirilir. Müasir dövrdə müxtəlif təbii resurslardan istifadənin orta və uzaq perspektivləri, həmin resursların mühafizəsi və bərpası məsələlərini gündəliyə çıxarır. Ekoloji böhranın qloballaşdığı indiki şəraitdə bu məsələlər daha aktualdır.

Aqrar fəaliyyət mühiti, genişlənən texnoloji imkanlara, artan innovativ yanaşmalara baxmayaraq, hələ də əsasən təbiətlə birbaşa təmasda formalaşır. Həmin fəaliyyətin müşayiət olunduğu proseslərin iqtisadi, ekoloji və texnoloji xarakteristikalarına birgə baxış zərurəti, iqtisadi-ekoloji

sistemlərin vəhdətdə təşəkkülünün, reallıqda özünü təsdiqləmiş həyati zərurəti ilə bağlıdır.

Ənənəvi kənd təsərrüfatı özünün ətraf mühitə təsiri baxımından xüsusi diqqətə layiqdir. Bitkiçilik və heyvandarlıq fəaliyyəti genişləndikcə, istehsalın intensivləşməsi davam etdikcə ətraf mühitə təsir güclənir, onun neqativ nəticələri daha bariz şəkildə görünür. Ərzaq təhlükəsizliyi problemi kəskinləşdikcə, urbanizasiya proseslərinin intensivliyi arzuedilməz dərəcədə artdıqca, iqlim dəyişikliklərinin və ümumilikdə ekoloji böhranın təzahürləri gücləndikcə təbiətə “dost” aqrar fəaliyyətlərin təşviqi zərurliyi artır. Qeyd olunan və digər amillər üzvi kənd təsərrüfatının, aqroekoloji və regenerativ əkinçilik və heyvandarlığın əhatə dairəsinin genişləndirilməsi problemlərini aktuallaşdırır.

Aqroekosistem təbii aqrar fəaliyyətlərin modifikasiya olunmuş sistemidir. Həmin sistemlər kənd təsərrüfatı və ərzaq sistemlərində ətraf mühit, insanlar, bitkilər və heyvanlar arasında qarşılıqlı fəaliyyət və asılılığın nəticəsi kimi meydana çıxır. Aqroekosistemlərə təsir edən amillərə aşağıdakılar aiddir (cədvəl 1):

Cədvəl 1.

Aqroekosistemlərə təsir edən amillər

Amillər qrupu	Qrupun tərkibi
Biofiziki amillər	torpaq, su, iqlim; habelə relyef, hidroqrafiya, yerləşmə, ölçülər (topoqrafiya)
İdarəetmə metodları	torpaq resurslarının və əkin sahələrinin idarə edilməsi, gübrə və dərmanlardan istifadənin, əkin dövriyyəsinin, heyvanların saxlama rejimlərinin idarə edilməsi metodları
Sosial-iqtisadi amillər	siyasətin prioritetləri, bazarlar, işçi qüvvəsi, yoxsulluq səviyyəsi
Mədəni-sosial amillər	biliklər, dəyərlər, cəmiyyətin artan imkanları və genişlənən hüquqları

Müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Aqroekosistemin idarə edilməsinin səmərəliliyi torpaq, su, iqlim və yerləşmə xarakteristikalarını şərtləndirən biofiziki amillərin formalaşması və inkişafı ilə qarşılıqlı əlaqədardır. Biofiziki amillər qismində canlı mühitin bioloji və fiziki komponentləri çıxış edir. Həmin komponentlər iqlimə dair - günəş işığı, yağıntılar, temperatur və təzyiq, torpaq və suya dair geoloji və hidroloji göstəricilərlə dəyərləndirilə bilir. Qeyd olunan və digər göstəricilərin təhlili və qiymətləndirilməsi, onların perspektiv kəmiyyətlərinin müəyyən edilməsi aqroekosistemin idarə olunmasında vacib mərhələdir [2]. Biofiziki amillər sayca çox, təkibcə müxtəlifdir. Təbii-iqlim şəraitini formalaşdıran həmin amillərin səciyyələndirilməsi aqrar sahənin təbiətlə birbaşa təmasından asılılığının dəyərləndirilməsi baxımından xüsusilə vacibdir.

Aqroekosistemlər insanın iştirakı ilə formalaşdığına görə, onun inkişaf potensialını şərtləndirən amillər sırasında idarəetmə metodları mühüm rol oynayır. Geniş tədqiqatların [3] nəticələrindən çıxış edərək demək olar ki, idarəetmənin mövcud və yaxın perspektivə yönəlik, dayanıqlı inkişafa xidmət edən mexanizmi aqroekosistemin mövcudluğu və adaptasiyasında mühit yaradan amilləri əhatə edir. Məhz idarəetmə mexanizminin səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün aqroekosistemlərdə aqrar fəaliyyətlərin bütün əsas komponetlərinin vəziyyəti təhlil edilir, inkişaf meyilləri və perspektivləri aşkar olunur, əsaslandırılmış idarəedici qərarlar qəbul edilir.

Dövlətin iqtisadi, aqrar, biznes, məşğulluq və sosial siyasətinin prioritetləri, habelə onların reallaşdırılmasında iştirak edən amillər aqroekosistemin formalaşması və inkişafına bilavasitə təsir göstərir [4].

Aqrar-ərzaq bazarında tələb-təklif nisbəti, əmək bazarında işçi qüvvəsinə olan tələbin dinamikası aqroekosistemlərə təsir edən sosial-iqtisadi amillərin səciyyələndirilməsi, onların təsiri qiymətləndirilməklə idarəetmə qərarlarının hazırlanması baxımından mühüm vacib mərhələ hesab

edilir. Aqroekosistemlərə təsir edən sosial-iqtisadi amillər sırasında yoxsulluq səviyyəsi özünəməxsus mövqeyə malikdir. Yoxsulluq səviyyəsi, məlum olduğu kimi, əmək bazarında məşğulluğun strukturu ilə yanaşı, əməyin ödənişi səviyyəsinə də təsirsiz qalmır [5].

Rəqəmsal transformasiyalar aqrar əmək bazarına birmənalı təsir etmir. Bir tərəfdən rəqəmsal alətlərin tətbiqi yüksək texnoloji ixtisasa malik insanlar üçün iş yerlərini artırırsa, digər tərəfdən ixtisassız və aşağı ixtisaslı iş yerlərinin sayı azalır. Deyək ki, dəqiq əkinçilikdə və ya robotlaşdırılmış heyvandarlıqda əl əməyinin xüsusi çəkisinin ciddi surətdə azalması, həmin sahələrdə ənənəvi fəaliyyətlə məşğul olan insanların bir hissəsini işsiz qoya bilir [6].

Aqrar əmək bazarının təhlili və proqnozlaşdırılmasında rəqəmsal alət və texnologiyaların tətbiqinə gəldikdə isə, ilk növbədə onu qeyd edək ki, təkrarlanan, yorucu işlər proqramlı əsasda operatorun birbaşa iştirakı əsasında icra olunur. Daha zəngin, genişlənən və mütəmadi yenilənən verilənlər bazası, əşyaların interneti, bulud və süni intellekt texnologiyaları sayəsində daha ətraflı təhlil aparmaq imkanı yaranır. Aqroekosistemlərin təşkilati idarə edilməsində rəqəmsal mühit üstünlüklərinin reallaşdırılması dairəsi genişləndikcə, proqnozların etibarlılığı səviyyəsinin artacağı ehtimalı yüksəkdir.

Cəmiyyətin həyatında aqroekosistemdə reallaşan kənd təsərrüfatı fəaliyyəti taleyüklü rola malikdir. Aqrar fəaliyyətlərin səmərəliliyini təmin edən biliklər, kənd həyat tərzinin formalaşdırdığı və milli mentalitetin dəstəklədiyi dəyərlər, aqroekosistemin dayanıqlığını şərtləndirən mühüm mədəni-sosial amillər hesab edilir. Sadalanan və digər amillər kənd təsərrüfatında məhsuldarlığa, dayanıqlığa, biomüxtəlifliyə təsir etməklə, milli ərzaq təhlükəsizliyinin aparıcı amillərinə çevrilmişdir.

Müvafiq tədqiqatların [7] nəticələri belə deməyə müəyyən əsas verir ki, aqroekosisemlər ənənəvi kənd təsərrüfatı təcrübəsində, kənd yaşayış tərzinin dəyərlərində, son onilliklərdə isə verilənlər və biliklər bazasında ciddi transformasiyalar sayəsində formalaşır. İdarəetmənin müxtəlif səviyyələrində aqroekosistemlərin təşəkkülündə iştirak edən maraqlı tərəflərin maraqlarının vəhdətinin təmin olunması idarəetmənin elmi təminatının mütəmadi olaraq gücləndirilməsini tələb edir.

Əsrlərlə formlaşmış kənd təsərrüfatı sistemində ətraf mühitə münasibət məsələləri, əksər hallarda diqqət mərkəzində olmamışdır. Təbiətin, insanların və texnologiyaların inteqrasiyasının aqrar-ərzaq problemlərinin həllində artan rolu araşdırılmış, bu baxımdan aqroturizmin inkişafı imkanlarına münasibət bildirilmişdir. Artan texnoloji imkanların dayanıqlı inkişaf tələbləri baxımından ekspertizası ətraf mühitin mühafizəsi proseslərinin idarə olunması baxımından get-gedə daha böyük aktuallıq kəsb edir [1, s. 48].

Müasir dövrdə bu münasibətin dəyişdirilməsi istiqamətində atılan addımlar regenerativ aqrar fəaliyyətlərin zəruriliyini ortaya qoymuşdur. Regenerativ (qapalı,resursları bərpa edən, ətraf mühitə neqativ təsirləri minimum olan) kənd təsərrüfatı və onun idarə edilməsi sisteminin xarakteristikaları aqroekosistemin formalaşmasında həlledici rola malikdir.

Aqroekosistemin idarə edilməsi prosesində iqtisadi, ekoloji və aqrotexnoloji inkişaf prinsiplərinə, məhz idarəetmə prinsipləri ilə vahid müstəvidə baxılmalıdır. Məqsəd dayanıqlı inkişafın dəstəklənməsi, kənd təsərrüfatı qarşısında duran vəzifələrin icra olunmasının səmərəli və operativ təşkilidir.

Aqroekosistemlərin idarə edilməsinin starteji istiqamətləri kimi, ilk növbədə aşağıdakıları qeyd etmək olar [8]:

- aqrobiznes proseslərinin yaşıl aqroekosistem tələblərinə uyğunlaşdırılması;
- korporativ idarəetmənin sosial və ekoloji meyarlarının önə çəkilməsi, aqrar fəaliyyətlərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin həmin meyarlar əsasında aparılması;
- bitki və heyvan sağlamlığının profilaktikası və mühafizəsinin, diaqnostika və müalicəsinin inteqrasiya olunmuş idarə edilməsi;
- təbii ekosistemlərin dayanıqlığının təmin edilməsi. Bu məqsədlə, o cümlədən aqrar fəaliyyət sahələrinin maliyyələşdirilməsi üzrə layihələrdə ekoloji meyarların ön plana çəkilməsi;
- iqtisadi və ekoloji idarəetmə meyarlarının reallaşdırılmasında birgəliyin, çoxmeyarlı qərar

qəbulu modellərinin tətbiqinin təmin edilməsi;

- tədarük və dəyər zəncirlərinin idarə edilməsində innovasiyalı yanaşmaların tətbiqi;
- rəqəmsal idarəetmə imkanlarının reallaşdırılması zamanı mütərəqqi, yaşıl aqroekosistem strukturunun formalaşdırılmasına (Aqro 4.0) önəm verilməsi.

Aqroekosistemlərin idarə edilməsi və rəqəmsal transformasiyalar amili

Aqroekosistemlərin idarəetmə mexanizmində aşağıdakı tərkib hissələri əhatə olunur:

- idarəetmə sisteminin layihələndirilən və fəaliyyət göstərən strukturu;
- torpağın münbitliyinin idarə edilməsi, torpağın külək, su və günəş eroziyasına qarşı tədbirlərin hazırlanması və reallaşdırılmasının təşkili;
- alaqlarla mübarizə prosesinin idarə edilməsi;
- əkin yerlərinin mineral və üzvi gübrələrlə təmin olunası proseslərinin idarə edilməsi;
- suvarmanın idarə edilməsi;
- əkin dövriyyəsinin idarə edilməsi;
- zərərvericilər və xəstəliklərlə mübarizənin təşkili;
- coğrafi informasiya sistemlərinin (CİS) verilənlər bazalarından istifadə sayəsində idarəetmə qərarlarının qəbulu və həyata keçirilməsi;
- istixana qazlarını, xüsusilə karbon emissiyalarını azaltmaq məqsədi ilə idarəetmə;
- aqrobiznesin idarə edilməsi və s.

Aqroekosistemin idarəetmə sisteminin strukturunu formalaşdıran amillər qismində, ilk növbədə iqtisadi, sosial, aqrotexnoloji və ekoloji amillər nəzərdə tutulur. Həmin strukturun xarakteristikaları aqroekosistemlərin idarəetmə mexanizmində əhatə olunan və aşağıda şərh olunan komponentləri vasitəsi ilə səciyyələnir.

Torpağın münbitliyinin idarə edilməsi - onun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, tərkibindəki qidalı maddələrin artırılması, torpağın minimal (sıfır) işlənməsi (becərilməsi) və s. kimi proseslərin torpaq analizi məlumatlarına əsaslanaraq idarə olunmasını nəzərdə tutur. Müxtəlif səbəblərdən baş verən eroziyalara qarşı tədbirlərin yerinə yetirilməsinin təşkili və idarə olunması təhlil, planlama profilaktik-preventiv tədbirlərin hazırlanması, axıntıların (sürüşmələrin və s.) qarşısının alınması və sair prosesləri əhatə edir.

Torpağın keyfiyyətinin rəqəmsal idarə edilməsi - ölçmələrin sayının artırılmasını, dəqiqliyinin yüksəldilməsini, informasiya asimmetriyasının azaldılmasını və seçimi əsaslandırılmış taksonlar (münbitlik səviyyəsinə və ya digər xarakteristikalarına görə fərqləndirilən məhdud ərazilər) üzrə kəmiyyət təhlili üzrə imitasiya eksperimentlərinin aparılmasını nəzərdə tutur [9]. Bu zaman rəqəmsal xəritələşdirmənin taksonlar üzrə nəticələrinin iqtisadi və ekoloji meyarlar üzrə müqayisəli qiymətləndirilməsinin nəticələri dəyərləndirilir.

Alaqlarla mübarizə prosesinin idarə edilməsi profilaktik, kimyəvi, aqrotexniki, bioloji mübarizə metodlarının fərqli və oxşar cəhətləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir. Hazırda, son mənbələrdə [10] göstərildiyi kimi alaqlarla mübarizə proseslərinin idarə edilməsində yaşıl innovasiyaların tətbiqi imkanları nəzərə alınmalıdır. Rəqəmsal texnologiyalardan və alətlərdən (robot təmizləmə, GPS, dronlar və s.) istifadə sayəsində, dərmanlama və bioloji mübarizə arealının optimal surətdə reqlamentləşdirməklə məhdudlaşdırılması, məsrəflərlə yanaşı, ətraf mühitə neqativ təsirləri də əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Bu halda qərar qəbuluna dəstək sistemlərindən istifadə, adətən özünü doğruldur.

Torpağın (əkin sahələrinin və bağların) gübrələnməsi proseslərinin idarə edilməsində inteqrasiyalı kompleks yanaşma məqsədəuyğun hesab edilir. Bu yanaşma torpağın anailizini və bitkilərin tələbatının hesablanmasını; üzvi və mineral gübrələrin nisbətinin optimallaşdırılmasını; suvarma, torpağın işlənməsi, əkin dövriyyəsini tənzimləməklə gübrələrin verilməsi zamanı; itkilərin minimuma endirilməsini nəzərdə tutur. Hazırda gübrələrin torpağa verilməsinin idarə edilməsinin müxtəlif üsullarının neyron şəbəkə əsaslı optimallaşdırılması təcrübəsindən istifadə olunur [11]. Haqqında danışılan alqoritm (PSO) maye gübrələrin verilməsində idarəetmənin dəqiqliyi baxımından özünü daha çox doğruldur.

Əkin sahələrinin suvarılmasının rəqəmsal idarə edilməsi üzrə tədqiqatlar [12] su resurslarının istifadəsində bütün proseslərin şəffaflığının təmin edilməsinin, regional miqyasda, xüsusilə kənd təsərrüfatında qənaətə və artan səmərəliliyə səbəb olduğunu deməyə əsas verir. Əkin sahələrinin suvarılması proseslərinin rəqəmsal platforması iki meyar, məhsuldarlığın yüksəldilməsi və su resurslarına qənaət meyarları arasında balanslaşdırılmış siyasət yürütməyi nəzərdə tutur. Mövsüm, bitkinin vegetasiya mərhələsi, relyef, iqlim, şoranlaşma təhlükəsi və bir sıra bu kimi mühit yaradan amillər nəzərə alınmaqla - əkin sahələrinin suvarılmasının damçı, yağış, yaxın hava səthinin nəmləndirilməsi kimi metodları arasında seçim edilməsi barədə qərarın qəbulu rəqəmsal mühitdə daha geniş verilənlər bazası əsasında mümkündür.

Rəqəmsal mühitdə əkin dövriyyəsinin idarə edilməsinin verilənlər bazası, demək olar ki, bitkiçilikdə məhsuldarlığın idarə edilməsinin verilənlər və təşəkkül tapan biliklər bazasına müraciəti tələb edir [13]. Belə ki, əkin dövriyyəsinin idarə edilməsi torpağın sağlamlığından tutmuş, aqronomik üstünlüklərinə qədər bütün əsas xarakteristikaların təhlilini nəzərdə tutur. Digər tərəfdən, əkin dövriyyəsinin idarə edilməsinin rəqəmsallaşdırılması zamanı, həyata keçirilən monitorinqlər kənd təsərrüfatında bir sıra fəaliyyət prosesləri üzrə rəqəmsal əkizlərin yaradılmasında istifadə oluna bilir.

Kənd təsərrüfatında zərərvericilər və xəstəliklərlə mübarizəyə hazırlıq və onun təşkilində rəqəmsal texnologiyalardan istifadə olduca ehtiyatlı yanaşma tələb edir [14]. Məsələ ondadır ki, həmin texnologiyaların və alətlərin tətbiq edildiyi, nisbətən qısa dövr ərzində belə, biomüxtəliflikdə neqativ halların baş verməsi müşahidə olunmuşdur. Digər tərəfdən, zərərvericilər və xəstəliklərlə mübarizənin mexaniki, kimyəvi və digər metodlarının inteqrasiya olunmuş və kompleks təşkilinin nəticələrinin davamlı olaraq qiymətləndirilməsi başa çatdırılmamışdır.

Aqrar fəaliyyətlərin idarə edilməsində istixana qazlarının, xüsusilə karbon emissiyalarının minimuma endirilməsi prioritet istiqamətlərdən hesab edilməlidir. Həmin emissiyaları şərtləndirən mühüm amillərdən biri enerji istehlakı vəziyyətinin xarakteristikaları olsa da, sonunculara hələ ki, kifayət qədər diqqət verildiyini söyləmək çətindir [15]. Aqrar sahədə alternativ (bərpa olunan mənbələrdən) enerji istehsalı və istehlakının təşviqi və məcmu enerji səmərəliliyinin yüksəldilməsi meyarları üzrə idarəetmə istixana qazlarının azaldılmasına ciddi töhfə verə bilər.

Nəticə

Aqrar fəaliyyətlərin səmərəliliyinin yüksəldilməsi baxımından aqroekosistemlərin rəqəmsal idarə edilməsi mexanizmi aşağıdakı istiqamətlərdə təkmilləşdirilməlidir:

- aqroekosistemin idarə edilməsində dayanıqlı inkişaf tələblərinin, o cümlədən biofiziki amillərin nəzərə alınması üçün zəruri verilənlər bazası formalaşdırılmalıdır;
- aqrobiznes proseslərinin yaşıl aqroekosistem (Aqro 4.0) tələblərinə, korporativ idarəetmənin sosial və ekoloji məsuliyyət tələblərinə uyğunlaşdırılması üçün adekvat infrastrukturdan, o cümlədən rəqəmsal platformalardan istifadə təşviq edilməli;
- resurslardan istifadənin "təbiətə dost olan" yanaşmalarının tətbiqində, kənd təsərrüfatı məhsullarının dəyər zəncirlərinin idarə edilməsində rəqəmsal mühitin texnoloji, iqtisadi və instrumental üstünlükləri reallaşdırılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Yusifova K.X. (2022). Regionların sosial-iqtisadi inkişafında aqroturizmin rolunun artırılması istiqamətləri. Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərlər" jurnalı № 2. Naxçıvan, 2022, s. 48.
2. Gloria Isabel Guzmán, David Soto Fernández, Eduardo Aguilera, Juan Infante-Amate, Manuel González de Molina, The close relationship between biophysical degradation, ecosystem services and family farms decline in Spanish agriculture (1992–2017), Ecosystem Services, Volume 56, 2022, https://doi.org/10.1016/j.ecoser.2022.101456
3. Granata, Emanuela & Pedrini, Paolo & Marchesi, Luigi & Fedrigotti, Chiara & Biella, Paolo

& Ronchi, Silvia & Brambilla, Mattia. (2023). Environmental and management factors drive biological communities and ecosystem services in agroecosystems along an urban-natural gradient. Agriculture Ecosystems & Environment. 357. 108693. 10.1016/ j.agee.2023.108693

4. Moumouni Sidibé & Afio Zannou & Idelphonse O. Saliou & Issa Sacko & Augustin K. N. Aoudji & Achille Ephrem Assogbadjo & Harouna Coulibaly & Bourema Koné, 2024. "Determining Factors Affecting Agroecological Practices' Acceptance and Use in Mali, West Africa," Sustainability, MDPI, vol. 16(24), pages 1-29, December
5. Lloyd, Isobel & Morrison, Ross & Grayson, Richard & Galdos, Marcelo & Chapman, Pippa. (2025). Factors affecting the net ecosystem productivity of agroecosystems on mineral soils: a meta-analysis. Agroecology and Sustainable Food Systems. 49. 1-32. 10.1080/21683565.2025.2456921
6. Ndhlovu, Emmanuel. (2025). Digital agriculture: implications for the agricultural labour market. International Journal of Research in Business and Social Science (2147-4478). 14. 335-346. 10.20525/ijrbs.v14i4.3997
7. Gautam, Saransh & Parasriya, Rakesh & Yadav, Prakash & Jain, Visha. (2023). Agroecosystems and Its Importance
8. Jarvis, Devra & Khaka, Elizabeth & Pert, Petina & Lamourdia, Thiombiano & Boelee, Eline. (2013). Managing agroecosystem services. 10.1079/ 9781780640884.0124
9. Iticha, Birhanu & Kamran, Muhammad & Yan, Rui & Siuta, Dorota & Hashimi, Abdul & Takele, Chalsissa & Olana, Fayisa & Kukfisz, Bozena & Iqbal, Shehzad & Elshikh, Mohamed. (2022). The Role of Digital Soil Information in Assisting Precision Soil Management. Sustainability. 14. 11710. 10.3390/su141811710
10. Sekar, Manibharathi & Agrawal, Smita. (2024). EVOLUTION OF WEED CONTROL METHODS
11. Meng, Zihao & Zhang, Lixin & Wang, Huan & Ma, Xiao & Li, He & Zhu, Fenglei. (2022). Research and Design of Precision Fertilizer Application Control System Based on PSO-BP-PID Algorithm. Agriculture. 12. 1395. 10.3390/agriculture12091395
12. Alamanos, Angelos & Koundouri, Phoebe & Papadaki, Lydia & Pliakou, Tatiana. (2022). Digital management of irrigation water and agriculture: Transparency and accountability towards resilience and sustainable development
13. Zakirova, A.R. & Klychova, G.S. & Yusupova, A.R. & Nikitenko, I.G. & Zakirov, A.M.. (2021). Crop Management System Based on Digital Technologies. BIO Web of Conferences. 37. 00188. 10.1051/bioconf/ 20213700188
14. Maring, Th & Langkhun, Nang & Kaushik, Snata & Kumar, Pankaj. (2024). The Role of Digital Technology in Agriculture
15. Minghao Chen, Hongyu Xiao, He Zhao, Lina Liu, The power of attention: Government climate-risk attention and agricultural-land carbon emissions, Environmental Research, Volume 251, Part 2, 2024, https://doi.org/10.1016/ j.envres.2024.118661.

Афет Эйюб кызы Исраилова
диссертант, Азербайджанский Университет Кооперации
E-mail: Afet.israyilova@gmail.com

Агроэкосистемы и их управление: цифровые аспекты

Резюме

Цель исследования. Целью написания данной статьи является определение направлений реализации преимуществ цифровой среды в управлении агроэкосистемой как современной системой сельскохозяйственной деятельности. Для достижения поставленной цели впервые были отдельно рассмотрены вопросы управления процессами, происходящими в

агроэкосистеме, и определены направления совершенствования управления в цифровом аспекте**.**

Методологическая основа исследования сформирована методами научной абстракции, сравнительного анализа, синтеза, логического обобщения, а также подходами, характеризующими формирование и развитие базы данных использования цифровых технологий.

Прикладная значимость исследования выражается в возможности использования полученных результатов в процессе цифровизации управления агроэкосистемами, в подготовке и реализации мер, принимаемых для совершенствования механизма управления.

Результаты исследования послужат повышению эффективности сельскохозяйственной деятельности в практике цифрового управления различными видами деятельности в агроэкосистемах. Обобщенные положения показывают, что цифровое управление агроэкосистемами, по мере его совершенствования, может внести существенный вклад в устойчивое развитие отрасли.

Оригинальность и научная новизна исследования. Установлено, что повышение эффективности цифрового управления агроэкосистемами и реализация преимуществ цифровой среды будут зависеть от непрерывных шагов, предпринимаемых в определенных экономических и институциональных направлениях.

Ключевые слова: управление, агроэкосистема, фактор, эффективность, устойчивость, цепочка создания стоимости, цифровая трансформация, эффективность.

Afet Eyyub Israyilova
PhD candidate, Azerbaijan University of Cooperation
E-mail: afet.israyilova@gmail.com

Agroecosystems and their Management: Digital Aspects

Summary

Purpose of the Study. The purpose of this article is to identify areas for realizing the benefits of the digital environment in agroecosystem management as a modern agricultural system. To achieve this goal, the management of processes occurring in agroecosystems was examined separately for the first time, and areas for improving management in the digital context were identified.

The methodological basis of the study is formed by methods of scientific abstraction, comparative analysis, synthesis, logical generalization, as well as approaches characterizing the formation and development of a database of digital technologies.

The practical significance of the study lies in the potential use of the obtained results in the digitalization of agroecosystem management, as well as in the preparation and implementation of measures taken to improve management mechanisms.

The results of the study will contribute to improving the efficiency of agricultural activities through the practice of digital management of various activities in agroecosystems. These findings demonstrate that digital management of agroecosystems, as it improves, can make a significant contribution to the sustainable development of the industry.

The originality and scientific novelty of the study. It has been established that improving the effectiveness of digital management of agroecosystems and realizing the benefits of the digital environment will depend on continuous steps taken in specific economic and institutional areas.

Key words: management, agroecosystem, factor, efficiency, sustainability, value chain, digital transformation, effectiveness.

UOT 657:004.8

Aynur Əsgər qızı ADIGÖZƏLOVA
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
“Mühasibat uçotu və audit” kafedrasının dosenti
E-mail: aynur_adigozalova.58@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.83

RƏQƏMSAL TRANSFORMASİYA ŞƏRAİTİNDƏ MÜHASİBAT UÇOTU SİSTEMLƏRİNİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə rəqəmsal transformasiya şəraitində mühasibat uçotu sistemlərinin inkişaf istiqamətləri, bu prosesə təsir göstərən texnoloji amillər və onların müəssisələrin maliyyə-informasiya təminatına təsiri araşdırılmışdır.

Tədqiqatın məqsədi rəqəmsallaşmanın mühasibat uçotu sistemlərində yaratdığı struktur dəyişikliklərini müəyyənləşdirmək, müasir rəqəmsal texnologiyaların tətbiq imkanlarını qiymətləndirmək və onların uçot prosesinin səmərəliliyinə təsirini əsaslandırmaqdır.

Tədqiqat zamanı müqayisəli təhlil, sistemli yanaşma, elmi ümumiləşdirmə və məntiqi təhlil **metodlarından** istifadə edilmişdir.

Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, bulud texnologiyaları, süni intellekt, böyük verilənlərin analitikası və biznes proseslərinin avtomatlaşdırılması mühasibat uçotunun operativliyini, məlumatların etibarlılığını və idarəetmə qərarlarının keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti müəssisələrdə rəqəmsal mühasibat uçotu sistemlərinin təkmilləşdirilməsi və idarəetmə proseslərinin optimallaşdırılması üzrə praktik tövsiyələrin formalaşdırılmasından ibarətdir.

Məqalənin elmi yeniliyi rəqəmsal transformasiya şəraitində mühasibat uçotu sistemlərinin inkişaf istiqamətlərinin kompleks şəkildə qiymətləndirilməsi və müasir rəqəmsal həllərin inteqrasiya imkanlarının sistemləşdirilməsi ilə xarakterizə olunur.

Açar sözlər: rəqəmsal transformasiya, mühasibat uçotu, süni intellekt, bulud texnologiyaları, böyük verilənlər (Big Data), avtomatlaşdırılmış uçot sistemləri, maliyyə hesabatlılığı, rəqəmsal iqtisadiyyat.

Giriş

Müasir dövrdə rəqəmsal transformasiya qlobal iqtisadiyyatın bütün sahələrində olduğu kimi, mühasibat uçotu sistemlərinin inkişafına da mühüm təsir göstərən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, süni intellekt, böyük verilənlər (Big Data), bulud hesablama (Cloud Computing), blokçeyn və biznes proseslərinin avtomatlaşdırılması ənənəvi mühasibat uçotu yanaşmalarının yenidən formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu texnologiyalar uçot məlumatlarının toplanması, emalı, saxlanılması və təqdim edilməsi proseslərinin operativliyini artırmaqla yanaşı, maliyyə informasiyasının etibarlılığının və şəffaflığının yüksəldilməsinə, idarəetmə qərarlarının daha əsaslandırılmış şəkildə qəbul edilməsinə əlverişli şərait yaradır.

Qlobal rəqabətin güclənməsi və rəqəmsal iqtisadiyyatın genişlənməsi müəssisələr qarşısında çevik, inteqrasiya olunmuş və real vaxt rejimində fəaliyyət göstərən mühasibat uçotu sistemlərinin tətbiqini zəruri etmişdir. Xüsusilə elektron sənəd dövriyyəsinin, müəssisə resurslarının planlaşdırılması (ERP) sistemlərinin və bulud əsaslı uçot platformalarının geniş yayılması mühasibat uçotu proseslərinin avtomatlaşdırılması və optimallaşdırılması istiqamətində yeni imkanlar formalaşdırmışdır. Bununla yanaşı, rəqəmsallaşma kibertəhlükəsizlik, məlumatların məxfiliyinin qorunması, peşəkar kompetensiyaların yenilənməsi və normativ-hüquqi tənzimləmənin təkmilləşdirilməsi kimi yeni çağırışları da gündəmə gətirmişdir.

Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı, dövlət idarəçiliyində elektron

xidmətlərin genişləndirilməsi, vergi və maliyyə hesabatlılığının elektronlaşdırılması, eləcə də biznes subyektlərində rəqəmsal həllərin tətbiqi mühasibat uçotu sistemlərinin müasir tələblərə uyğun transformasiyasını aktuallaşdırır. Bu baxımdan mühasibat uçotu sistemlərinin rəqəmsal transformasiya şəraitində inkişaf istiqamətlərinin nəzəri və praktik aspektlərinin tədqiqi elmi və tətbiqi baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Rəqəmsal transformasiya şəraitində mühasibat uçotu sistemlərinin nəzəri-metodoloji əsasları. Qlobal iqtisadiyyatda baş verən rəqəmsal transformasiya prosesləri müəssisələrin idarəetmə sistemlərinin, o cümlədən mühasibat uçotu fəaliyyətinin məzmununda və təşkilində mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı nəticəsində ənənəvi uçot sistemləri tədricən rəqəmsal platformalarla əvəz olunur, maliyyə məlumatlarının toplanması, emalı, saxlanılması və təqdim edilməsi prosesləri daha çevik və inteqrasiya olunmuş xarakter alır. Bu baxımdan mühasibat uçotu artıq yalnız təsərrüfat əməliyyatlarının qeydiyyatını həyata keçirən informasiya sistemi deyil, eyni zamanda strateji idarəetmə qərarlarının qəbulunu dəstəkləyən mühüm analitik mexanizm kimi çıxış edir.

Rəqəmsal transformasiya dedikdə informasiya və rəqəmsal texnologiyaların biznes proseslərinə sistemli şəkildə inteqrasiyası nəticəsində təşkilatların fəaliyyət modelinin, idarəetmə mexanizmlərinin və informasiya axınlarının yenidən formalaşdırılması başa düşülür. Bu proses müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına, resurslardan daha səmərəli istifadəyə, əməliyyat xərclərinin azaldılmasına və idarəetmə çevikliyinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Mühasibat uçotu sistemi də bu transformasiyanın əsas elementlərindən biri olmaqla rəqəmsal iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun şəkildə inkişaf edir. Müasir elmi ədəbiyyatda qeyd olunur ki, rəqəmsal dövrdə mühasibat uçotunun transformasiyası yalnız texnoloji yenilənmə ilə məhdudlaşmır. Bu proses mühasibat uçotunun funksiyalarının, metodoloji əsaslarının və informasiya təminatı imkanlarının yenidən nəzərdən keçirilməsini zəruri edir. Rəqəmsal iqtisadiyyat şəraitində mühasibat uçotu artıq yalnız təsərrüfat əməliyyatlarının qeydiyyatını həyata keçirən sistem deyil, həm də strateji idarəetmə qərarlarının qəbulunu dəstəkləyən informasiya platforması kimi çıxış edir. Bununla yanaşı, insan kapitalı, innovasiya, intellektual kapital və davamlı inkişaf kimi qeyri-maddi amillərin uçot və hesabat sistemlərində nəzərə alınması müasir mühasibat uçotunun inkişafının əsas istiqamətlərindən biri hesab olunur. Rəqəmsal dövrdə mühasibat uçotunun transformasiyası sadəcə texnoloji dəyişiklik deyil - bu, sahənin rolunun, əhatə dairəsinin və metodologiyasının fundamental şəkildə yenidən düşünülməsini təmsil edir. İqtisadi proseslərin artan mürəkkəbliyi, yeni rəqəmsal aktivlərin ortaya çıxması və qeyri-maliyyə və çoxölçülü məlumatların artan əhəmiyyəti mühasibat uçotunun ənənəvi sərhədlərindən kənara çıxmasını tələb edir. Bugünkü mühasibat uçotu yalnız keçmiş hadisələri qeyd etməli və hesabat verməli deyil, həm də dəyişkən və rəqəmsallaşdırılmış biznes mühitində strateji qərar qəbuletməni dəstəkləyən mənalı, gələcəyə yönəlmiş məlumat təqdim etməlidir. Bu, insan kapitalı, nüfuz, innovasiya və davamlılıq kimi qeyri-maddi resursların - dəyər yaradılması üçün vacib olan, lakin çox vaxt ənənəvi mühasibat çərçivələrindən kənarda qalan elementlərin tanınmasını və inteqrasiyasını əhatə edir. Funksionalizmi, konstruktivizmi və tənqidi perspektivləri özündə birləşdirən çoxparadiqmatik yanaşmanın inkişafı mühasibat uçotu fenomenlərinin daha dərin və kontekstə həssas şəkildə başa düşülməsinə imkan verir. Belə müxtəliflik mühasibat uçotunun nəzəri əsaslarını zənginləşdirir və onu müasir sosial-iqtisadi reallıqların tələbləri ilə daha yaxından uyğunlaşdırır. Nəticədə, aktual və effektiv qalmaq üçün mühasibat uçotu rəqəmsal texnologiyalara yiyələnməli, konseptual əhatə dairəsini genişləndirməli və yeni tanınma, ölçmə və hesabat modelləri hazırlamalıdır. Bunu etməklə, o, 21-ci əsrdə həm maliyyə, həm də daha geniş sosial-iqtisadi qərar qəbuletmə üçün həyati əhəmiyyətli bir informasiya sistemi kimi xidmət etməyə davam edə bilər.[1. s. 237-238]

Müasir mərhələdə mühasibat uçotu sistemlərinin rəqəmsallaşmasını şərtləndirən əsas amillər sırasında bulud texnologiyalarının (Cloud Computing), müəssisə resurslarının planlaşdırılması sistemlərinin (ERP), böyük verilənlərin analitikası (Big Data), süni intellekt, maşın öyrənməsi (Machine Learning), blokçeyn texnologiyası və elektron sənəd dövriyyəsi xüsusi yer tutur. Bu

texnologiyalar mühasibat məlumatlarının real vaxt rejimində emalına, müxtəlif informasiya sistemləri arasında inteqrasiyanın təmin edilməsinə, məlumatların təkrar emalının aradan qaldırılmasına və insan amilindən qaynaqlanan səhvlərin minimuma endirilməsinə imkan yaradır. Rəqəmsal transformasiya proseslərinin intensivliyi müəssisələrdə süni intellekt texnologiyalarının tətbiq göstəricilərində də öz əksini tapır. Avropa İttifaqının seçilmiş ölkələri üzrə 2023–2025-ci illərə aid rəsmi statistik məlumatlar bu istiqamətdə davamlı artım meylini nümayiş etdirir **(Cədvəl 1).**

Cədvəl 1.

Avropa İttifaqının seçilmiş ölkələrində müəssisələrdə süni intellekt texnologiyalarının tətbiq səviyyəsinin müqayisəli dinamikası (2023–2025, %)

Ölkə	2023 (%)	2024 (%)	2025 (%)	2025/2023 dəyişmə (%)
Danimarka	-	27,6	42,0	-
İsveç	-	25,1	35,0	-
Belçika	-	24,7	34,5	-
Finlandiya	-	-	37,8	-
Niderland	-	-	33,2	-
Almaniya	-	-	-	-
Fransa	-	-	-	-
Polşa	5,4	5,9	8,4	+3,0
Bolqarıstan	-	6,5	8,5	-
Rumıniya	1,5	3,1	5,2	+3,7
Aİ-27 orta göstəricisi	8,0	13,5	20,0	+12,0

Mənbə: *Müəllif tərəfindən Eurostat-ın Use of Artificial Intelligence in Enterprises (məlumat bazası ISOC_EB_AI) əsasında tərtib edilmişdir.[2]*

Cədvəl 1-də təqdim olunan statistik məlumatlar göstərir ki, son illərdə Avropa İttifaqı ölkələrində müəssisələr tərəfindən süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi davamlı artım tendensiyası nümayiş etdirmişdir. Xüsusilə rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsinin yüksək olduğu Danimarka, Finlandiya, İsveç, Belçika və Niderland kimi ölkələrdə AI texnologiyalarının tətbiq göstəriciləri Aİ üzrə orta göstəricini əhəmiyyətli dərəcədə üstələmişdir. Bu vəziyyət həmin ölkələrdə rəqəmsal infrastrukturun inkişafı, innovasiya ekosisteminin güclü olması, elmi-tədqiqat fəaliyyətinə ayrılan investisiyaların yüksək səviyyəsi və dövlət tərəfindən rəqəmsal transformasiyanın ardıcıl şəkildə dəstəklənməsi ilə izah olunur. Cədvəlin müqayisəli təhlili göstərir ki, 2023–2025-ci illər ərzində demək olar ki, bütün seçilmiş ölkələrdə süni intellekt texnologiyalarından istifadə edən müəssisələrin xüsusi çəkisi artmışdır. Xüsusilə 2025-ci ildə Avropa İttifaqı üzrə orta göstəricinin 20%-ə yüksəlməsi müəssisələrdə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin yeni inkişaf mərhələsinə keçdiyini təsdiq edir. Bu dinamika süni intellektin artıq yalnız innovativ texnologiya deyil, həm də biznes proseslərinin idarə edilməsində strateji alətə çevrildiyini göstərir.

Mühasibat uçotu sistemləri baxımından bu göstəricilər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi nəticəsində ilkin uçot sənədlərinin avtomatik emalı, maliyyə əməliyyatlarının təsnifləşdirilməsi, hesabatların hazırlanması, məlumatların analitik təhlili və risklərin erkən müəyyənləşdirilməsi daha operativ və yüksək dəqiqliklə həyata keçirilir. Bununla yanaşı, rəqəmsal həllərin tətbiqi insan amilindən irəli gələn səhvlərin azalmasına, uçot proseslərinin şəffaflığının yüksəldilməsinə və idarəetmə qərarlarının informasiya təminatının gücləndirilməsinə şərait yaradır. Araşdırılan statistik göstəricilər onu deməyə əsas verir ki, yaxın illərdə süni intellekt texnologiyalarının müəssisələrdə tətbiq dairəsi daha da genişlənəcək və bu proses mühasibat uçotu sistemlərinin rəqəmsal transformasiyasını sürətləndirəcəkdir. Bu baxımdan müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin artırılması, maliyyə məlumatlarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi və idarəetmə səmərəliliyinin təmin olunması üçün müasir rəqəmsal texnologiyaların mühasibat uçotu sistemlərinə inteqrasiyası strateji prioritet kimi qiymətləndirilməlidir.

Süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi nəticəsində ilkin uçot sənədlərinin tanınması, təsnifləş-

dirilməsi, avtomatik mühasibat yazılışlarının formalaşdırılması, maliyyə göstəricilərinin proqnozlaşdırılması və anomaliyaların müəyyən edilməsi daha yüksək dəqiqliklə həyata keçirilir. Eyni zamanda, böyük verilənlərin analitikası müəssisələrə geniş həcmli maliyyə və qeyri-maliyyə məlumatlarının operativ təhlilini aparmağa, riskləri əvvəlcədən qiymətləndirməyə və əsaslandırılmış idarəetmə qərarları qəbul etməyə imkan verir. Bulud əsaslı mühasibat sistemləri isə informasiya resurslarına məsafədən çıxışı təmin etməklə məlumat mübadiləsinin sürətini və əməkdaşlığın səmərəliliyini artırır.

Bununla yanaşı, rəqəmsal transformasiya mühasibat uçotu sistemləri qarşısında yeni çağırışlar da formalaşdırır. Kibertəhlükəsizlik risklərinin artması, məlumatların məxfiliyinin və bütövlüyünün qorunması, proqram təminatının etibarlılığı, rəqəmsal bacarıqlara malik mütəxəssislərin hazırlanması və normativ-hüquqi bazanın müasir texnologiyalara uyğunlaşdırılması aktual problemlər sırasındadır. Bu səbəbdən rəqəmsallaşma prosesi yalnız texnoloji yenilənmə deyil, həm də təşkilati, institusional və metodoloji dəyişikliklərin kompleks şəkildə həyata keçirilməsini tələb edir.

Beləliklə, rəqəmsal transformasiya mühasibat uçotu sistemlərinin funksional imkanlarını genişləndirərək onların operativliyini, şəffaflığını, etibarlılığını və analitik potensialını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Müasir texnologiyaların uçot sistemlərinə inteqrasiyası müəssisələrin maliyyə idarəetməsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, rəqabət üstünlüyünün təmin edilməsi və davamlı inkişaf məqsədlərinə nail olunması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu istiqamətdə nəzəri-metodoloji əsasların təkmilləşdirilməsi rəqəmsal iqtisadiyyat şəraitində mühasibat uçotu sistemlərinin gələcək inkişafının mühüm şərtlərindən biri hesab olunur.

Rəqəmsal mühasibat uçotu sistemlərinin inkişaf istiqamətləri və tətbiq perspektivləri. Rəqəmsal iqtisadiyyatın dinamik inkişafı mühasibat uçotu sistemlərinin təkmilləşdirilməsini və innovativ texnologiyaların tətbiqini zəruri edən əsas amillərdən biridir. Müasir müəssisələrdə rəqəmsal həllərin tətbiqi yalnız uçot əməliyyatlarının avtomatlaşdırılması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda maliyyə məlumatlarının operativ idarə olunmasını, strateji planlaşdırmanı və risklərin effektiv qiymətləndirilməsini təmin edir. Bu baxımdan mühasibat uçotu sistemlərinin inkişaf istiqamətləri rəqəmsal texnologiyaların inteqrasiyası, məlumatların analitik emalının genişləndirilməsi və idarəetmə qərarlarının informasiya təminatının gücləndirilməsi ilə xarakterizə olunur.

Hazırda mühasibat uçotunun inkişafında prioritet istiqamətlərdən biri süni intellekt və maşın öyrənməsi texnologiyalarının tətbiqidir. Bu texnologiyalar ilkin uçot sənədlərinin avtomatik emalı, maliyyə əməliyyatlarının təsnifləşdirilməsi, hesabatların hazırlanması, kənarlaşmaların müəyyənləşdirilməsi və maliyyə göstəricilərinin proqnozlaşdırılması kimi proseslərin səmərəliliyini artırır. Süni intellekt əsasında fəaliyyət göstərən sistemlər böyük həcmli məlumatları qısa müddətdə emal etməklə insan amilindən irəli gələn səhvlərin azalmasına və qərar qəbuletmə prosesinin daha obyektiv əsaslara söykənməsinə şərait yaradır.

Mühasibat uçotunda bulud texnologiyalarının tətbiqi da inkişafın mühüm istiqamətlərindən hesab olunur. Bulud əsaslı platformalar istifadəçilərə maliyyə məlumatlarına istənilən vaxt və məkandan təhlükəsiz çıxış imkanı verir, məlumatların ehtiyat nüsxələrinin saxlanmasını təmin edir və proqram təminatının yenilənməsi ilə bağlı xərcləri azaldır. Bununla yanaşı, ERP sistemlərinin tətbiqi mühasibat uçotunun istehsal, logistika, satış, insan resursları və digər funksional sahələrlə inteqrasiyasını təmin edərək vahid informasiya məkanının formalaşmasına şərait yaradır.

Rəqəmsal mühasibat uçotunun inkişaf perspektivləri sırasında elektron sənəd dövriyyəsinin genişləndirilməsi, real vaxt rejimində maliyyə hesabatlarının hazırlanması və böyük verilənlərin analitik imkanlarından istifadə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu yanaşmalar maliyyə məlumatlarının operativliyini və etibarlılığını artırmaqla yanaşı, rəhbərliyə bazar dəyişikliklərinə çevik reaksiya vermək imkanı yaradır. Eyni zamanda blokçeyn texnologiyasının tətbiqi maliyyə əməliyyatlarının dəyişdirilməsinin qarşısını almağa, məlumatların şəffaflığını təmin etməyə və daxili nəzarət mexanizmlərini gücləndirməyə xidmət edir.

Azərbaycanda da dövlət idarəçiliyinin rəqəmsallaşdırılması, elektron vergi sistemlərinin, elektron qaimə-fakturaların, elektron audit və elektron maliyyə hesabatlılığı platformalarının tətbiqi

mühasibat uçotu sistemlərinin müasir tələblərə uyğun inkişafına təkan vermişdir. Bununla belə, müəssisələrin rəqəmsal transformasiya səviyyəsi fəaliyyət sahəsindən, maliyyə imkanlarından, texnoloji infrastrukturundan və insan kapitalının hazırlıq səviyyəsindən asılı olaraq fərqlənir. Xüsusilə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi üçün metodiki, maliyyə və institusional dəstəyin gücləndirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycanda müəssisələrin rəqəmsallaşma səviyyəsini qiymətləndirmək məqsədilə Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları əsasında əsas informasiya-kommunikasiya texnologiyaları göstəricilərinin dinamikası **Cədvəl 2**-də təqdim edilmişdir. Cədvəldə əks olunan göstəricilər ölkədə müəssisələrin rəqəmsal transformasiya prosesinin inkişaf meyillərini xarakterizə edir.

Cədvəl 2.

Azərbaycanda müəssisələrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin əsas göstəriciləri (2019–2023, %)

Göstəricilər	2019	2020	2021	2022	2023
İnternetə çıxışı olan müəssisələrin xüsusi çəkisi	91,2	92,0	92,8	93,6	94,3
Elektron poçtdan istifadə edən müəssisələrin xüsusi çəkisi	89,5	90,4	91,1	92,5	93,2
Kompüterdən istifadə edən müəssisələrin xüsusi çəkisi	63,8	65,1	66,7	68,9	70,4
Veb-səhifəsi (veb-saytı) olan müəssisələrin xüsusi çəkisi	18,4	19,7	21,6	23,8	25,1

Mənbə: *Müəllif tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin "Azərbaycanda rəqəmsal inkişaf – 2025" statistik məcmuəsinin 3.1. "Müəssisələrdə İKT-dən istifadənin əsas göstəriciləri (Core indicators on use of ICT by enterprises)" bölməsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.[3]*

Cədvəl 2-də təqdim olunan statistik göstəricilər Azərbaycanda müəssisələrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin son illərdə davamlı inkişaf etdiyini göstərir. Xüsusilə internetə çıxışı olan müəssisələrin xüsusi çəkisinin 2019-cu ildə 91,2%-dən 2023-cü ildə 94,3%-ə yüksəlməsi müəssisələrdə rəqəmsal infrastrukturun əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdiyini nümayiş etdirir. Eyni zamanda elektron poçtdan istifadə edən müəssisələrin payının 89,5%-dən 93,2%-ə yüksəlməsi biznes subyektləri arasında elektron kommunikasiya vasitələrinin geniş tətbiq olunduğunu təsdiq edir. Cədvəldə əks olunan dinamika kompüterdən istifadə edən müəssisələrin xüsusi çəkisinin də müsbət meyl üzrə artdığını göstərir. Belə ki, 2019-cu ildə bu göstərici 63,8% təşkil etdiyi halda, 2023-cü ildə 70,4%-ə çatmışdır. Bununla yanaşı, korporativ veb-səhifəyə malik müəssisələrin payı da artaraq 18,4%-dən 25,1%-ə yüksəlmişdir. Bu göstəricilər müəssisələrin rəqəmsal mühitdə fəaliyyət imkanlarının genişləndiyini, elektron xidmətlərdən istifadənin intensivləşdiyini və biznes proseslərinin rəqəmsal platformalar üzərində təşkilinə marağın artdığını göstərir.

Mühasibat uçotu sistemləri baxımından qeyd olunan dəyişikliklər mühüm praktik əhəmiyyətə malikdir. Rəqəmsal infrastrukturun inkişafı elektron sənəd dövriyyəsinin, elektron qaimə-fakturaların, onlayn vergi hesabatlılığının, bulud əsaslı mühasibat proqramlarının və inteqrasiya olunmuş ERP sistemlərinin tətbiqini genişləndirir. Bu isə uçot əməliyyatlarının operativliyinin artırılmasına, maliyyə məlumatlarının emal müddətinin qısaldılmasına, insan amilindən irəli gələn səhvlərin minimuma endirilməsinə və idarəetmə qərarlarının daha keyfiyyətli informasiya bazasında qəbul edilməsinə şərait yaradır.

Bununla yanaşı, statistik göstəricilər göstərir ki, müəssisələrin əksəriyyəti əsas rəqəmsal infrastruktura malik olsa da, daha mürəkkəb rəqəmsal texnologiyaların – süni intellekt, böyük verilənlərin analitikası, blokçeyn və intellektual avtomatlaşdırma həllərinin tətbiqi istiqamətində əlavə inkişaf potensialı mövcuddur. Bu baxımdan müəssisələrdə rəqəmsal transformasiyanın növbəti mərhələsi yalnız İKT infrastrukturunun genişləndirilməsi ilə deyil, həm də innovativ texnologiyaların mühasibat uçotu və maliyyə idarəetməsi sistemlərinə daha geniş inteqrasiyası ilə xarakterizə olunmalıdır.

Mühasibat uçotu sistemlərinin gələcək inkişafı kibertəhlükəsizliyin təmin edilməsi, məlumatların məxfiliyinin qorunması, beynəlxalq maliyyə hesabatlılığı standartlarına uyğun rəqəmsal həl-

lərin tətbiqi və mühasiblərin rəqəmsal bacarıqlarının artırılması ilə sıx bağlıdır. Bu məqsədlə ali təhsil müəssisələrində və peşəkar təlim proqramlarında rəqəmsal mühasibat uçotu, məlumat analitikası və süni intellekt texnologiyaları üzrə kompetensiyaların inkişaf etdirilməsi mühüm istiqamət hesab olunur. Müasir rəqəmsal texnologiyalar mühasibat uçotu sisteminin müxtəlif funksional istiqamətlərinə fərqli təsir göstərir. Bu təsirlər və onların müəssisələrin fəaliyyətində yaratdığı üstünlüklər **Cədvəl 3**-də ümumiləşdirilmişdir.

Cədvəl 3.

Mühasibat uçotu sistemində tətbiq olunan rəqəmsal texnologiyalar və onların funksional üstünlükləri

Rəqəmsal texnologiya	Mühasibat uçotunda tətbiq sahəsi	Əsas üstünlükləri
Süni intellekt (Artificial Intelligence)	İlkin uçot sənədlərinin emalı, əməliyyatların təsnifləşdirilməsi, maliyyə proqnozlaşdırılması	İnsan səhvlərinin azalması, əməliyyatların avtomatlaşdırılması, qərar qəbuletmənin dəqiqliyinin artırılması
Bulud texnologiyaları (Cloud Computing)	Uçot məlumatlarının saxlanılması və idarə olunması	Məlumatlara məsafədən çıxış, xərclərin azaldılması, informasiya təhlükəsizliyinin artırılması
ERP sistemləri (Enterprise Resource Planning)	Mühasibat uçotunun digər biznes prosesləri ilə inteqrasiyası	Vahid informasiya bazasının yaradılması, əməliyyatların operativ idarə olunması
Böyük verilənlər (Big Data Analytics)	Maliyyə məlumatlarının analizi və risklərin qiymətləndirilməsi	Böyük həcmli məlumatların operativ təhlili, risklərin erkən müəyyən edilməsi
Blockchain texnologiyası	Maliyyə əməliyyatlarının qeydiyyatı və təsdiqi	Məlumatların dəyişdirilməzliyi, şəffaflığın və etibarlılığın artırılması
Elektron sənəd dövriyyəsi	Elektron qaimələr, elektron müqavilələr, elektron arxiv	Kağız sənədlərin azaldılması, vaxt və maliyyə resurslarına qənaət
Robotlaşdırılmış proseslərin avtomatlaşdırılması (RPA)	Təkrarlanan uçot əməliyyatlarının avtomatik icrası	Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, əməliyyat xərclərinin azaldılması
Biznes analitikası (Business Intelligence – BI)	Maliyyə hesabatlarının vizuallaşdırılması və idarəetmə təhlili	Strateji qərarların qəbulunun dəstəklənməsi, maliyyə göstəricilərinin monitorinqi

Mənbə: *Müəllif tərəfindən [4-7] mənbələri əsasında tərtib edilmişdir.*

Cədvəl 3-ün təhlili göstərir ki, rəqəmsal texnologiyalar mühasibat uçotu sisteminin müxtəlif funksional istiqamətlərinə kompleks təsir göstərir. Xüsusilə süni intellekt, ERP sistemləri, bulud texnologiyaları və böyük verilənlərin analitikası uçot proseslərinin avtomatlaşdırılmasına, maliyyə məlumatlarının operativ emalına və idarəetmə qərarlarının daha etibarlı informasiya əsasında qəbul edilməsinə şərait yaradır. Eyni zamanda blokçeyn texnologiyası məlumatların təhlükəsizliyini və şəffaflığını artırır, elektron sənəd dövriyyəsi və robotlaşdırılmış proseslərin avtomatlaşdırılması isə əməliyyat xərclərinin azaldılmasına və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə xidmət edir. Beləliklə, müasir rəqəmsal texnologiyaların kompleks tətbiqi mühasibat uçotu sistemlərinin səmərəliliyinin artırılması, maliyyə hesabatlılığının keyfiyyətinin yüksəldilməsi və müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, rəqəmsal texnologiyaların mühasibat uçotu sistemlərinə inteqrasiyası uçot proseslərinin avtomatlaşdırılmasına, maliyyə məlumatlarının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və idarəetmə qərarlarının informasiya təminatının gücləndirilməsinə mühüm təsir göstərir. Müəssisələrdə süni intellekt, bulud texnologiyaları, ERP sistemləri və böyük verilənlərin analitikası kimi innovativ həllərin tətbiqinin genişləndirilməsi rəqəmsal transformasiyanın səmərəliliyinin artırılması baxı-

mından əsas prioritet istiqamətlərdən biri hesab olunur. Bu yanaşmalar müəssisələrin dəyişən biznes mühitinə daha çevik uyğunlaşmasına və rəqabət üstünlüyü əldə etməsinə imkan yaradır.

Nəticə

Aparılmış tədqiqat göstərir ki, rəqəmsal transformasiya mühasibat uçotu sistemlərinin inkişafına təsir edən əsas amillərdən biri olmaqla onların funksional imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmişdir. Süni intellekt, bulud texnologiyaları, böyük verilənlərin analitikası, ERP sistemləri, blokçeyn və robotlaşdırılmış proseslərin avtomatlaşdırılması kimi innovativ həllərin tətbiqi uçot proseslərinin operativliyini artırmaqla yanaşı, maliyyə məlumatlarının dəqiqliyinin, etibarlılığının və şəffaflığının yüksəldilməsinə şərait yaradır. Bu texnologiyalar müəssisələrdə idarəetmə qərarlarının daha əsaslandırılmış informasiya bazasında qəbul edilməsinə və resurslardan səmərəli istifadəyə mühüm töhfə verir.

Tədqiqat çərçivəsində aparılan beynəlxalq müqayisəli təhlil Avropa İttifaqı ölkələrində müəssisələr tərəfindən süni intellekt texnologiyalarının tətbiqinin son illərdə davamlı artdığını göstərmişdir. Azərbaycanda müəssisələr üzrə rəqəmsallaşma göstəricilərinin təhlili isə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiq səviyyəsinin yüksəldiyini və rəqəmsal mühasibat uçotu sistemlərinin inkişafı üçün zəruri infrastrukturun formalaşdığını təsdiq etmişdir. Bununla yanaşı, innovativ texnologiyaların daha geniş tətbiqi, kibertəhlükəsizlik mexanizmlərinin gücləndirilməsi, məlumatların mühafizəsinin təkmilləşdirilməsi və mühasibat uçotu sahəsində çalışan mütəxəssislərin rəqəmsal bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi gələcək dövr üçün prioritet istiqamətlər kimi qiymətləndirilir.

Tədqiqatın nəticələri əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, rəqəmsal texnologiyaların mühasibat uçotu sistemlərinə kompleks inteqrasiyası müəssisələrin maliyyə idarəetməsinin səmərəliliyinin artırılmasına, maliyyə hesabatlılığının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsinə xidmət edir. Bu baxımdan rəqəmsal transformasiya prosesinin sürətləndirilməsi, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və innovativ texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi mühasibat uçotu sistemlərinin gələcək inkişafının əsas istiqamətləri kimi qiymətləndirilə bilər.

Nəticə etibarilə, rəqəmsal mühasibat uçotu sistemlərinin inkişafı müəssisələrin idarəetmə səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, maliyyə məlumatlarının keyfiyyətinin artırılmasına və rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsinə mühüm töhfə verir. Müasir rəqəmsal texnologiyaların kompleks tətbiqi mühasibat uçotu sistemlərinin gələcək inkişafının əsas istiqamətini təşkil edir və onların dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində rolunu daha da gücləndirir. Bununla yanaşı, rəqəmsal transformasiya prosesinin uğurla həyata keçirilməsi innovativ texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsini, normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsini və mühasibat uçotu sahəsində rəqəmsal kompetensiyalara malik insan kapitalının inkişaf etdirilməsini zəruri edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Zamanov R. “Müasir rəqəmsal dövrün çətin şəraitində mühasibat uçotunun transformasiyası”. Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnal. 2025 / Cild: 7 Sayı: 4 / 230-233 https://aem.az/muasir-reqemsal-dovrun-cetin-seraitinde-muhasibat-ucotunun-transformasiyasi
2. Eurostat. Artificial intelligence by size class of enterprise (ISOC_EB_AI). Available at: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/isoc_eb_ai/default/table?lang=en
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanda rəqəmsal inkişaf – 2025: Statistik məcmuə. Bölmə 3.1. Müəssisələrdə İKT-dən istifadənin əsas göstəriciləri (Core indicators on use of ICT by enterprises) https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/source/digital_development_2025.pdf
4. International Federation of Accountants (IFAC). Technology Is Transforming the Accountancy Profession. https://www.ifac.org/?utm_source
5. Association of Chartered Certified Accountants (ACCA). Digital Transformation and the Future of Accounting. https://www.accaglobal.com/?utm_source

6. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). Artificial Intelligence, Digitalisation and Productivity. https://www.ifrs.org?utm_source
7. International Accounting Standards Board (IASB). IFRS Accounting Standards. https://www.ifrs.org?utm_source

Айнур Аскер кызы Адыгезалова
Доцент кафедры «Бухгалтерский учет и аудит»
Азербайджанского Университета Кооперации
E-mail: aynur_adigozalova.58@mail.ru

Направления развития систем бухгалтерского учёта в условиях цифровой трансформации

Резюме

В статье рассматриваются направления развития систем бухгалтерского учёта в условиях цифровой трансформации, технологические факторы, влияющие на этот процесс, и их воздействие на финансово-информационное обеспечение предприятий.

Цель исследования – выявление структурных изменений, вызванных цифровизацией в системах бухгалтерского учета, оценка возможностей применения современных цифровых технологий и обоснование их влияния на эффективность бухгалтерского процесса.

В ходе исследования использовались методы сравнительного анализа, системного подхода, научного обобщения и логического анализа.

Результаты исследования показывают, что облачные технологии, искусственный интеллект, анализ больших данных и автоматизация бизнес-процессов значительно повышают эффективность учета, достоверность данных и качество управленческих решений.

Практическая значимость исследования – формулирование практических рекомендаций по совершенствованию цифровых систем бухгалтерского учета на предприятиях и оптимизации управленческих процессов.

Научная новизна статьи характеризуется комплексной оценкой направлений развития систем бухгалтерского учёта в контексте цифровой трансформации и систематизацией интеграционных возможностей современных цифровых решений.

Ключевые слова: цифровая трансформация, бухгалтерский учёт, искусственный интеллект, облачные технологии, большие данные (Big Data), автоматизированные системы бухгалтерского учёта, финансовая отчётность, цифровая экономика.

Aynur Asgar Adigozalova
Phd of Department of Accounting and Auditing
of Azerbaijan Cooperation University
E-mail: aynur_adigozalova.58@mail.ru

Development directions of accounting systems in the conditions of digital transformation

Summary

The article examines the development directions of accounting systems in the conditions of digital transformation, technological factors affecting this process and their impact on the financial and information provision of enterprises.

The purpose of the research is to identify the structural changes caused by digitalization in accounting systems, assess the possibilities of applying modern digital technologies and substantiate their impact on the efficiency of the accounting process.

During the research, comparative analysis, systematic approach, scientific generalization and

logical analysis **methods** were used.

The results of the research show that cloud technologies, artificial intelligence, big data analytics and automation of business processes significantly increase the efficiency of accounting, data reliability and the quality of management decisions.

The applied significance of the research is the formulation of practical recommendations for improving digital accounting systems in enterprises and optimizing management processes.

The scientific novelty of the article is characterized by a comprehensive assessment of the development directions of accounting systems in the context of digital transformation and systematization of the integration capabilities of modern digital solutions.

Key words: digital transformation, accounting, artificial intelligence, cloud technologies, big data (Big Data), automated accounting systems, financial reporting, digital economy.

UOT:33.004

Aytən Akif qızı ŞÜKÜROVA
i.f.d., dos. Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
"Kompüter mühəndisliyi və informasiya texnologiyaları" kafedrası
ORCİD:0009-0004-0092-1288
shukurovaayten@)mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.85

MÜƏSSİSƏNİN BİZNES FƏALİYYƏTİNİN RƏQƏMSALLAŞMASININ ZƏRURİLİYİ VƏ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - müəssisənin biznes fəaliyyətində rəqəmsallaşmanın mahiyyətini açmaq, nəzəri və praktiki cəhətdən əhəmiyyətini göstərmək, rəqabətqabiliyyətli və innovasiyanın inkişafında onun rolu və əsas istiqamətlərini müəyyən etməkdən ibarətdir. İnformasiya texnologiyalarının tətbiqi müəssisənin daha səmərəli biznes fəaliyyətə nail olmasına imkan verir. Bu tədqiqatdan başlıca məqsəd müəssisənin biznes mühitinə rəqəmsal texnologiyaların təsiri üçün xarakterik olan prosesləri sistemləşdirməkdir.

Tədqiqatın metodologiyasını müqayisəli və statistik təhlil, sistemli yanaşma, müşahidə və ümumiləşdirmə metodları təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti müəssisənin biznes fəaliyyətinin idarə edilməsində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin əhəmiyyəti və zəruriliyini müəyyən etməkdir. Biznesdə və ya iqtisadi fəaliyyət sahələrində innovativ texnologiyaların tətbiqi sahibkarlıq subyektlərinin səmərəli inkişafı üçün zəruri şərtlərdən biridir. Bu, sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətini xüsusi İT-infrastrukturu olmadan həyata keçirməyə imkan verir.

Tədqiqatın nəticələri – müəssisənin tədarük zəncirində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi onun iqtisadi göstəricilərinin səviyyəsinin yüksldilməsinə səbəb ola bilər. Müəssisənin idarə edilməsinin rəqəmsallaşdırılması iqtisadi artımın yüksəldilməsi, lüzumsuz xərclərin azaldılması və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin başlıca şərtlərindən biridir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – müəssisənin biznes fəaliyyətinin rəqəmsallaşmasının mövcud vəziyyəti və inkişafı baxımından, onun zəruriliyi və əsas istiqamətlərinin elmi cəhətdən əsaslandırılmasından ibarətdir. Rəqəmsal texnologiyaların biznesin tədarük zəncirində tətbiqi əmtəə, xidmət və kapitalın formalarının şaxələndirilməsinə, müasir interaktiv və şəbəkə kanallarından istifadəyə, həmçinin milli və beynəlxalq bazarlarda rəqəmsal marketinq vasitələrinin səmərəliliyinin artılrılmasına imkan verəcəkdir.

Açar sözlər: Rəqəmsallaşma; biznes; rəqəmsal texnologiya; innovasiya; səmərəlilik.

Giriş

Ölkə iqtisadiyyatının sürətli rəqəmsallaşması və "Sənaye 4.0."-ə keçid şəraitində əhalinin rəqəmsal bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, o cümlədən fəaliyyət sahələrinin kəmiyyət və keyfiyyətcə mürəkkəbləşməsi, internet şəbəkədə rəqəmsal transformasiyanın yeni formasının yaranması, elektron hökumətin formalaşması və rəqəmsal idarəetmə modelinin həyata keçirilməsi, xüsusilə "Azərbaycan Respublikasında Rəqəmsal İnkişaf Konsepsiyası" [1] və "Azərbaycan Respublikasının 2025-2028-ci illər üçün suni intellekt Strategiyası" [2] Dövlət Proqramlarının icrası kontekstində çox aktual məsələlərdən birinə çevilmişdir. Bu baxımdan, müasir müəssisə və ya firmanın biznes fəaliyyətinin inkişafını rəqəmsal texnologiyalarsız təsəvvür etmək cətindir. Onlar öz sahəsində liderliyə cəhd edən müəssisə və ya təşkilatın ayrılmaz hissəsidir.

Rəqəmsallaşma iqtisadiyyatın inkişafı və onun keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün müxtəlif fəaliyyət sferasında rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi kimi anlaşılır. Başqa sözlə, rəqəmsl transformasiya daxili prosesdən tutmuş istehlakçılarla qarşılıqlı əlaqələrədək fəaliyyətin bütün aspektlərinə aid edilir. Bu baxımdan müəssisənin biznes fəaliyyətinin rəqəmsallaşması təşkilatın işinin və

proseslərinin yaxşılaşdırılması, eləcə də bazarda rəqabət üstünlüyünə nail olmaq məqsədilə rəqəmsal texnologiyaların və innovativ həllərin tətbiqini təmin edir. O, müəssisənin biznes fəaliyyətinin istehsal – satış zəncirində xərclərin azalmasına və keyfiyyətli məhsul istehsalına imkan verir. Məhz bu səbəbdən tədqiq etdiyimiz problem müasir informasiya texnologiyalarının konseptual əsaslarını, elektron və ya rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin xüsusiyyətlərini həm xarici, həm də ölkənin mövcud təcrübəsini nəzərə almaqla qiymətləndirməyi zəruri etmişdir. İqtisadi ədəbiyyatlara [7] əsaslanaraq ümumi mənada rəqəmsallaşma anlayışını müasir dövrümüzün dinamik sürətlə inkişaf edən və ya digər formada milli iqtisadiyyatlara və cəmiyyətlərə öz təsirini göstərən proses kimi xarakterizə etmək olar.

Müəssisənin biznes fəaliyyətinin rəqəmsal transformasiyasının zəruriliyi

Mütəxəssislər elmi araşdırmalarında müəssisənin rəqəmsal transformasiyasının zəruriliyini “Müəyyən məqsədə nail olmaq üçün yerinə yetirilən bir-biri ilə sıx əlaqədə olan fəaliyyətin ardıcıllığıdır” [16] müddəası ilə əsaslandırırlar. Onun səmərəli idarə edilməsi müəssisənin biznes fəaliyyətinin planlaşdırılması, təşkili, tənzimlənməsi və nəzarətə yönəlmiş əməliyyatların geniş əhatəsini özündə birləşdirir.

Bu proseslər müəssisənin idarə edilməsinin təşkilati quruluşuna və onun inkişafının məqsəd və strategiyasına uyğun olaraq fəaliyyətini təmin edir. Bununla yanaşı, müəssisənin biznes proseslərinin rəqəmsallaşması istehsal, marketinq, satış, maliyyə və insan resurslarının idarə edilməsi və s. kimi müəssisədaxili əsas funksiya və əməliyyatları özündə əks etdirir.

Eyni zamanda, strateji məqsədli biznes planlaşdırma, məqsədli bazarın seçilməsi və marketinq təhlili, eləcə də rəqabət mühiti, biznesin inkişaf strategiyası, innovasiyanın idarə edilməsi istiqamətində müəssisənin strateji inkişafının formalaşmasına və perspektiv məqsədinə nail olmasına yönəlmişdir. Bu mənada rəqəmsallaşmanın informasiyanın təhlili, bazarın tədqiqi, yeni məhsulların yaradılması və xidmətlərin fərdiləşdirilməsi üçün güclü təsir vasitəsi kimi müəssisənin biznes fəaliyyətində rolu artıq gündəlik vəzifələrin avtomatlaşdırılması çərçivəsindən çıxır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, qlobal iqlim dəyişmələri və texnologiyanın sürətli inkişafı şəraitində müəssisənin biznes fəaliyyətinin idarə edilməsinin rəqəmsallaşması bütün proseslərin sadə və aydın elektron formaya keçməsinə imkan verir. O, insan resurslarının əməktutumlu fiziki işlərdən azad olunması, eyni zamanda bilik və bacarıqlarını müəssisənin iqtisadi fəaliyyətinin inkişafına və səmərəliliyinin yüksəldilməsinə sərf etməyə şərait yaradır.

Aparılmış araşdırmaların nəticəsi olaraq rəqəmsal transformasiya məfhumunun mahiyyətinə müəssisənin özünün biznes sferasında tətbiq etdiyi rəqəmsal texnologiyadan istifadə prosesi kimi baxmaq olar. Mütəxəssislər innovasiya və rəqəmsal transformasiyaya (ing .digital transformation, DT və ya DX) - təşkilatın əsas texnoloji proseslərinin idarə edilməsinə yönəlmiş rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi prosesi mövqeyindən yanaşırlar [9].

Bu baxımdan o, tədarük zəncirində müəssisənin iqtisadi, o cümlədən biznes fəaliyyətinin genişlənməsini sürətləndirməyi və ya qeyri - kommersiya müəssisələri fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsini nəzərdə tutur. Bütün bunlara baxmayaraq, aidiyyatı mənbələrdə rəqəmsal transformasiya anlayışının əsasən eyni məzmunlu çoxsaylı tərifləri mövcuddur. Ekspertlərin fikrincə , “Rəqəmsal transformasiya” nı dar mənada “kağızsız ofis” və ya “biznesin rəqəmsal yetkinliyi”nə nail olmaq kimi başa düşmək olar [15].

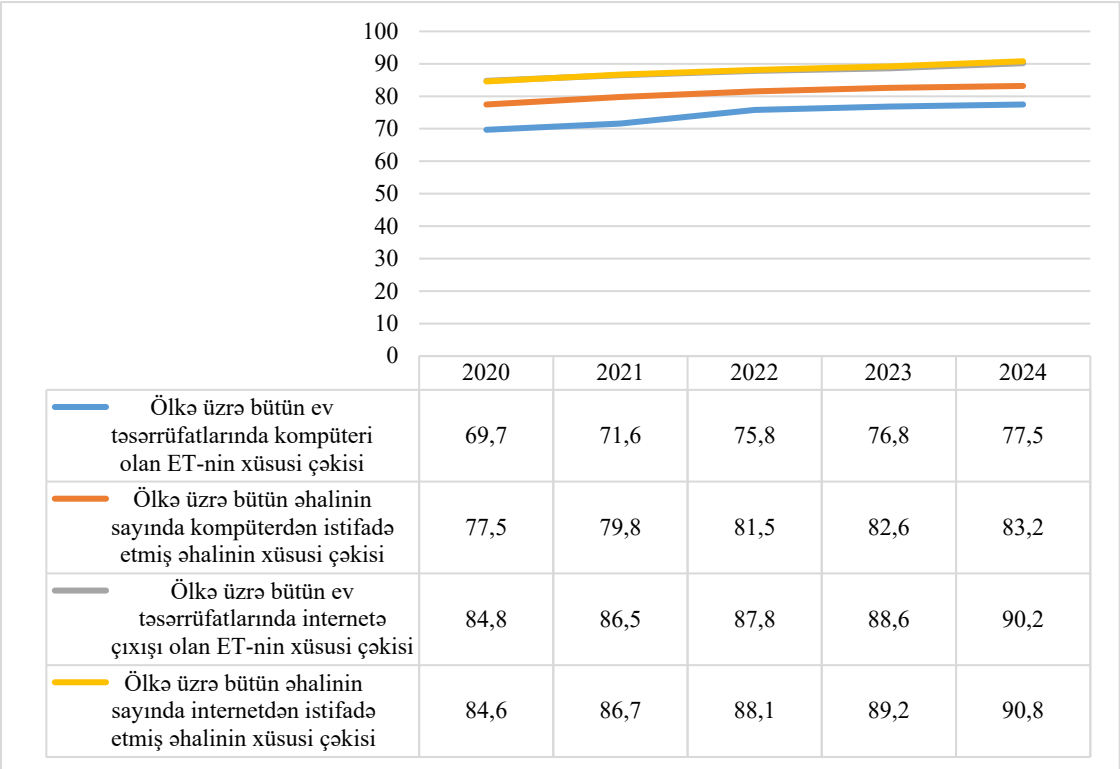
İqtisadi ədəbiyyatların araşdırılmasının nəticələrinə görə, mühəndislik sahələrindən biri kimi, informasiyanın rəqəmsal formada (elektron cihazlar – maşınlar vasitəsilə) idarə edilməsi prosesləri (toplanması, saxlanması, işlənməsi və ötürülməsi) ilə məşğul olan **rəqəmsallaşmanın** əsasını həmin proseslərin avtomatik idarə edilməsini təmin edən **avtomatlaşdırma** və bəşəriyyətin inkişafında istehsal, texnologiya və süni intellekt (zəka), həmçinin robot texnologiyasının ən yüksək mahiyyətini xarakterizə edən **Dördüncü Sənaye İnqilabı – Sənaye 4.0** təşkil edir [10].

Məhz bu baxımdan, fikrimizcə, müasir texnologiyalar və innovativ inkişaf cəmiyyətin, hökumətin, iqtisadiyyatın və sahələrin rəqəmsal transformasiyasında bir-biri ilə sıx əlaqədə olan bir çox anlayışların məzmununun açıqlanmasını tələb edir. Belə ki, rəqəmsallaşmanın ilk əsasını təşkil

edən **avtomatlaşdırma** müəssisədə bir sıra əməliyyatların - proseslərin rəqəmsal və ya tam avtomatlaşdırılma ilə əvəz edilməsini, biznesin **rəqəmsal transformasiyası** isə geniş anlayış olub, proseslərin özündə dəyişikliyi, fəaliyyətin idarə edilməsi modelini və biznesin rəqəmsal dövrün yeni şəraitinə adaptasiyasını nəzərdə tutur.

Qeyd etmək lazımdır ki, innovasiya texnologiyaları müəssisəyə imkan verir ki, özünün biznes fəaliyyətini, xüsusilə istehsal – istehlak zəncirinin optimallaşdırılması və onların səmərəliliyinin yüksəldilməsini təmin etsin. Ümumiyyətlə, apardığmız araşdırmaların nəticəsi olaraq deyə bilərik ki, rəqəmsallaşma mərhələsinə keçmiş müəssisələr bazarda dəyişikliklərə çox asan uyğunlaşır və fəaliyyətin nəzərdə tutulan nəticələrini göstərir.

Son dövrlərdə “Onlayn Azərbaycan” layihəsi çərçivəsində respublikamızda informasiyalaşmanın müasir rəqəmsal texnologiyalar əsasında modernləşdirilməsi nəticəsində sabit genişzolaqlı İKT istifadəçilərinin sayı xeyli artmışdır. Belə ki, 2024-cü ildə 2020-ci il ilə müqayisədə əhalinin hər 100 nəfərinə düşən genişzolaqlı internet istifadəçilərinin sayı təxminən 12 nəfər və ya 2 dəfəyədək yüksəlmişdir [3]. Bütün bunlar aşağıdakı şəkildən daha aydın görünür (Şəkil 1).

	2020	2021	2022	2023	2024
Ölkə üzrə bütün ev təsərrüfatlarında kompüteri olan ET-nin xüsusi çəkisi	69,7	71,6	75,8	76,8	77,5
Ölkə üzrə bütün əhalinin sayında kompüterdən istifadə etmiş əhalinin xüsusi çəkisi	77,5	79,8	81,5	82,6	83,2
Ölkə üzrə bütün ev təsərrüfatlarında internetə çıxışı olan ET-nin xüsusi çəkisi	84,8	86,5	87,8	88,6	90,2
Ölkə üzrə bütün əhalinin sayında internetdən istifadə etmiş əhalinin xüsusi çəkisi	84,6	86,7	88,1	89,2	90,8

Şəkil. İnformasiya texnologiyalarından istifadənin dinamikası

Mənbə [3, s.15, 16].

Respublikamızda müəssisələrin və onların fəaliyyət sahələrinin rəqəmsallaşmasının mövcud vəziyyətini xarakterizə edən qrafik təsvirindən göründüyü kimi, bütün ev təsərrüfatlarında [ET] kompüteri olan ET-nin xüsusi çəkisi müqayisə edilən dövrdə 11,2 faiz, internetə çıxışı olan ET-nin xüsusi çəkisi isə 6,4 və s. yüksəlmişdir [3, s.15, 16]. Müəssisənin sahibkarlıq fəaliyyətində informasiya texnologiyalarının tətbiqinin zəruriliyini əsaslandıran iqtisadçı alim V.Qasımlının fikrincə, “Rəqəmsal transformasiya informasiya texnologiyalarının inteqrasiyasını və buna uyğun olaraq iş təcrübəsi və mədəniyyətinin dəyişməsi ilə sosial və sektoral ehtiyaclar üçün asan həll yollarının yaradılmasını nəzərdə tutan anlayışdır” [5].

Tədqiqatımızın aparıcı istiqaməti olan rəqəmsallaşmanın müəssisənin biznes mühitində tətbiqi məqsədilə aparılmış elmi-nəzəri araşdırmalar təsdiq edir ki, onun ənənəvi biznes fəaliyyətinin,

proses və əməliyyatların rəqəmsal transformasiyasından, “ağıllı əşya”lardan, “ağıllı təhsil”, “ağıllı kənd” və s. nə varsa “Sənaye 4.0”- ə daxildir. Bununla yanaşı, unutmaq olmaz ki, “Ağıllı aləm”in varlığını süni intellekt-zəka təşkil edir.

Bu, eyni zamanda istifadəçilərə daha keyfiyyətli məhsul və ya xidmət əldə etməyə imkan yaradır ki, nəticədə də texnologiyaların tətbiqi həm biznes üçün daha güclü və çevik olur, həm də müxtəlif fəaliyyət sahələrində geniş və sürətlə yayılır.

Bununla yanaşı, beynəlxalq təcrübə [13] və ölkə alimlərinin araşdırmaları [6] təsdiq edir ki, rəqəmsal innovasiyalı texnologiyalar iqtisadiyyatın hər bir sektorunda getdikcə daha möhkəm şəkildə sabitləşir və sahibkarlar üçün biznesin idarə edilməsinə səmərəli təsir göstərir.

“Dünya iqtisadi Forumu”nun məlumatına görə, “2030 –cu ilə qədər qlobal iqtisadiyyatın 70 faizi rəqəmsal texnologiyalardan ibarət olacaq” [14]. Bu onu deməyə əsas verir ki, tədqiqatımızın məqsədinə və istiqamətinə uyğun olaraq “**rəqəmsallaşma”nın** müəssisənin biznes fəaliyyətinə təsiri üçün rəqəmsal texnologiyalardan istifadə, “Rəqəmsal transformasiya”nın isə müəssisənin digər iqtisadi fəaliyyətində əsaslı dəyişiklikləri stimullaşdırmaq üçün tətbiqi prosesi kimi anlaşılması məqsədəuyğundur.

Ümumiyyətlə, apardığımız araşdırmaların nəticəsi olaraq deyə bilərik ki, rəqəmsal transformasiya və innovasiya sərt rəqabət şəraitində böyük iqtisadi səmərəyə səbəb olan rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi müəssisənin iqtisadi və ya biznes fəaliyyətinin həyata keçirilməsi yollarında baş verən keyfiyyət dəyişikliyi də hesab edilə bilər. O, eyni zamanda, həm də sadəcə olaraq müəssisənin iqtisadi fəaliyyətində, o cümlədən tədqiqat istiqamətimizə uyğun olaraq biznes mühitində müasir texnologiyaların tətbiqi mənasına gəlir.

Müəssisənin tədarük zəncirində rəqəmsallaşmanın mövcud vəziyyəti

“Microsoft” şirkətinin verdiyi tərifə görə, rəqəmsal transformasiyanın əsas məqsədi rəqabət qabilliyyətini yüksəltmək və müəssisəyə daim dəyişən iqtisadi şəraitdə inkişaf etmək imkanı yaratmaqdan ibarətdir [10]. Göründüyü kimi, informasiya texnologiyalarının tətbiqinin bazar subyekti kimi, müəssisənin rəqəmsallaşmasının da xüsusi yeri vardır.

Bu mənada, fikrimcə, müəssisənin rəqəmsallaşması və ya “rəqəmsal müəssisə” anlayışını onun özünün iqtisadi fəaliyyətində qərar qəbul edərkən daxili və ya xarici mənbələrdən alınan müxtəlif növ hesabat məlumatları və nəticələrdən, həmcinin analitik göstəricilərdən istifadə edən təşkilat kimi başa düşmək düzgün olardı.

Buradan da belə nəticəyə gəlmək olar ki, rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı baxımından, müəssisələrdə istehsalın və istehlakçı davranışının optimallaşdırılması məqsədilə informasiya texnologiyalarının tətbiqi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, müəssisədə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi onun iqtisadi fəaliyyətinin səmərəlilik istiqamətində dəyişməsinə səbəb olur və firmanın iqtisadi vəziyyəti, insan resursları və nəqliyyat – logistika xidmətini də optimallaşdırmağa imkan verir. Bu, müəssisənin idarəetmə prinsiplərindəki zəruri dəyişiklik, təşkilati funksiyaların rəqəmsal tarnsformasiyası və tədarük zəncirində əməliyyatların optimallaşdırılması ilə əlaqədardır.

Məlum olduğu kimi, müasir texnologiyalar sənayedən tutmuş “əyləncələr”ədək (idman, mədəniyyət, incəsənət, teatr,uşaq əyləncə mərkəzləri robot və s.) getdikcə daha çox sahələri kökündən dəyişdirməklə özünün həlledici mərhələsinə daxil olmuşdur. Belə ki, elektron mənbələrdən əldə edilmiş məlumata əsasən, artıq dünya əhaləsinin hər ikisindən biri internetdən geniş istifadə edir [10].

“Dünya təcrübəsində rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf tempinin ənənəvi iqtisadiyyatdan 2 dəfədən çox olduğu təsdiq edilir. Rəqəmsallaşma nəticəsində yaranan yeni imkanlar, yeni biznes modellər sadəcə ayrı-ayrı sektorların transformasiyasına deyil, vahid ekosistem olaraq bütün iqtisadiyyatın yerdəyişməsinə səbəb olur” [6].

Sahə mütəxəssislərinin araşdırmalarının nəticələrinə əsaslanaraq demək olar ki, rəqamsallaşma hal-hazırda istehlakçıların davranışını və gözləntilərini yaxşı mənada kökündən dəyişir və ən müxtəlif sahələrə transformasiya edilir. O, artıq “Dördüncü Sənaye İnqlabı”nı həyata keçirir və

iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə edir.

2024-cü ildə ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin 7,7 faizi əmtəə və xidmətlər haqqında informasiya əldə edilməsi məqsədilə internetdən istifadə etmişdir [4].

А.Н.Баланов. “Biznesin rəqəmsal tansformasiyası” adlı əsərində göstərir ki, rəqəmsal transformasiya dedikdə, rəqamsal texnologiyalardan istifadə etməklə biznes-model, proeses və əməliyyatlarda dəyişiklik başa düşülə bilər.

Onun məqsədi rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə səmərəliliyin, innovasiya və rəqabət qabiliyyətinin yaxşılaşdırılmasına nail olmaqdan ibarətdir [7]. Alimin bu iddiasından belə nəticəyə gəlmək olar ki, sərt rəqabət mübarizəsi şəraitində rəqəmsal transformasiya yalnız innovativ texnologiyaların tətbiqi deyil, həm də müasir reallığa daha yaxşı adaptasiya üçün mədəniyyət dəyişikliyini özündə əks etdirir.

Beləliklə, aparılmış araşdırmalar onu deməyə imkan verir ki, müəssisənin fəaliyyətində rəqəmsal transformasiya və innovasiya onun bütün sahələrində rəqəmsallaşmanın inteqrasiyası prosesi kimi anlaşılır ki, bu da əsaslı dəyişikliklərə səbəb olur. Texnologiyanın inanılmaz sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə rəqəmsal transformasiyanın mahiyyətini və əhəmiyyətini anlamaq və tətbiq etmək onun inkişafı üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. O, müəssisənin idarə edilməsinin yaxşılaşdırılması və yeni imkanların yaradılması üçün süni intellekt, əşyaların interneti, bulud hesablamaları və böyük verilənlər kimi texnalogiyalardan istifadəni özündə təcəssüm etdirir. Bu prosses yalnız müəssisədaxili əməliyyatları dəyişmir, həm də istehsal-istehlak tərəfdaşlığı və rəqiblərlə qarşılıqlı münasibətlərə təsir göstərir.

Müəssisə özünün iqtisadi və ya biznes fəaliyyətində rəqəmsal transformasiyanı uğurla həyata keçirməklə istehsal – satış zənciri və ya nəqliyyat-logistika xidmətinin keyfiyyətini yaxşılaşdıra, həmçinin rentabellik səviyyəsini yüksəltmək üçün yeni mənbə yarada bilər.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilənlərə əsaslanaraq müəssisənin rəqəmsallaşmasını optimal istehsal – istehlak prinsipləri əsasında yenidən qurulmasına imkan verən rəqəmsal texnologiya və sistemin tətbiqi hesab etmək düzgün olardı. Məhz bu proses mövcud biznes-model çərçivəsində rəqabət üstünlüyünə nail olmaq imkanı yaratmaqla müəssisədaxili məsrəfləri azaldır və iqtisadi səmərəliliyin yüksəlməsini təmin edir.

Tədqiqatımızın obyekti və predmeti üzrə apardığımız araşdırmanın nəticəsi göstərir ki, sürətləndirilmiş rəqəmsal transformasiya qlobal istehsalı, ticarəti və kommersiyanı, həmçinin məşğulluğu potensial olaraq yüksəldə bilər. Bu və digər texnoloji vasitələr biznes mühitində müəssisələrin iqtisadi fəaliyyətinin genişlənməsinə yeni imkanlar yaradır. Asiya İnkişaf Bankının (AİB) 2021-ci ildə Asiyada iqtisadi inteqrasiya haqqında hesabatına əsasən “2019-cu ildə bütün dünya üzrə biznes və istehlakçılar arasında rəqəmsal platformaların satışından əldə edilən gəlir 3,8 trilyon ABŞ dollarına çatmışdır.

Qlobal rəqəmsal sektorun həcminin 20 faiz artması 2021-ci ildən 2025-ci ilədək olan 5 il ərzində dünyada istehsalın həcmini ildə orta hesabla 4,3 trilyon dollar artıra bilər” [11]. Müəssisənin rəqəmsallaşmasının əhəmiyyəti və zəruriliyini rəsmi statistik məlumatlara əsasən araşdıraraq demək olar ki, 2024-cü ildə 2020-ci il ilə müqayisədə ölkəmizdə əhalinin hər 100 nəfərinə düşən internet istifadəçilərinin sayı 7,1 faiz, İKT sektorunda məhsul buraxılışının və yaradılmış əlavə dəyərin həcmi uyğun olaraq 59,3 və 42,6 faiz artmışdır.

Müqayisə edilən dövrdə bu sektorda yaradılmış əlavə dəyərin Ümumi Daxili Məhsulda (ÜDM) xüsusi çəkisi 0,4 faiz azalmışdır. Yalnız 2024-cü ildə internetə çıxışı olan müəssisələrin rəqəmsallaşma səviyyəsinin xüsusi çəkisi 62,6 faiz təşkil etmiş və ya 2020-ci ilə nisbətən 19,2 faiz artmışdır [3].

Məhz bu baxımdan, respublikamızda müəssisələrin və onların biznes fəaliyyətinin rəqəmsallaşma səviyyəsini aşağıdakı cədvəl göstəricilərindən daha aydın görmək olar (cədvəl).

Ölkəmizdə İKT-nin inkişaf indeksi 2020-ci ildə 6,64 –dən 2024-cü ildə 73,8 bənd artaraq 80,4 olmuşdur. Təkcə 2024-cü ildə kompüterdən istifadə edən əhalinin 89,5 faizini və internetdən istifadə edənlərin 97,0 faizini 25-35 yaş qrupunda olanlar, 97,8 faizini orta ixtisas və ali təhsilli

əhali, 93,4 faizini məşğul əhali təşkil edmişdir. Bununla yanaşı, məhsul və ya xidmətləri onlayn əldə edən şəxslərin internet istifadəçilərinin ümumi sayında xüsusi çəkisi qida (ərzaq) məhsullarına görə, 7,7 faiz, ev əşyaları və məişət avadanlıqları üzrə 9,9 , geyim, ayaqqabı, idman malları və aksesuarları üzrə 36,6 faiz olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, yalnız 2024-cü il ərzində ölkə əhalisinin 67,2 faizi evdə, 22,6 faizi iş yerində, 11,8 faizi təhsil müəssisələrində internetdən istifadə etmişdir. İnterneti olan müəssisələrin fəaliyyət göstərən bütün müəssisələrin ümumi sayında xüsusi çəkisi 2020-ci ilədəki 26,1 faizdən 2024-cü ildə 35,9 faizə çatmışdır [4].

Cədvəl

2020-2024-cü illərdə Azərbaycanda müəssisələrin rəqəmsallaşması səviyyəsi

Göstəricilər	2020	2021	2022	2023	2024	2024-cü ildə 2020-ci ilə nisbətən (+, -)
Bütün müəssisələrin ümumi sayında İKT– dən istifadə etmiş müəssisələrin xüsusi çəkisi, %-lə	63,9	65,2	65,8	66,6	72,2	+8,3
İKT – dən istifadə etmiş işçilərin sayının fəaliyyət göstərən bütün müəssisələrdə çalışan işçilərin siyahı sayına nisbətən, %-lə	33,9	35,1	35,8	36,2	36,6	+2,7
Kompüterdən istifadə edən biznes sferası (xidmət və ticarət) işçilərinin xüsusi çəkisi,%-lə	81,4	82,0	82,6	82,8	83,5	+2,1
İnternetdən istifadə edən biznes sferası (xidmət və ticarət) işçilərinin xüsusi çəkisi %-lə	89,6	89,1	89,7	90,7	93,1	+3,5
İnternet istifadəçilərinin ümumi sayında məhsulları (xidmət) onlayn əldə edən şəxslərin xüsusi çəkisi,%-lə	19,1	19,6	20,9	23,0	23,9	+4,8
İnternetdən biznes yönümlü məhsul sifarişi və satışı üçün istifadə edənlərin xüsusi çəkisi, %-lə	4,6	4,9	4,4	4,5	5,0	+0,4
İKT üzrə xərclərin ev təsərrüfatlarının ümumi xərclərində xüsusi çəkisi, %-lə	6,7	7,0	7,2	6,4	7,1	_+0,4

Mənbə: *[3, s.17, 19, 27, 48].*

Bununla yanaşı, Azərbaycanın iqtisadçı alimlərinin araşdırmalarına görə, hazırda dünya əhalisinin sayı 7,8 milyard nəfərə çatır və hesablamalara görə, bu əhalinin 25 faizə qədəri elektron ticarət istifadəçiləridir [5].

Beləliklə, müəssisənin rəqəmsallaşmasının nəticəsi olaraq onun biznes fəaliyyətinə təsirini qısaca olaraq xarakterizə etsək görərik ki, məhz 2024-cü ildə 2023-cü il ilə müqayisədə ölkəmizin biznes mühitində yaradılmış əlavə dəyər 20383,6 mln.manatdan 21118,3 mln. manata yüksəlmiş və ya 3,6 faiz, İKT sahəsində əlavə iş yerləri və işçilərin sayı 390,8 min nəfərdən 417,8 min nəfərə çatmış və ya 6,9 faiz, onların orta aylıq nominal əməkhaqqı çox olmasa da, nəzərəçarpacaq dərəcədə- 765,8 manatdan 824,2 manata qalxmış və ya 7,6 faiz, sahibkarlıq subyektlərinin sayı 5,8 faiz, məhsul istehsalı, (buraxılışı) və göstərilən xidmətlərin həcmi 34,7 mln. manatdan 37 mln. manatadək və ya 6,6 faiz artmışdır [4].

Müəssisənin biznes fəaliyyətinin rəqəmsallaşmasının əsas istiqamətləri

Məlum olduğu kimi, biznes ölkə iqtisadiyyatının və müəssisənin iqtisadi fəaliyyətinin əsasını təşkil etməklə yeni iş yeri yaradır, məşğulluğu artırır, daxili və xarici investisiyanı cəlb edir və bazarda rəqabət mühitini formalaşdırır. Lakin o, rəqəmsal iqisadiyyatın inkişafı və sərt rəqabət mübarizəsi şəraitində rəqabətqabiliyyətliliyini saxlamaq üçün iqtisadi mühitdə daim baş verən dəyişikliklərə hazır olmalıdır. Müasir texnologiya və innovasiyalardan istifadə biznesin inkişafı üçün əsas amil hesab edilir.

Buna baxmayaraq, müəssisələrin və kiçik biznes strukturlarının iqtisadi cəhətdən özlərinə daha innovativ texnologiya almaq imkanları məhduddur.

Lakin müasir texnologiyaların sürətli inkişafı şəraitində “biznes üçün servis” və innovasiyalar bütün sahibkarlar üçün əlçatandır. Bununla yanaşı, müəssisədə innovasiya və rəqəmsal transformasiya, başqa sözlə optimallaşma yeni istehlakçıların cəlb edilməsinə, müəssisənin xərclərinin aşağı salınmasına, insan resurslarına sərf edilən məsrəflərin ixtisarına, iş vaxtından səmərəli istifadəyə, alıcı loyallığının – etimadının yaradılmasına və müəssisənin müsbət imicinin formalaşmasına imkan verir.

Beləliklə, müəssisənin rəqəmsallaşmasının zəruriliyi və əsas istiqamətləri baxımından, aparılmış araşdırmaların nəticəsi olaraq innovasiyalı rəqəmsal texnologiyalardan istifadənin iqtisadi fəaliyyət sahələrinin inkişafının zəruri tərkib hissəsinə çevrildiyini iddia etmək və müəssisənin rəqəmsallaşmasının əsas istiqamətlərini aşağıdakı kimi formalaşdırmaq olar:

- müəssisə iqtisadi fəaliyyətin və onun əsas tərkib hissəsi olan biznes – proseslərin idarə edilməsini rəqəmsallaşdırmaqla məlumatların işlənməsi, sənəd dövriyyəsi və planlaşdırmaya sərf edilən məsrəfləri xeyli ixtisar edə bilər;
- müəssisənin iqtisadi və biznes fəaliyyətində internet – marketinq və elektron - kommersiyanın geniş tətbiqi istehlakçıları cəlb etməyə və onlara sürətli xidmət göstərməyə imkan verər;
- innovasiya və informasiya texnologiyalardan davamlı olaraq istifadə müəssisənin iqtisadi imkanlarının yaxşılaşdırılması üçün təminat ola bilər;
- biznes proseslərinin rəqəmsallaşması istehlakçılarla – müştərilərlə qarşılıqlı münasibətlərin optimallaşmasına, idarəetmə sisteminin yenidən qurulmasına və müştərilərin fərdi tələbatlarını nəzərə almağa imkan verər;
- süni intellekt (Sİ) müəssisənin məhsulunu praktiki olaraq dərhal (şəkillər və ya videolar) yaratmağa kömək edir, maşın öyrənmə alqoritmləri isə proqnozların dəqiqliyini yüksəldir və məhsulların keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa səbəb olur;
- biznesin rəqəmsallaşması prosesində istifadəçilərin mobil cihazlar vasitəsilə internetə qoşulması imkanları nəzərə alınmalıdır;
- müəssisənin biznes proseslərinin idarə edilməsində bulud texnologiyaları ilə inteqrasiya uğursuzluqdan qorunma sistemi yaratmağa imkan verir;
- müəssisənin biznes-proseslərinin rəqəmsallaşmasında personalın öyrədilməsi və inkişafı sistemi onların səmərəli fəaliyyətinə təsir göstərmək imaknına malik ola bilər.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, müəssisənin biznes fəaliyyəində rəqəmsal texnologiyalardan optimal istifadə onun səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, xərclərin azaldılmasına, innovativ məhsulların yaradılmasına, əmək məhsuldarlığının artırılmasına və nəhayət, iqtisadi artıma təminat verir.

Nəticə

Qeyd edilən istiqamətlər daxilində müəssisənin biznes fəaliyyətinin idarə edilməsi proseslərinin rəqəmsallaşması məhsuldarlığın yüksəldilməsi və xərclərin minimuma endirilməsi hesabına sərf edilən vəsait vahidinə düşən daha çox məhsul əldə etməyə səbəb ola bilər. Başqa sözlə, biznesin rəqəmsallaşması müəssisənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, məhsulun və ya işin (xidmətin) keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına, sərf edilən məsrəflərin aşağı salınmasına, satış bazarının əhatə imkanlarının genişlənməsinə, təkliflərin fərdiləşməsinə, strateji planlaşdırmaya və logistikanın optimallaşdırlmasına imkan verir:

- müəssisənin rəqəmsallaşması istehsal-istehlak zəncirində bir çox əməliyyatların, o cümlədən əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə, istehlakçılar haqqında ilkin və təkrar informasiyanın toplanması, saxlanması və təhlili üçün imkanlar yaradır;
- kommunikasiyanın rəqəmsal kanalları müəssisənin istehlakçılarla qarşılıqlı səmərəli fəaliyyətinə və onların fərdi xidmət səviyyəsinin yüksəldilməsinə imkan verir;
- analitika və maşın təliminin rəqəmsal sistemi müəssisəyə məlumatların optimal təhlilinə və

səmərəliliyinə imkan verir;

- rəqəmsallaşmanın genişlənməsi ilə həm də kiberhücum riski artır;
- müəssisədə rəqəmsallaşmanın tətbiqi yalnız texniki dəyişiklikləri deyil, həm də onun əməkdaşlarının mədəniyyəti və vərdişlərində dəyişikliklərə imkan verə bilər.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar: “Müəssisənin biznes fəaliyyətində rəqəmsal texnologiyalardan optimal istifadə onun səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, xərclərin azaldılmasına, innovativ məhsulların yaradılmasına, əmək məhsuldarlığının artırılmasına və nəhayət, iqtisadi artıma təminat verir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasında Rəqəmsal İnkişaf Konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2025-ci il 16 yanvar tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. “Azərbaycan” qəzeti, 17 yanvar 2025-ci il.
2. Azərbaycan Respublikasının 2025-2028-ci illər üçün süni intellekt Strategiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2025-ci il 19 mart tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. “ Respublika” qəzeti, 20 mart 2025-ci il.
3. Azərbaycanda rəqəmsal inkişaf /Statistik məcmuə/ Bakı-2025. [Elektron resurs]: // https:/sta.qov.az/menu/6/statisticaL-yearbooks...
4. Azərbaycanda mikro, kiçik və orta sahibkarlıq – 2025. Rəsmi nəşr.Statistik məcmuə. [Elektron resurs]: // stat.gov.az/index.phr?=az
5. Rəqəmsal iqtisadiyyat. /V.Qasımlı [və b.] – Bakı: Azprint. 2023.-262 s.
6. Talıbova, M. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı: Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın cari vəziyyəti və gələcək perspektivləri. İqtisadi islahatlar elmi – analitik jurnal. 2021, №1
7. Баланов, А.Н. Цифровая трансформация бизнеса: уч. пос. для СПО /А.Н.Баланов.- Санкт Петербург: Лань, 2024.-172с.
8. Власовских, П.А., Казакова О.Б. Основные направления цифровой трансформации в современной экономике. [Электронный ресурс]. https://elar.urfu.ru/bitstream PDF.
9. Мирзагаева, Шамия, Асланов Гейдар (15 декабрь 2022) Процесс цифровизации общества: к чему он приводить и что ожидать в будущем (PDF). Metafizika (журнал). англ. 5(4): 10-21.
10. Материалы Microsoft, представленные на конференции « Платформа Цифрового бизнеса» [Электронный ресурс]. – Доступно: (https://. mssplatform.ru) [Дата обращение: 01.08.2018].
11. «Отчет об экономической интеграции в Азии 2021 года» Азиатского банка развития (АБР).
12. Павлютенкова, М.Ю. Электронное правительство и цифровое правительство в контексте цифровой трансформации // Мониторинг общественного мнения: Экономические и социальные перемены. 2019. №5. с. 120- 135. htpps//doi.org/10.14515/monitoring.2019.5.07.
13. Прохоров, А., Коник Л. Цифровая трансформация. Анализ , тренды. мировой опыт. Издание второе. –М.: 000 «Комтньюс Груп», 2019. -368 стр.,ип.
14. Bank, European İnvestment “İnnovation overview 2023” az.wikipedia.org/wiki/Rəqəmsal – iqtisadiyyat.
15. Knowledge exchange partnership Leads to digital transformation at Hydro – X Water Treatment. LTD. Global Business and Organizational Excellence 2018; 37:6-13 by Heinze A. GriffithsM, Fenton A, FletcherG.
16. Mc Kinsey. Digital CHINA [Electronic resourse]. – Avialable at https://www.mckinsey.com/-/media/McKinsey/Featured... 2023
17. The Nine Elements of Digital Transformation [Electronic resourse]. Avialable at: https://onkas.info/ru=The +Elements+of +Digital +Transformation. (Accessed:01.08.2018).

Айтен Акиф кызы Шукурова
d.a.э., доц. Азербайджанский Университет Кооперации
Кафедра «Компьютерная инженерия и информационные технологии»
ORCID:0009-0004-0092-1288
shukurovaayten@mail.ru

Необходимость и основные направления цифровизации деловой деятельности предприятия

Резюме

Цель исследования – раскрыть сущность цифровизации предприятия, показать ее теоретическую и практическую значимость, – роль применения информационных технологий в развитии конкурентоспособности и инноваций, а также тот факт, что применение информационных технологий позволяет предприятию достичь более эффективной хозяйственной деятельности. Главная задача исследования – систематизировать процессы, характеризующие влияние цифровых технологий на хозяйственную среду предприятия.

Методология исследования - включает сравнительный и статистический анализ, систематический подход, методы наблюдения и обобщения.

Теоретическая и практическая значимость исследования – определение важности и необходимости применения цифровых технологий в управлении хозяйственной деятельностью предприятия. Применение инновационных технологий в хозяйстве или в сферах хозяйственной деятельности является одним из необходимых условий эффективного развития хозяйствующих субъектов. Это позволяет хозяйствующим субъектам осуществлять свою деятельность без специальной ИТ-инфраструктуры.

Результаты исследования - показывают, что применение цифровых технологий в цепочке поставок предприятия может привести к повышению уровня его экономических показателей. Цифровизация управления предприятием является одним из главных условий повышения экономического роста, сокращения ненужных издержек и повышения производительности труда.

Оригинальность и научная новизна исследования - заключаются в научном обосновании необходимости и основных направлений цифровизации хозяйственной деятельности предприятия в условиях его современного состояния и развития. Применение цифровых технологий в цепочке поставок позволит диверсифицировать формы товаров, услуг и капитала, используя современные интерактивные и сетевые каналы, а также повысить эффективность инструментов цифрового маркетинга на внутренних и международных рынках.

Ключевые слова: Цифровизация; бизнес; цифровые технологии; инновации; эффективность.

Ayten Akif Shukurova
PhD in Economics., Azerbaijan Cooperation University
Department of "Computer Engineering and information technologies"
ORCID:0009-0004-0092-1288
shukurovaayten@)mail.ru

The necessity and main directions of digitalization of an enterprise's business activities

Summary

The purpose of the study is to reveal the essence of the digitalization of the enterprise, to show its theoretical and practical importance, - the role of the application of information technologies in the development of competitiveness and innovation, and the fact that the application of information

technologies allows the enterprise to achieve more efficient business activity. The main goal of this study is to systematize the processes characteristic of the impact of digital technologies on the business environment of the enterprise.

The methodology of the study is made up of comparative and statistical analysis, systematic approach, observation and generalization methods.

The theoretical and practical significance of the study is to determine the importance and necessity of the application of digital technologies in the management of the business activities of the enterprise. The application of innovative technologies in business or in the areas of economic activity is one of the necessary conditions for the effective development of business entities. This allows business entities to carry out their activities without a special IT infrastructure.

The results of the study are that the application of digital technologies in the supply chain of the enterprise can lead to an increase in the level of its economic indicators. Digitalization of enterprise management is one of the main conditions for increasing economic growth, reducing unnecessary costs and increasing labor productivity.

The originality and scientific novelty of the research consists in scientifically substantiating the necessity and main directions of the digitalization of the enterprise's business activities in terms of the current state and development. The application of digital technologies in the business supply chain will allow diversifying the forms of goods, services and capital, using modern interactive and network channels, as well as increasing the efficiency of digital marketing tools in national and international markets.

Key words: Digitalization; business; digital technology; innovation; efficiency.

UOT: 330.

Məhəmməd Vədadi oğlu BAYRAMOV
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin doktorantı
mehemmedbayramov91@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.87

XİDMƏT SAHƏSİNDƏ YENİ TEXNOLOGİYALAR VƏ ONLARIN SOSİAL-İQTİSADİ, MƏNƏVİ NƏTİCƏLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi xidmət sahəsində tətbiq olunan yeni texnologiyaların sosial, iqtisadi və mənəvi təsirlərini təhlil etmək və onların xidmət sektorunun inkişafındakı rolunu müəyyənləşdirməkdir.

İşin metodologiyası. Tədqiqatda müqayisəli təhlil, sistemli yanaşma, statistik məlumatların təhlili və elmi ədəbiyyatın ümumiləşdirilməsi metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri xidmət sahəsində rəqəmsal transformasiya proseslərinin təkmilləşdirilməsi, idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi və dövlət siyasətinin formalaşdırılmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələri. Araşdırma göstərir ki, yeni texnologiyaların tətbiqi xidmət sahəsində məhsuldarlığın, xidmət keyfiyyətinin və iqtisadi səmərəliliyin artmasına, eyni zamanda sosial rifahın yüksəlməsinə şərait yaradır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi. Tədqiqatda xidmət sahəsində yeni texnologiyaların iqtisadi, sosial və mənəvi nəticələri kompleks şəkildə qiymətləndirilmiş və onların davamlı inkişaf baxımından perspektiv istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: Xidmət sahəsi, yeni texnologiyalar, rəqəmsal transformasiya, sosial-iqtisadi inkişaf, innovasiya.

Giriş

XXI əsr informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə xarakterizə olunur. Rəqəmsallaşma, süni intellekt, böyük verilənlər (Big Data), bulud texnologiyaları, əşyaların interneti (IoT), robotlaşdırma və blokçeyn kimi innovativ texnologiyalar iqtisadiyyatın bütün sahələrinə, xüsusilə xidmət sektoruna güclü təsir göstərmişdir. Müasir dövrdə xidmət sahəsi dünya iqtisadiyyatının aparıcı istiqamətlərindən biri hesab edilir və bir çox ölkələrdə ümumi daxili məhsulun əsas hissəsini təşkil edir. Azərbaycanda da qeyri-neft sektorunun inkişaf strategiyasında xidmət sahəsinin genişləndirilməsi mühüm prioritetlərdən biridir.

Yeni texnologiyaların tətbiqi xidmətlərin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, idarəetmə proseslərinin optimallaşdırılmasına, əməliyyat xərclərinin azaldılmasına və müştəri məmnuniyyətinin yüksəldilməsinə imkan verir. Bununla yanaşı, texnoloji inkişaf sosial münasibətlərə, əmək bazarına, insanların həyat tərzinə və mənəvi dəyərlərə də ciddi təsir göstərir. Buna görə də yeni texnologiyaların yalnız iqtisadi deyil, həm də sosial və mənəvi nəticələrinin qiymətləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Son illərdə rəqəmsal transformasiya xidmət sektorunun inkişafını tamamilə yeni mərhələyə çıxarmışdır. Elektron hökumət xidmətləri, internet bankçılığı, mobil ödəniş sistemləri, elektron ticarət, onlayn təhsil, telemedisin və rəqəmsal turizm xidmətləri gündəlik həyatın ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir.

Süni intellekt texnologiyaları müştəri davranışlarını təhlil etməyə, fərdiləşdirilmiş xidmətlər təqdim etməyə və qərar qəbuletmə prosesini sürətləndirməyə imkan yaradır. Çatbotlar və virtual köməkçilər 24/7 rejimində müştərilərə xidmət göstərərək həm vaxt itkisinin qarşısını alır, həm də müəssisələrin əməliyyat xərclərini azaldır.

Bulud texnologiyaları müəssisələrə böyük həcmdə məlumatları təhlükəsiz şəkildə saxlamağa və emal etməyə imkan verir. Bu isə xüsusilə bank, sığorta, logistika və təhsil xidmətlərində məh-

suldarlığın yüksəlməsinə səbəb olur [8].

Yeni texnologiyaların iqtisadi nəticələri

Yeni texnologiyaların tətbiqi xidmət sektorunda iqtisadi səmərəliliyin yüksəlməsinə mühüm təsir göstərir. Əvvəla, rəqəmsal həllər xidmətlərin göstərilmə müddətini qısaldır və əməliyyat xərclərini azaldır. Müəssisələr daha az resurs sərf etməklə daha çox müştəriyə xidmət göstərə bilirlər.

Elektron ticarətin inkişafı sahibkarların beynəlxalq bazarlara çıxış imkanlarını genişləndirir. Kiçik və orta biznes subyektləri internet platformaları vasitəsilə məhsul və xidmətlərini dünyanın müxtəlif ölkələrinə təqdim edə bilirlər. Bu isə ixrac potensialının artmasına və yeni gəlir mənbələrinin formalaşmasına səbəb olur.

Bank sektorunda rəqəmsal ödəniş sistemləri maliyyə əməliyyatlarının sürətini artırmış, nağdsız hesablaşmaların genişlənməsinə şərait yaratmışdır. Elektron bankçılıq həm vətəndaşlar, həm də sahibkarlar üçün maliyyə xidmətlərini daha əlçatan etmişdir.

Turizm sektorunda rəqəmsal rezervasiya sistemləri, mobil tətbiqlər və virtual turlar xidmət keyfiyyətini yüksəltmiş, turistlərin qərarvermə prosesini asanlaşdırmışdır. Nəticədə xidmət müəssisələrinin gəlirləri artmış və ölkələrin turizm potensialı daha səmərəli istifadə olunmağa başlanmışdır.

Sosial nəticələr. Yeni texnologiyalar insanların həyat keyfiyyətinin yüksəlməsində mühüm rol oynayır. Elektron xidmətlər vətəndaşların dövlət qurumlarına müraciətlərini sadələşdirir, vaxt itkisini minimuma endirir və xidmətlərin şəffaflığını artırır.

Təhsil sahəsində distant təhsil platformalarının inkişafı insanların yaşadığı yerdən asılı olmayaraq keyfiyyətli təhsilə çıxışını təmin edir. Xüsusilə pandemiya dövründə onlayn təhsil milyonlarla insan üçün təhsil prosesinin davam etdirilməsinə imkan yaratmışdır.

Səhiyyədə telemedisin xidmətləri uzaq bölgələrdə yaşayan insanların həkim konsultasiyası almasını asanlaşdırmışdır. Elektron reseptlər, tibbi informasiya sistemləri və rəqəmsal diaqnostika səhiyyə xidmətlərinin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır.

Bununla yanaşı, yeni texnologiyalar əmək bazarında da ciddi dəyişikliklər yaratmışdır. Bir sıra ənənəvi peşələr avtomatlaşdırıldığı halda, proqramlaşdırma, kibertəhlükəsizlik, məlumat analitikası və süni intellekt kimi yeni peşələr meydana çıxmışdır. Bu isə işçi qüvvəsinin davamlı olaraq yeni bilik və bacarıqlara yiyələnməsini zəruri edir.

Mənəvi nəticələr. Texnologiyaların sürətli inkişafı insanların sosial münasibətlərinə və mənəvi dəyərlərinə də təsir göstərir. İnternet və sosial media insanların ünsiyyət imkanlarını genişləndirsə də, canlı ünsiyyətin azalmasına səbəb ola bilir. İnsanlar informasiya mübadiləsini daha çox rəqəmsal platformalar üzərindən həyata keçirdikləri üçün ailə və ictimai münasibətlərdə müəyyən dəyişikliklər müşahidə olunur.

Digər tərəfdən, rəqəmsal texnologiyalar milli mədəni irsin qorunması və təbliği üçün yeni imkanlar yaradır. Muzeylərin virtual ekspozisiyaları, elektron kitabxanalar, rəqəmsal arxivlər və onlayn mədəni tədbirlər milli dəyərlərin gələcək nəsillərə ötürülməsinə xidmət edir.

Lakin sosial şəbəkələrdə dezinformasiyanın yayılması, kiberbullinq, şəxsi məlumatların təhlükəsizliyi və internet asılılığı kimi problemlər də mənəvi mühit üçün müəyyən risklər yaradır. Buna görə də rəqəmsal savadlılığın artırılması və etik davranış normalarının formalaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir [6].

Azərbaycanda xidmət sahəsinin rəqəmsallaşdırılması

Azərbaycanda son illərdə rəqəmsal transformasiya istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. "ASAN Xidmət", elektron hökumət portalı, rəqəmsal vergi sistemi, elektron gömrük xidmətləri və internet bankçılığı xidmət sektorunun modernləşdirilməsinə ciddi töhfə vermişdir [4].

Nağdsız ödənişlərin genişləndirilməsi, rəqəmsal sahibkarlığın təşviqi və innovasiya ekosisteminin inkişafı xidmət sektorunun rəqabət qabiliyyətini artırır. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən rəqəmsal inkişaf strategiyaları qeyri-neft sektorunun inkişafına və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə xidmət edir.

Süni intellekt, böyük verilənlər və bulud texnologiyalarının tətbiqi yaxın gələcəkdə xidmət sektorunda daha yüksək məhsuldarlığın əldə olunmasına imkan verəcəkdir.

Xidmət sahəsində yeni texnologiyaların geniş tətbiqi iqtisadi və sosial inkişaf üçün böyük imkanlar yaratmaqla yanaşı, müxtəlif problemləri və çağırışları da ortaya çıxarır. Rəqəmsallaşma, süni intellekt, avtomatlaşdırma, bulud texnologiyaları və digər innovativ həllər xidmətlərin keyfiyyətini artırsa da, onların effektiv və təhlükəsiz şəkildə tətbiqi üçün müvafiq infrastrukturun, hüquqi bazanın və insan resurslarının formalaşdırılması zəruridir. Bu baxımdan, yeni texnologiyaların tətbiqində qarşıya çıxan problemlərin kompleks şəkildə qiymətləndirilməsi xidmət sektorunun davamlı inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ən mühüm problemlərdən biri kibertəhlükəsizlik məsələsidir. Xidmət sektorunda rəqəmsal platformaların, elektron ödəniş sistemlərinin, internet bankçılığının və onlayn xidmətlərin geniş yayılması kibercinayətkarlıq risklərini də artırmışdır. Haker hücumları, məlumatların oğurlanması, virus proqramları, fişinq hücumları və digər kiber təhlükələr həm müəssisələr, həm də istehlakçılar üçün ciddi maliyyə və reputasiya itkilərinə səbəb ola bilər. Xüsusilə bank, sığorta, səhiyyə və dövlət xidmətləri kimi həssas sahələrdə informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi prioritet vəzifələrdən biri hesab olunur. Buna görə də müasir kibermüdafiə sistemlərinin qurulması, məlumatların şifrələnməsi, təhlükəsizlik standartlarının tətbiqi və əməkdaşların kibertəhlükəsizlik üzrə biliklərinin artırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Digər mühüm problem şəxsi məlumatların qorunmasıdır. Rəqəmsal xidmətlərdən istifadə zamanı vətəndaşların şəxsiyyət məlumatları, maliyyə məlumatları, tibbi göstəriciləri və digər həssas informasiyalar elektron sistemlərdə saxlanılır. Bu məlumatların qanunsuz əldə edilməsi və ya üçüncü şəxslərə ötürülməsi həm hüquqi, həm də etik problemlər yarada bilər. Buna görə də məlumatların qorunmasına dair milli qanunvericiliyin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, müəssisələrin məlumatların idarə olunması siyasətini təkmilləşdirməsi və istifadəçilərin rəqəmsal təhlükəsizlik sahəsində maarifləndirilməsi vacibdir.

Rəqəmsal bərabərsizlik də xidmət sektorunun inkişafı qarşısında duran əsas problemlərdən biridir. Cəmiyyətin bütün təbəqələri yeni texnologiyalardan eyni səviyyədə istifadə imkanına malik deyildir. Böyük şəhərlərlə regionlar arasında internet infrastrukturunun inkişaf səviyyəsində fərqlər, əhalinin müxtəlif yaş qrupları arasında rəqəmsal bacarıqların qeyri-bərabər olması və sosial-iqtisadi imkanların müxtəlifliyi rəqəmsal xidmətlərdən istifadəyə təsir göstərir. Xüsusilə yaşlı insanlar və ucqar kəndlərdə yaşayan əhali elektron xidmətlərdən istifadə zamanı müəyyən çətinliklərlə üzləşirlər. Bu problemin aradan qaldırılması üçün internet infrastrukturunun genişləndirilməsi, rəqəmsal savadlılıq proqramlarının həyata keçirilməsi və inklüziv rəqəmsal xidmətlərin inkişaf etdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Yeni texnologiyaların tətbiqi üçün tələb olunan yüksək maliyyə xərcləri də mühüm problemlərdəndir. Süni intellekt sistemlərinin, müasir proqram təminatının, avtomatlaşdırılmış avadanlıqların və rəqəmsal idarəetmə platformalarının yaradılması və tətbiqi böyük həcmdə investisiya tələb edir. Xüsusilə kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri bu texnologiyaların tətbiqində maliyyə çətinlikləri ilə qarşılaşırlar. Nəticədə iri şirkətlərlə kiçik müəssisələr arasında texnoloji inkişaf fərqi yaranır ki, bu da bazarda rəqabət balansına mənfi təsir göstərə bilər. Dövlət tərəfindən güzəştli kreditlərin ayrılması, innovasiya fondlarının yaradılması və rəqəmsal layihələrin maliyyələşdirilməsi bu sahədə mühüm dəstək mexanizmləri hesab olunur.

Əmək bazarında baş verən dəyişikliklər də yeni texnologiyaların tətbiqinin əsas çağırışlarından biridir. Avtomatlaşdırma və robotlaşdırma nəticəsində bir sıra ənənəvi peşələrə olan tələbat azalır. Kassirlər, operatorlar, məlumat daxil edən əməkdaşlar və bəzi inzibati vəzifələr avtomatlaşdırılmış sistemlərlə əvəz olunur. Bununla yanaşı, proqramçı, kibertəhlükəsizlik mütəxəssisi, məlumat analitiki, süni intellekt mühəndisi və rəqəmsal marketinq üzrə mütəxəssis kimi yeni peşələr meydana çıxır. Bu dəyişikliklər əmək bazarının çevikliyini artırsa da, işçi qüvvəsinin yeni bacarıqlara yiyələnməsini zəruri edir. Davamlı təhsil, peşə hazırlığı və yenidən ixtisaslaşma proqramlarının həyata keçirilməsi əmək bazarının tələblərinə uyğun insan kapitalının formalaşdırılması baxımından mühüm rol oynayır [2, s.48].

Xidmət müəssisələrinin rəqəmsal transformasiyaya uyğunlaşması da müəyyən çətinliklərlə

müşayiət olunur. Bir çox müəssisələrdə köhnəlmiş informasiya sistemləri, rəqəmsal strategiyanın olmaması və dəyişikliklərə qarşı müqavimət innovativ texnologiyaların tətbiqini ləngidir. Rəhbərlik səviyyəsində rəqəmsal idarəetmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, innovasiya mədəniyyətinin formalaşdırılması və təşkilati dəyişikliklərin düzgün idarə olunması rəqəmsal transformasiyanın uğurlu həyata keçirilməsi üçün vacib şərtlərdəndir.

Bununla yanaşı, hüquqi və normativ bazanın daim yenilənməsi də zəruri məsələlərdən biridir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın sürətli inkişafı elektron müqavilələr, rəqəmsal ödənişlər, elektron imza, süni intellektdən istifadə, məlumatların emalı və elektron ticarət kimi sahələrdə yeni hüquqi münasibətlər yaradır. Mövcud qanunvericiliyin texnoloji yeniliklərə uyğunlaşdırılması, beynəlxalq standartların tətbiqi və hüquqi boşluqların aradan qaldırılması xidmət sektorunun təhlükəsiz və səmərəli inkişafını təmin edən əsas amillərdəndir.

Digər mühüm problem rəqəmsal etik məsələlərdir. Süni intellekt sistemlərinin qərar qəbuletmə prosesində istifadə olunması şəffaflıq, obyektivlik və məsuliyyət məsələlərini gündəmə gətirir. Alqoritmlərin qərəzli qərarlar verməsi, şəxsi məlumatlardan etik normalara zidd istifadə edilməsi və avtomatlaşdırılmış sistemlərin insan amilini tam əvəz etməsi cəmiyyətdə müxtəlif narahatlıqlar yaradır. Buna görə də texnologiyaların tətbiqində etik prinsiplərin qorunması, insan hüquqlarına hörmət və məsuliyyətli innovasiya siyasətinin həyata keçirilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır.

Nəhayət, xidmət sektorunda yeni texnologiyaların uğurlu tətbiqi üçün dövlət, özəl sektor, təhsil müəssisələri və vətəndaş cəmiyyəti arasında səmərəli əməkdaşlıq qurulmalıdır. İnnovasiya ekosisteminin inkişafı, elmi tədqiqatların dəstəklənməsi, rəqəmsal bacarıqların artırılması və beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi bu sahədə mövcud problemlərin aradan qaldırılmasına və xidmət sektorunun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə mühüm töhfə verəcəkdir [1].

Gələcək inkişaf perspektivləri

Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı xidmət sektorunun gələcəyini formalaşdıran əsas amillərdən biri hesab olunur. Dünyada baş verən texnoloji yeniliklər göstərir ki, yaxın illərdə xidmət sahəsi daha çox avtomatlaşdırılmış, rəqəmsallaşdırılmış və innovativ idarəetmə prinsiplərinə əsaslanacaqdır. Süni intellekt, robotlaşdırma, blokçeyn, böyük verilənlər (Big Data), bulud texnologiyaları, əşyaların interneti (IoT), 5G və gələcəkdə 6G rabitə sistemləri xidmətlərin göstərilməsi üsullarını köklü şəkildə dəyişəcək, onların daha sürətli, təhlükəsiz və səmərəli həyata keçirilməsinə imkan yaradacaqdır. Bu proses yalnız iqtisadi səmərəliliyin yüksəlməsinə deyil, həm də sosial rifahın yaxşılaşmasına və dövlət idarəetməsinin müasirləşdirilməsinə mühüm töhfə verəcəkdir.

Gələcəkdə xidmət sektorunda ən mühüm inkişaf istiqamətlərindən biri süni intellekt texnologiyalarının daha geniş tətbiqi olacaqdır. Süni intellekt müştəri davranışlarının təhlili, fərdiləşdirilmiş xidmətlərin təqdim olunması, risklərin qiymətləndirilməsi və qərar qəbuletmə prosesinin optimallaşdırılması baxımından böyük imkanlar yaradır. Bankçılıq, sığorta, səhiyyə, turizm, təhsil və dövlət xidmətlərində süni intellekt əsas idarəetmə alətlərindən birinə çevriləcəkdir. Virtual köməkçilər, ağıllı çatbotlar və avtomatlaşdırılmış məsləhət sistemləri vətəndaşlara fasiləsiz xidmət göstərərək insan amilindən irəli gələn səhvləri minimuma endirəcək və xidmət keyfiyyətini daha da yüksəldəcəkdir [3, s.70].

Robotlaşdırma xidmət sektorunun gələcək inkişafında mühüm rol oynayacaq digər istiqamətlərdən biridir. Artıq bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə mehmanxanalarda, restoranlarda, xəstəxanalarda, anbarlarda və logistika mərkəzlərində müxtəlif robot sistemlərindən istifadə olunur. Gələcəkdə bu texnologiyaların daha geniş tətbiqi əməliyyat xərclərinin azalmasına, məhsuldarlığın yüksəlməsinə və xidmətlərin daha operativ həyata keçirilməsinə şərait yaradacaqdır. Bununla yanaşı, robot texnologiyalarının inkişafı insan əməyini tam əvəz etməyəcək, əksinə, əmək bazarında yeni ixtisasların yaranmasına və yüksək ixtisaslı kadr hazırlığının əhəmiyyətinin artmasına səbəb olacaqdır.

Blokçeyn texnologiyalarının tətbiqi də xidmət sektorunun inkişaf perspektivləri sırasında xüsusi yer tutur. Bu texnologiya məlumatların təhlükəsiz saxlanılması, əməliyyatların şəffaf həyata

keçirilməsi və vasitəçilərin sayının azaldılması baxımından mühüm üstünlüklərə malikdir. Bank sektorunda rəqəmsal ödənişlərin, elektron müqavilələrin və beynəlxalq maliyyə əməliyyatlarının daha təhlükəsiz şəkildə həyata keçirilməsi blokçeyn texnologiyasının tətbiqi ilə mümkün olacaqdır. Bundan əlavə, logistika, sığorta, dövlət xidmətləri və elektron ticarət sahələrində də blokçeyn sistemlərinin tətbiqi xidmətlərin etibarlılığını və şəffaflığını artıracaqdır.

Böyük verilənlərin (Big Data) və məlumat analitikası texnologiyalarının inkişafı xidmət müəssisələrinin fəaliyyətində strateji qərarların qəbul edilməsinə yeni imkanlar yaradacaqdır. Müəssisələr milyonlarla istifadəçi haqqında toplanmış məlumatları analiz etməklə bazar tələbatını daha dəqiq müəyyən edə, müştəri davranışlarını proqnozlaşdıra və xidmətlərini fərdiləşdirə biləcəklər. Bu isə marketinq strategiyalarının təkmilləşdirilməsinə, resurslardan daha səmərəli istifadəyə və rəqabət üstünlüyünün əldə olunmasına şərait yaradacaqdır.

5G və gələcəkdə tətbiq ediləcək 6G rabitə texnologiyalarının inkişafı rəqəmsal xidmətlərin keyfiyyətini daha da yüksəldəcəkdir. Yüksək sürətli internet bağlantısı real vaxt rejimində məlumat mübadiləsini sürətləndirəcək, məsafədən xidmətlərin imkanlarını genişləndirəcək və əşyaların internetinin inkişafına güclü təkan verəcəkdir. Bu texnologiyalar ağıllı şəhərlərin, ağıllı nəqliyyat sistemlərinin, rəqəmsal logistikanın və avtomatlaşdırılmış istehsal proseslərinin daha geniş tətbiqinə şərait yaradacaqdır.

Gələcək inkişaf perspektivləri arasında ağıllı şəhər konsepsiyasının geniş yayılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Ağıllı şəhərlər rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə nəqliyyatın idarə olunmasını, enerji resurslarından səmərəli istifadəni, kommunal xidmətlərin optimallaşdırılmasını və ekoloji davamlılığın təmin edilməsini nəzərdə tutur. Bu yanaşma şəhər əhalisinin həyat keyfiyyətini yüksəldəcək, dövlət xidmətlərinin əlçatanlığını artıracaq və idarəetmə proseslərinin daha şəffaf həyata keçirilməsinə imkan verəcəkdir.

Rəqəmsal səhiyyə xidmətlərinin inkişafı da yaxın gələcəyin əsas istiqamətlərindən biri olacaqdır. Telemedisin, elektron tibbi kartlar, süni intellekt əsaslı diaqnostika sistemləri və məsafədən tibbi monitorinq səhiyyə xidmətlərinin keyfiyyətini artıracaq, xüsusilə ucqar bölgələrdə yaşayan əhalinin tibbi xidmətlərə çıxış imkanlarını genişləndirəcəkdir. Eyni zamanda, rəqəmsal texnologiyalar səhiyyə xərclərinin optimallaşdırılmasına və xəstəliklərin erkən diaqnostikasına mühüm töhfə verəcəkdir [5].

Təhsil sahəsində də rəqəmsallaşma prosesləri daha da sürətlənəcəkdir. Elektron təhsil platformaları, virtual laboratoriyalar, artırılmış və virtual reallıq texnologiyaları, həmçinin süni intellekt əsaslı fərdi tədris sistemləri təhsilin keyfiyyətini yüksəldəcək və ömürboyu təhsil konsepsiyasının geniş tətbiqinə imkan yaradacaqdır. Bu isə xidmət sektorunun inkişafı üçün zəruri olan yüksək ixtisaslı insan kapitalının formalaşdırılmasını sürətləndirəcəkdir.

Maliyyə sektorunda rəqəmsal transformasiya gələcək illərdə daha da dərinləşəcəkdir. Rəqəmsal bankçılıq, elektron ödəniş sistemləri, mərkəzi bank rəqəmsal valyutaları (CBDC), FinTech həlləri və açıq bankçılıq xidmətləri maliyyə əməliyyatlarını daha sürətli, təhlükəsiz və əlçatan edəcəkdir. Bu proses həm sahibkarların, həm də vətəndaşların maliyyə xidmətlərindən istifadəsini asanlaşdıracaq və iqtisadi aktivliyin artmasına müsbət təsir göstərəcəkdir.

Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı xidmət sektorunun gələcək perspektivlərinin əsas istiqamətlərindən biridir. Son illərdə elektron hökumət xidmətləri, "ASAN Xidmət", rəqəmsal vergi və gömrük sistemləri, elektron bankçılıq və nağdsız ödənişlərin genişləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən islahatlar ölkədə rəqəmsal transformasiyanın sürətləndirilməsinə mühüm töhfə vermişdir. Qarşıdakı dövrdə dövlət tərəfindən innovasiya ekosisteminin gücləndirilməsi, startap layihələrinin dəstəklənməsi, yüksək texnologiyalar parklarının inkişafı və rəqəmsal sahibkarlığın təşviqi xidmət sektorunun beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini daha da artıracaqdır.

Bununla yanaşı, qeyri-neft sektorunun inkişafı baxımından rəqəmsal xidmətlərin ixrac potensialı da genişlənəcəkdir. Proqram təminatı, kibertəhlükəsizlik xidmətləri, elektron ticarət platformaları, rəqəmsal maliyyə xidmətləri və innovativ biznes həlləri Azərbaycanın beynəlxalq xidmət bazarında mövqeyinin möhkəmlənməsinə şərait yaradacaqdır. Yeni texnologiyaların tətbiqi

nəticəsində yüksək məhsuldarlığa malik yeni iş yerləri yaranacaq, əmək bazarında innovativ peşələrin sayı artacaq və insan kapitalının keyfiyyəti yüksələcəkdir.

Nəticə etibarilə, gələcək illərdə xidmət sektorunun inkişafı rəqəmsal texnologiyaların daha geniş tətbiqi ilə sıx bağlı olacaqdır. İnnovasiya, rəqəmsallaşma və davamlı texnoloji inkişaf iqtisadi səmərəliliyin yüksəlməsinə, xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşmasına, sosial rifahın artmasına və Azərbaycanın qlobal rəqabət qabiliyyətinin güclənməsinə mühüm töhfə verəcəkdir. Dövlət, özəl sektor və elmi-təhsil müəssisələrinin qarşılıqlı əməkdaşlığı nəticəsində formalaşacaq innovativ xidmət ekosistemi ölkənin uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişafının əsas dayaqlarından biri olacaqdır [7].

Nəticə

Aparılan tədqiqat göstərir ki, müasir dövrdə yeni texnologiyalar xidmət sektorunun inkişafını müəyyən edən əsas amillərdən birinə çevrilmişdir. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının, süni intellektin, robotlaşdırmanın, blokçeyn texnologiyalarının, böyük verilənlərin (Big Data), bulud texnologiyalarının və digər innovativ həllərin tətbiqi xidmətlərin təşkili və idarə olunması prinsiplərində köklü dəyişikliklər yaratmışdır. Rəqəmsal transformasiya nəticəsində xidmətlərin göstərilməsi daha sürətli, çevik, şəffaf və səmərəli olmuş, həm müəssisələrin fəaliyyət göstəriciləri, həm də istehlakçı məmnuniyyəti əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir. Bu proses yalnız iqtisadi nəticələrlə məhdudlaşmır, eyni zamanda cəmiyyətin sosial və mənəvi inkişafına da mühüm təsir göstərir.

Yeni texnologiyaların tətbiqi ilk növbədə iqtisadi səmərəliliyin yüksəlməsinə şərait yaradır. Rəqəmsal idarəetmə sistemləri, avtomatlaşdırılmış xidmətlər və elektron platformalar əməliyyat xərclərini azaldır, resurslardan istifadənin optimallaşdırılmasını təmin edir və müəssisələrin məhsuldarlığını artırır. Bunun nəticəsində xidmət sektorunda fəaliyyət göstərən təşkilatlar bazar dəyişikliklərinə daha çevik uyğunlaşa, innovativ məhsul və xidmətlər təqdim edə və beynəlxalq rəqabət mühitində öz mövqelərini gücləndirə bilirlər. Xidmətlərin rəqəmsallaşdırılması kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün də yeni imkanlar yaradır, onların daha geniş bazarlara çıxışını asanlaşdırır və iqtisadi aktivliyin artmasına təkan verir.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, yeni texnologiyalar xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsində də mühüm rol oynayır. Süni intellekt əsaslı analitik sistemlər müştərilərin ehtiyaclarını daha dəqiq müəyyən etməyə, fərdiləşdirilmiş xidmətlər göstərməyə və qərar qəbuletmə prosesini təkmilləşdirməyə imkan verir. Elektron xidmət platformaları və mobil tətbiqlər vasitəsilə vətəndaşlar dövlət qurumlarına, banklara, sığorta şirkətlərinə, təhsil və səhiyyə müəssisələrinə daha rahat müraciət edə bilirlər. Nəticədə vaxt itkisi azalır, xidmətlərin əlçatanlığı artır və vətəndaş məmnuniyyəti yüksəlir.

Rəqəmsal transformasiya sosial inkişaf baxımından da mühüm nəticələr doğurur. Elektron təhsil platformaları insanların coğrafi mövqeyindən asılı olmayaraq keyfiyyətli təhsilə çıxış imkanlarını genişləndirir, telemedisin xidmətləri isə səhiyyə xidmətlərinin əlçatanlığını artırır. Elektron hökumət sistemləri dövlət-vətəndaş münasibətlərində şəffaflığı və operativliyi gücləndirir, bürokratik maneələrin azalmasına kömək edir. Eyni zamanda rəqəmsal texnologiyalar inklüziv inkişafı dəstəkləyərək müxtəlif sosial qrupların iqtisadi və ictimai həyata daha fəal qoşulmasına şərait yaradır.

Bununla yanaşı, yeni texnologiyaların inkişafı mənəvi və etik baxımdan da mühüm məsələləri gündəmə gətirir. Rəqəmsal platformalar insanların ünsiyyət imkanlarını genişləndirsə də, canlı sosial münasibətlərin zəifləməsi, informasiya asılılığı, dezinformasiyanın yayılması və rəqəmsal etikaya dair problemlər cəmiyyət üçün yeni çağırışlar yaradır. Süni intellekt sistemlərinin qərar qəbuletmə prosesində istifadəsi, şəxsi məlumatların emalı və alqoritmik idarəetmə şəffaflıq, məsuliyyət və insan hüquqlarının qorunması baxımından diqqətli yanaşma tələb edir. Buna görə də texnoloji inkişaf yalnız iqtisadi səmərəlilik meyarları ilə deyil, həm də etik prinsiplər və sosial məsuliyyət baxımından qiymətləndirilməlidir.

Araşdırma göstərir ki, xidmət sektorunun davamlı inkişafı üçün kibertəhlükəsizliyin təmin edilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Elektron xidmətlərin və rəqəmsal ödəniş sistemlərinin geniş yayıl-

ması informasiya təhlükəsizliyinin gücləndirilməsini zəruri edir. Müasir kibermüdafiə texnologiyalarının tətbiqi, məlumatların etibarlı qorunması, beynəlxalq təhlükəsizlik standartlarına uyğun sistemlərin yaradılması və istifadəçilərin rəqəmsal savadlılığının artırılması gələcək inkişafın əsas şərtlərindən biridir. Eyni zamanda şəxsi məlumatların qorunmasına dair hüquqi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq təcrübənin tətbiqi xidmət sektorunda etimad mühitinin formalaşmasına mühüm töhfə verəcəkdir.

Tədqiqatın nəticələri onu da göstərir ki, rəqəmsal transformasiya əmək bazarında yeni dəyişikliklər yaradır. Bəzi ənənəvi peşələrə olan tələbatın azalması ilə yanaşı, yüksək texnologiyalar sahəsində yeni ixtisaslar meydana çıxır. Bu səbəbdən insan kapitalının inkişafı, ömürboyu təhsil prinsiplərinin tətbiqi, peşə hazırlığı və yenidən ixtisaslaşma proqramlarının genişləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Rəqabətqabiliyyətli xidmət sektorunun formalaşdırılması üçün innovativ düşüncəyə malik, rəqəmsal bacarıqlarla təchiz olunmuş mütəxəssislərin hazırlanması əsas prioritetlərdən biri olmalıdır.

Azərbaycan üçün də yeni texnologiyaların xidmət sektorunda geniş tətbiqi mühüm strateji əhəmiyyət daşıyır. Son illərdə elektron hökumət xidmətlərinin inkişafı, "ASAN Xidmət" modelinin uğurlu tətbiqi, rəqəmsal bankçılığın genişlənməsi, elektron vergi və gömrük sistemlərinin təkmilləşdirilməsi ölkədə rəqəmsal transformasiyanın sürətləndirilməsinə mühüm töhfə vermişdir. Qarşıdakı dövrdə süni intellekt, rəqəmsal maliyyə, elektron ticarət, ağıllı şəhərlər və innovasiya ekosisteminin inkişafı Azərbaycanın xidmət sektorunun beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini daha da artıracaq, qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişafına və ixrac potensialının genişlənməsinə mühüm təsir göstərəcəkdir.

Nəticə etibarilə, yeni texnologiyalar xidmət sektorunun yalnız texniki yenilənməsini deyil, həm də onun iqtisadi, sosial və mənəvi transformasiyasını təmin edən əsas inkişaf faktorudur. Bu texnologiyalar məhsuldarlığın artmasına, xidmət keyfiyyətinin yüksəlməsinə, innovasiya fəaliyyətinin genişlənməsinə və iqtisadi dayanıqlığın güclənməsinə şərait yaradır. Bununla yanaşı, kibertəhlükəsizlik, rəqəmsal bərabərlik, etik məsuliyyət və insan kapitalının inkişafı kimi məsələlərin kompleks şəkildə həll edilməsi davamlı inkişaf üçün vacib şərtdir. Dövlət, özəl sektor, elm və təhsil müəssisələri, eləcə də vətəndaş cəmiyyəti arasında səmərəli əməkdaşlığın gücləndirilməsi nəticəsində rəqəmsal texnologiyaların yaratdığı imkanlardan maksimum faydalanmaq, mövcud riskləri minimuma endirmək və xidmət sektorunun uzunmüddətli rəqabət qabiliyyətini təmin etmək mümkün olacaqdır. Beləliklə, yeni texnologiyaların səmərəli tətbiqi Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafına, qeyri-neft sektorunun gücləndirilməsinə və ölkənin qlobal rəqəmsal iqtisadiyyata daha uğurlu inteqrasiyasına mühüm töhfə verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi. (2024). Azərbaycanın rəqəmsal inkişaf strategiyası. Bakı.
2. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies. New York: W. W. Norton & Company.
3. Castells, M. (2010). The Rise of the Network Society (2nd ed.). Oxford: Wiley-Blackwell.
4. International Telecommunication Union. (2024). Measuring Digital Development: Facts and Figures 2024. Geneva: ITU.
5. Organisation for Economic Co-operation and Development. (2024). Digital Economy Outlook 2024. Paris: OECD Publishing.
6. United Nations. (2024). E-Government Survey 2024: Accelerating Digital Transformation for Sustainable Development. New York: United Nations.
7. World Bank. (2021). World Development Report 2021: Data for Better Lives. Washington, DC: World Bank.
8. World Economic Forum. (2025). The Future of Jobs Report 2025. Geneva: World Economic Forum.

Мухаммад Ведади оглы Байрамов
докторант, АУК

Новые технологии в секторе услуг и их социально-экономические и моральные последствия

Резюме

Цель исследования – проанализировать социальные, экономические и моральные последствия применения новых технологий в сфере услуг и определить их роль в развитии сектора услуг.

Методология работы: В исследовании использовались методы сравнительного анализа, систематический подход, статистический анализ данных и обобщение научной литературы.

Прикладная значимость исследования: Результаты исследования могут быть использованы для совершенствования процессов цифровой трансформации в секторе услуг, принятия управленческих решений и формирования государственной политики.

Результаты исследования. Исследование показывает, что внедрение новых технологий в сфере услуг создает условия для повышения производительности, качества обслуживания и экономической эффективности, а также для повышения социального благосостояния.

Оригинальность и научная новизна исследования. В исследовании всесторонне оценены экономические, социальные и моральные последствия новых технологий в секторе услуг и определены перспективные направления их развития с точки зрения устойчивого развития.

Ключевые слова: Сфера услуг, новые технологии, цифровая трансформация, социально-экономическое развитие, инновации.

Muhammad Vedadi Bayramov
PhD-student, ACU

New technologies in the service sector and their socio-economic and moral consequences

Summary

The purpose of the study is to analyze the social, economic and moral impacts of new technologies applied in the service sector and to determine their role in the development of the service sector.

The methodology of the study: The research used methods of comparative analysis, systematic approach, statistical data analysis, and generalization of scientific literature.

The applied importance of the research. The results of the research can be used to improve digital transformation processes in the service sector, make management decisions, and formulate public policy.

The results of the research. The study shows that the introduction of new technologies in the service sector creates conditions for increasing productivity, service quality, and economic efficiency, as well as increasing social welfare.

The originality and scientific novelty of the research. The study comprehensively assessed the economic, social, and moral consequences of new technologies in the service sector and identified their promising directions in terms of sustainable development.

Key words: Service sector, new technologies, digital transformation, socio-economic development, innovation.

UOT: 33.372.8.; JEL: Q1; A12; A19; C63; D21

Turan Natiq oğlu ALLAHVERDİ
Milli Aviasiya Akademiyasının doktorantı,
email.:turan.allahverdi1801@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.93

HAVA NƏQLİYYATI SAHƏSİNDƏ YENİ TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ VƏ İNNOVATİV MEYİLLƏR

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi hava nəqliyyatı sektorunda tətbiq olunan müasir texnologiyaların və formalaşan innovativ meyillərin araşdırılması, onların əməliyyat səmərəliliyinə, təhlükəsizliyə, iqtisadi göstəricilərə və ekoloji davamlılığa təsirinin təhlil edilməsidir. Məqalədə mülki aviasiyada rəqəmsallaşma, avtomatlaşdırma və süni intellekt texnologiyalarının tətbiq səviyyəsi araşdırılmışdır. O cümlədən, İCAO və İATA tərəfindən müəyyən edilmiş innovasiya istiqamətlərinin təhlili əsasında, yeni texnologiyaların tətbiqinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın metodologiyası əsas etibarı ilə elmi abstraksiya, analiz, sintez, müqayisə və ümumiləşdirmə kimi metodlardan formalaşdırılmışdır. Eyni zamanda, yeni texnologiyaların tətbiqi, rəqəmsallaşma, hava nəqliyyatında innovasiyaya dair müxtəlif tədqiqatçıların elmi əsərlərindəki yanaşmalara, müvafiq təşkilatların hesabatlarına da diqqət göstərilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti nöqteyi-nəzərindən məqalədə alınmış elmi-praktiki yeniliklərdən müasir dövrdə qlobal çağırışlar kontekstində hava nəqliyyatının inkişaf etdirilməsi və xüsusilə, çevik xidmət strukturunun yaradılması tədbirlərində istifadə edilməsi ilə bağlıdır.

Tədqiqatın nəticələri baxımından isə hazırkı qlobal çağırışlar və yeni reallıqlar şəraitində çevik hava nəqliyyatı xidmətlərinin təşkili və hava daşımalarının inkişaf etdirilməsi ilə bağlı dövlət proqram və layihələrinin hazırlanması, təhlükəsiz və çevik aviasiya xidmətlərinin fəaliyyət mexanizmlərinin tətbiqi istiqamətləri daha çox cəlbedici görünür.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi baxımından qeyd etməliyik ki, əsas elmi yenilik kimi hazırkı qloballaşma və internet əsrində, həmçinin dünyada rəqəmsallaşma və süni intellektin cəmiyyət və sənaye həyatının mühüm tərkib hissəsinə çevrildiyi bir şəraitdə aviasiya xidmətlərinin səmərəli təşkili, bu sahədə yeni texnikanın tətbiqi, hava daşımalarında innovativ inkişaf meyilləri ilə bağlı nəzəri-metodoloji baxışların müəyyənləşdirilməsi və bunların dövlət siyasəti əsasında yer almasının əsaslandırılmasıdır. Ölkənin nəqliyyat-logistika imkanları və iqtisadi inkişaf prioritetləri nəzərə alınmaqla, müasir aviasiya xidmətlərinə konseptual yanaşmalar təmin olunmuş və praktiki fəaliyyət istiqamətlərinin əhəmiyyətli hissəsi müəyyənləşdirilmiş, qeyd edilən istiqamətlərdə müvafiq tövsiyə və təkliflər hazırlanmışdır.

Açar sözlər: Hava nəqliyyatı, rəqəmsallaşma, süni intellekt, innovasiya, innovativ inkişaf meyilləri, aviasiya xidmətləri, Əşyaların interneti, nəqliyyat-logistika, qloballaşma və s.

Giriş

Müasir dövrdə texnologiyanın sürətli inkişafı bir çox sahələrdə olduğu kimi, hava nəqliyyatı sektoruna da ciddi təsir göstərmişdir. Rəqəmsallaşma, yeni texnologiyanın tətbiqi bu sahədə xidmət keyfiyyətinin artırılması, əməliyyat xərclərinin azaldılması və müştəri məmnuniyyətinin yüksəldilməsi kimi vacib hədəflərin əldə olunmasında mühüm rol oynayır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, hava nəqliyyatı sahəsində yeni texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı statistik məlumatlara geniş şəkildə çıxış hələ də məhduddur. Bu səbəbdən, təqdim ediləcək təhlillər mövcud və əlçatan mənbələrə əsaslanaraq aparılmışdır. Mövcud məlumatlar əsasında texnoloji yeniliklərin əsasını təşkil edən rəqəmsallaşmanın hava nəqliyyatı sahəsinə gətirdiyi dəyişikliklərin təhlili göstərir ki, müəyyən nailiyyətlər əldə olunsa da, davamlı təkmilləşdirmələr də qaçılmazdır.

Rəqəmsallaşma rəqəmsal texnologiyaların həyatın müxtəlif sahələrində: sənaye, iqtisadiyyat, təhsil, mədəniyyət, xidmət və s. geniş şəkildə tətbiq edilməsidir. Bu, bir şirkətin və ya bütöv bir

iqtisadiyyat sahəsinin informasiya texnologiyalarına əsaslanan yeni biznes proses modellərinə və istehsalat alətlərinə keçidini nəzərdə tutur. Rəqəmsallaşma fenomeni dünyanın əksər ölkələrində informasiya texnologiyaları, mikroelektronika və rabitə sahələrinin sürətli inkişafı ilə bağlı olan qlobal bir prosesdir və hər keçən gün Yer planetini, hətta onun hüdudlarından kənardakı kosmosu belə daha çox əhatə etməkdədir. Başqa sözlə desək, rəqəmsallaşma bütün sahələrdə yeni texnika və texnologiyaların tətbiqinin əsasını təşkil edir və qlobal çağırışlardan irəli gələn qaçılmaz zərurətdir [5,s.153-154; 7].

Müasir reallıqlarda yeni texnoloji tətbiqlərin, o cümlədən rəqəmsallaşma prosesinin əsasında internet dayanır. Məlumatların qlobal internetə ötürülməsi müxtəlif giriş qurğuları, müxtəlif cihazlar vasitəsilə həyata keçirilir. Rəqəmsal texnologiyalar insanları hər tərəfdən əhatə edir: Onlar hər bir müasir evdə, müəssisədə, fabrikdə, xəstəxanada, məktəbdə və universitetdə mövcuddur. Bu texnologiyalar artırılmış və virtual reallığın yaradılmasında, maşın öyrənməsi, robototexnika, 3D çap, süni intellekt, səhiyyə, elmi-tədqiqatlar və kənd təsərrüfatında istifadə olunur.

Hava nəqliyyatında yeni texnologiyaların tətbiqi: rəqəmsallaşma və rəsmiyyətin sadələşdirilməsi

Araşdırmalar göstərir ki, internet əsri adlandırılan XXI əsrdə rəqəmsal texnologiyalar ilbəil sürətlə inkişaf edəcəkdir. Cəmiyyətdə baş verən bu dəyişikliklər rəqəmsallaşma prosesinin dünyanı nə qədər əhatə etdiyini təsəvvür etməyə imkan verir və olduqca geniş əhatəli təsir imkanlarına malikdir. Texnologiyanın meydana çıxması həyatımızın bütün sahələrini dəyişdiyi kimi, aviasiya sənayesini də istisna etməmişdir. Hər gün biz əməliyyatları sadələşdirməklə yanaşı, hava yolları sənayesinin gələcəyini də yenidən formalaşdıran əhəmiyyətli inkişafların şahidi oluruq. Bu hissədə texnologiyanın bu transformasiyanı necə irəlilətdiyini açıq şəkildə göstərən aviasiya sənayesinə dair statistik məlumatları təhlil edəcəyik.

Texnologiya aviasiya sahəsini sürətlə dəyişir, məsələn, 2018-ci ildə hava limanlarının cəmi 28%-i biometrik şəxsiyyət yoxlaması (üz tanıma, barmaq izi kimi) sistemindən istifadə edirdisə, 2021-ci ilə qədər bu sistemləri sınaqdan keçirən hava limanlarının sayı 97%-ə çatdı. Bu, texnologiyanın necə tez və geniş şəkildə yayıldığını göstərən bariz nümunədir. Yeni texnologiyanın tətbiqi nümunəsi olan biometrik sistemlər təhlükəsizliyi artırır, bir sərnişinə sərf olunan zamanı azaltmağa imkan verir, sərnişin buraxılışını daha sürətli və rahat edir [5,s.154-157; 8,s.10-14].

Hələ 2023-cü il üçün verilmiş proqnozlara əsasən, hava yolları şirkətlərinin 64%-dən çoxu biometrik texnologiyaya əsaslanan özünəxidmət sistemlərindən istifadə etməyi planlaşdırırdı. 2025-ci ildə isə bu proqnozun bir çox hallarda gerçəkləşdiyinin şahidi oluruq. Əksər hava limanlarında və aviaşirkətlərdə sərnişinlər pasport və ya bilet təqdim etmədən, sadəcə üz tanıma və ya barmaq izi vasitəsilə yoxlanışdan keçə bilirlər. Bu dəyişiklik iş proseslərini sürətləndirib, uzun növbələri azaltmaqla yanaşı, sərnişinlər üçün daha rahat və təhlükəsiz səyahət təcrübəsi yaradır. Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, aviasiya sektoru texnologiyanı sürətlə qəbul edir və rəqəmsal transformasiyanı prioritetə çevirib. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycanda qəbul edilən və dövlət başçısının 12 mart 2025-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Hava daşımaları üzrə rəsmiyyətin sadələşdirilməsinə dair Dövlət Proqramı” da, məhz yuxarıda qeyd edilən çağırışlardan irəli gəlib. Əsas məqsəd hava limanlarının işinin daha da çevik təşkili, bir sərnişinin buraxılışına sərf edilən vaxtın azaldılması ilə buraxıcılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsi və ümumilikdə rəsmiyyətin sadələşdirilməsidir. Hava daşımalarının sadələşdirilməsi sərhəd nəzarəti ilə bağlı proseslərin səmərəli idarə edilməsində və beynəlxalq hava daşımalarının sürətləndirilməsində mühüm rol oynayır. Heç də təsadüfi deyil ki, beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı Şurası 2024-cü ili “Rəsmiyyətin sadələşdirilməsi ili” elan etmişdir. Burada da əsas çağırış yeni texnologiyanın tətbiqi və innovativ yanaşmalarla aviasiya daşımalarının daha da artırılması, sərnişin cəlbediciliyinin yüksəldilməsidir [10; 12].

Hava daşımalarının əsas hədəflərindən biri olan beynəlxalq daşımalarda sərhəd, miqrasiya və gömrük prosedurlarının səmərəli və təhlükəsiz şəkildə yerinə yetirilməsi daha çox səyahət sənədlərinin sürətli və effektiv qiymətləndirilməsindən asılıdır. Bu prosesdə sərnişinlərin və ya hava

gəmisi heyətinin hərəkətinin idarə edilməsi ilə məşğul olan şəxslər sənədləri yoxlamalı, onların həqiqiliyinə əmin olmalı, sahibini təsdiq etməli və qaydalara operativ və effektiv şəkildə riayət etməlidirlər. Bu prosesdə hər hansı gecikmə səmərəliliyə mənfi təsir göstərə bilər və aviasiyanın iqtisadi baxımdan effektivliyini və dayanıqlılığını azalda bilər [1; 2,s.123-131].

Müasir dövrdə qeyd edilən proseslərin sadələşdirilməsində elektron və rəqəmsal sənədlər vacib rol oynayır. Belə ki, səyahət sənədləri kontaktsız qurğu vasitəsilə dəqiq və operativ oxuna bilər ki, bu da məlumatların tez və asan əldə edilməsi ilə vaxtın azalmasına və sərnişin buraxıcılığının artmasına şərait yaradacaqdır.

Hazırda demək olar ki, bütün hava yolu şirkətləri (95%-dən çoxu) öz əsas işlərini idarə etmək üçün bulud texnologiyasından istifadə edir. Bulud texnologiyası, yəni məlumatların internet üzərindən təhlükəsiz şəkildə saxlanılması və idarə olunması artıq aviasiya üçün ayrılmaz bir hissəyə çevrilib. Bu o deməkdir ki, hava yolları kağız üzərində və ya köhnə üsullarla işləmək əvəzinə, müasir və rəqəmsal sistemlərə keçib. Bu sistemlər həm işləri daha tez və düzgün görməyə kömək edir, həm də təhlükəsizliyi artırır. Qısaca desək, bulud texnologiyası aviasiya sahəsini daha ağıllı, təhlükəsiz və səmərəli bir sistemə çevirib.

Hava nəqliyyatında yeni texnologiyaların tətbiqi: süni intellekt

Araşdırmalar göstərir ki, hələ 2020-ci ildə 70%-dən çox hava yolu şirkəti süni intellekt (SI) texnologiyasını öz işlərinin bir çox sahəsində istifadə etməyə başlamışdı. Hal-hazırda süni intellektdən istifadə edən limanlar 95%-in üzərindədir və bu, texnologiyanın aviasiya sənayesində nə qədər irəlilədiyini və hər gün inkişaf etdiyini göstərir. Hava limanları artıq süni intellektdən istifadə edərək sərnişinlərin təcrübəsini yaxşılaşdırmağa çalışır və bu, sənayenin texnologiyaya nə qədər bağlı olduğunu göstərir. Bu statistikalar süni intellektin aviasiya sənayesində çox böyük rol oynadığını və gələcəkdə daha da böyüyərək sənayedəki qaydaları dəyişdirə biləcəyini göstərir.

Hava yolları şirkətləri müştəri xidmətləri üçün canlı çatdan istifadəsini 2018-ci ildən 2020-ci ilə qədər 67%-dən 81%-ə qədər artırıblar. Bu, artıq 2025-ci ildə texnologiyanın aviasiya sənayesindəki sürətli inkişafını bir daha təsdiqləyir. Canlı çat müştərilərin suallarına və problemlərinə dərhal cavab almağa imkan verir. Bu, 2025-ci ildə daha da inkişaf etmiş texnologiyalarla müştəri xidmətlərini daha sürətli və effektiv hala gətirir, sərnişinlərin problemlərinə daha sürətli həll tapmağa kömək edir. 2023-cü ildə şirkətlər investisiya büdcələrinin 88%-ini texnologiyaya ayırdılar, bu da hava yolu sənayesinin rəqəmsallaşmaya və texnoloji inkişafa nə qədər önəm verdiyini nümayiş etdirir. Texnologiya, sadəcə daha sürətli və daha effektiv əməliyyatlar yaratmaqla qalmır, həm də sərnişin təcrübəsini inkişaf etdirir. Bilet satışından tutmuş, uçuş xidmətləri və təyyarənin idarə edilməsi baxımına qədər hər bir sahədə texnoloji yeniliklər müştəri məmnuniyyətini artırır və xidmət keyfiyyətini yüksəldir. Bu, həmçinin sənayenin gələcəyini müəyyənləşdirən bir dönüş nöqtəsidir [9; 12].

2020-ci ildə qlobal təyyarə E-enablement bazarının həcmi 28.250 milyon ABŞ dolları olub, amma 2026-cı ilin sonuna qədər bu rəqəmin 34.370 milyon ABŞ dollarına çatacağı gözlənilir. Yəni, bu bazar illik 3.3% artacaq ki, bu da aviasiya şirkətlərinin uçuş və yerüstü texnologiyalara daha çox sərmayə qoymağa meyilləndiyini göstərir. Yeni texnologiyalar hava yollarının işini daha effektiv və müasir şəkildə idarə etməyə kömək edir, hava yolları texnologiyaya güvənərək, gələcəkdə daha yaxşı xidmət və innovasiyalar təqdim etməyi hədəfləyir.

Araşdırmalardan aydın olur ki, 2020-ci ildə aviasiya təyyarələrinin 68%-i ADS-B Out texnologiyası ilə təchiz olunub. Bu texnologiya təyyarələrin yerini real vaxtda daha dəqiq müəyyən etməyə və hava nəqliyyatı nəzarətini yaxşılaşdırmağa imkan verir. Bu, aviasiya sənayesində çox mühüm bir yenilikdir, çünki uçuşların təhlükəsizliyini artırır, səmərəliliyi yaxşılaşdırır və ümumi əməliyyatları daha şəffaf edir.

Bu statistikalar göstərir ki, 2030-cu ilə qədər aviasiya sənayesi yeni texnologiyaların tətbiqi ilə karbon qazı (CO_2) emissiyalarını 15%-ə qədər azalda bilər. Bu, texnologiyanın ətraf mühitə təsirini yaxşılaşdırmağa kömək edəcəyini göstərir. Yəni, yeni texnologiyalar sayəsində aviasiya şirkətləri daha az karbon atacaq, bu da iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə üçün vacibdir. Aviasiya sənayesi yalnız

daha yaxşı işləmək üçün deyil, həm də planetimizi qorumaq üçün texnologiyalardan istifadə edir. Sadə desək, bu texnologiyalar sayəsində aviasiya sektoru həm daha səmərəli işləyəcək, həm də ətraf mühitə daha az ziyan vuracaq. Bu, həm iqtisadi baxımdan sərfəli olacaq, həm də gələcəkdə ətraf mühitin qorunmasına kömək edəcək [9; 12; 14].

2020-2027-ci illər arasında süni intellektin aviasiya bazarının ildə 48.2% artacağı proqnozu, bu texnologiyanın nə qədər sürətlə inkişaf etdiyini göstərir. Bu dəyişikliklər təyyarələrin avtomatlaşdırılmasından tutmuş, müştəri xidmətlərinin daha fərdi və proqnozlaşdırıcı şəkildə təşkil olunmasına, həmçinin təmir proseslərinin daha qabaqcıl və effektiv olmasına qədər bir çox sahəni əhatə edir. Aviasiya şirkətləri artıq yalnız nəqliyyat xidməti təqdim etmirlər; onlar müştərilərə daha təhlükəsiz, daha səmərəli və məmnuniyyətverici təcrübələr təqdim edən yüksək texnologiyalı mərkəzlərə çevrilirlər. Bu, gələcəyin təyyarələrinin yalnız yanacaqla deyil, həm də süni intellektlə işləyəcəyini göstərir.

Araşdırmalar göstərir ki, aviasiya sahəsində yeni texnikaların tətbiq kibertəhlükəsizlik məsələlərini də gündəmə gətirir. Çünki aviasiyada istifadə olunan texnologiyalar istər biletlərin alınması, istər uçuş idarəetməsi, istərsə də sərnişin məlumatları hamısı rəqəmsal sistemlər üzərində qurulub və əgər bu sistemlər qorunmasa, bu həm təhlükəsizlik riskinə, həm də etibar itkisinə səbəb ola bilər.

2020-ci ildə hava yolları şirkətləri rəqəmsal texnologiyalara yəni avtomatlaşdırılmış sistemlər, onlayn xidmətlər, süni intellekt, məlumat analitikası və digər texnoloji yeniliklərə təxminən 2.9 milyard dollar xərcləyirdilərsə, 2030-cu ildə bu məbləğin 26 milyard dollara çatacağı qeyd edilmişdir. Bu isə o deməkdir ki, gələcəyin hava yolları daha çox texnologiyaya əsaslanacaq və uçuşlar daha ağıllı sistemlərlə idarə olunacaq, sərnişin xidmətləri daha rahat və sürətli olacaq, təhlükəsizlik və səmərəlilik daha da yüksələcək. O cümlədən, bu inkişaf yeni iş imkanları, yeni texnoloji məhsullar və daha müasir hava limanları deməkdir. Ancaq bu dəyişikliklər bir sıra çətinliklər də yarada bilər. Yeni texnologiyaya uyğunlaşmaq, sistemləri qorumaq və insan resurslarını uyğunlaşdırmaq kimi məsələlər ortaya çıxacaq ki, bunlar da müəyyən zaman tələb edir. Ümumilikdə isə bu rəqəm göstərir ki, aviasiyanın gələcəyi rəqəmsaldır və bu gələcək artıq başlayıb. Hava yolları getdikcə daha çox İoT "Əşyaların İnterneti" texnologiyasını tətbiq etmək üzrədir. Hansı ki, bu, ona imkan yaradacaqdır ki, təyyarənin hissələri nasazlıq barədə məlumatı özü ötürsün, baqaj izləmə sistemləri avtomatik işləyir, hava limanındakı cihazlar real vaxtda məlumat verir və s.[1; 5,s.154-157; 16].

Hava nəqliyyatında innovativ inkişaf meyilləri

Beləliklə, aparılan araşdırmalar, eləcə də yuxarıda qeyd edilənlər əsasında belə nəticəyə gəlirik ki, XXI əsrdə qlobal iqtisadiyyatın, turizmin və beynəlxalq əlaqələrin əsas sütunlarından birinə çevrilmiş hava nəqliyyatında yeni texnologiyaların tətbiqi zəruri və qaçılmaz bir prosesdir. Texnologiyanın sürətli inkişafı bu sahədə köklü dəyişikliklərə səbəb olmuş, təhlükəsizlik, sürət, ekoloji davamlılıq və sərnişin rahatlığı istiqamətində mühüm yeniliklər ortaya çıxarmışdır. Müasir dövrdə hava nəqliyyatında innovativ inkişaf meyilləri bir neçə əsas istiqamətdə özünü göstərir [3,s.308-321; 6,s.10-19; 7; 13].

- Rəqəmsal texnologiyalar hava nəqliyyatının idarə olunmasında inqilabi dəyişikliklər yaradıb. Süni intellekt və böyük verilənlərin analizi uçuş planlaşdırılması, texniki baxışın proqnozlaşdırılması və sərnişin axınının optimallaşdırılmasında geniş tətbiq olunur. Aviaşirkətlər avtomatlaşdırılmış sistemlər vasitəsilə gecikmələrin qarşısını almağa, yanacaq sərfiyyatını azaltmağa və əməliyyat xərclərini minimuma endirməyə çalışırlar. Məsələn, Boeing və Airbus şirkətləri süni intellekt əsaslı texniki diaqnostika sistemlərini tətbiq etməklə təyyarələrin etibarlılığını artırırlar;
- İqlim dəyişiklikləri ilə mübarizə hava nəqliyyatı sektorunun da əsas prioritetlərindən biridir. Karbon emissiyalarının azaldılması məqsədilə alternativ yanacaq növləri – xüsusilə dayanıqlı aviasiya yanacağı üzərində geniş tədqiqatlar aparılır. Elektrik və hidrogen mühərrikli təyyarələrin hazırlanması da innovativ istiqamətlər sırasındadır. Bu sahədə Beynəlxalq Hava Nəqliyyatı Assosiasiyası (IATA) tərəfindən 2050-ci ilə qədər xalis sıfır emissiya hədəfi müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda, Airbus hidrogenlə işləyən təyyarə konseptlərini təqdim edərək ekoloji aviasiyanın inki-

şafına təkan verməkdədir;

➢ Pilotsuz uçuş aparatları (PUA) və dron texnologiyaları logistika, monitorinq və hətta sərnişin daşımalarında yeni mərhələnin başlanğıcıdır. Məsələn, şəhər hava mobilliyi (Urban Air Mobility – UAM) konsepsiyası çərçivəsində elektrikli hava taksilərinin tətbiqi gələcəyin gözləntisidir. Eyni zamanda, Joby Aviation və Volocopter şəhərdaxili qısa məsafəli uçuşlar üçün elektrikli şaquli qalxma və enmə (eVTOL) aparatları hazırlayırlar. Bu texnologiyalar gələcəkdə iri şəhərlərdə tıxac probleminin həllinə töhfə verə bilər;

➢ Müşahidə və araşdırmalar göstərir ki, hazırda hava nəqliyyatında prioritet məsələlərdən biri də səsin azaldılması, sürətin artırılmasıdır və bu istiqamətlərdə mühüm addımlar atılır. Supersəs sərnişin təyyarələrinin yenidən bazara qaytarılması üzərində işlər aparılır. Yeni nəsil mühərriklər və aerodinamik dizaynlar sayəsində daha səssiz və yanacağa qənaətcil modellər hazırlanır. Bu sahədə Boom Supersonic şirkəti Overture adlı supersəs təyyarə layihəsi üzərində çalışır və gələcəkdə qitələrarası uçuşların vaxtını əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağı hədəfləyir;

➢ Tədqiqatlar və müasir qabaqcıl təcrübə göstərir ki, müasir hava limanları artıq “ağıllı” infrastruktur konsepsiyası əsasında qurulur. Biometrik identifikasiya, üz tanıma sistemləri və tam avtomatlaşdırılmış qeydiyyat prosesləri sərnişin təcrübəsini daha sürətli və təhlükəsiz edir. Dünyanın bir çox beynəlxalq hava limanlarında rəqəmsal keçid sistemləri tətbiq olunur ki, bu da insan amilindən asılılığı azaldaraq xidmət keyfiyyətini artırır.

Nəticə

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilənlərdən də göründüyü kimi, hava nəqliyyatında yeni texnologiyaların tətbiqi geniş vüsət almaqdadır. Təbii ki, yeni texnologiyalar daha çevik idarəetmə, uzunmüddətli uğurlu fəaliyyət, sərnişindaşıma imkanlarının artırılması deməkdir. Eyni zamanda, əvvəldə də qeyd edildiyi kimi, müəyyən problemlərin, çətinliklərin də yaranması ehtimal ediləndir. Bununla belə, bütün hallarda yeni texnologiyanın genişmiqyaslı tətbiqi ilə rəqəmsallaşma, süni intellektə geniş meydan verilməsi, innovasiyaların tətbiqi kimi məsələlər artıq hava nəqliyyatında rəqabətədavamlılığın zəruri şərtlərinə çevrilmişdir. Onu da qeyd edək ki, hava nəqliyyatında innovativ inkişaf meyilləri texnoloji tərəqqi ilə paralel şəkildə davam edir. Rəqəmsallaşma, ekoloji həllər, pilotsuz sistemlər, sürətli nəqliyyat vasitələri və ağıllı infrastruktur gələcəyin aviasiya modelini formalaşdırır. Bu yeniliklər yalnız səmərəliliyi və təhlükəsizliyi artırmaqla kifayətlənmir, həm də qlobal nəqliyyat sisteminin daha davamlı və əlçatan olmasına xidmət edir. Bu isə o deməkdir ki, hava nəqliyyatı sahəsində innovasiyalar yaxın illərdə də iqtisadi və sosial inkişafın əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri olaraq qalacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. “Hava daşımaları üzrə rəsmiyyətin sadələşdirilməsinə dair Dövlət Proqramı”. 12 mart 2025-ci il. https://e-qanun.az/framework/59144
2. Həsənov H.S., Mirzəyev F.M. “Hava nəqliyyatı menecmenti”. Kol.monoqrafiya, Milli Aviasiya Akademiyası, “Zərdabi LTD” NPM, 2025, 380 səh.
3. Asadov A.M., Mirzeyev F.M. “The public-private partnership represents a promising model for the development of transport systems”. Proceedings of International Scientific Conference “Post COVID-19 Tourism” Veliko Tarnovo/Sofia, Bulgaria, 3-4 October 2024, s.308-321
4. Dutta D**.** “A Study of Information Technology in Airlines”. International Journal of Scientific Research in Computer Science, Engineering and Information Technology. – 2020. – Vol. 6, No. 4. – P. 345–353. – ISSN 2456-3307
5. Akartal G.R. “Strategic Management of Digital Transformation Processes in the Aviation Industry: Case of Istanbul Airport”. 2023, p. 154–177
6. Lee S., Miller S.M. “AI gets real at Singapore's Changi Airport”. Asian Management Insights, 2019. – Vol. 6, No. 1. – P. 10–19
7. Hansman R.J. The Impact of Information Technologies on Air Transpor-tation // Massachusetts

Institute of Technology. – Cambridge, MA, 2005. – 12 p.
8. Adamik, A., & Nowicki, M. (2018, May). Preparedness of companies for digital transformation and creating a competitive advantage in the age of Industry 4.0. In Proceedings of the International Conference on Business Excellence (Vol. 12, No. 1, pp. 10-24). 10.2478/picbe-2018-0003
9. Edwards J. S. “Where knowledge management and information management meet: Research directions”. International Journal of Information Management, 63, 102458. doi:10.1016/j. ijinfomgt.2021.102458;
10. Conde J., Andres J. And etc. “Applying digital twins for the management of information in turnaround event operations in commercial airports”. 2024, 10.48550/arXiv.2408.14291
11. Statista. Number of non-operating transactions at Chicago O'Hare International Airport from 2004 to 2022 // *Statista.com*. – [Elektron resource]. https://www.statista.com/statistics/526249/chicago-ohare-non-operating-transactions/
12. Smart contracts in aviation: enhancing agreements. 2024, https://mitmunk.com/smart-contracts-in-aviation-enhancing-agreements/
13. Tang A**.** “Singapore Airlines: Innovating for the future of aviation”. Blue Tech Wave Media. – 2025, https://btw.media/company-stories/singapore-airlines-innovating-for-the-future-of-aviation/
14. “International Airport Review”. Smart air traffic control tower to go up at Changi Airport courtesy of a UK company // International Airport Review. – 2022, https://www.internationalairportreview.com/news/40100/smart-air-traffic-tower-changi-airport/
15. “Heydar Aliyev International Airport: 2024 achievements and results”. 2025, https://airport.az/en/press-release/heydar-aliyev-international-airport-2024-achievements-and-results/
16. “The Digital Revolution: How Emerging Technologies are Redefining Airport Operations”. 2025, https://avasant.com/report/the-digital-revolution-how-emerging-technologies-are-redefining-airport-operations/
17. https://www.azal.az/_next/static/media/pdf/AZE_AZAL_Sustainability_Report_2022_2023.pdf;

Туран Натик оглу Аллахверди
Аспирант Национальной Авиационной Академии,
email: turan.allahverdi1801@gmail.com

Применение новых технологий и инновационных тенденций в области воздушного транспорта

Резюме

Целью исследования является изучение современных технологий, применяемых в секторе воздушного транспорта, и возникающих инновационных тенденций, анализ их влияния на эффективность эксплуатации, безопасность, экономические показатели и экологическую устойчивость. В статье рассматривается уровень применения технологий цифровизации, автоматизации и искусственного интеллекта в гражданской авиации. В частности, необходимость применения новых технологий обосновывается на основе анализа инновационных направлений, определенных ИКАО и ИАТА.

Методология исследования в основном основана на таких методах, как научная абстракция, анализ, синтез, сравнение и обобщение. Одновременно с этим было уделено внимание подходам, изложенным в научных работах различных исследователей, к приме-

нению новых технологий, цифровизации и инноваций в воздушном транспорте, а также отчетам соответствующих организаций.

Практическое значение исследования, полученные в статье научно-практические инновации связаны с развитием воздушного транспорта в контексте глобальных вызовов современной эпохи, и в частности, с использованием мер по созданию гибкой структуры обслуживания.

Результаты исследования, более привлекательными представляются организация гибких услуг воздушного транспорта и подготовка государственных программ и проектов, связанных с развитием воздушного транспорта в контексте современных глобальных вызовов и новых реалий, а также применение оперативных механизмов для безопасного и гибкого авиационного обслуживания.

Оригинальность и научная новизна исследования следует отметить, что главной научной инновацией является эффективная организация авиационных услуг в современную эпоху глобализации и интернета, а также в мире, где цифровизация и искусственный интеллект стали важной частью общественной и промышленной жизни, применение новых технологий в этой области, определение теоретико-методологических взглядов на инновационные тенденции развития воздушного транспорта и обоснование их включения в государственную политику. С учетом транспортно-логистических возможностей страны и приоритетов экономического развития были предложены концептуальные подходы к современным авиационным услугам, определена значительная часть направлений практической деятельности, а также подготовлены соответствующие рекомендации и предложения по указанным направлениям.

Ключевые слова: Воздушный транспорт, цифровизация, искусственный интеллект, инновации, инновационные тенденции развития, авиационные услуги, интернет вещей, транспорт и логистика, глобализация и др.

Turan Natig Allahverdi
Doctoral student of the National Aviation Academy,
email.:turan.allahverdi1801@gmail.com

Application of new technologies and innovative trends in the field of air transport

Summary

The purpose of the research is to investigate modern technologies applied in the air transport sector and emerging innovative trends, analyze their impact on operational efficiency, safety, economic indicators and environmental sustainability. The article examines the level of application of digitalization, automation and artificial intelligence technologies in civil aviation. In particular, the necessity of applying new technologies is justified based on the analysis of innovation directions determined by ICAO and IATA.

Research methodology of the research is mainly formed from methods such as scientific abstraction, analysis, synthesis, comparison and generalization. At the same time, attention was paid to the approaches in the scientific works of various researchers on the application of new technologies, digitalization, and innovation in air transport, as well as to the reports of relevant organizations.

The practical significance of the research, the scientific and practical innovations obtained in the article are related to the development of air transport in the context of global challenges in the modern era, and in particular, to the use of measures to create a flexible service structure.

The results of the research, the organization of flexible air transport services and the preparation of state programs and projects related to the development of air transport in the context of current global challenges and new realities, and the application of operational mechanisms for

safe and flexible aviation services seem more attractive.

The originality and scientific novelty of the research, we should note that the main scientific innovation is the effective organization of aviation services in the current era of globalization and the Internet, as well as in a world where digitalization and artificial intelligence have become an important part of social and industrial life, the application of new technology in this field, the determination of theoretical and methodological views on innovative development trends in air transportation, and the justification of their inclusion in the state policy. Taking into account the country's transport and logistics capabilities and economic development priorities, conceptual approaches to modern aviation services have been provided and a significant part of the directions of practical activity have been identified, and relevant recommendations and proposals have been prepared in the mentioned directions.

Key words: Air transport, digitalization, artificial intelligence, innovation, innovative development trends, aviation services, Internet of Things, transport and logistics, globalization, etc.

V BÖLMƏ.
İQTİSADİ TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ KORPORATİV İDARƏETMƏ MƏSƏLƏLƏRİ

UOT: 339.9:338.2

Murad Şahrza oğlu ƏLİYEV
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, doktorant
muradali99@bk.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.96

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İQTİSADİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN OLUNMASI VƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏDƏN İSTİFADƏ İMKANLARI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi. Məqalədə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində əsas yanaşmalar, beynəlxalq təcrübənin formaları və bu təcrübənin milli iqtisadi siyasətdə istifadəsinin imkanları araşdırılır. Tədqiqatın əsas məqsədi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması mexanizmlərini nəzəri və praktiki aspektdən təhlil etmək, qabaqcıl beynəlxalq təcrübəni sistemləşdirmək və bu təcrübənin milli iqtisadi şəraitə uyğun tətbiq imkanlarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə iqtisadi təhlükəsizliyin əsas komponentləri – maliyyə təhlükəsizliyi, enerji təhlükəsizliyi, ərzaq təhlükəsizliyi, investisiya və xarici ticarət təhlükəsizliyi, eləcə də institusional dayanıqlıq məsələləri kompleks şəkildə öyrənilir.

Tədqiqatın metodologiyası. Tədqiqat prosesində sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil, statistik məlumatların işlənməsi, iqtisadi modelləşdirmə və məntiqi ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur. Beynəlxalq təşkilatların (BMT, Dünya Bankı, BVF, UNCTAD və s.) hesabatları, elmi məqalələr və rəsmi statistika mənbələri əsas informasiya bazasını təşkil edir. Metodoloji əsas kimi iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyaları, milli təhlükəsizlik nəzəriyyələri və dayanıqlı inkişaf yanaşmaları götürülmüşdür.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri iqtisadi təhlükəsizlik sahəsində dövlət siyasətinin formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi üçün praktiki tövsiyələr təqdim edir. Əldə edilən nəticələr strateji planlaşdırma sənədlərində, iqtisadi islahat proqramlarında, eləcə də risklərin idarə olunması mexanizmlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın özünəxaslığı və elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında beynəlxalq təcrübənin milli iqtisadi modelə uyğunlaşdırılması imkanlarının kompleks şəkildə araşdırılmasında ifadə olunur. İlk dəfə olaraq müxtəlif ölkələrin iqtisadi təhlükəsizlik strategiyalarının əsas komponentləri sistemləşdirilir və onların tətbiq mexanizmləri milli reallıqlar prizmasında qiymətləndirilir.

Açar sözlər: iqtisadi təhlükəsizlik, milli iqtisadi maraqlar, beynəlxalq təcrübə, iqtisadi risklər, strateji inkişaf, dayanıqlılıq, qloballaşma, dövlət iqtisadi siyasəti.

Giriş

Müasir dövrdə qloballaşma, geosiyasi gərginliklər və beynəlxalq iqtisadi risklərin artması ölkələrin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasını strateji prioritetə çevirmişdir. İqtisadi təhlükəsizlik milli iqtisadiyyatın dayanıqlığını, müstəqilliyini və rəqabətqabiliyyətliliyini qorumaqla yanaşı, daxili və xarici təhdidlərə qarşı effektiv müdafiə mexanizmlərinin formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu baxımdan, inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi təhlükəsizlik sahəsində tətbiq etdikləri modellərin və mexanizmlərin öyrənilməsi, onların milli şəraitə uyğunlaşdırılması mühüm elmi və

praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması problemləri və beynəlxalq təcrübədən istifadə imkanları ümumi nəzəri çərçivədə araşdırılır.

İqtisadi təhlükəsizlik anlayışı və onun milli təhlükəsizlik sistemində rolu

İqtisadi təhlükəsizlik bir ölkənin davamlı inkişafını, daxili sabitliyini və müstəqilliyini təmin edən ən vacib əsaslardan biridir. Sadə dildə desək, iqtisadi təhlükəsizlik bir dövlətin iqtisadi sisteminin daxili və xarici təhdidlərə qarşı dayanıqlılıq səviyyəsini, risklərin idarə olunmasını və strateji maraqlarının qorunmasını ifadə edir. Bu anlayışın mahiyyəti iqtisadiyyatın əsas indikatorlarının stabilliyi, milli bazarın qorunması, sosial rifahın təmin olunması və strateji sahələrin müdafiəsi kimi komponentlərdən ibarətdir.

Bir çox tədqiqatçı iqtisadi təhlükəsizliyi ölkə milli maraqlarının qorunması kontekstində qiymətləndirir. Məsələn, Golovko iqtisadi təhlükəsizliyi “dövlətin iqtisadi subyektlərinin və ümumi milli iqtisadiyyatın daxili və xarici təhlükələrdən qorunduğu vəziyyət” kimi müəyyən edir ki, bu da iqtisadi maraqların yüksək səviyyədə qorunmasını və strateji asılılığın qarşısının alınmasını nəzərdə tutur. [2]

Digər tədqiqatçılar bu anlayışı daha geniş perspektivdə götürürlər. Księżopolskiyə görə, iqtisadi təhlükəsizlik yalnız sabitlik deyil, həm də milli iqtisadiyyatın müstəqilliyi və rəqabət qabiliyyətinin qorunması deməkdir; bu, daxili bazarın dayanıqlığının təmin edilməsi və digər ölkələrin bazarları ilə yenilikçi və balanslı əlaqələrin qurulması ilə bağlıdır.

Elmi ədəbiyyatda iqtisadi təhlükəsizlik məsələsi həm də milli təhlükəsizlik sisteminin ayrılmaz hissəsi kimi qəbul edilir. Milli təhlükəsizlik strategiyalarında iqtisadi təhlükəsizlik dövlətin təhlükəsizlik siyasətinin əsas prioritetlərindən biridir, çünki iqtisadi təhlükələr sosial və siyasi sabitliyə də birbaşa təsir edir.[4] Azərbaycanda aparılmış tədqiqatlarda iqtisadi təhlükəsizlik anlayışı milli təhlükəsizlik sistemi ilə əlaqəli olaraq verilir və bu, dövlətin bütövlüyü və davamlı inkişafı üçün vacib atribut kimi qiymətləndirilir.

İqtisadi təhlükəsizliyin rolunu daha geniş kontekstdə dəyərləndirərkən, bəzi alimlər bu anlayışı yalnız dövlət səviyyəsində deyil, həm də fərd və icma səviyyəsində nəzərdən keçirirlər. Xüsusilə qlobal kontekstdə, məsələn, Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi iqtisadi təhlükəsizliyi insanların və ailələrin davamlı və ləyaqətlə əsas ehtiyaclarını qarşılamaq qabiliyyəti kimi müəyyən edir ki, bu da sosial rifahın təmin olunmasına yönəlmiş daha geniş təhlükəsizlik yanaşmasına uyğunlaşır.[6]

İqtisadi təhlükəsizliyin milli təhlükəsizlik sistemində rolu çoxşaxəlidir. İlk növbədə, bu anlayış dövlətin strateji məqsədlərini – iqtisadi sabitlik, artan investisiya cəlb edən mühit, rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və iş yerlərinin qorunmasını təmin etməyi əhatə edir. İqtisadi təhlükəsizlik milli təhlükəsizlik strategiyalarında prioritet məqsəd kimi yerləşir, çünki iqtisadi təhlükələr- böhranlar, xarici asılılıqlar, strateji resursların itirilməsi və bazar pozuntuları - milli təhlükəsizlik üçün birbaşa risk təşkil edir. [8]

Milli təhlükəsizlik kontekstində iqtisadi təhlükəsizlik həm də dövlət orqanlarının risklərin idarə edilməsi strategiyalarını müəyyənləşdirir, qanunvericilik bazasını formalaşdırır və iqtisadi şoklara qarşı müdafiə mexanizmlərini işə salır. Bu sistem daxilində dövlət həm maliyyə sabitliyinin, həm də strateji sahələrin – enerji, ərzaq, texnologiya, ticarət əlaqələri kimi sektorlarda təhlükəsizlik siyasətini prioritet kimi müəyyənləşdirir.

Nəticə olaraq, iqtisadi təhlükəsizlik həm geniş mənada dövlətin müstəqilliyinə xidmət edən, həm də spesifik əməliyyat səviyyəsində iqtisadi göstəricilərin stabilliyini qoruyan çoxkomponentli anlayışdır. Bu sahədə nəzəriyyə və praktikanın inteqrasiyası milli təhlükəsizlik siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi üçün vacibdir.

Müasir şəraitdə ölkələrin iqtisadi təhlükəsizliyinə təhdidlər əsasən iki böyük qrupa bölünür: daxili və xarici amillər. Bu amillər bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir və kompleks şəkildə iqtisadi sabitliyə təsir göstərir.

1. Daxili amillər. Daxili amillər ölkənin öz iqtisadi və institusional strukturundan irəli gələn risklərdir. İqtisadi strukturun zəif diversifikasiyası: iqtisadiyyatın bir və ya bir neçə sahədən (məsələn, xammal, neft-qaz sektoru) həddindən artıq asılı olması iqtisadi təhlükəsizlik üçün ciddi risk

yaradır. Qiymətlərin beynəlxalq bazarda dəyişməsi milli gəlirləri kəskin azalda bilər [10]; Maliyyə sisteminin dayanıqsızlığı: bank sektorunun zəifliyi, yüksək inflyasiya, dövlət borcunun artması, büdcə kəsiri və milli valyutanın qeyri-sabitliyi iqtisadi təhlükəsizliyə birbaşa təhdiddir;

Korrupsiya və kölgə iqtisadiyyatı: İdarəetmədə şəffaflığın aşağı olması, qeyri-rəsmi iqtisadi fəaliyyətlərin geniş yayılması investisiya mühitini zəiflədir və dövlətin iqtisadi nəzarət imkanlarını azaldır; İnsan kapitalının zəif inkişafı: Təhsil və səhiyyə sisteminin yetərincə inkişaf etməməsi, ixtisaslı kadr çatışmazlığı uzunmüddətli iqtisadi təhlükəsizlik üçün ciddi riskdir; Texnoloji gerilik: İnnovasiya və rəqəmsallaşma proseslərindən geri qalmaq ölkəni xarici texnologiyalardan asılı vəziyyətə salır [12];

Sosial bərabərsizliyin artması: Gəlir bölgüsündə kəskin fərqlər sosial narazılığa və siyasi-iqtisadi sabitliyin pozulmasına gətirib çıxara bilər.

2. Xarici amillər. Xarici amillər qlobal iqtisadi mühitdən və beynəlxalq münasibətlərdən qaynaqlanan risklərdir. Qlobal iqtisadi böhranlar: Dünya maliyyə bazarlarında baş verən böhranlar ticarət dövriyyəsinin azalmasına, investisiya axınlarının zəifləməsinə və milli iqtisadiyyatın resessiyasına səbəb olur; Xarici ticarət asılılığı: İdxal və ixracın məhdud sayda ölkələrdən asılı olması, xüsusilə strateji məhsullar üzrə, iqtisadi təhlükəsizlik baxımından risklidir; Sanksiyalar və iqtisadi məhdudiyyətlər: Beynəlxalq sanksiyalar, ticarət embarqoları və proteksionist siyasətlər ölkələrin iqtisadi inkişaf imkanlarını ciddi şəkildə məhdudlaşdıra bilər; Enerji və ərzaq bazarlarında qeyri-sabitlik: Neft, qaz, buğda və digər strateji məhsulların qiymətlərində dalğalanmalar ölkənin enerji və ərzaq təhlükəsizliyini təhdid edir.

Müasir dövrdə iqtisadi təhlükəsizliyə təhdidlər artıq yalnız iqtisadi xarakter daşımır, onlar siyasi, sosial, texnoloji və ekoloji faktorlarla sıx bağlıdır. Buna görə də ölkələrin iqtisadi təhlükəsizliyi strategiyası:

- daxili iqtisadi dayanıqlığın gücləndirilməsini,
- xarici asılılıqların azaldılmasını,
- beynəlxalq risklərin qabaqlayıcı şəkildə idarə olunmasını kompleks şəkildə əhatə etməlidir.

Bu yanaşma iqtisadi təhlükəsizliyi milli təhlükəsizlik sisteminin əsas sütunlarından birinə çevirir.

İnkişaf etmiş ölkələr iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasına kompleks və sistemli yanaşırlar. Onların əsas məqsədi milli iqtisadiyyatın dayanıqlığını qorumaq, strateji resurslar üzərində nəzarəti təmin etmək, qlobal risklərə qarşı çevik reaksiya mexanizmləri yaratmaq və iqtisadi müstəqilliyi gücləndirməkdir. [9] Bu mexanizmlər adətən dövlət siyasəti, hüquqi tənzimləmə, institusional idarəetmə və bazar mexanizmlərinin uzlaşdırılması üzərində qurulur.Əsas tətbiq olunan mexanizmləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- Strateji planlaşdırma və milli təhlükəsizlik strategiyaları. ABŞ, Almaniya, Yaponiya, Fransa kimi ölkələrdə iqtisadi təhlükəsizlik milli təhlükəsizlik strategiyalarının tərkib hissəsi kimi qəbul olunur. Burada risklərin proqnozlaşdırılması, kritik sahələrin müəyyən edilməsi və uzunmüddətli inkişaf hədəflərinin qorunması əsas yer tutur.

- İqtisadiyyatın diversifikasiyası. İnkişaf etmiş ölkələr iqtisadiyyatın bir sektordan asılılığını minimuma endirməyə çalışırlar. Bu, böhran zamanı iqtisadi şokların təsirini azaltmağa imkan verir.

- Maliyyə sabitliyi mexanizmləri. Mərkəzi bankların müstəqil fəaliyyəti, inflyasiyaya nəzarət, bank sektorunun ciddi tənzimlənməsi və ehtiyat fondlarının yaradılması iqtisadi təhlükəsizliyin əsas alətlərindəndir.

- Xarici investisiyalara nəzarət.ABŞ-da CFIUS[1] mexanizmi, Aİ-də FDI Screening[2] mexanizmi

[1] CFIUS mexanizmi (Committee on Foreign Investment in the United States) ABŞ-da xarici investisiyaların milli təhlükəsizlik baxımından qiymətləndirilməsi və nəzarət edilməsi üçün yaradılmış dövlət mexanizmidir.

[2] FDI Screening = "Xarici sərmayə faydalıdırmı və ölkə üçün təhlükə yaradırmı?" sualına dövlətin verdiyi institusional cavabdır.

kimi alətlər vasitəsilə strateji sahələrə yönələn xarici investisiyalar dövlət təhlükəsizliyi prizmasından qiymətləndirilir.

Cədvəl 1.

İqtisadi təhlükəsizliyin milli təhlükəsizlik sistemi mexanizmləri

Mexanizm istiqaməti	Məzmunu	İnkişaf etmiş ölkələrdə tətbiqi nümunəsi	İqtisadi təhlükəsizliyə təsiri
Strateji planlaşdırma	Milli təhlükəsizlik və iqtisadi strategiyaların inteqrasiyası	ABŞ Milli Təhlükəsizlik Strategiyası, Almaniyanın İqtisadi Təhlükəsizlik Konsepsiyası	Risklərin qabaqcadan müəyyən edilməsi və idarə olunması
İqtisadi diversifikasiya	İqtisadiyyatın sektorlar üzrə balanslaşdırılması	Yaponiya və Cənubi Koreyada yüksək texnologiyalı sənayenin inkişafı	Xarici şoklara qarşı dayanıqlığın artması
Maliyyə təhlükəsizliyi	Bank nəzarəti, monetar sabitlik, ehtiyat fondları	Avropa Mərkəzi Bankı, ABŞ Federal Ehtiyat Sistemi	Maliyyə böhranlarının qarşısının alınması
Xarici investisiya nəzarəti	Strateji sahələrə investisiyaların təhlükəsizlik baxımından yoxlanılması	ABŞ-da CFIUS, Aİ-də FDI Screening mexanizmi	Milli iqtisadi suverenliyin qorunması
Enerji təhlükəsizliyi	Alternativ enerji və ehtiyat mexanizmləri	Almaniyanın “Energiewende” strategiyası	Enerji asılılığının azalması
Ərzaq təhlükəsizliyi	Dövlət subsidiyaları, strateji ehtiyatlar	Aİ-nin Kənd Təsərrüfatı Siyasəti (CAP)	Daxili bazarın qorunması
Texnoloji təhlükəsizlik	Kritik texnologiyaların qorunması və yerli istehsalın təşviqi	ABŞ-ın CHIPS Act proqramı	Texnoloji asılılığın azalması
Sosial sabitlik mexanizmləri	Sosial müdafiə və məşğulluq proqramları	Skandinaviya ölkələrinin sosial dövlət modeli	Daxili sabitliyin möhkəmlənməsi

Mənbə: *Cədvəl ədəbiyyatlar əsasında tədqiqatcı tərəfindən hazırlanmışdır.*

Cədvəl 2.

Əməkdaşlıq istiqamətinin təsviri və nümunələr

Əməkdaşlıq istiqaməti	Təsviri	Nümunə və məqsəd
Dövlət-özəl tərəfdaşlığı (DÖT)	Strateji sahələrdə (enerji, infrastruktur, nəqliyyat, rəqəmsal iqtisadiyyat) birgə layihələrin həyata keçirilməsi	Maliyyə yükünü paylaşmaq, layihələrin səmərəliliyini artırmaq və strateji sahələri inkişaf etdirmək
Strateji sahələrdə birgə nəzarət	Dövləti təhlükəsizlik nəzarəti saxlayır, özəl sektor isə istehsal və xidmətin effektivliyini təmin edir	Enerji, ərzaq, rabitə, bank sektoru və müdafiə sənayesi
İnvestisiya və innovasiya əməkdaşlığı	Dövlət vergi güzəştləri, subsidiyalar və qrant proqramları ilə özəl sektorun strateji sahələrə investisiyasını stimullaşdırır	Texnoloji asılılığı azaltmaq və iqtisadi dayanıqlığı artırmaq
Risklərin birgə idarə olunması	Makroiqtisadi risklər və tədarük zənciri qırılmalarına qarşı erkən xəbərdarlıq və məlumat mübadiləsi sistemlərinin yaradılması	Böhran və təchizat problemlərinə çevik reaksiya
Normativ-hüquqi mühitin formalaşdırılması	Özəl sektor nümayəndələrinin qanunvericilik və strategiyaların hazırlanmasında iştirakı	Qərarların real iqtisadi şəraitə uyğunluğunu təmin etmək
İnsan kapitalının inkişafı	Peşə təhsili, kadr hazırlığı və innovasiya mərkəzlərinin yaradılması	Uzunmüddətli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması
Sosial sabitliyin qorunması	Özəl sektorun sosial məsuliyyət layihələrində iştirakı	Məşğulluğu artırmaq, sosial riskləri azaltmaq və iqtisadi sabitliyi möhkəmləndirmək

Mənbə: *Cədvəl ədəbiyyatlar əsasında tədqiqatcı tərəfindən hazırlanmışdır.*

-Enerji və ərzaq təhlükəsizliyi strategiyaları.Alternativ enerji mənbələrinin inkişafı, strateji ehtiyat anbarlarının yaradılması və təchizat mənbələrinin şaxələndirilməsi əsas istiqamətlərdəndir.

- Texnoloji və rəqəmsal təhlükəsizlik. Kritik texnologiyaların qorunması, milli rəqəmsal infrastrukturun təhlükəsizliyi və kibertəhlükəsizlik siyasəti iqtisadi təhlükəsizliyin yeni sütunu kimi çıxış edir.

- Sosial-iqtisadi sabitlik mexanizmləri. Gəlir bərabərsizliyinin azaldılması, məşğulluğun dəstəklənməsi və sosial müdafiə proqramları daxili iqtisadi sabitliyi qorumağa xidmət edir.[1]

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi təhlükəsizlik yalnız iqtisadi siyasət məsələsi deyil, eyni zamanda milli təhlükəsizlik, texnoloji inkişaf, sosial sabitlik və dövlət suverenliyi ilə sıx bağlı olan strateji bir anlayışdır. Bu mexanizmlərin kompleks tətbiqi ölkələrin qlobal risklər qarşısında daha davamlı və çevik olmasını təmin edir.

Beynəlxalq təcrübənin milli iqtisadi şəraitə uyğunlaşdırılması bir sıra məhdudiyyətlərlə qarşılaşır. Əsas problemlər ölkələrin iqtisadi strukturunun fərqli olması, institusional və hüquqi bazanın yetərincə inkişaf etməməsi, maliyyə və texnoloji resursların məhdudluğu ilə bağlıdır. Eyni zamanda, sosial-mədəni xüsusiyyətlər, geosiyasi risklər və siyasi iradənin davamlı olmaması xarici modellərin effektiv tətbiqini çətinləşdirir. Buna görə də beynəlxalq təcrübə birbaşa köçürülməməli, milli iqtisadi reallıqlara uyğun şəkildə seçici və adaptiv formada tətbiq edilməlidir. İqtisadi təhlükəsizliyin gücləndirilməsi üçün dövlət və özəl sektor əməkdaşlığının əsas istiqamətlərini mətn formasında cədvəl şəklində təqdim etmişik:

Bu cədvəllər göstərir ki, iqtisadi təhlükəsizlik yalnız dövlətin yox, həm də özəl sektorun birgə məsuliyyəti kimi təşkil edilməlidir və əməkdaşlıq strategiyası uzunmüddətli, şəffaf və strateji məqsədlərə uyğun olmalıdır.

Nəticə

İqtisadi təhlükəsizlik müasir dövrdə dövlətin dayanıqlı inkişafı və milli maraqlarının qorunması üçün strateji əhəmiyyətə malikdir. Ölkələrin iqtisadi təhlükəsizliyinə təsir edən daxili və xarici amillər – struktur fərqliliklər, maliyyə və texnoloji resursların məhdudluğu, geosiyasi risklər və beynəlxalq bazar dəyişiklikləri- onun təmin olunmasını kompleks və çoxsahəli tədbirlər tələb edən sahəyə çevirir.

Beynəlxalq təcrübə bu sahədə dəyərli resurs olsa da, onun milli şəraitə uyğunlaşdırılması müəyyən problemlərlə müşayiət olunur. Bu prosesdə iqtisadi struktur fərqləri, institusional zəiflik, sosial-mədəni xüsusiyyətlər, hüquqi və geosiyasi məhdudiyyətlər nəzərə alınmalıdır. Xarici modellər mexaniki şəkildə deyil, milli iqtisadi reallıqlara uyğun adaptiv şəkildə tətbiq edilməlidir.

Eyni zamanda, dövlət və özəl sektor arasında effektiv əməkdaşlıq iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində əsas rol oynayır. Strateji planlaşdırma, investisiya və innovasiya təşviqi, risklərin birgə idarə olunması, normativ-hüquqi dəstək və sosial sabitliyin qorunması mexanizmləri bu əməkdaşlığın əsas istiqamətlərini təşkil edir. Belə yanaşma yalnız dövlətin deyil, bütün iqtisadi sistemin birgə məsuliyyətini gücləndirir və milli iqtisadiyyatın dayanıqlılığını artırır.

Nəticə etibarilə, iqtisadi təhlükəsizlik həm dövlətin suverenliyinin, həm də iqtisadi və sosial sabitliyin qorunmasının təminatıdır. Beynəlxalq təcrübənin ağıllı inteqrasiyası və dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının effektiv təşkili milli iqtisadi sistemin dayanıqlığını möhkəmləndirən əsas amillərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. 1.D. Baldwin, Economic Statecraft (Princeton University Press, 1985) – İqtisadi siyasətin milli təhlükəsizliklə əlaqəsi.
2. 2.A. Cottey, V. Marson, P. Foster, Economic Security: Neglected Dimension of National Security? (Ashgate, 2006) – İqtisadi təhlükəsizliyin nəzəri əsasları.
3. R. Looney, Economic Security: Neglected Dimension of Security Studies (Praeger, 1998) – İqtisadi təhlükəsizlik məsələlərinə sistemli yanaşma.
4. 4.M. Foucault, Security, Territory, Population (Palgrave Macmillan, 2007) – Təhlükəsizlik

konsepsiyalarının inkişafı və iqtisadi aspektlər.
5. J. Rosenau, Distant Proximities: Dynamics Beyond Globalization (Princeton University Press, 2003) – Qloballaşma və milli iqtisadi təhlükəsizlik.
6. A. Kolodko, Globalization and Catching-Up Development Strategies (Economic Systems, 2000).
7. R. Art, R. Jervis, International Politics and Nuclear Risk (Columbia University Press, 1985) – İqtisadi risklərin təhlükəsizliklə əlaqəsi (konseptual məqalə kolleksiyası).
8. E. D. Mansfield, J. Snyder, Democratization and the Danger of War (International Security, 1995) – İqtisadi sabitlik və siyasi təhlükəsizlik əlaqəsi.
9. P. Kingstone, N. Power, Democratic Brazil Rediscovered: Challenges of Governing (University of Pittsburgh Press, 2008) – İqtisadi təhlükəsizlik və siyasi qərarvermə münasibətləri.
10. H. Mearsheimer, Back to the Future: Instability in Europe After the Cold War (International Security, 1990) – İqtisadi və təhlükəsizlik risklərinin qarşılıqlı təsiri.
11. UNDP, Human Development Report (illik) – İqtisadi təhlükəsizlik və insan inkişafı indikatorları.
12. World Bank, World Development Report (illik) – İqtisadi təhlükəsizlik və dayanıqlı inkişaf aspektləri.
13. OECD, Economic Outlook – Qlobal iqtisadi risklər və milli siyasət tövsiyələri.
14. IMF, Global Financial Stability Report – Maliyyə sisteminin dayanıqlığı və iqtisadi təhlükəsizlik.

Мурад Шахрза оглы Алиев
Азербайджанский Кооперативный Университет, докторант

Обеспечение экономической безопасности Азербайджанской Республики и возможности использования международного опыта

Резюме

Цель исследования. В статье рассматриваются основные подходы к обеспечению экономической безопасности страны, формы международного опыта и возможности его использования в национальной экономической политике. Основной целью исследования является анализ механизмов обеспечения экономической безопасности с теоретической и практической точек зрения, систематизация передового международного опыта и определение возможностей его применения с учетом национальных экономических условий. С этой целью комплексно изучаются основные компоненты экономической безопасности – финансовая безопасность, энергетическая безопасность, продовольственная безопасность, инвестиционная и внешнеторговая безопасность, а также вопросы институциональной устойчивости.

Методология исследования. В процессе исследования использованы методы системного подхода, сравнительного анализа, обработки статистических данных, экономического моделирования и логического обобщения. Основную информационную базу составляют отчеты международных организаций (ООН, Всемирный банк, МВФ, ЮНКТАД и др.), научные статьи и официальные статистические источники. В качестве методологической основы использованы концепции экономической безопасности, теории национальной безопасности и подходы устойчивого развития.

Практическая значимость исследования. Результаты исследования представляют практические рекомендации для формирования и совершенствования государственной политики в сфере экономической безопасности. Полученные результаты могут быть использованы в документах стратегического планирования, программах экономических реформ, а также при разработке механизмов управления рисками.

Оригинальность и научная новизна исследования. Научная новизна исследования

заключается в комплексном анализе возможностей адаптации международного опыта к национальной экономической модели в обеспечении экономической безопасности. Впервые систематизированы основные компоненты стратегий экономической безопасности различных стран и дана оценка механизмам их реализации через призму национальных реалий.

Ключевые слова: экономическая безопасность, национальные экономические интересы, международный опыт, экономические риски, стратегическое развитие, устойчивость, глобализация, государственная экономическая политика.

Murad Shahrza Aliyev
Azerbaijan Cooperative University, PhD student

Ensuring the economic security of the Republic of Azerbaijan and the possibilities of using international experience

Summary

Purpose of the study. The article examines the main approaches to ensuring the country's economic security, the forms of international experience, and the possibilities of using this experience in national economic policy. The main purpose of the study is to analyze the mechanisms for ensuring economic security from both theoretical and practical perspectives, to systematize advanced international experience, and to determine the possibilities of its application adapted to national economic conditions. For this purpose, the main components of economic security – financial security, energy security, food security, investment and foreign trade security, as well as issues of institutional resilience – are studied in a comprehensive manner.

Methodology of the study. The research uses methods of a systematic approach, comparative analysis, processing of statistical data, economic modeling, and logical generalization. Reports of international organizations (UN, World Bank, IMF, UNCTAD, etc.), scientific articles, and official statistical sources form the main information base. The methodological framework is based on the concepts of economic security, theories of national security, and approaches to sustainable development.

Practical significance of the study. The results of the research provide practical recommendations for the formation and improvement of state policy in the field of economic security. The obtained results can be used in strategic planning documents, economic reform programs, as well as in the development of risk management mechanisms.

Originality and scientific novelty of the study. The scientific novelty of the study is expressed in a comprehensive analysis of the possibilities of adapting international experience to the national economic model in ensuring economic security. For the first time, the main components of economic security strategies of different countries are systematized and their implementation mechanisms are evaluated through the prism of national realities.

Key words: economic security, national economic interests, international experience, economic risks, strategic development, sustainability, globalization, state economic policy.

UOT 338.2

Kazım Əkrəm oğlu VƏLİYEV
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin doktorantı
https://doi.org/10.30546/4.71.731.03.2026.97

KORPORATİV İDARƏETMƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN MÜASİR PRİNSİPLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda dövlət iştirakı olan səhmdar cəmiyyətlərdə korporativ idarəetmənin müasir prinsiplərini və institusional aspektlərini araşdırmaqdır.

Tədqiqatın metodologiyası statistik analiz, OECD prinsiplərinin müqayisəsi, beynəlxalq modellərin (Amerika, Avropa, yapon modelləri) təhlili və institusional yanaşma əsasında aparılmışdır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti. Təkliflərin əsasında dövlət şirkətlərinin səmərəliliyinin artırılması, investisiyaların cəlb olunması və beynalxalq rəqabət şəraitində iqtisadi sabitliyin gücləndirilməsinə verilən tövsiyələr.

Tədqiqatın nəticələri. Mərkəzi idarəetmə modelinin möhkəmlənməsi meyllərinin müəyyən olunması, səhmdar cəmiyyətlərində dövlətin iştirakının artması və bürokratlaşma kimi sistemli problemlərin aşkarlanmasına kömək edə bilər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi dövlət iştirakı olan şirkətlərdə mərkəzi idarəetmə modelinin transformasiyasını və OECD prinsiplərinin yerli kontekstdə çatışmazlıqlarını orijinal təhlil etməsindədir.

Açar sözlər: korporativ idarəetmə, dövlət iştirakı, səhmdar hüququ, institusional aspektlər, OECD prinsipləri.

Giriş

Müasir qlobal geosiyasi və iqtisadi çağırışlar – o cümlədən sanksiyalar rejimi və beynəlxalq rəqabətin güclənməsi – şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatının sabitliyi və davamlı inkişafı getdikcə daha çox dövlət iştirakı olan səhmdar cəmiyyətlərinin səmərəli idarə olunmasından asılıdır.

Korporativ idarəetmə bu qurumların rəqabət qabiliyyətini, şəffaflığını və investisiya cəlbediciliyini müəyyən edən əsas mexanizm rolunu oynayır.

Qlobal iqtisadi və geosiyasi proseslərin sürətlə dəyişməsi dövlət müəssisələrinin idarəetmə modellərinə yeni tələblər irəli sürür. Müasir dövrdə iqtisadi sabitliyin qorunması, rəqabət qabiliyyətinin artırılması və beynəlxalq bazarlarda dayanıqlı mövqe tutmaq üçün səmərəli korporativ idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın iqtisadi strukturunda dövlət iştirakının yüksək olması bu sahədə islahatların aktuallığını daha da artırır. Xüsusilə neft-qaz və strateji sektorlarda dövlətin dominant mövqeyi idarəetmədə şəffaflıq, hesabatlılıq və effektivlik prinsiplərinin gücləndirilməsini zəruri edir.

Eyni zamanda, beynəlxalq təşkilatların (OECD və s.) tövsiyələri və qlobal təcrübə göstərir ki, dövlət iştiraklı müəssisələrdə müasir idarəetmə standartlarının tətbiqi iqtisadi dayanıqlığa və investisiya cəlbediciliyinə birbaşa təsir göstərir. Bu baxımdan, mövzunun həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyəti artır və dövlət sektorunda korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədqiqatların aparılması zərurətə çevrilir.

Bununla belə, Azərbaycanda, xüsusilə neft-qaz sektoru və digər strateji sahələrdə dövlətin dominant səhmdar kimi mövqeyi mərkəzləşdirilmiş idarəetmə modelinin möhkəmlənməsinə, bürokratlaşmaya və OECD prinsiplərinin yerli kontekstdə tətbiqində boşluqların yaranmasına gətirib çıxarır.

Bu məqalənin məqsədi dövlət iştirakı olan səhmdar cəmiyyətlərində korporativ idarəetmənin müasir prinsiplərini və institusional aspektlərini araşdırmaqdan ibarətdir. Tədqiqat statistik analiz,

OECD standartlarının müqayisəli təhlili və institusional yanaşma əsasında aparılmışdır. Onun praktiki əhəmiyyəti dövlət müəssisələrinin səmərəliliyinin artırılması, investisiya cəlbinin genişləndirilməsi və ümumi iqtisadi sabitliyin gücləndirilməsi ilə bağlıdır.

Araşdırma dövlət iştirakının artımını (2015–2025-ci illərdə birbaşa 13%-dən 18%-ə qədər) və mövcud sistemli idarəetmə problemlərini müəyyən edərək, Azərbaycanda korporativ idarəetmənin transformasiyasına dair orijinal təhlil təqdim edir.

Azərbaycanda dövlətin iştirak etdiyi müəssisələrdə korporativ idarəetmə

Müasir qlobal geosiyasi çağırışlar şəraitində ölkəmizin qarşısında sosial-iqtisadi sabitlik və inkişafın davamlılığını təmin etmək vəzifəsi dayanır. İnkişafın əsas sürücüləri müxtəlif mülkiyyət formalarına malik böyük korporativ strukturlar kimi qiymətləndirilir. Lakin baş verən dəyişikliklərin dərinliyi və sürəti mövcud korporativ idarəetmə modellərinin və praktikalarının yenidən qiymətləndirilməsini, cari trendlərin hərtərəfli təhlilini və mövcud institusional xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasını tələb edir ki, bu da yeni reallığa sürətli və səmərəli uyğunlaşma üçün zəruridir. Xüsusilə dövlət iştirakı olan şirkətlərdə korporativ idarəetmə institutunun transformasiyası problemləri aktual xarakter daşıyır, çünki bu şirkətlər anti-sanksiya siyasətinin həyata keçirilməsində açar subyektlər kimi çıxış edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, rus iqtisadiyyatında korporativ idarəetmə institutunun inkişafının nəzəriyyəsi və praktikası illərlə davam edən elmi müzakirələrin mövzusudur. Bu çərçivədə milli korporativ idarəetmə modeli, institusional mühit, dövlətin sahib və səhmdar kimi rolu, şirkətdaxili korporativ institutların transplantasiyası kimi nəzəri konseptlər formalaşmışdır. Bu məqalədə müasir iqtisadi diskurs kontekstində Azərbaycanda korporativ idarəetmə institutunun inkişafının əsas trendləri və xüsusiyyətlərinin araşdırılması vəzifəsi qoyulmuşdur; tədqiqatda xüsusi vurğu dövlət iştirakı olan şirkətlərdə korporativ idarəetmənin institusional aspektlərinə verilmişdir.

Tədqiqatımızın məqsədi baxımından bir sıra ilkin qeydlər etmək vacibdir. Birincisi, bu gün normativ sənədlərdə “korporativ idarəetmə” anlayışının məzmununa dair vahid tərif yoxdur. Ona görə də, elmi əsərlərdə araşdırılan korporativ idarəetmənin nəzəri və praktiki problemlərinin əhatə dairəsi müxtəlif tədqiqatçıların konseptual yanaşmalarından və bu institutun qavrayışından asılı olaraq dəyişir. İkincisi, “korporativ idarəetmə” anlayışı özündə idarəetmə obyektinə və subyektinə dair göstərişlər ehtiva etmir. Həqiqətən, əgər səhmdar kapitalı olan şirkət (korporasiya) yalnız şirkət rəhbərliyi tərəfindən idarə olunsaydı, onun məzmunu haqqında sual yaranmazdı, çünki burada “korporativ menecment” – səhmdar cəmiyyətinin mikrosəviyyədə idarəetmə elmi və praktikası haqqında danışılırdı. Bu vəziyyətdə institutun inkişafı şirkətdaxili institusional formaların və korporativ idarəetmə praktikalarının səmərəlililiyə nail olması kontekstində qiymətləndirilir, “korporativ idarəetmə” anlayışı isə “korporativ menecment, korporativ hüquq və ya şirkətlərin, o cümlədən iqtisadiyyatın müəyyən sektorlarında restrukturlaşdırılması teması” ilə əvəz olunur ki, bu da tədqiqatlardan çoxsaylı aktual sualları kənarda qoyur [13, s. 53]. Lakin səhmdar şirkəti (korporasiya) dövlət tərəfindən də idarə olunur və bu, onların bazar şəraitində fəaliyyətinin səmərəli təşkil edilməsi üçün mikro- və makrosəviyyədə müvafiq institusional normaların və qaydaların formalaşdırılması vasitəsilə yaradılır. Korporativ idarəetmə institutunun inkişafına iqtisadiyyatın digər institutlarının (maliyyə, fond borsaları və s.) normativ qurumları və tənzimləmələri də müəyyən təsir göstərir. Yəni, ümumi mənada korporativ idarəetmə sistemini “sərxoşluqları etməyə hazır olanlardan onları daha yaxşı idarə etməyi bilənlərə keçidə kömək edən institusional mexanizmlər toplusu” kimi qiymətləndirmək olar [5, s. 4].

“Korporativ idarəetmə” anlayışına bu ikili yanaşma rus alimlərinin əsərlərində korporativ idarəetmə sisteminin formalaşma dövründən qeydə alınmışdır. Tədqiqat mövzusuna A.D. Berlinin tərifi ilə korporasiyada “korporativ idarəetmə” ilə bağlı problemlər dairəsi [3, s. 75] və xüsusilə dövlət tərəfindən korporasiyaya nisbi xarici subyektlər tərəfindən idarəetmə [11, s.47] aid olunmuşdur. Bu zaman D.Nortun tərifi ilə xarici subyektlər tərəfindən formalaşdırılan institusional çərçivələr “dəqiq hansı təşkilatların yaranmasını və onların necə inkişaf etməsini müəyyən edən qəti təsir göstərir. Lakin, öz növbəsində, təşkilatlar da institusional çərçivələrin dəyişmə prosesinə

təsir edir” [9, s. 20]. Qeyd edək ki, müasir rus iqtisadiyyatının bütün inkişaf dövrü ərzində institusional transformasiyaların ən aktiv agentləri böyük korporasiyalar olmuşdur ki, bu da şirkətlərin gələcək rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi zərurəti və ölkənin milli maraqlarının nəzərə alınması tələbi ilə bağlıdır [6, s.7]. Nəticədə, M. Aokinin qeyd etdiyi kimi: “Növ səviyyəsində korporasiyalar heç vaxt formal qanunların “yaradılışları” deyil, hətta bəzi hallarda tarixi və praktiki olaraq belə görünsə də. Korporasiyaların vaxtla bazar iqtisadiyyatının vacib elementləri kimi yaşayış qabiliyyətinin şərti onların öz daxili memarlığı və idarəetməsinə dair qaydaları yaratma və qoruma qabiliyyətidir” [2, s. 121].

Beləliklə, korporativ idarəetmə institutunun inkişaf prosesinin iki fundamental aspektini ayırmaq olar. Bu, xarici institusional dəyişikliklərin – dövlətin öz iqtisadi maraqlarını və strateji vəzifələrini həyata keçirmək üçün formalaşdırdığı normalar və qaydalar – tədqiqatıdır. Və transformasiyanın daxili proporsiyalarıdır ki, bunlar şirkətlərin inkişafının davamlılığı və fəaliyyətinin səmərəliliyinin təmin edilməsi məqsədilə korporativ idarəetmənin optimal memarlığının və şirkətdaxili idarəetmənin müvafiq institusional formalarının axtarılması ilə bağlıdır.

Korporativ idarəetmənin əsas mərhələlərinin institusional konteksti. Müasir iqtisadi ədəbiyyatda rus iqtisadiyyatında korporativ idarəetmə institutunun formalaşması və evolyusiyası problemlərinə həsr olunmuş elmi nəşrlərin geniş qatı var ki, hər hansı istinadlar natamam olardı. Məsələn, institusional mühitin və korporativ idarəetmə modelinin evolyusiyasına [10,s.55]; dövlət tənzimləməsinin xüsusiyyətlərinə [12, s.89]; dövlətin sahib kimi aktivlərə – şirkətlərin səhmdar paketlərinə – idarəetmə yanaşmalarına [4, s.110] həsr olunmuş işlər və s.

Korporativ idarəetmənin “institusional çərçivələrinin” transformasiyası tarixi kontekstdə Azərbaycan iqtisadiyyatında aşağıdakı müəyyənedici hadisələrlə əlaqələndirilə bilər. Birincisi, dövlət mülkiyyətinin kütləvi xüsusiləşdirilməsidir (1992–1997-ci illər), o zaman “rus müəssisələrində mülkiyyətin və korporativ nəzarətin yenidən paylanması xüsusiyyətləri və buna uyğun olaraq milli korporativ idarəetmə modelinin inkişaf yolları uzun illərə müəyyən edilmişdir” [4, s.15]. Azərbaycanda dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin xüsusiləşdirilməsi üzrə Dövlət Proqramı tərəfindən müəyyən edilmiş xüsusiləşdirilmə modelləri və prinsipləri aktlaşdırmanı və mülkiyyətin əmək kollektivinin üzvləri arasında paylanmasını nəzərdə tutmuşdur ki, buna uyğun olaraq idarəetmə personalı və müəssisə işçiləri xüsusiləşdirilən şirkətlərin 75%-dən çox səhmlərinə malik olmuşdur. Lakin mürəkkəb iqtisadi vəziyyət, fond bazarının inkişaf etməməsi, lazımi tənzimləmə normalarının olmaması səbəbindən şirkət işçilərinin aksiyaları inzayderlər – direktorlar və menecerlər tərəfindən aktiv şəkildə alınmışdır. 1995–1997-ci illərdə iqtisadiyyatın strateji sektorlarının bir sıra şirkətlərində dövlət səhmdar paketləri xüsusiləşdirilmiş, nəticədə maliyyə müəssisələri strateji əhəmiyyətli müəssisələrin dominant səhmdarları olmuşdur. Dəqiq bu mərhələdə milli korporativ idarəetmə modelinin açar xüsusiyyəti formalaşmışdır ki, bu da hazırda əsas problem kimi qalır – şirkətlərdə mülkiyyət və idarəetmə funksiyaları tam ayrılmayıb və ümumilikdə böyük dominant sahiblərə tabedir. İkincisi, səhmdar mülkiyyətinin qanuni təsdiqi səhmdar şirkətlərinin hüquqlarının tənzimlənməsi və qiymətli kağızların bazar prinsipləri ilə mübadiləsi prosesidir. Səhmdar cəmiyyətlərinin təşkilatı və idarəetməsinin əsas prinsipləri Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində (birinci hissə) 30.11.1994-cü il № 51-FZ tərəfindən müəyyən edilmişdir. Lakin Azərbaycan Respublikasının “Səhmdar Cəmiyyəti Haqqında” əsas qanunu yalnız 1994-cü ilin iyulunda qəbul edilmişdir. Sonra 2015-ci il 15 may tarixində qəbul edilmiş “Qiymətli Kağızlar Bazarına Dair” Qanunda səhmlərin emissiya qiymətli kağızı kimi tərifi tənzimlənmişdir ki, bu, səhmdarın cəmiyyətinin qazancının bir hissəsini dividendlər şəklində almaq hüququnu, idarəetmədə iştirak etmək hüququnu və səhmdar cəmiyyətinin ləğvindən sonra qalan mülkiyyətin bir hissəsini təmin edir.

Dövlətin əsas səhmdar kimi rolunun milli korporativ idarəetmə institutunda əhəmiyyətinin artması baxımından bu məsələdə daha ətraflı dayanmaq lazımdır.

Dövlət iştirakı olan səhmdar cəmiyyətlərində korporativ idarəetmənin institusional aspektləri. Hal-hazırda dövlət Azərbaycan bazarının ən böyük səhmdarıdır; Respublika Dövlət

Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə, 2024-cü ildə dövlət iştirakı olan səhmdar cəmiyyətlərinin ümumi sayı təxminən 73 ədəd təşkil edirdi [15]. Lakin işimizin məqsədi baxımından dövlət iştirakı olan şirkətlərin sayının miqdar qiymətləndirilməsi yox, mülkiyyət strukturunun dəyişməsi vacibdir, çünki korporativ idarəetmə sisteminin formalaşması və inkişafının xüsusiyyətləri, şirkətdaxili idarəetmə institutları əsasən mülkiyyətin konsentrasiya səviyyəsi və dominant sahib növü ilə müəyyən edilir.

Aparılmış tədqiqat göstərdi ki , 2015-ci ildə dövlətin “bloklaşdırıcı paket” səviyyəsində (25%-dən çox səhmə malik) birbaşa iştirakı tədqiqat seçkisi şirkətlərinin 13%-də müşahidə olunmuşdu, 2025-ci ilə qədər bu pay 18%-ə yüksəlmişdir. Bu zaman dövlətin birbaşa nəzarət edən sahib kimi 50% və ya daha çox səhmə malik olduğu şirkətlərin sayı, demək olar ki, dəyişməmişdir: 2015-ci ildə bu qrup şirkət tədqiqat seçkisinin 10%-ni təşkil edirdi, 2021-ci ildə isə – 9%. Lakin dövlətin şirkətlərin səhmdar kapitalındakı birbaşa olmayan iştirakı artmışdır, yəni 2015-ci ildə birbaşa olmayan dövlət iştirakı olan şirkətlər 28% təşkil edirdi, lakin sonrakı 10 il ərzində bu pay 37%-ə yüksəlmişdir (2025-ci il).

Bu fəaliyyət xüsusiyyətlərinin korporativ idarəetmənin institusional aspektlərində əks olunduğu aydındır. Hal-hazırda dövlət iştirakı olan səhmdar cəmiyyətlərinin idarəetmə sistemində icra hakimiyyətinin səlahiyyətli orqanı – Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Əmlak Məsələləri üzrə Dövlət Xidmətinə və onun regional qurumlarına əsas rol verilir, idarəetmə funksiyalarının bir hissəsi isə xidmətin hesabat verdiyi Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyindədir. Məsələn, idarəetmə və nəzarət orqanlarının formalaşdırılması zamanı müəyyən məsələlər sahə nazirlikləri ilə razılaşdırıla bilər. Lakin ümumilikdə dövlət iştirakı olan şirkətlərin idarəetməsinə mərkəzi model formalaşmışdır, çünki kapitalında dövlət payı olan əksər səhmdar cəmiyyətlərinin idarəetməsi üzrə vahid orqan fəaliyyət göstərir, xüsusi qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla. Dövlət iştirakı olan şirkətlər üçün direktivlər institutunun əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Dəqiq direktivlər vasitəsilə dövlət sahib kimi (Əmlak Məsələləri üzrə Dövlət Xidməti timsalında) korporativ siyasəti formalaşdırır; “direktiv” sayılan məsələlər şirkətin idarəetməsinin açar suallarını əhatə edir, məsələn, ustav kapitalının artırılması, cəmiyyətin icra orqanının formalaşdırılması və səlahiyyətlərinin ləğv edilməsi, dividendlərin ödənilməsi üzrə tövsiyələr və s. Yuxarıda qeyd olunanların ümumiləşdirilməsi nəticəsində deyə bilərik ki, dövlət sadəcə sahib deyildir və onun qurucu olduğu səhmdar cəmiyyətlərində korporativ idarəetmənin müəyyən institusional aspektləri özəl şirkətlərdə idarəetmə prinsiplərindən fərqlənir. Tədqiqatçılar dövlət iştirakı olan şirkətlərdə korporativ idarəetmənin keyfiyyətinə əhəmiyyətli təsir edən bir sıra institusional xüsusiyyətləri ayırır. Birincisi, dövlətin sahib kimi səlahiyyətləri hakimiyyət orqanları, onların struktur təşkilatları və dövlət işçiləri arasında bölüşdürülmüşdür. Bu, qərar qəbulunun mərkəzini yuxarı qurumlara köçürməyə səbəb olur və nəticədə idarəetmə proseslərinin uzadılmasına və əlavə bürokratlaşmaya gətirib çıxarır. İkincisi, idarəetmə və nəzarət orqanlarının formalaşdırılmasının mövcud prinsipləri direktorlar şurasının (nəzarət şurasının) üzvlərinin şirkətlərin fəaliyyət nəticələrilə kifayət qədər maraqlanmamasına, “passiv mövqelərin” üstünlüyünə səbəb olur. Öz növbəsində, mövcud normativ-hüquqi bazanın uyğunluğu, tənzimləyici sənədlərin dəyişikliklərinin məntiqi və vektoru həmişə dövlət iştirakı olan şirkətlərin iqtisadi fəaliyyət nəticələrinin səmərəliliyinin artırılmasına yönəldilmiş deyil [14, s.108].

Eyni zamanda dövlətin səhmdar kapitalında iştirakının təmin etdiyi müəyyən üstünlükləri qeyd etmək olar, məsələn, risklərin azalması, bütün aksionerlərin hüquqlarının qorunması zəmanəti, borc maliyyələşməsinə üstünlük qazanmaq imkanı. Bu, xüsusilə sankiyalar rejimi şəraitində və beynəlxalq maliyyə bazarlarına çıxışda yaranmış məhdudiyyətlər zamanı xeyli vacibdir.

Azərbaycanda korporativ idarəetmə: OECD prinsipləri və mövcud problemlər

Hal-hazırda xarici investorlar, təhlükəsiz investisiya etmək və işləmək istəyənlər keyfiyyətli korporativ idarəetməni və kapitalın artırılmasını etibarlılığın ən yaxşı zəmanətləri kimi qiymətləndirirlər. Lakin Azərbaycanda korporativ kodeksin korporativ hüquqla qarşılıqlı əlaqəsi 2000-ci ildən bəri Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin müddəaları ilə tənzimlənir.

1998-ci il 27–28 aprel tarixlərində Azərbaycanda təxminən 13 böyük şirkət İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OÉSR) hazırladığı korporativ idarəetmə prinsiplərini yerli şəraitə uyğunlaşdıraraq tətbiq etmiş və öz idarəetmə üsullarını yaratmışdır. Bu prinsiplərin müsbət aspektləri aşağıdakılardır: fərqli ölkələrdən olan səhmdarların bərabər hüquq və vəzifələri; kiçik səhmdarların hüquqlarının qorunması üzrə tədbirlər; həmçinin səhmdar cəmiyyətlərin idarəetməsində dövlət müdaxiləsinin azaldılmasına yönəlmiş addımlar.

Buna baxmayaraq, OECD prinsiplərinin 5-ci “S” maddəsində qeyd edilir: “İdarə heyəti müvafiq qanunun tətbiqini təmin etməli və maraqlı tərəflərin maraqlarını nəzərə almalıdır”. Bizim fikrimizə görə, bu prinsiplərin Azərbaycan kontekstində çatışmazlıqları var: idarə heyətinin yüksək vəzifəli şəxslərinin cavabdehliyi üçün aydın mexanizmlər nəzərdə tutulmayıb; səhmdarların qazanc maksimallaşdırılması üçün qoruma mexanizmləri zəifdir; həmçinin iqtisadiyyatın strateji sektorlarında dövlət nəzarətinin saxlanılması zərurəti nəzərə alınmayıb.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının strateji əhəmiyyətli neft-qaz sektoru açıqlıq məhdudiyyəti məqsədilə çox vaxt qapalı səhmdar cəmiyyətləri formasında təşkil edilir. 2013-cü ildə dünya miqyasında ən böyük korporativ obliqasiya emissiyası Amerika telekommunikasiya şirkəti Verizon tərəfindən 49 mlrd. dollarla həyata keçirilib və illik gəlir faizi 5,15% təşkil etmişdir. Eyni ildə Apple şirkəti 17 mlrd. dollar tutarında obliqasiya emissiyası keçirərək 2,4% illik gəlir əldə etmişdir. 2015-ci ildə İsrail şirkəti Actavis 21 mlrd. dollarla 3% gəlirli obliqasiya emissiyası həyata keçirmişdir. Obliqasiya emissiyaları həcminə görə üçüncü yerdə Amerikanın AT&T şirkəti dayanır ki, 2015-ci ildə 1,75 mlrd. dollar tutarında 4,5% illik gəlirli obliqasiya buraxmışdır.

Korporativ idarəetmə strukturundakı korporativ münasibətlərin formalaşmasının məzmunu və xüsusiyyətləri şirkətin müxtəlif subyektləri arasında qarşılıqlı əlaqələr sisteminin qurulmasını və idarə edilməsini əhatə edir. İdarəetmə strukturu və prosesləri, idarə heyəti, nəzarət xidmətləri, əsas və kiçik səhmdarlar, eləcə də digər maraqlı tərəflər bu qarşılıqlı əlaqələri tənzimləyir.

Korporativ idarəetmənin yaxşılaşdırılması təşkilatın rəqabət qabiliyyətini artırır, kapital bazarlarına çıxışı asanlaşdırır, maliyyə bazarlarının inkişafına töhfə verir və iqtisadi artımı stimullaşdırır. Şirkət idarəetmə strukturundakı korporativ idarəetmə praktikasının mükəmməlləşdirilməsi qərar qəbulu prosesini yaxşılaşdırır və maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyini yüksəldir. Yaxşı təşkil olunmuş idarəetmə hesabat sistemi saxtakarlıq və ya qanun pozuntusu risklərini azaldır, şirkəti daha cavabdeh edir.

Səmərəli idarəetmə sistemi müvafiq qanun və qaydalara riayəti təmin edir, şirkətlərə bahalı məhkəmə mübahisələrindən qaçmağa kömək edir və beynəlxalq arenada reputasiyanı yüksəldir. Başqa sözlə, şirkət üzərində birbaşa idarəetmə azaldılır, səhmdarların mülkiyyəti isə əməliyyat idarəetməsindən ayrılır və bu, müxtəlif orqanlar arasında bölüşdürülür.

Şirkətdə mülkiyyətin idarəetmədən ayrılması (səhmdarlar, idarə heyəti, əsas və kiçik səhmdarlar, işçilər arasında), eləcə də səhmdarlar və digər maraqlı tərəflər (kreditorlar, müqavilə tərəfləri və s.) arasında maraq fərqləri potensial fikir ayrılıqlarına gətirib çıxarır. Beləliklə, korporativ münasibətlər cəmiyyət iştirakçıları (səhmdarlar) ilə idarəetmə orqanları, habelə idarəetmə ilə şirkətin digər subyektləri (işçilər, tərəfdaşlar, dövlət qurumları və s.) arasında qarşılıqlı əlaqələrdir.

Korporasiya menecerlərə əməliyyat fəaliyyətini idarə etmək hüququnu verir, səhmdarlar isə strateji prinsipial qərarlar istisna olmaqla cari aspektlər üzrə səlahiyyətləri direktorlara və menecerlərə ötürür. Korporasiyanın böyük kapital həcmi nəzarətin “zəifləməsinə” səbəb olur: kiçik paya malik səhmdarlar fəaliyyətə məhdud təsir göstərir ki, bu da mülkiyyət və idarəetmə məsuliyyəti arasında kompromis yaradır.

Məsələn, Böyük Britaniyanın böyük açıq korporasiyalarında əsas səhmdar adətən yalnız 13% səhmə malikdir, baxmayaraq ki, bu, kapitalın tipik “konvertindən” 25%-dən çoxdur. 6% hallarda əsas səhmdar 75%-ə qədər səhmə nəzarət edir. Bu maraq ayrılığı bir neçə faktorla izah olunur. Birincisi, menecerlərin maraqları səhmdar maraqlarından fərqlənir, çünki korrupsiya, hakimiyyət və digər təsirlər var. İkincisi, maliyyə mükafatlarının formaları və ölçüləri fərqlidir: menecerlər

zəmanətli maaş alır, səhmdarlar isə öhdəliklərdən sonra qalan gəlirə mənsubdur.

Bu formaları uyğunlaşdırmaq cəhdləri şirkət səhmlərinin qiymətinə bağlı opsionlar və premiumları əhatə edir. İnvestorlar riskləri minimuma endirmək üçün müxtəlif şirkətlərə investisiya edir, menecerlər isə bir şirkətə fokuslanır ki, burada əsas aktivin itirilməsi onların mövqeyinə ciddi təhdid yaradır. Səhmdar qrupu idarəetməyə nəzarət etməyə çalışır, lakin payın xırdalanması səbəbindən hər biri fərdi olaraq monitorinqə vaxt və səy xərcləmək istəmir.

Apardığımız sorğular nəticəsində korporativ idarəetmənin əsas problemləri müəyyən edilmişdir: aydın səlahiyyətlərin olmaması, maraq konfliktlərinin nəzarət mexanizmlərinin yoxluğu, qanunvericiliyin mərkəzləşməsi, ixtisaslı mütəxəssislərin və yeni texnologiyaların çatışmazlığı. Korporativ idarəetmə qanunvericiliyinin səmərəsizliyi birinci problem kimi qiymətləndirilib. Səmərəli korporativ idarəetmə sistemi daha yaxşı nəzarət, strateji planlaşdırma və əməliyyat risklərinin, o cümlədən məhkəmə mübahisələrinin azaldılmasını təmin edir. Bu sistem şəffaflıq vasitəsilə beynəlxalq nüfuzu yüksəldir, investisiyaları cəlb edir, kapitalın xərclənmə qiymətini aşağı salır və sadə prosedurlardan və qaydalardan kənara çıxır.

Müasir iqtisadiyyatda korporativ idarəetmənin vacibliyi

Korporativ idarəetmə sistemi şirkətlərin şəffaflığının təmin edilməsi və investisiyaların cəlb edilməsi sayəsində beynəlxalq prestijini yüksəldir, bu da istifadə olunan kapitalın xərclənmə qiymətinin aşağı salınmasına kömək edir. Korporativ idarəetmə sadəcə prosedur və qaydalar toplusu deyil, xüsusi idarəetmə növüdür ki, bu, yalnız özünün deyil, həm də digər tərəflərin maraqlarını nəzərə almaq qabiliyyətini nəzərdə tutur.

Son illərdə dünya iqtisadiyyatında korporativ idarəetmənin əhəmiyyəti daim artmaqdadır. Xüsusilə, Qərb ölkələrindəki kütləvi maliyyə böhranından sonra şirkətlər bu sahəyə daha çox diqqət yetirir. Hal-hazırda idarəetmə şirkətləri və təşkilatların kapital və kredit resurslarından səmərəli istifadəsi mövzusu xüsusi aktual xarakter daşıyır. Kapital tələbatının yüksək olması şəraitində şirkətlər investisiya cəlbediciliyini təmin etmək üçün böyük məbləğlər xərcləyir. Onlar vergi və tənzimləyici orqanlara, eləcə də səhmdarlara şəffaf, vaxtında və dəqiq hesabatlar təqdim etmək məcburiyyətindədirlər. Əlbəttə, bu meyarlara uyğun gəlmək üçün korporativ idarəetmənin keyfiyyəti yüksək səviyyədə təşkil edilməlidir. Belə standartlara riayət kreditlərə çıxışı asanlaşdırır, investorları cəlb edir və birbaşa xarici investisiyaların axınını stimullaşdırır ki, bunlar öz növbəsində qlobal kapital bazarlarına çıxış açır.

Korporativ idarəetmə məsələsi çoxsaylı maraqlı qrupların – səhmdarların, kreditorların, işçilərin, təchizatçıların və alıcıların – maraqlarına toxunur və hətta yerli icma üçün də əhəmiyyətli hesab olunur. Bütün bu tərəflər korporasiyanın mülkiyyətində “şərik” kimi adlandırıla bilər. Belə “şərik”lər qrupunda korporativ idarəetmə şirkətin qarşısında dayanmış fundamental məsələləri həll etməlidir. Bu mənada korporativ idarəetmənin əhəmiyyəti sadəcə iqtisadi maraqlarla məhdudlaşmır, həm də fərdi şirkətlər və ya idari vahidlər səviyyəsində strategiyaların reallaşdırılmasına da toxunur.

Korporativ idarəetmənin əsas problemləri arasında, zənnimcə, aşağıdakıları ayırmaq olar.

Birincisi, şirkətin investisiya fəaliyyətində müxtəlif investor qrupları iştirak edir, o cümlədən borc və səhmli maliyyələşmə mənbələri, eləcə də səhmdarlar. Belə şəraitdə səhmdar və kreditor maraqlarının müxtəlifliyi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Səhmdarlar qalıq gəlirə – yəni kreditorlar, təchizatçılar, işçilər, dövlət və digər tərəflər qarşısındakı öhdəliklərdən sonra qalan qazanca – hüquq sahibidirlər. Beləliklə, korporasiyanın inkişafı üzrə qərarlar qəbul edərkən səhmdarlar gözlənilən gəlirlərin artırılmasına və daha yüksək qazanc əldə etməyə çalışırlar. Kreditorlər (istiqraz sahibləri və ya banklar) isə borc şəklində kapital verərkən korporasiya ilə müqavilədə nəzərdə tutulmuş faydaya malikdirlər. Buna görə kreditorlar həmişə şirkətin gəlirlərinin maksimum artımında maraqlı deyil. Onlar daha çox öz vəsaitlərinin zəmanətli qaytarılmasına və faizlərə fokuslanır. Nəticədə kreditorlar və səhmdarlar investisiya alternativlərini qiymətləndirərkən konservativ mövqeyə meylli olurlar: ilk növbədə riskləri minimuma endirmək üçün aşağı riskli qərarları, ikincilər isə risklərlə bağlı olsa da yüksək qazanc potensialına malik variantları üstün tuturlar. Bu

maraq konflikti borc maliyyələşməsinin böyük həcmi və riskli kapital yerləşdirmələrinin yüksək payı zamanı güclənir ki, bu, böyük korporasiyalar üçün xarakterikdir. Uğurlu investisiyalar halında əsas qazanc səhmdarlara gedir, uğursuzluq halında isə risklər daha geniş paylanır.

İkincisi, korporasiya idarəetmə sistemi maliyyə investorlarına fəaliyyətin bütün aspektləri haqqında tam məlumat verməyi həmişə gərəkli qədər təmin etmir. Müxtəlif formalarda səhmlərə malik səhmdarlardan başqa kadr investorları kimi digər kateqoriya investorları mövcuddur. İşçilər öz xüsusi bacarıq və qabiliyyətlərini investisiyaların reallaşdırılmasına qoyaraq şirkət işlərində uğurla iştirak edə bilərlər. Lakin şirkət optimal iş şəraitini yaratmır və ya investisiyaları sahə xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırmırsa, bu layihələr səmərəli reallaşdırıla bilməz. Belə “kadr investorlarının” (insan kapitalı təchizatçılarının) maraqları maliyyə səhmdarlarının maraqlarından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilər.

Üçüncüsü, korporasiya idarəetməsində işçilərlə məhdudlaşmayan “maliyyə hüquqları olmayan” investorların hüquqları nəzərə alınmalıdır. Bir çox hallarda təchizatçılar və ya digər tərəfdaşlar yalnız maliyyə məqsədləri güdmədən resurslarını korporasiyaya yatırırlar. Məsələn, konkret müştərinin sifarişlərini yerinə yetirmək üçün avadanlıqlara vəsait xərcləyirlər. Avtomobil sənayesində təchizatçılar tez-tez yalnız bir istehsalçının istifadə edə biləcəyi xüsusi detallar və ya komponentlər inkişaf etdirirlər. Bunun üçün xüsusi avadanlıq almaq məcburiyyətində qalırlar. Beləliklə, təchizatçının premium avtomobil istehsalçısı ilə sıx əlaqəsi onu ümumi istehsal zəncirində investor kimi qiymətləndirməyə imkan verir.

Bundan əlavə, Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi bazarların infrastrukturunun yaxşılaşdırılması və tənzimlənməsi üzrə səylərini davam etdirir. Buna baxmayaraq, ciddi problemlər qalır. Kapital bazarlarının əsas infrastrukturası zəifdir: ticarət və likvidlik minimum səviyyədədir, yalnız azsaylı şirkətlər fond bazarından maliyyələşmə mənbəyi kimi istifadə edir. Korporativ idarəetmə və investor hüquqlarının müdafiəsinin hüquqi əsası gücləndirilsə də, ictimaiyyət bu dəyişikliklərdən kifayət qədər məlumatlı deyil və yeni qaydalara riayət aşağı səviyyədə qalır. SSC-nin məhdud resursları və nəzarətdəki çoxsaylı müəssisələr sayı nəzərə alınsa, nəzarət və cərimələr səmərəsiz tətbiq olunur. Xüsusi problemlər arasında kiçik səhmdarların hüquqlarının zəif müdafiəsi, nəzarət heyəti, idarə heyəti və audit komissiyasının səlahiyyətlərinin qeyri-müəyyən tərifi; nəzarət heyətində müstəqil üzvlərin olmaması; eləcə də informasiya açıqlığının tələblərinə aşağı riayət dayanır. Bir çox şirkət maliyyə hesabatlarını müntəzəm şəkildə dərc etmir, dərc edənlər isə tez-tez müstəqil auditdən keçmir; mülkiyyət haqqında informasiya açıqlığı və audit keyfiyyəti təmin edilmir [1; 7, s.95].

Korporativ idarəetmənin problemləri və modelləri

Hazırda iqtisadçılar korporativ idarəetmə sistemlərinə xas olan bir neçə fərqli xüsusiyyətləri müəyyən edirlər [8, s.306]:

- mülkiyyət və idarəetmənin bir şəxs tərəfindən birləşməsi;
- firmanın fəaliyyətinə nəzarətin zəif mexanizmləri (işə götürülmüş menecer adətən bütün səhmdarlara deyil, yalnız aparıcı səhmdarlara hesabat verir);
- əməliyyatların aşağı şəffaflığı, şirkətin faktiki maliyyə vəziyyəti, sahibləri və əməliyyatları haqqında məlumat əldə etməkdə çətinlik;
- qeyri-qanuni və ya qeyri-etik əməliyyat metodlarından istifadə: səhmlərə həbs qoyulması, səhmdarların yığıncaqlara girişinin qadağan edilməsi, aktivlərin çıxarılması və s.

Korporativ idarəetmə problemi qərarların qəbulu üçün (həm cari, həm də strateji) məlumatların asimmetrik şəkildə, çox vaxt şəxsi maraqları olan menecerlərin xeyrinə paylandığı kontekstdə korporasiya sahibləri kimi səhmdarların maraqlarını təmin edən mexanizmlərin yaradılmasına əsaslanır.

Buna görə də kritik problem təcrübəli menecerlərin çatışmazlığıdır. Təcrübədə səhmdarlar çox vaxt şirkəti idarə edir, çox vaxt faktiki olaraq heç bir nəzarət olmadan fəaliyyət göstərir, öz şəxsi mənfəətləri üçün əməliyyatlar aparır, şirkətin ümumi maliyyə siyasətinə etinasız yanaşır və böyük həcmdə işləri tabeçiliyində olanlara həvalə edirlər. Korporativ idarəetmə problemləri çoxsaylı

səhmdarlar arasında səpələnmiş mülkiyyət kontekstində mülkiyyət hüququnun idarəetmə hüquqlarından ayrılması ilə bağlıdır.

Bütövlükdə, xüsusən də Azərbaycanda ideal korporativ idarəetmə modeli hələ mövcud deyil. Buna baxmayaraq, bu konsepsiyanın gücləndirilməsi və cəmiyyətdə və əsas səhmdarlar arasında onun əhəmiyyəti barədə məlumatlılığın artması tendensiyası mövcuddur. Beynəlxalq təcrübədən istifadə etməklə korporativ idarəetmənin inkişafı da göz qabağındadır.

Müasir idarəetmədə korporativ idarəetmənin bir neçə əsas modelini müəyyən etmək olar. Əsas fərq direktorlar şurası ilə icra orqanları arasında funksiyaların bölüşdürülməsindədir. Bundan əlavə, müxtəlif maraqlı tərəflərin idarəetmə prosesinə cəlb olunma dərəcəsi də müxtəlifdir. Sistemin yekun forması ölkənin ümumi iqtisadi vəziyyəti ilə formalaşır, lakin eyni dərəcədə vacib olan milli mədəniyyətin xüsusiyyətləri və fond bazarının inkişaf səviyyəsidir. Yuxarıda göstərilən amillərin hamısı birlikdə götürüldükdə müasir korporativ idarəetmənin əsas modellərini müəyyən etməyə imkan verir.

Amerika Modeli

Amerika modeli səhmlərin yayılmasının bir forması olan çoxlu sayda səhmdarları nəzərdə tutur. Bu halda əsas səhmdarlar səhmlərin təxminən 20-30%-nə sahibdirlər, qalan hissəsi isə sərbəst dövriyyədir. Bu modelə görə, bütün nəzarət kapital bazarı vasitəsilə həyata keçirildiyi halda, ən mühüm qərar qəbuledici amil səhmdarların hüquqlarının qorunması və qorunmasıdır. Bu korporativ idarəetmə modeli ilk növbədə səhmdarların maliyyə maraqlarının qorunmasına yönəlib və üçündən ən dinamikidir. Bu model yüksək səhm likvidliyi ilə xarakterizə olunur və kapital ilk növbədə xarici bazarlardan gəlir. Belə şirkətlərə misal olaraq Microsoft və Google-u aid etmək olar.

Avropa Modeli

Avropa modeli əsas səhmdarlar arasında payların daha yüksək konsentrasiyası ilə xarakterizə olunur. Əksər hallarda səhmdar bankdır. Səhmlər sərbəst buraxılır, lakin onların payı adətən təxminən 30% təşkil edir. Banklar bu korporativ idarəetmə modelinin əsas oyunçularıdır, nəinki nəzarəti həyata keçirirlər, həm də ümumilikdə şirkətin mülkiyyət strukturunda ən böyük təsirə malikdirlər, bank sektorunun nümayəndələri isə direktorlar şurasının əvəzsiz üzvləridir. Bu sistem korporasiyanın yüksək performansında maraqlı olan bütün tərəflər arasında qarşılıqlı məsuliyyəti nəzərdə tutur. Bu model Amerika modelindən fərqli olaraq çox davamlıdır.

Yapon modeli

Yapon modeli XX əsrin 50-ci illərində formalaşmış və sənaye qruplarının inkişafı üçün kapitalın konsentrasiyası və ya Amerika şirkətlərindən müdafiə problemlərini həll etmişdir. Belə model şirkətlərində yüksək qarşılıqlı səhm mülkiyyəti müşahidə olunur, xarici investorlar isə adətən bu səhmlərin 5%-indən çoxuna malik deyillər. Yapon korporativ idarəetmə modelinin açar amilləri sosial və biznes birliyidir. Belə sistemlərdə münasibətlər sərt formalaşmış ierarxiya şərtlərində qurulur: yüksək səviyyəli menecmentin maraqlarına üstünlük verilir, bəlkə də aşağı səviyyəli rəhbərlərin maraqları nəzərə alınmayaraq. Buna baxmayaraq, aşağı idarəetmə səviyyələri işçilərinin motivasiya amilini əhəmiyyətli maddi mükafatlar təşkil edir. Bu zaman səhmli kapital böyük və orta səhmdarların əlində cəmləşdirilib. Bundan əlavə, bu modelin əsas xüsusiyyəti kapital cəlb etmənin aşağı qiymətə və investorların uzunmüddətli əməkdaşlığına yönəlməsidir.

Nəticə

Müasir qlobal geosiyasi və iqtisadi çağırışlar şəraitində Azərbaycanda korporativ idarəetmənin tənzimlənməsi dövlət iştirakı olan səhmdar cəmiyyətlərinin səmərəli fəaliyyəti üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. Aparılmış tədqiqat göstərir ki, dövlətin bloklaşdırıcı səhm paketlərində iştirakı 2015-ci ildən 2025-ci ilə qədər 13%-dən 18%-ə yüksəlmişdir, qeyri-birbaşa iştirak isə 28%-dən 37%-ə çatmaqla mərkəzi idarəetmə modelinin möhkəmlənməsinə səbəb olub. Bu, bürokratlaşma və passiv nəzarət kimi problemlər yaradır, lakin dünya enerji təhlükəsizliyi risklərin azalması və strateji sektorların qorunması kimi üstünlükləri təmin edir.

OECD prinsiplərinin yerli uyğunlaşdırılması səhmdar hüquqlarının qorunmasını gücləndirə bilsə də, idarə heyətlərinin cavabdehliyi mexanizmləri zəif qalır və strateji nəzarət ehtiyacı nəzərə alınmır. Beynəlxalq modellər (Amerika, Avropa, Yapon) maraq konfliktlərinin həlli və şəffaflıq təcrübəsini təklif edir. Korporativ idarəetmənin inkişafı üçün qanunvericiliyin mərkəzləşdirilməsi, müstəqil auditlərin gücləndirilməsi, kiçik səhmdarların müdafiəsi və fond bazarının likvidliyinin artırılması zəruridir. Bu addımlar investisiya cəlb olunmasını, kapital xərclərinin aşağı salınmasını və beynəlxalq inteqrasiyanı təmin edərək ümumən iqtisadi sabitliyi gücləndirəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Korporativ İdarəetmə Layihəsi, Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası,2006
2. Аоки М. Корпорации в условиях растущего многообразия: познание, руководство и институты / Пер. с анг. // М.: Изд-во Института Гайдара. 2015. – 368 с.
3. Берлин А.Д. Реструктуризация системы управления предприятиями в переходной экономике (вопросы методологии и практики). Диссертация на соискание ученой степени д.э.н. МГУ им М.В. Ломоносова. М.: 1999. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_ 000009_000285754/ .. С. 75
4. Долгопятова Т.Г. Компании с государственным участием: подходы к развитию корпоративного управления // Менеджмент и бизнес- администрирование. 2012. № 2. с.104–120
5. Капелюшников Р.И. Концентрация собственности в системе корпоративного управления: эволюция представлений // Российский журнал менеджмента. Том 4. № 1. 2006. С. 3–28. С. 4
6. Крук М.Д. Современные формы и механизмы корпоративного управления (методология и практика) // М.: МО МАНПО. 2000. – 357 с.
7. Лазарева О. В., Рачинский А. А., Ружанская Л. С. Корпоративное управление: Методическое пособие к спецкурсу. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2003. – 161 с.
8. Лысенко А. Н., Себекина Т. И. Применение проектного управления в регионах России // Цифровой регион: опыт, компетенции, проекты. Сборник статей Международной научно-практической конференции. 2018. С. 305-308
9. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики // Фонд “НАЧАЛА”. М. 1997. – 180 с.
10. Орехова С.В., Кудин Л.Ш. Российская модель корпоративного управления: эволюция, специфика, проблемы эффективности // Вестник Челябинского государственного университета. 2019. № 3 (425). С. 140–152. DOI: 10.24411/1994-2796-2019-10316.
11. Теоретические основы институциональной трансформации. Часть 1. / под редакцией Городецкого А.Е. // Москва. ИЭ РАН. 2000. – 67 с
12. Устюжанина Е.В., Евсюков С.Г., Петров А.Г. Состояние и перспективы развития корпоративного сектора российской экономики / Препринт #WP/2010//276 // М.: ЦЭМИ
13. Энтов Р., Радыгин А., Межераупс И., Швецов П. Корпоративное управление в системе институциональных изменений // М.: ИЭПП, 2006. – 461 с. С. 53
14. Яковлев А.Ю. Российская практика регулирования корпоративного управления в различных типах акционерных обществ // Менеджмент и бизнес-администрирование. 2022.№ 3. С.102–113.
15. https://1news.az/news/20250527102124471-Azerbaidzhan-vladeet-66-obektami-gossobstvennosti-za-rubezhom

Казим Акрам оглы Велиев
Азербайджанский Университет Кооперации
докторант

Современные принципы регулирования отношений корпоративного управления

Резюме

Цель исследования - исследование в Азербайджане современных принципов и институциональных аспектов корпоративного управления в акционерных обществах с участием государства.

Методология исследования – исследование проведено на основе методов статистического анализа, сравнительного анализа принципов OECD, анализа международных моделей (американской, европейской, японской) и институционального подхода.

Практическая значимость исследования – даны рекомендации по повышению эффективности государственных компаний на основе предложений, привлечению инвестиций и укреплению экономической стабильности в условиях международной конкуренции.

Результаты исследования - выявлены тенденции укрепления централизованной модели управления, роста участия государства в акционерных обществах и обнаружение системных проблем, таких как бюрократизация.

Оригинальность и научная новизна исследования – проведен оригинальный анализ трансформации централизованной модели управления в компаниях с участием государства и противоречий принципов OECD в локальном контексте.

Ключевые слова - корпоративное управление, участие государства, права акционеров, институциональные аспекты, принципы OECD.

Kazim Akram Veliyev
Azerbaijan Cooperation University
Doctoral candidate

Modern principles of regulation of corporate governance relations

Summary

Research objective - ınvestigation of modern principles and institutional aspects of corporate governance in state-participating joint-stock companies in Azerbaijan.

Research methodology – the study was conducted using methods of statistical analysis, comparative analysis of OECD principles, analysis of international models (American, European, Japanese), and an institutional approach.

Practical significance of the research – recommendations are provided for improving the efficiency of state-owned companies based on proposals, attracting investments, and strengthening economic stability under conditions of international competition.

Research results - trends in the strengthening of the centralized management model, growth of state participation in joint-stock companies, and identification of systemic problems such as bureaucratization have been revealed.

Originality and scientific novelty of the research – an original analysis has been conducted of the transformation of the centralized management model in companies with state participation and the contradictions of OECD principles in the local context.

Key words - corporate governance, state participation, shareholder rights, institutional aspects, OECD principles.

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin “Kooperasiya” elmi-praktitki jurnalında çap olunmaq üçün məqalə təqdim olunarkən aşağıdakı şərtlər nəzərə alınmalıdır.

- *Məqalələr üç dildə - Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə, digər iki dildə xülasəsi bu şəkildə verilməlidir.*
  Tədqiqatın məqsədi –
  Tədqiqatın metodologiyası –
  Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti –
  Tədqiqatın nəticələri –
  Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi –
  Açar sözlər – ən azı 5 söz yazılmalıdır.
- *Xülasələrdə həmçinin, UOT indeksi, müəllifinin adı, soyadı, atasının adı, elmi dərəcəsi, işlədiyi təşkilatın adı, vəzifəsi, mail adresi hər üç dildə dəqiq göstərilməlidir (hər biri açıq şəkildə qeyd olunmalıdır).*
- *Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrdən əvvəl kodlaşdırma üsulu ilə göstərilməlidir.*
- *Məqalədə 2 yarımbaşlığın verilməsi mütləqdir.*
- *Məqalələrin mətnləri 1 intervalla, Times New Roman - 12 ölçülü şriftlərlə, 8-10 səhifə olmalıdır.*
- *Məqalənin elektron və çap olunmuş variantı ayrıca faylda təqdim edilməlidir*
  E-mail: akudoktorantura@mail.ru

Bu tələblərə cavab verməyən məqalələr çap edilməyəcəkdir.

QEYD: Bu şərtlər müəyyənləşdirilərkən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas elmi nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərə verdiyi tələblər əsas götürülmüşdür.

Çapa imzalanmışdır: 25.09.2026
Format: 60x84, 1/8
Fiziki çap vərəqi: 31
Tirajı: 100 nüsxə

Jurnal Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
nəşriyyat-mətbəə şöbəsində yığılıb səhifələnmiş
və çap edilmişdir.
Ünvan: AZ1106, Bakı şəhəri, Nərimanov rayonu,
Nəcəf Nərimanov küçəsi 93.